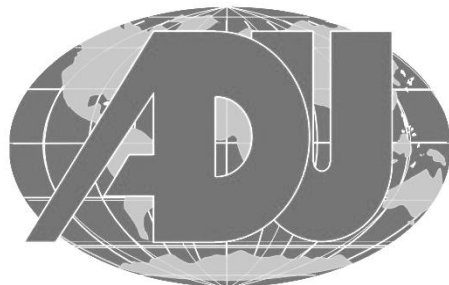

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

ADU-nun Elmi xəbərləri

Scientific News of AUL

Ученые вести АУЯ

Cild 2, №1, 2017

Vol 2, №1, 2017

Том 2, №1, 2017

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. Adil Babayev (Azərbaycan)
2. Alan Reed Libert (Avstriya)
3. Amil Cəfərov (Azərbaycan)
4. Aynur Sabitova (Azərbaycan)
5. Azad Məmmədov (Azərbaycan)
6. Bilal İsmayilov (Azərbaycan)
7. Boris İmnadze (Gürcüstan)
8. Ceyhun Aliyev (Azərbaycan)
9. Dilarə İsmayılova (Azərbaycan)
10. Əfqan Abdullayev (Azərbaycan)
11. Ələkbər Qubatov (Azərbaycan)
12. Əsgər Zeynalov (Azərbaycan)
13. Fəxrəddin Veysəlli (Azərbaycan)
14. Fərman Zeynalov (Azərbaycan)
15. Fikrət Cahangirov (Azərbaycan)
16. Gülnar Hüseynzadə (Azərbaycan)
17. Jan Kristof Pöla (Fransa)
18. Tatyana Sergeevna Sorokina (Rusiya)
19. Yanq Hyun Kvon (Koreya)

BAŞ REDAKTOR:

Məsməxanım Qaziyeva

MƏSUL KATİB:

Vahid Ərəbov

KORREKTOR:

Xatirə Aslanova

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134

Azərbaycan Dillər Universiteti, II mərtəbə, otaq 216.

Tel: 441-39-74

DİLÇİLİK

prof. Dünyamin Yunusov
ADU

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: budaq cümlə, morfoloji, prinsip, aspect, tipoloji

Keywords: subordinate clause, morphological, classification, aspect, typological

Ключевые слова: придаточные предложение, морфологический, принцип, аспект, типологический

Bildiyimiz kimi dünya dillərinin müxtəlifliyi onların morfoloji quruluşu və mənşəyi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan dünya dilləri iki prinsip əsasında təsnif olunur.

1. Morfoloji və ya tipoloji prinsip və 2. Genealoji prinsip

Tədqiq etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dilləri həm genealoji, həm də tipoloji prinsipə görə müxtəlif qruplara daxildir.

Genealoji prinsipə əsasən ingilis dili Hind-Avropa dil ailəsinin German qrupuna, Azərbaycan dili isə Türk dilləri ailəsinin oğuz-qıpçaq yarımqrupuna daxildir.

Morfoloji və ya tipoloji aspektdən ingilis dili flektiv, Azərbaycan dili isə aqqlutinativ dil hesab olunur.

Qrammatik quruluşa gəldikdə isə hər iki dil fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

İngilis dili qrammatik quruluş etibarı ilə analitik, Azərbaycan dili isə sintetik quruluşlu dildir.

Lakin onu da qeyd etmək zəruridir ki, sırf analitik və ya sintetik dil mövcud deyildir. İngilis dilində sintetik dilə məxsus xüsusiyyətlər olduğu kimi, həmin dillərin nəzəri cəhətdən tədqiq edilib öyrənilməsi də önəmlidir.

Qohum olmayan dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi məsələsinə dilçilikdə bir sıra alimlər böyük əhəmiyyət verir və onun vacib məsələ olduğunu vurğulayırlar. Dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həm metodik, həm də nəzəri cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilinin əcnəbi dillərlə müqayisəsi dilçilikdə yeni hal kimi qiymətləndirilir. Təqdim olunan məqalədə qarşıya qoyulmuş məsələ hər iki dildəki təyin budaq cümlələri və onlar semantik-sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Prof. D.N.Yunusov “Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi” adlı monoqrafiyasında bu məsələdən ətraflı bəhs etmişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, dil sisteminin ayrı-ayrı səviyyələrində variativlik özünü göstərir və bu hər bir səviyyənin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə üzə çıxır [1, s.13].

Bu o deməkdir ki, dilin sintaktik səviyyəsindəki variativlik dilin sintaktik səviyyəsinin elementlərinin rəngarəngliyi ilə xarakterizə olunur. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyəti baş cümlə daxilindəki ismi və ya substantivləşmiş hər hansı bir üzvü təyin etməkdir.

Son dövrlər xarici dilçilikdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi məsələsi müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən araşdırılır. Azərbaycan dilçiliyində isə

bu məsələ keçən əsrin 80-cı illərindən başlayaraq maraq kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan dilçiliyində göstərilmişdir ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi məsələsində intonasiyanın rolu böyükdür. Çünki mürəkkəb sintaktik vahidlərin tərkib hissələrinin birləşməsində intonasiyanın rolu böyükdür. Yazıda intonasiya vergüllə, şifahi nitqdə isə pauza ilə ifadə olunur [1,s.37]

Müxtəlif sistemli dil qrupuna mənsub olan ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik səviyyəsini tətqiq edərkən hər iki dil üçün ortaq olan xüsusiyyətlərin, başqa sözlə desək, izomorf xüsusiyyətlərin olduğu aşkarlanır.

Bildiyimiz kimi, sintaktik yarusun ən mühüm vahidləri kommunikasiya prosesinə xidmət edən cümlədir. Mürəkkəb sintaktik vahidlər dilçilikdə nisbətən mürəkkəb bəhs hesab olunur. Bu mürəkkəblik onların semantik-sintaktik, intonasiya xüsusiyyətlərində və təsnifatında özünü daha parlaq göstərir.

Müqayisə olunan dillərin nəzəri materiallarını araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif qrammatik quruluşa malik olmalarına baxmayaraq, hər iki dil üçün izomorf xüsusiyyətlər də vardır. Onları aşağıdakı şəkildə şərh edə bilərik.

Hər iki dildəki mürəkkəb sintaktik vahidlər, başqa sözlə desək mürəkkəb cümlələr, tabeli və tabesiz olmaqla iki qrupa bölünür. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin aşkarlanmasında intonasiyanın rolu böyükdür. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında tabeedicilə intonasiya, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında isə tabe etməyən intonasiya mövcuddur. Tabelilik əlaqəsi öz mahiyyəti etibarilə binar əlaqədir. Başqa sözlə desək, binar əlaqəyə tabeli mürəkkəb cümlələrin hər iki komponenti daxil olur. Əgər komponentlərdən biri mövcud olmasa, bu əlaqə yarana bilməz [1,s.38].

Başqa bir oxşar cəhət hər iki dildəki tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin məna və intonasiya baxımından vəhdət təşkil etməsidir [1,s.39].

Fikrimizi aşağıdakı şəkildə şərh edək.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin tərkibinə daxil olan cümlələr mürəkkəb bir kompleks təşkil edir. Bu kompleksin tərkibinə daxil olan klouzlar (tərkib hissələr) bir-birinə qovuşur, qaynayıb-qarışır və öz müstəqilliklərini itirirlər və nəticədə ümumi bir mexanizmin tərkib hissəsinə çevrilirlər. Qeyd etdiyimiz klouzlar məna, struktur və intonasiya cəhətdən vəhdət təşkil edirlər.

Müqayisə olunan hər iki dildə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri sindetik və asindetik yolla bağlanır. Sindetik üsul dedikdə komponentlərini semantik-sintaktik cəhətdən əlaqələndirən konkret vasitələr yəni, ingilis dilində nisbi əvəzliliklər, Azərbaycan dilində isə bağlayıcı və bağlayıcı sözlər nəzərdə tutulur.

Asindetik üsul dedikdə isə bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bağlayıcısız təyin budaq cümlələri mənşəcə bağlayıcılı təyin budaq cümlələrindən əvvəl meydana gəlib. Bunu müəyyən etmək üçün dilin tarixinə müraciət etmək lazımdır. İngilis dilinin tarixinə müraciət etdikdə, belə məlum olur ki, qədim ingilis dili dövründə nisbi əvəzliliklər olmayıb. Yeganə birləşdirici vasitə «that» bağlayıcısı olmuşdu. Mürəkkəb cümlələrin komponentləri əsasən intonasiya vasitəsilə birləşirdi. Azərbaycan dilinin tarixinə müraciət etdik-

də məlum olur ki, dilin inkişafının ilkin mərhələsində tabeli mürəkkəb cümlələri bağlamaq üçün kifayət qədər vasitə olmayıb. Komponentlər əsasən intonasiya vasitəsilə birləşib.

İngilis dilində bağlayıcı konstruksiyalar Azərbaycan dilinə nisbətən geniş şəkildə yayılıb. Bu da dildə mövcud olan nisbi əvəzliliklərlə bağlıdır.

Bağlayıcısız formanın tədqiqi bağlayıcı formaya nisbətən çətin və mürəkkəbdir. Azərbaycan dilçiliyində bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələri ətraflı tədqiq edən F.Cəlilov qeyd edir ki, «bağlayıcısız» dedikdə, komponentləri əlaqələndirən «bağlayıcı» adlanan köməkçi nitq hissəsinin işlənməsi başa düşülməlidir [2,s.5]. Belə tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı olmadığı üçün başqa vasitələrdən – intonasiya, ədatlar, modal sözlər, əvəzliliklər və s. vasitələrdən geniş istifadə olunur.

Hər iki dildəki təyin budaq cümlələrinin komponentlərinin birləşməsində, başqa sözlə desək, semantik-sintaktik cəhətdən birləşməsində iştirak edən vasitələr dilin öz materialları əsasında inkişaf edir.

İngilis dilində təyin budaq cümlələrinin komponentlərinin birləşməsində nisbi əvəzliliklər mühüm rol oynayır. Lakin qədim ingilis dili dövründə nisbilik deyilən anlayış yox idi. Nisbilik funksiyasını dildə mövcud olan işarə və sual əvəzlilikləri yerinə yetirirdi. Dilin sonrakı inkişafında isə nisbilik inkişaf etməyə başladı.

Artıq orta dövr ingilis dilində isə «that» nisbi əvəzlilik kimi işlənməyə başladı və dildə tabeli bağlayıcı funksiyası daşımağa başladı [3,s.58].

Araşdırmalardan məlum olur ki, «who», «which» nisbi əvəzlilikləri dildə tarixən mövcud olmuş sual əvəzliliklərindən törəyib.

Azərbaycan dilində işlənən təyin budaq cümlələrinin komponentlərinin birləşməsində mühüm rol oynayan «ki» bağlayıcısı dildə tarixən mövcud olmuş «kim» sual sözündən törəyib. Sonradan «kim» sual əvəzliyi «kim» bağlayıcısı şəklində, daha sonra isə «ki» bağlayıcısı formasında işlənməyə başlayıb. «Ki» bağlayıcısı müxtəlif mənalı tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır və ingilis dilindəki «that» bağlayıcısının ekvivalenti kimi işlənir. Daha dəqiq desək, «that» bağlayıcısı dilimizə «ki» bağlayıcısı vasitəsilə tərcümə olunur. İngilis dilindəki «that» bağlayıcısı da omonim sözdür. İngilis dilində «that» bağlayıcısı həm əvəzlilik (işarə, nisbi) həm də bağlayıcı kimi işlənir [2,s.233].

Dildə tabeliliyin inkişafı onun formal göstəricisi olan bağlayıcı sözlərlə sıx əlaqədardır. Bağlayıcı sözlər termini ingilis dilindəki nisbi əvəzliliklər termininə uyğun gəlir. Müasir ingilis dilində mövcud olan nisbi əvəzliliklər «who», «which», «that» bir-birinin sinonimi kimi də işlənir. Lakin müasir ingilis dilində «that» nisbi əvəzliyinin işlənmə dairəsi getdikcə daralmağa başlamışdı. «That» nisbi əvəzliyi məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələrinin tərkibində geniş işlənir, lakin təsvir edici təyin budaq cümlələrində işlənmir.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də elə təyin budaq cümlələri vardır ki, bütövlükdə baş cümlənin məzmununa aid olur.

Məsələn:

The notion that he was going to make his mistress, now filled him with a sort of horror.

(J.Galsworthy)

O qılınc ki, böyük bir adama, yaxud böyük bir hökumətə arxalana bilmir, kimin əlində olursa olsun o bir parça dəmirdir.

(*M.S.Ordubadi*)

Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, hər iki dildəki təyin budaq cümlələri ifadə etdikləri əsas mənadan (yəni təyin etmək mənasından) başqa müxtəlif mənalar da ifadə edə bilər. Bu haqda başqa məqaləmizdə geniş bəhs edəcəyik.

Məlumdur ki, mürəkkəb sintaktik vahidlər kommunikasiya prosesinə xidmət edən elementlərdir. Onlar sadə cümlələrdən həm struktur, həm də kommunikativ funksional baxımdan fərqlənir. Kommunikativ funksional baxımdan məsələyə yanaşdıqda, qeyd edə bilərik ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərdə aktual üzvlənmə prinsipi böyük əhəmiyyət kəsb edir [1, s.41].

Bildiyimiz kimi, aktual üzvlənmənin əsas elementlər tema və remadır. Hər iki dildə (ingilis və Azərbaycan) cümlənin aktual üzvlənmə prinsipinə görə baş cümlə, əsas informasiyanı dinləyiciyə çatdırmır, sadəcə olaraq zəmin yaradır. Mü-rəkkəb sintaktik vahidin əsas informasiya çatdırann hissəsi budaq cümlədir.

Deməli, qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, baş cümlə mahiyyət etibarilə tema kimi, budaq cümlə isə əsas informasiyanı çatdıran rema kimi özünü göstərir.

Fikrimizi aşağıdakı misallarla şərh edə bilərik.

Məsələn:

1) The book that he left for him was full of crimes and criminals

(*J.Galsworthy*)

O öz qarşısında elə bir adamın olduğunu hiss edirdi ki, o, ölüm və işgəncədən qorxu duymurdu.

Yuxarıda göstərilmiş birinci nümunədən aydın olur ki, baş cümlə (the book was full of crimes and criminals) əsas informasiyanı dinləyiciyə çatdırmaq üçün zəmin yaratdığı halda, budaq cümlə (that he left for him) həmin informasiyanı dolğun şəkildə dinləyiciyə çatdırır.

Eyni hadisə ikinci nümunədə də özünü göstərir. Yəni, baş cümlə temaya, budaq cümlə isə remaya uyğun gəlir.

Eyni informasiyanı dinləyiciyə sadə cümlə vasitəsilə də çatdırmaq mümkündür.

Məsələn:

1) The book left for him was full of crimes and criminals.

O öz qarşısında ölüm və işgəncələrdən qorxu duymayan insanın olduğunu hiss edirdi.

Bu cümlələr semantik cəhətdən sinonimlik təşkil etsə də mürəkkəb sintaktik vahidlər vasitəsilə informasiya daha dolğun şəkildə dinləyiciyə çatdırılır.

Beləliklə qeyd edə bilərik ki, mürəkkəb sintaktik vahid kommunikasiya aktına daha məqsədyönlü şəkildə daxil olur.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, tarixən onlar sadə cümlələrdən törəyib. Tədricən dilin inkişafı ilə əlaqədar onlar mürəkkəb cümləyə çevrilməmişlər. Araşdırmalar sübut edir ki, tabeli mürəkkəb cümlələr feli sifət tərkibli vasitəsilə genişlənmiş sadə cümlələrdən əmələ gəlmişdir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr isə həmin üzvlər vasitəsilə genişlənmiş sadə cümlələrdən törəmişdir.

Ədəbiyyat

1. Yunusov D.N. Müxtəlifsystemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Bakı: Mütərcim, 2005, 352 səh.
2. Cəlilov F. Mürəkkəb cümlə sintaksisi (Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr), Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1983
3. Məmmədov N. Bağlayıcılı təyin budaq cümlələrinin Azərbaycan dilində qarşılığı (M.F.Axundovun elmi əsərləri), Bakı, 1966
4. Abdullayev Ə. Sintaksisin aktual məsələləri. Bakı, ADU, 1987
5. Cəfərova S. Sintaktik yolla bağlanan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri (ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında), Bakı, ADU, 2006
6. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis) Bakı: "Azpoliqraf LTD" MMC, 2004, 496 səh.
7. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik / ingilis dili materialı əsasında / Bakı-"E.L." Nəşriyyat və Poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, 164 səh.
8. Morokhovskaya E.J. Fundamentals of theoretical English. Kiev: Head publishing house, 1981
9. Swan M. Basic English Usage. Oxford university press, 2003, 522 p.
10. Yunusov D.N., Khanbutayeva L.M. Comparative typology of the English and Azerbaijani languages. Bakı: Mutarjim, 2008, 222 p.
11. Yunusov D.N. Practice compound and complex sentences in English. Tabriz: "Nemati" publishing house, 2008, 220 p.

Summary

The isomorphic properties of the attributive subordinate clauses in languages of different systems

The article deals with the isomorphic properties of the attributive subordinate clauses in the modern English and Azerbaijani languages. Under these properties the author considers: their division into compound and complex parts, syndetic and asyndetic ways of linking, their expressing additional meaning, besides main meaning, their difference from the simple sentences etc.

Резюме

Изоморфические характеристики определительных придаточных предложений в разносистемных языках

Статья посвящена изучению изоморфических характеристик определительных придаточных предложений в современном английском и азербайджанском языках. Автор статьи включает сюда следующее: их распределение на сложносочиненные и сложноподчиненные, синдетические и асиндетические связи между компонентами, их второстепенные значения, кроме основных, их различие от простого предложения и т.д.

file.d., prof. Nigar Vəliyeva

ADU

E-mail:nigar_veliyeva_professor@rambler.ru

QLOBALLAŞAN DÜNYADA MULTİKULTURALİZM ŞƏRAİTİNDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKASIYANIN ÖZƏL PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: qloballaşma prosesi, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya, mədəniyyətlərarası dialoq

Keywords: the process of globalization, interpersonal communication, intercultural dialogue

Ключевые слова: процесс глобализации, межличностная коммуникация, межкультурный диалог

Bəşəriyyətin yarandığı bir gündən kommunikasiya cəmiyyətdə böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. İnkişafın müxtəlif mərhələlərində bu kommunikasiya fərqli şəkillərdə həyata keçirilmişdir. Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsi beynəlxalq siyasətdə prioritet vəzifələrdən hesab olunur. Müasir dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət faktoru dövlətlər və xalqlar arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, dövlətlərin beynəlxalq imicinin möhkəmlənməsi və dünya dövlətləri sırasında layiqli yer tutması üçün xüsusi rola malikdir.

Dünyada elə bir mədəniyyət yoxdur ki, etnik, milli və bəşəri aspektləri özündə birləşdirməsin. Buna görə də mədəniyyətlərarası dialoq həm dünya dövlətləri arasında, həm də hər bir mədəniyyət daxilində getməlidir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı üçün dövlətlərarası münasibətlərdə mədəniyyət diplomatiyasından geniş istifadə olunur. Beynəlxalq miqyasda Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği, dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılması, cəmiyyətdə intellektual mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, ölkə xaricində qarşılaşdığımız iddialara qarşı intellektual-mədəni mübarizənin lazımı səviyyədə həyata keçirilməsi, elm adamlarının bu proseslərə fəal cəlb olunması Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət diplomatiyasının aktual istiqamətləridir.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev qeyd etmişdir: “Biz Azərbaycan dəyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar”. Xalqımızın tarixi keçmişinin, günümüzün reallıqlarını, ümummillə psixoloji yönümlərimizi, mentalitetimizi, adət-ənənələrimizi, sivil beynəlxalq təcrübəni nəzərə alan, Azərbaycanın sintetik, yeniliklərə açıq, konstruktiv rol oynayan ideoloji inkişaf konsepsiyası kimi “Azərbaycançılıq” ideologiyasının yaranması və yayılması müstəqillik illərində Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi olmuşdur.

Dövlətimizin “Azərbaycançılıq” milli ideologiyası müasir dünyanın ən müəmməl ideologiyalarından biridir. O etnik (milli), dini və ümumbəşəri mənsubiy-

yətlərin vəhdətini təcəssüm edir. Bu ideologiyada öz əksini tapmış fəlsəfə və metafizikada, eləcə də onun mənsub olduğu xalqın təfəkküründə nə etnik məhdudluq, nə dini dözümsüzlük, nə də antihumanizm yoxdur. “Azərbaycançılıq” ideologiyası dövlətçiliyimizin gələcəyi üçün qlobal düşüncə tərzini ilə lokal fəaliyyətin uğurlu sintezini təmin edən, bütün dünyadakı azərbaycanlıları da əhatə edən mənəvi imperativ kimi hər kəsə aid olur. Heç kimə qarşı yönəlməyərək, dünya elmi ictimaiyyətinin məqbul hesab etdiyi məfkurə qismində çıxış edir.

“Azərbaycançılıq” ideyası etnik-milləti və bəşəri müstəviləri əhatə etmək baxımından yekcinsliyin təsdiqi deyil, müxtəlifliyin vəhdəti kimi bu günün həm lokal, həm də qlobal gerçəkliyinin tələblərinə cavab verir. Həmçinin, Azərbaycan mədəni sərvətlərinin qədimliyi, zənginliyi, dinamik inkişaf meyli, mədəni proseslərin aktivliyi, sivil dəyərlərə maraq, islam və Avropa dəyərlərini birləşdirmək sahəsində tarixi və müasir təcrübənin mövcudluğu, tolerantlıq kimi xüsusiyyətlər də mütləq qeyd edilməlidir.

Yaşadığımız əsrdə bütün dünya qlobalizasiya prosesinə uğrayan zaman Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev milli ideologiyanın tarixinə, inkişafına və gələcəkdə möhkəmlənməsi ilə əlaqədar bir sıra mühüm tədbirlər görür. Milli ideologiya klassiklərini geniş ictimai miqyasda tanıtmaya, milli süuru zənginləşdirməyə, milli ideologiyanın köklərini, mənbələrini onun müasir təzahür texnologiyalarını ilə üzvü vəhdətdə - bir bütöv halında təsəvvür etməyə münbit şərait yaradır.

Bu gün Azərbaycanda onlarla milli-mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası mədəniyyət nazirliyi YUNESKO-nun, Avropa Şurası və ATƏT-in “mədəni müxtəlifliyə” dair proqramlarında fəal iştirak edir. Mədəniyyət Nazirliyi “Azərbaycan mədəni müxtəlifliyi” layihəsini hazırlamışdır. Nazirliyin “Azərbaycanda mədəni siyasətə dair milli məruzəsi” Avropa Şurasına təqdim olunmuş, Avropa Şurasının saytında yerləşdirilmişdir. Milli azlıqların dilində radio-televiziya verilişlərinin geniş yayılmasını Avropa Şurasının eksperti vurğulamışdır. Zəngin mədəniyyəti, dərin mənəviyyəti, qonaqpərvər insanları və əvəzsiz incəsənət nümunələri olan Azərbaycan Birinci Avropa Oyunlarını, Formula 1 yarışması, İslam Həmrəyliyi Oyunları və s. kimi hadisələr yüksək səviyyədə keçirtməklə idmanın bir mədəniyyət olduğunu da, ümumi mədəniyyətimizin təbliğində ciddi rol oynamağını da göstərdi.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya qlobal miqyasda münasibətlərin qurulmasının yeni, etibarlı prinsipidir. Mədəniyyətlərarası dialoq ümumi, universal dəyərlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. İslam dini özünün ümumbəşəri dəyərləri ilə mədəni inteqrasiya və ünsiyyətin təminatçısı kimi çıxış edir. Nəzərdən çıxartmaq ki, müxtəlif mədəniyyətlərin, ələlxüsus Azərbaycan mədəniyyətinin digər ölkələrə yayılmasının əsasında duran kütləvi informasiya vasitələrinin də böyük rolu var. Ümumiyyətlə, mədəniyyətin, incəsənətin təbliği insan mənəviyyətinin təbliği deməkdir və danılmaz bir faktdır ki, bu gün Azərbaycan mədəniyyəti dünyaya yayılır.

Danılmaz reallıqdır ki, dil - mədəniyyətin güzgüsüdür və buna görə də “mədəniyyətlərarası kommunikasiya” anlayışı bu gün gündəmədədir. “Mədəniyyətlərarası kommunikasiya” dedikdə “şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti, kommunikasiyanı” başa düşürük. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya - bir birilə ünsiyyətə girən iki və ya daha

çox fərdlərin arasında məlumatın, mesajların mübadiləsi və interpretasiyası prosesidir. Burada, xüsusi olaraq, diqqətimizi aşağıdakı əsas məqamlara yönəldək:

1) “Kommunikasiya” termini latın dili mənşəlidir “communicatio” – “communico” – “ümumiləşdirirəm, birləşdirirəm, ünsiyyətə girirəm”, texniki (məlumatın və əlaqənin vasitələri) və təbii (heyvanlarda signal vasitələri ilə olan əlaqələr) elmlərdə kommunikasiyanı belə dərk edirəm. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya dedikdə, ilk öncə ünsiyyətdə iştirak edən fərdlərin mübadilə proseslərini, yəni qarşılıqlı əlaqələrini, bir birinə müraciətlərini nəzərə tutulur.

2) Kommunikativ hərəkətlər – elə hərəkətlərdir ki, başqa insanlar tərəfindən onlar məzmunlu, mənalı qəbul olunur. Yəni bu növ əlaqə zamanı məlumatın, mesajların mübadiləsi baş verir. Məlumat həmişə işarələrin formasında olur, əks halda o fərdə təqdim olunmur. Müxtəlif işarələr sistemləri arasında dəqiq münasiblik mövcud olmadığına görə bir işarə sistemindən (və ya kodlaşma sistemindən) digərinə tərcümə adətən yenidən formulanı və ya interpretasiyanı nəzərdə tutur. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya kontekstində çatdırılan (həm verbal, həm də qeyri-verbal) məlumatın başa düşülməsi və izahının xüsusiyyətləri - fərdlərarası ünsiyyətin təhlili prosesinin çox vacib və əhəmiyyətli rakursudur, aspektidir. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesi özü müştərək anlaşma və mənalıların uzlaşması prosesi kimi təyin edilir.

3) Kommunikasiyanın şəxsiyyətlərarası xarakteri müəyyən sayda fərdlərin arasında məlumatın mübadiləsini göstərir; bir qayda olaraq, bu bilavasitə sıx əməkdaşlıqdır – burada ünsiyyətin iştirakçıları müəyyən yaxın məsafədə olur, rahat əlaqəyə girir; və bu sıx əməkdaşlıq şəxsiyyətə istiqamətlənir, yəni ünsiyyətdə olan fərdlər bir birinin əvəz olunmamasını, partnyorların (tərəflərin) unikal olmasını dərk edir, onun emosional durumunun özəl xüsusiyyətlərini, özünüdərk etməsini, şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə alır və öz növbəsində qarşılıqlı diqqəti gözləyir.

Beləliklə, fərdlərin şəxsiyyətlərarası davranışı sıx əməkdaşlıq vəziyyətindən kənarında olan davranışlarından ciddi surətdə fərqlənir. Ünsiyyət iştirakçılarından hər biri digərinin davranışına güclü dərəcədə təsir edir, onların ifadələri və hərəkətləri arasında səbəbli asılılıqlar əmələ gəlir. Məlumat mübadiləsi zamanı fərdlər onları (yəni mesajları) ünsiyyətin konkret vəziyyətinə aid edir, özü özünü, bir birini və onları əhatə edən ətraf mühiti qaçılmaz qiymətləndirmə prosesindən asılı olaraq əldə olunan informasiyanın məzmununu kifayət qədər yenidən işlənilməyə, strukturlaşdırılmağa məruz qalır.

Sistemli və dərəcəli yanaşmadan savayı, kommunikasiya funksional cəhətdən təhlil oluna bilər. Tipologiyanın əsası ünsiyyətin sosial şərtlənmiş əhatəsidir. Bu əlamətə görə kütləvi kommunikasiyasını (cəmiyyət çərçivəsində) – ümumi, (sosial qruplar: kompaniyalar, təşkilatlar çərçivəsində) - məhdudlaşdırılmış, (assosiasiyalar, professional kollektivlər, bir sözlə, mikroqruplar çərçivəsində) – lokal, (kiçik qruplarda, ailədə) - qrupdaxili, (iki fərd arasında olan) - şəxsiyyətlərarası və ya interpersonal, (fərd və informasiya ötürülməsinin elektron vasitələri arasında) - şəxsiyyətlərdaxili və ya intrapersonal. Nəzərdə tutulur ki, kommunikasiyanın sadalanan hər tipinə öz funksiyası xarakterikdir. Lakin funksional əsasda tipologiyanın yaranması qeyri-effektiv sayılır, çünki onların bəzi funksional əlamətləri üst-üstə düşür.

Kommunikasiya tipologiyasına digər yanaşmalar da mövcuddur. Əlaqə yarınmasının üsulu əsasında *bilavasitə* və ya *birbaşa*, həmçinin *vasitəli* və ya *bilavasitə* olmayan *distant* əlaqələrini fərqləndirirlər.

Birinci halda kommunikasiya söhbət və ya auditoriya qabağında ictimai çıxış formasında aktuallaşır, çünki eyni zamanda verbal və qeyri-verbal vasitələr vasitəsilə mənalı və qiymətləndirici informasiya mübadiləsi keçirilir və bununla bilavasitə emosional təsir göstərməyə şərait yaradır. Birbaşa keçirilən kommunikasiya şəxsiyyətlərarası ünsiyyət üçün xarakterikdir və işlə bağlı məlumat mübadiləsindən başlayaraq tətamamilə şəxsi informasiyaya qədər aktuallaşmanın müxtəlif sahələrinə malikdir.

Distant, yəni vasitəli kommunikasiya birtərəfli xarakter daşıyır, kütləvi informasiya və texniki vasitələr vasitəsilə aktuallaşır. Müasir texniki vasitələr effektiv ikitərəfli kommunikasiyanı həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Zaman amilini – kommunikativ prosesinin davamlığını nəzərə alaraq *qısa*, *uzunmüddətli olmayan* və professional kollektivlərdə və dost qruplarında mütəmadi ünsiyyət ilə şərtlənən *sabit* kommunikasiyaları fərqləndirirlər. Bundan başqa, kommunikasiyaları özəl sosial parametrlərə: demografik əlamətlərə görə fərqləndirirlər. *Üfüqi* - bir nəslin fərdləri və ya tay-tuş olanlar arasında; *Şaquli* – valideyn və uşaqlar, fərqli nəsillərin fərdləri arasında.

Yuxarıda qeyd olunan tipologiyaların çərçivələri dəqiq deyil və çoxplanlı amillərin mürəkkəb əməkdaşlığı haqqında şahidlik edir. Sosial kommunikasiyanın modelləşməsinin məqsədləri üçün adətən şəxsiyyətlərarası və kütləvi kommunikasiya təcrübəsinə müraciət edirlər, ona görə ki, onlar funksional fərqlilik planında olan tiplərə və aktuallaşmanın spesifik şərtlərinə daha xarakterikdir. Qrupdaxili kommunikasiya üçün həm şəxsiyyətlərarası, həm də kütləvi kommunikasiyaların xarakterik xüsusiyyətləri xasdır.

Məlumdur ki, kommunikasiyanın bir çox növləri mövcuddur. Əgər biz kommunikasiyanın bütün növlərini piramida şəklində təsəvvür etsək, kütləvi kommunikasiya onun lap zirvəsində yerləşər, çünki orada müxtəlif ictimai strukturlarının üzvləri olan fərdlərin maraqları, intizar və həyəcanı üst-üstə düşərək inteqrasiyaya məruz qalır.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın təhlili – bir subyektin şəxsi təcrübəsi, hansı şəraitdə və hansı vasitələrin köməyi ilə digər subyektə bu və ya digər dərəcədə təqdim və izah oluna bilər, kommunikativ prosesinin iştirakçıları arasında olan münasibətlərə bu məlumatlar necə təsir edir – bunların hamısının analizidir. Kommunikativ prosesi ilə bağlı tədqiqatın vəzifəsi: uğurlu və əksinə uğursuz, çətinləşmiş kommunikasiyanın müxtəlif səbəblərinin, şərtlərinin və nəticələrinin aşılınması və sistemə təsnifidir.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında baş verir, yəni şəxsiyyətlərarası ünsiyyət prosesini təşkil edir. Xırda qruplarda kommunikasiyanın uğurlu aktuallaşması üçün təcrübə xarakterli bir sıra tövsiyələr hazırlanıb: a) qrupun üzvləri öz fikrini söyləmək imkanına malik olmalıdır, bununla onların potensial imkanlarının inkişafı həvəsləndirilir; b) xüsusilə də ciddi arqumentlər və dəyərli təkliflər dəstəklənməlidir; c) fikirlərin və təkliflərin tənqidi şəxsiyyətə keçirilməsinə yol verilməməlidir; ç) qrupda müzakirə üçün informasiyanı tədqim edəndə mütləq dəqiqliyi və obyektivliyi nəzərə almaq lazımdır;

d) digər qrupların fikrinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır, əgər orada dəyərli və mənalı tövsiyələr var.

İnandırmaq üsullarına aid digər tövsiyələr də mövcuddur. Onlar öz şəxsi məqsədlərinə uyğun resipiyentin psixoloji xüsusiyyətlərinin və ya emosional vəziyyətinin istifadəsini nəzərdə tutur. Məsələn, resipiyentdən müsbət cavab almaq üçün diskursu elə təşkil etmək məsləhət görülür ki, o üçqat müsbət cavaba səbəb olsun. Bu resipiyentin sayıqlığını və müqavimətini azaldır, və dördüncü dəfə o “hə” cavabını verə bilər. Sualı “əgər” sözü ilə başlamaq məsləhət görülür, məsələn, “iş bitirə bilərsiniz?”. Daha yaxşı “nə zaman” demək məsləhət görülür, misal üçün: “nə zaman siz işi bitirə bilərsiniz?” Suala sual ilə cavab vermək mümkündür, əgər cavabın ətraflı düşünməyə ehtiyacı var.

Ekspəriməntin nəticəsində sübut olunub ki, inandırmaq prosesində daha güclü ilk və son arqumentlərdir, xüsusilə də axırıncı. Bəzi tədqiqatların materialları əsasında bu qanunauyğunluq resipiyent üçün müzakirə olunan mövzunun vacibliyinin dərəcəsiindən asılıdır. Qeyri-ordinar, sadə olmayan mövzunun müzakirəsi zamanı resipiyent daha çox ilkin arqumentə diqqət verir, maraqsız mövzunun müzakirəsi zamanı isə o axırıncı arqumentə fikir verir. Belə də bir müşahidə mövcuddur ki, hansı tərəfin “güclü” arqumenti var, onun da digər tərəfin üzərində üstünlüyü olur. Bu üstünlük o imkandır ki, “güclü” arqumenti müxtəlif variantlarda təkrar etmək olar.

Nəticədə şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada uğursuzluqlar ona görə baş verir ki, birincisi, fərdlər bir-birini yalnız və qeyri-dəqiq qəbul edir, ikincisi, başa düşür ki, onların qavrayışı həqiqətə uyğun deyil. Baxmayaraq ki, daha dəqiq qavrayış effektiv kommunikasiyaya gətirir fikrini illüziya kimi hesab etmək olar, lakin həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli ünsiyyətdən məmnun olmaq məsələsi şəxsiyyətlərarası qavrayışın dərinliyindən və müvafiqlik dərəcəsiindən asılıdır. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

1. Kommunikasiya prosesinin olmamağının mümkünsüzlüyü. Fərdlər bir birini qəbul edilməsi vəziyyətində istənilən davranış informasiya dəyərində malikdir, yəni kommunikasiyadır. Fərd nə qədər cəhd göstərsədə, o kommunikasiyaya girməyə bilmir. Kitabın üzərinə əyilən və əlləri ilə qulaqlarını tutan şəxs və təyyarədə bağlı gözlərlə əyləşən sərnəşin – hər ikisi kifayət qədər müəyyən mesajlar çatdırırlar ki, onlar bu zaman heç kəslə ünsiyyətə girmək istəmir, və ətrafda olanlar adətən belə mesajları yaxşı başa düşürlər və onları narahat etmirlər. Aydındır ki, bu canlı diskussiya kimi kommunikasiyanın bir növüdür. Tədqiqatçılar ünsiyyətdən qaçmaq bir sıra strategiyaları (və ya ünsiyyətə girmək istəməmək mesajların növlərini) qeyd ediblər. Bunların arasında:

a) ünsiyyətə girmək istəməməyin (artıq və ya əskik dərəcədə kobud formasında) əyani nümayişi; halbuki belə davranış etik qaydalara uyğun deyil, o müəyyən iradə tələb edir və xoşagəlməyən, həm də darıxdırıcı sükutun yaranmasına səbəb olur, bu da kommunikasiyanın mövcudluğunu göstərir;

b) minimal qarşıdurma strategiyası, söhbətçildən biri həvəssiz digərinə “hə” deyir və ya hər sözlə razılaşıır;

c) kommunikasiyanın kənarlaşdırılması (diskvalifikasiyası), söhbətçildən biri özünü elə aparır ki, həm öz şəxsi mesajlarını, həm də o biri həmsöhbətçilin mesajlarını sanki yoxa çıxardır, yox edir. Belə növ kommunikativ alətlərin sırasında –

ziddiyyətli ifadələr, qeyri-müəyyənlik, qeyri-ardıcillıq, mövzunun dəyişdirilməsi, natamam cümlələr, aydın olmayan atmaca sözlər və ya müəyyən tərzli nitq, metaforların düzgün olmayan izahı və ya metaforik ifadələrin hərfi tərcüməsi və s.;

ç) həmsöhbətçilə qəbul olan, onun xətrinə dəyməyən belə səbəblərin qeyd olunması ki, həmin zaman ünsiyyət arzuolunmazdır: fərd özünü yatmış, kar, əyaş kimi apara bilər, özünü həmsöhbətçilin dilini başa düşməməyinə vura bilər və ya özünü digər vəziyyətə sala bilər, bu da kommunikasiyanı mümkün olmayan kimi doğru göstərir. Belə vəziyyətlərdə mesaj eyni qalır, yəni: “Ünsiyyətimizə etiraz etmirəm, sadəcə mənə mane olan məqamlar var, mən günahkar deyiləm, söhbətimiz indi mümkün deyil”.

2. İstənilən kommunikasiya məna səviyyəsinə və münasibət səviyyəsinə malikdir. Kommunikasiya prosesi zamanı məlumat yalnız çatdırılmır, həm də eyni zamanda həmsöhbətçillər arasında mövcud olan münasibətlərin xarakterini təyin edir. Kommunikasiya səviyyələrinin iki münasib növünü qeyd etmək olar. Məzmun səviyyəsi – məlumat mesajla çatdırılır. Şərt deyil ki, çatdırılan məlumat düzdür, yalnızdır, inanmalıdır, yalandır, dəqiqdir ya gizlidir. Münasibətlərin səviyyəsinə uyğun olaraq mesaj necə qəbul olunmalıdır məlumat elə tərzdə təqdim edilir. Münasibət nitqin fərqli vasitələri ilə ifadə oluna bilər, məsələn, qeyri-verbal: gülüş, qışqırıq, əl ilə və digər vasitələrlə.

Ünsiyyət zamanı münasibətlərin xarakterini kontekstdən aydın başa düşmək olar. Misal üçün, “qapını bağlayın” ifadəsinin məzmunu kifayət qədər müəyyən hərəkəti tələb edir. Lakin bu ifadə fərqli səslənə bilər: əmr, xahiş və ya təklif kimi. Həmsöhbətçil olanlar öz qarşılıqlı münasibətlərinə uyğun seçilmiş ifadə tərzini istifadə edir: xeyirxah və ya mənfəi; ictimai səviyyədə eyni olan ya biri digərindən bilavasitə asılı olan; özlərini rahat və hüzürlü hiss edirlər və ya narahatdırlar, nigarancılıq hiss edirlər və s. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada məlumatın ekspresiv rəng çaları adətən vacib hesab edilir, nəinki onun məzmunu.

Tədqiqatçıların nəzər nöqtəsinə görə, münasibətlər kortəbii və “sağlam” olanda, əlaqələrin tərzini ikinci plana çəkilir. Əksinə, “sağlam olmayan” əlaqələrdə münasibətlərin təmizliyi, saflığı uğrunda daima mübarizə aparılır və bununla xarakterizə olunur, ünsiyyətin məzmunu tərəfi isə get-gedə əhəmiyyətsiz olur. Məna səviyyəsi ilə münasibət səviyyəsinin münasib olmamağı tez-tez kommunikasiyanın pozulmasına gətirir.

3. Hadisələr ardıcılığının təyini. Fərdlər, vacib və vacib olmayan məsələlər, səbəblər və hərəkətlərinin nəticələri, olayların məna interpretasiyası haqqında özlərinin şəxsi anlayışlarına istinad edərək, qarşılıqlı əməkdaşlıqlarını təşkil edir. Bu məna dominantları, təyinin işarələri cümlə mənasını təşkil edən kimi, davranış hadisələrini formalaşdırır və bununla belə mövcud olan qarşılıqlı əməkdaşlığa müsbət təsir edir. Hadisələr ardıcılığının təyininə aid narazılıq - münasibətlərdə sonsuz problemlərin yaranması ilə bağlıdır. Biz əmin ola bilmərik ki, başqası bizim qədər eyni məlumata malikdir və o da bizim kimi məlumatdan eyni nəticələr çıxardır.

Məsələnin həlli: nə əhəmiyyətlidir və nə əhəmiyyətsizdir hamıda fərqli baş verir. İstənilən ünsiyyətdə müşahidə olunan hadisənin səbəbi və ya nəticəsi ilə bağlı mübahisə baş verə bilər. Səbəb və nəticələrin ardıcılığının pozulması ilə yaranan patoloji kommunikasiyanın nümunəsi - “fərd özü qabaqcadan hiss etməsinin” effektidir. Məsələn, fərd “məni heç kim sevmir” fikri ilə öz davranışını nü-

mayış etdirsə, özünü elə aparacaq ki, heç kimə inamı yoxdur, həmçinin bununla əlaqədar bir çox müdafiə və ya təcavüz (aqrəssiv) reaksiyalarını göstərəcək. Belə davranış növü ətrafında olanlara çətin xoş gəlsin, beləliklə də fərdin ilkin fikrini təsdiq edəcək. Fərd yalnız düşünür ki, o sadəcə ətraf mühitdə olan fərdlərə reaksiya göstərir, onları təhrik etmir, bu da hadisələr ardıcılığının təyininin problemini təşkil edir.

4. Simmetrik və bir birini tamamlayan qarşılıqlı əməkdaşlıq. Fərdlər arasında münasibətlər ya bərabərlik, ya da fərqlilik əsasında qurulur. Birinci halda əməkdaşlar bir birinin davranışını təkrar etməyə cəhd göstərir, buna görə də belə münasibətləri simmetrik adlandırmaq olar. Zəiflik və ya güclülük, əxlaq və ya əxlaqsızlıq heç bir mənə kəsb eləmir, çünki bərabərlik hər bir sahədə ola bilər. İkinci halda bir tərəfin davranışı digərinin davranışını tamamlayır, belə növ əməkdaşlığın komplementar, yəni bir birini tamamlayan qarşılıqlı əməkdaşlıq adlandırmaq olar.

Beləliklə, simmetrik münasibətlər bərabərlik və fərqliliyin azlığı ilə xarakterizə edilir, eyni zamanda komplementar, yəni bir birini tamamlayan qarşılıqlı əməkdaşlığın spesifik xüsusiyyəti fərqlərin maksimum dərəcəyə çatdırılmasıdır. Komplementar qarşılıqlı münasibətlərdə iki mövqeni xüsusi qeyd etmək olar.

Ünsiyyətin bir tərəfi daha yüksək, əhəmiyyətli, öndə olan mövqeyə sahibdir, digər tərəfi isə ona tabe, ikinci dərəcəli, daha aşağı səviyyəyə malikdir. Komplementar münasibətlər ictimai-sosial və ya mədəni ətraf mühitin təsirində yaranır, məsələn, ana və uşaq, həkim və xəstə, müəllim və şagird qarşılıqlı münasibətləri, və ya həmin cütlükdə əlaqələrin üslubunu xarakterizə edə bilər. Hər halda qeyd etmək lazımdır ki, belə münasibətlərin təbiəti qarşılıqlı asılılıq xarakterini daşıyır, davranışın müxtəlif növləri bir birini tamamlayır. Demək olmaz ki, ünsiyyətdə olan biri digəri ilə komplementar münasibət qurub. Daha çox biri özünü elə aparır ki, digərinin davranışının səbəbkarı olur.

Ünsiyyətdə əhəmiyyətli funksiyaları icra edən simmetriklilik ya komplementarlıq nə “yaxşı” - “pis”, nə də “normal” – “anormal” kimi dəyərləndirmək olmaz. Buna baxmayaraq onların patologiyası mövcuddur. Simmetrik münasibətlərdə daima rəqabət təhlükəsi, bərabərliyin eskalasiyası (geniş yayılması) var, bu da öz növbəsində fərdlər arasında mübahisələrə və fərqli münaqişələrə gətirir.

Beləliklə, simmetrik münasibətlərdə patologiya az-çox ziddiyyətlərlə xarakterizə edilir. Simmetrik münasibətlərin pozulması zamanı daha çox qeyri-güzəştli yanaşma müşahidə olunur, halbuki digər fərdin şəxsiyyəti etina olunmur. Öz növbəsində, komplementar münasibətlərin patoloji dəyişiklikləri etina edilməkdə aydın görsənir, digər fərdin şəxsiyyətinin etina olunmasında özünü göstərmir. Məsələn, ana, oğlunun artıq böyüməsini nəzərə almadan, onunla körpə uşaq kimi davranır.

5. Kommunikasiya həm məqsədli, effektiv, həm də məqsədsiz, qeyri-efektiv ola bilər. Demək olmaz ki, ünsiyyət yalnız o zaman baş verir nə vaxt o könnüllü surətdə, şüurlu və uğurlu olur, yəni qarşılıqlı anlaşma müşahidə edilir. Şübhəsiz ki, insanlar öz davranışını (nitqini, tərzini, üslubunu, ibarəli və ifadəli hərəkətlərini) təhlil edir, xüsusilə də gündəlik olmayan vəziyyətlərdə. Lakin tez-tez biz düşünmədən elə hərəkətlər edə bilərik ki, sonra onun peşmançılığı da ola bilər. Düşünülməmiş kommunikasiyanın nəticəsində xoşagəlməyən nəticələr həm özünün, həm də digərinin “bir üzünü saxlamaq” qabiliyyətini və vərdişini aktual edir.

Gündəlik həyatda, ələlxüsus mədəniyyətlərarası kommunikasiya zamanı beynəlxalq səviyyədə dövlət siyasətini yürüyəndə də “bir üzü saxlamaq” hər dövlət başçısının işi deyil. Bunun parlaq və birmənalı nümunəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, mötəbər İlham Əliyevin mövqeyi və siyasətidir. Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə Azərbaycan xalqının dialoji potensialı: tolerantlıq, humanizm, xeyirxahlıq, yalnız mənəvi-mədəni deyil, həm də çox dərəcədə ictimai məzmun daşıyır.

Bunlar xalqımızın şərəf, ləyaqət, həqiqət, ismət, namus və s. dair təsəvvürlərindən ayrılmazdır və Azərbaycanda müxtəlif xalqların birgəyaşayışının immanent mənəvi-sosial nizamlayıcısı kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Bakı, 2016.
2. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti, AzAtam, Bakı, 2008.
3. Mehdiyev R.Ə. Müasir Azərbaycan milli ideyanın təcəssümü kimi, “Müasir Azərbaycan dövrün baxışında”, I cild, Bakı, 2011.
4. Nuriyeva M., Quliyeva A. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi, BDU, 2013.
5. Vəliyeva N.Ç. Mədəniyyətlərarası dialoq ya qlobal kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016.
6. Aitchison Jean. Language Change: Progress or Decay. 3-rd edition, Cambridge University Press (CUP), 2001.
7. Bloomfield L. Language as a Human Problem, New York, 2004.
8. Lado R. Linguistics across cultures. Syntactic structures, Ann Arbor, 2007.
9. Schramm W.L. The Science of Human Communication. New York. Basic Books. 2013.
10. Veliyeva N.Ch. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization, International Business Service d.o.o., Cooper Green Advertising d.o.o., Publishing House: Jovsic Printing Centar d.o.o., Belgrade, 2013.
11. Veliyeva N.Ch. Synergetics of the language, national consciousness and culture by globalization. Baku, 2016.
12. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия, М., 2003.
13. Жанкин Н.И. Язык-речь-творчество, Исследования по семантике, психолингвистике, поэтике, М., Наука, 1998.
14. Шарков Ф.И. Основы теории коммуникации. М.: Издательский Дом “Социальные отношения”, издательство “Перспектива”, 2005.

Summary

The Specific Psychological Peculiarities of Interpersonal Multicultural Communication, caused by the Process of Globalization

The suggested to Your attention article is devoted to the investigation of the specific psychological peculiarities of interpersonal communication. It must be also noted that in the modern globalized world multiculturalism is necessary for the sivilized coexistence. Azerbaijan is the perfect model of multiculturalism for many counries throughout the world. Multiculturalism is the right way of living of the Azerbaijani people, who during many centuries accepted the principles of tolerance, indulgence and estimation to the different religions and cultures as its own manner of living.

Taking into the consideration the fact that in the modern notion of “multiculturalism” as one of the aspects of the tolerance provides parallel coexistence of the various cultures, their transfusion, interpenetration, interosculation and interenrichment, the decision of the

head of our government President Ilham Aliev's answer to the difficult processes which happened in the world, such as confrontation for the racism, ethnic purity, religion or nationality is very quotable.

It is not a secret that the various problems and different issues are solved on the base of personal and interpersonal relations on all existing levels. The realization of the interpersonal communication depends on many factors, peculiarities and principles. The specific peculiarities of the successful communication are investigated and circumstantially described in the given article.

Резюме

Специфические психологические особенности межличностной коммуникации в условиях мультикультурализма в глобализованном мире

Предложенная Вашему вниманию статья посвящена исследованию специфических психологических особенностей межличностной коммуникации. Необходимо отметить, что в современном глобализованном мире мультикультурализм необходим для цивилизованного совместного сосуществования. Азербайджан является совершенной моделью мультикультурализма для многих стран мира. Мультикультурализм является образом жизни азербайджанского народа, который испокон веков превратил принципы толерантности, терпимости и уважения к другим религиям и культурам в образ своей жизни.

Учитывая, что в современном понятии мультикультурализм как один из аспектов толерантности предусматривает параллельное существование различных культур, их взаимопроникновение и взаимообогащение, решение главы нашего государства, президента Ильхама Алиева является достойным ответом Азербайджана – происходящим в мире сложным процессам, столкновениям на расовой, религиозной или национальной почве.

Не секрет, что на любом уровне все вопросы и проблемы решаются на основе личных и межличностных отношений. Осуществление межличностной коммуникации зависит от многих факторов, особенностей и принципов. В данной статье изучаются и подробно описываются специфические особенности успешной коммуникации.

*Rəyçilər: fil.e.d., prof. D.Yunusov,
fil.e.d., prof. L.Cəfərova*

доц. Фируза Кочарли
АУЯ

ОСОБЕННОСТИ ОТЛИЧИТЕЛЬНОГО ПРИМЕНЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ ПРАВИЛ ВО ФРАНЦУЗСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Ключевые слова: французские пословицы, грамматика, наклонения и времена глагола

Açar sözlər: fransız atalar sözləri, grammatika, fəlin şəkilləri və zamanları

Keywords: French proverbs, grammar, moods and tenses of the verb

Будучи художественным выражением прошедших испытание временем жизненных наблюдений каждого народа, пословицы являются жанром, кратким по форме и богатым по содержанию. Этот жанр имеет своеобразные требования. В пословицах волеизъявление звучит в решительной форме, несправедливость порицается, делаются назидания, даются моральные наставления. Распространены в народе под названиями: "пословицы", "крылатые выражения", "мудрые изречения" [1].

В различных источниках пословицам даются различные определения. Обобщив всех их, можно охарактеризовать пословицы следующим образом:

Пословицы - это лаконичные, ритмичные и рифмованные народные высказывания, изречения, устойчивые в применении в речи и носящие высокоморальный смысл. В пословицах осуществляется оценка не отдельных людей, а целого народа, здесь выражается ум и мудрость народа. Они отражают наблюдения над моральным обликом народа, его идеями, различными сферами его жизнедеятельности. Пословицы всегда носят обобщающий смысл, выражая свое конкретное значение только в речи, живом разговоре. Несмотря на то, что этот жанр утверджен различными учеными, в данной области все еще имеется множество не совсем ясных моментов.

Исследование пословиц и поговорок, бытующих в языках различных народов, показывает, что имеются общие черты, присущие им всем. То есть вне зависимости от расы, религии, языка, различные народы выражают одинаковое отношение к одинаковым жизненным ситуациям, и в результате у них образуются пословицы, одинаковые или очень схожие по смыслу. Например:

- Yüz ölç, bir biç (азерб.)
- Семь раз отмерь, один раз отрежь (русский)
- Score twice before you cut once (английский)
- Vu une fois, cru cent fois (французский) и т.д.

Во всех языках пословицы - это своеобразные модели жизненных ситуаций. Французский писатель А.Ривароль говорил: "Пословицы - это плод опыта и навыков всех народов, здравый смысл, превратившийся в формулу всех произведений" [2].

Во французских источниках пословицы берутся в качестве языковой величины, носящей обобщающий смысл, а также отражающей в себе нравственный, поучительный смысл и мудрость народа. Они не принадлежат одному автору. История пословиц восходит далеко к периоду самого зарождения сознательной жизни человека. Будучи одним из жанров устного народ-

ного творчества, пословицы передавались из уст в уста и таким образом дошли до наших дней.

В то же время пословицы входят в языковое наследие каждой страны и каждого народа. Термин "пословицы" отражает в себе множество различных понятий. Их нельзя сравнить с поговорками, афоризмами, поучениями, наставлениями. В составе всех перечисленных понятий имеется ряд элементов, отличающих их друг от друга.

Например:

1. Поговорки: подтверждают какое-либо действие, факт, выражают юридический или правовой совет.

- Noël au balcon, Râques aux tisons или
- Qui veut voyager loin, ménage sa monture.

2. Афоризмы: - выражают результат наблюдения, теоретического содержания. *Афоризм - это оригинальная законченная мысль, изречённая и записанная в лаконичной запоминающейся текстовой форме и впоследствии неоднократно воспроизводимая другими людьми* (википедия).

- Chat échaudé craint l'eau froide.

- Ужаленный змеей пугается веревки (ужаленный змеей в заросли не заползает)

3. Наставления, поучения - выражают мысль, высказанную с моральной, философской, научной, творческой точки зрения.

- L'éducation a des racines amères, mais ses fruits sont doux.
- Корни у образования горькие, зато фрукты сладкие.

4. Повелительные слова и выражения - указывают, как соблюдать моральные правила поведения, а изречения с кратким и глубоким смыслом, выражают в большей степени моральное осуждение:

- Il vaut mieux se faire agréer que de se faire valoir (п/с)
- Qui ne sait pas rendre un service n'a pas le droit d'en demander.
- Кто не может проделать какую-то работу, не имеет права обращаться во второй раз. (предавший однажды, предаст и дважды)
- N'accuse pas le puits d'être profond, si tu prends une corde très courte!
- Если взял короткую веревку, не вини колодец в том, что он слишком глубок!

По мнению Аристотеля, пословицы используются довольно широко. Они могут свидетельствовать о чем-то, утверждать, выражать чье-либо мнение, порой выступая в роли иносказательных слов (метафора) (3). В действительности, пословицы обобщают и выражают непостоянные, переменчивые человеческие мысли и мнения. Интерес к исследованиям пословиц и поговорок не угасает вот уже долгое время. Так, пословицы, незаслуженно забытые и замененные в современном стремительно изменяющемся мире политическими лозунгами, шаблонными высказываниями, вновь выходят на первый план.

Разумеется, мы не можем заранее знать, насколько обширно будут использоваться пословицы и в будущем, однако с точки зрения языкознания их исследование может сыграть важную роль в освещении некоторых забытых событий и действий. Определение их в результате различных подходов и придание пословицам статуса языкознания может только лишь приблизить

изучение особенностей применения грамматических действий и категорий, так как эти грамматические правила широко применяются и в речи, и в письме, составляя их основу.

В исследованиях, проведенных в 1975 году Морисом Гроссом и сотрудниками созданной им исследовательской лаборатории "Laboratoire d'Automatique Documentaire et Linguistique (LADL)", пословицы были отнесены к устойчивым словосочетаниям. В дальнейшем, а именно, в 1982, 1988, 1993 годах Морис Гросс расширил свою исследовательскую программу и направил свое внимание на исследование сложных времен глаголов, устойчивых словосочетаний и предложений. Согласно его принципу, следует принимать во внимание значимость вышеперечисленных по их численности в языке. Проанализировав около 40.000 устойчивых словосочетаний, фразеологических оборотов, сложных глаголов французского языка, М.Гросс пришел к выводу, что, согласно традиционному пониманию, они носят исключительный характер. Он особенно подчеркнул, что между свободными и устойчивыми предложениями существует общая среда.

Что касается пословиц, то они имеют несколько иной характер. Это – целые предложения, носящие устойчивый, а не свободный, независимый характер, но в очень редких случаях они могут иметь варианты, что образуется принудительно, вынужденно. Вместе с тем, несмотря на то, что пословицы интегрировали в несвободные конструкции, их, тем не менее, следует внести в список и проанализировать. В 1981 году Россель писал о пословицах: "Пословицы - это мнение одного человека, олицетворяющее всеобщую мудрость" [4].

Для большинства ученых основная функция пословиц заключается в их дидактичности (наставлении, морали). Они предусматривают наставление, поучение, назидание. Если изучение пословиц с точки зрения их функциональности в настоящее время носит довольно распространенный характер, то надо сказать, что это не всегда одобрялось учеными.

В 1970 году американец А.Дундес высказал мысль о том, что неправильно оценивать только функциональность пословиц, так как другие, похожие поговорки, изречения, афоризмы могут выполнять те же функции. (Дундес, 1970:15) (5). Недостаточно только указать роль пословиц в языке, надо в то же время обратить внимание на семантическую мысль, которую они несут.

Наконец, согласно определению, данному "Trésor de la langue française informatisée" (TLFI), пословицы - это художественные краткие выражения с глубоким смыслом, их использование имеет общий характер, они выражают истину, вытекающую из накопленного опыта, и именно опираясь на данную черту пословиц, говорящий и употребляет их в речи. Кроме того, пословицы всегда опираются на общие понятия, это такие привычные всем нам и часто употребляемые в речи предложения, которые носят общий смысл и не имеют никакой связи со специфичной или реальной ситуацией, они всегда относятся к людям и чаще всего употребляются в переносном смысле. Помимо этого, пословицы:

- связаны с народной мудростью (имеется в виду специфическая культура отдельных народов);
- характеризуются краткостью и содержательностью;

- передавались из уст в уста, из поколения в поколение, и именно поэтому существует множество вариантов одной и той же пословицы;

- характеризуются наличием стиля, состоящего из различных элементов. Например, это- повторы, рифмы, гармония, аллитерация (повтор согласных в последовательно идущих словах) и т.д.

В данной статье был осуществлен подход с языковой точки зрения к французским пословицам. В нем проявлен интерес к нарушению грамматических правил в этом языке, использованию детерминантов (имеются в виду определенные и неопределенные артикли, а также детерминанты принадлежности и указания), употреблению без слова, заменяющего определительные придаточные предложения, а если и с ним, то без артикля, а также замене местоимения "qui" на "quand on".

1. Примеры, относящиеся к случаям отсутствия детерминантов, выражающих грамматические категории имени существительного (определенных, неопределенных артиклей, детерминантов принадлежности или указания).

1. L'avare n'a ni coeur, ni bonté.
2. Bon coeur ne peut mentir.
3. A paurve coeur, petit souhait.
4. Qui a dent, a faim.
5. Langue de femme, langue de flamme.
6. Main froide et coeur chaud.
7. Oeil pour oeil, dent pour dent.
8. Bon sang ne ment jamais.
9. Grosse tête, peu de sens.
10. Tête de femme, tête de diable.

2. Приведем примеры употребления артиклей:

2.1 Случаи употребления определенных артиклей:

1. La Barbe ne fait pas l'homme.
2. La bourse ourve la bouche.
3. La gorge en tue plus que l'épée.
4. Le visage et le miroir du coeur.
5. Loin des yeux, loin du coeur.

2.2. Случаи применения неопределенных артиклей

1. Un coeur tranquille est la vie du corps.
2. Une langue douce peut briser les os.
3. Les murs ont des oreilles.
4. La sagesse n'est pas enfermée dans une tête.
5. Une main lave l'autre.
6. Une hirondelle ne fait pas le printemps.

3. Детерминанты принадлежности

1. Tous nos cheveux sont comptés .
2. Mon cul m'est plus proche que ma chemise.
3. Ne mets ton doigt en anneau trop étroit.
4. Lave tes mains souvent, tes pieds rarement et ta tête jamais.
5. Il faut prendre garde à ses mains qu'à ses pieds.

6. Il ne faut pas s'arracher le nez pour faire honte à son visage.
7. Chacun mouche son nez.
8. Nos ventres sont nos maitres.
9. A chaque oiseau son nid est beau.
10. Dieu me garde de mes amis, je me garderai de mes ennemis.
11. Gouverne ta bouche selon ta bourse.
12. On reconnaît l'arbre à ses fruits.

4. Неопределенное прилагательное "Tout"(déterminant)

1. Toute bouche qui rit exhale la gaité.
2. Tout pain est sain à qui a faim.
3. Toutes vérités ne sont pas bonnes à dire.
4. Tout les chemins mènent à Rome.
5. Tout travail mérite salaire.
6. Toute patience a ses limites.

5 Вызывает интерес также и замена местоимения "qui" из числа определенных местоимений, выступающего в роли подлежащего, формами "quand on", "celui qui". Например:

1. Qui veut noyer son chien, on dit qu'il a la rage .
2. Quand on veut noyer son chien, on dit qu'il a la rage(on fait accroire qu'il a la rage) [6].
3. Quand on veut noyer son chien,on dit qu'il a la rage;ou qui veut noyer son chien l'accuse de la rage [7].
4. Quand on veut noyer son chien, on dit qu'il a la rage [8].
5. или
6. Celui qui son chien veut tuer et pour couleur de son fait lui met sur la rage [9].

Встречаются также случаи, когда существительное, заменяющее определенное придаточное предложение, употребляется без артикля. Например:

1. Chien qui aboie ne mord pas.
2. Coeur qui soupire, n'a pas ce qu'il désire.

В пословицах встречаются, можно сказать, времена всех наклонений глагола. Например:

1. Présent de l'indicatif

1. La bourse ouvre la bouche.
2. La bouche n'a pas de dimanche.
3. La vérité sort de la bouche des enfants.
4. Qui a dent,a faim.
5. Ce qui se fait de nuit, paraît au grand jour.
6. A cheval maigre vont les mouches.

2. Le passé composé de l'indicatif

1. Un grand nez n'a jamais gâté une laide figure.
2. Beau visage n'a jamais eu vilain nez.
3. Si tu n'a pas d'amis,cherche-en un,si tu en as trouvé,un tâche de le garder.

3. Futur simple de l'indicatif

1. Nourris un corbeau, il te crevera les yeux.
2. Il ne faut pas dire : »Fontaine, je ne boirai pas de ton eau ».

3. Menez un âne à la Mecque, vous n'en ramenez jamais qu'un âne.
4. Qui vivra,verra.

4. Conditionnel présent

1. On ne saurait manier le beurre qu'on ne s'en grasse les doigts.
2. On ne saurait pas guérir de peur.
3. L'avare tondrait sur un oeuf.

5. Présent du subjouctif

1. Qui a peur de feuilles, n'aille point au bois.
2. Il faut que chacun garde sa queue.

6. Impératif (présent)

1. Veille sur ton coeur, car de lui jaillissent les sources de ta vie.
2. A bon sang marie ta fille.
3. Si tu as mal à la tête, enveloppe-toi tes pieds.
4. Aide-toi ,le ciel t'aidera.

7. Предложения, содержащие существительное

1. Miel sur la bouche,fiel sur le coeur.
2. Langue de femme, langue de flamme.
3. A bon chien, bon os.
4. Loin des yeux, loin du coeur.

8. Предложения, содержащие инфинитив

1. Gouverner-c'est prévoir.
2. Vouloir-c'est pouvoir.
3. Voir est facilen prévoir est difficile.

9. Безличные предложения

1. Mieux vaut souffrir de l'estomac que de l'esprit.
2. Il faut tourner sept fois la langue dans la bouche avant de parler.
3. Il ne faut pas vendre la peau de l'ours avant de l'avoir tué.
4. Mieux vaut moins ,mais mieux.
5. Mieux vaut un sage ennemi qu'un sot ami.

10. Наиболее часто употребляемые неопределенные местоимения

1. On apprend àtour âge.
2. Après dommage chacun est sage.
3. Tout nouveau, tout beau.
4. On ne fait rien, pour rien.
5. A quelque chose malheur est bon.
6. L'un vaut l'autre.
7. Aide quelqu'un, le ciel t'aidera.

Использование в пословицах существительных без артиклей либо без прилагательных, обозначающих принадлежность (указание), показывает, что пословицы свободны и не могут быть отнесены к числу каких-либо устойчивых словосочетаний, в особенности, к фразеологическим оборотам. Пословицы относятся к народному творчеству, языку, устной речи. Как видно, народ выражает свое мнение так, как он сам того хочет. Известно, что в настоящее время в современной французской разговорной речи допускаются сокращения, может быть опущена одна из отрицательных частиц, нарушается согласованность, инверсия и т.д. Это касается и пословиц, веками созда-

ваемых и передаваемых от поколения к поколению. Сегодня в большинстве пословиц не соблюдаются грамматические правила. Например: «Moineau à la main vaut mieux que grue qui vole», «Longs cheveux, courte cervell», «Bonne terre a besoin de bon cultivateur, aussi bonne maison de bonne administration», «Il y a loin de dire ou faire » и т.д.

Литература

1. Интернет-сайт "Фольклор", "Пословицы и поговорки" .
2. Sabina Mahmoudova, "Analyses linguistiques des proverbes francais et azerbaidjanais " .Strasbourg, 2012.
3. Aristote, Rhétorique Resume, стр 1-15.
4. Алан Дундес, "О построении пословиц", 1970, стр.15
5. Russel, 1981:5 (материал из Интернета)
6. Dictionare de l'Académie française, 1762
7. Emile Maximilien Paul Littre "Dictionnaire de la langue française – 1872.
8. Gregoire Delacour "Citations" - 1996.
9. Alain Chartier (1385 - 1430), Imago Mundi, Encyclopedie gratuite en ligne (Интернет - источник)
10. Petit Larousse, Paris, 1967, p.p.850-851.

Xülasə

Fransız atalar sözlərində qrammatik qaydaların fərqli işlənmə xüsusiyyətləri

Bu məqalədə müasir fransız dilinin mövcud qrammatik qaydalarının fransız atalar sözlərində əksər hallarda pozulmasından və fərqli işlənmə xüsusiyyətlərindən bəst olunur. Belə ki, əksər atalar sözlərində ismin qrammatik kateqoriyalarının əsas göstəricisi olan determinantlardan heç birinin, yəni artikllərin, mənsubiyyət və işarə determinativlərinin işlənməməsi qeyd olunur. Fransız dilinin qrammatikasına xas olan sabit söz sırası pozulur, məsələn II-ci dərəcəli cümlə üzvləri feldən əvvəl gəlir: isimlə ifadə olunmuş tamamlıq, yer zərliyi və s. Felin zamanlarının çoxusu işlədirmir. 1000-ə qədər fransız sözlərinin araşdırılması bu nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir. Ən çox işlənən isə isim tərkibli (adlıq) cümlələr və şəxssiz cümlələrdir.

Summary

Particulars of application of distinguished grammar rules in French proverbs

This article deals with available grammar rules of the French language which are orderless in French proverbs in most cases and different features of the use. So none of the use of the determiners i.e. articles, possessive and demonstrative pronouns which are the main indicators of grammar categories of the noun are noted in most proverbs. Fixed word order of the French language is disordered, for e.g. the secondary parts of the sentence precede the verb: the object expressed by a noun, the adverbial modifier of place, etc. Many of the tenses of the verb aren't used. Analysis of about 1000 French words were allowed to come to this conclusion. Noun structured (nominative) sentences and impersonal sentences are used most.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Zeynalov
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
15.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.12.2016

д.ф.ф., доц. Малахат Велиева

АУЯ

E-mail: malahat.06@mail.ru

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ*Ключевые слова:* билингвизм, билингв, интерференция, уровни языка*Açar sözlər:* bilingvizm, ikidilli şəxs, interferensiya, dil səviyyələri*Keywords:* bilingualism, bilingual individual, interference, levels of language

При рассмотрении билингвизма с лингвистического аспекта, явление интерференции является основным объектом исследования.

Слово «интерференция» произошло от латинского «inter» (между) и «ferentis» (несущий, переносящий). Интерференция обусловлена влиянием особенностей родного языка на изучаемый язык, что ведет к отклонениям от нормы и системы второго языка.

В лингвистической литературе встречаются неоднозначные определения термина «интерференция». Согласно Р.А.Вафееву, «интерференция – это давление, вытеснение неоднородной системы из системы родного языка в момент их контактирования с постепенным ослаблением степени и качества давления, вытеснения» [4,с.190].

По У.Вайнрайху, интерференция – это «вторжение норм языковой системы в пределы другой» [3,с.27].

В условиях билингвизма интерференция может наблюдаться на фонетическом, морфологическом, лексическом, синтаксическом, стилистическом уровнях языка. Это объективное и неизбежное явление, возникающее в процессе овладения иностранного языка и сопровождающееся речевыми ошибками учащихся.

По нашему мнению, если студент знаком с явлением перенесения особенностей родного языка на изучаемый иностранный, и с фонетической, морфологической, лексической и синтаксической системой обоих языков, явление интерференции во многом можно предупредить, или же, по крайней мере, свести к минимуму.

По мнению Э.Хаугена, интерференция – это «случаи отклонения от норм языка, появляющиеся в речи двуязычных носителей в результате знакомства с другими языками» [9,с.61].

Наиболее детальное определение интерференции можно найти в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» под редакцией В.Н.Ярцевой: «Интерференция (от лат. «inter» - между собой, взаимно и «ferio» - касаюсь, ударяю)- взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при контактах языковых, либо при индивидуальном освоении неродного языка, выражающегося в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного» [11].

В.Ю.Розенцвейг, говоря об интерференции в результате контактирования языков, предполагает возникновение промежуточной третьей системы и различает два основных вида интерференции:

1) характеризующуюся «лингвистическим переносом в промежуточную систему сопоставления двух языков правил одного из контактирующих языков, преимущественно родного языка» (прямая интерференция);

2) характеризующуюся «исключением (из этой системы) правил родного и неродного языков, не поддающихся обобщению» (косвенная интерференция) [8, с.25].

В результате первого вида интерференции наблюдаются ошибки в речи билингов. Косвенную же интерференцию, по В.Ю.Розенцвейгу, можно наблюдать на всех уровнях, «в особенности морфологическом» [8, с.43].

Прямая интерференция может проявляться как на морфологическом, так и на синтаксическом уровне языка.

Так, студент азербайджанец, изучающий английский язык при употреблении глагола в третьем лице, во множественном числе на основе грамматики родного языка, будет добавлять окончание множественного числа «-s». Например, «They works» вместо «They work», так как в грамматике азербайджанского языка глагол в третьем лице во множественном числе принимает окончание -lar, -lər («Onlar işləyirlər»).

Грамматическую морфему /-s/ в английском языке по валентной характеристике относят к «мультивалентным морфемам», так как она может употребляться как для обозначения множественного числа, так и для обозначения родительного падежа имен существительных и третьего лица единственного числа глаголов в настоящем неопределенном времени [1, с.279].

На синтаксическом уровне, прямая интерференция наблюдается при переносе правил порядка слов родного языка на изучаемый.

Косвенная же интерференция может встречаться как в области морфологии (игнорирование правил грамматики контактирующих языков и замена их означающими, не требующими применения соответствующих правил), так и в отклонениях от стилистической нормы (в случаях смешивания официальной и неофициальной стилей речи).

В лингвистической литературе также встречаются следующие разновидности интерференции: потенциальная (которую можно предположить, учитывая особенности контактирующих языков) и реальная (наблюдаемая в речи двуязычных индивидов) [10].

Потенциальную интерференцию лингвисты и методисты могут предусмотреть, учитывая сходные и различающиеся черты контактирующих языков, а также степень родства языков. Реальную же интерференцию можно проследить, зафиксировав живую речь билингов.

Изучение лингвистической интерференции восходит к сосюрровскому взаимоотношению языка и речи. Билингв может на академическом уровне овладеть вторым языком, тогда как в его речи неизбежны явления интерференции на фонемном, морфемном, лексемном, синтаксемном уровнях. В настоящее время некоторые носители азербайджанского языка полностью владеют английским языком в целях образования, общения на деловом и политическом уровнях, хотя в их речи наблюдаются некоторые отклонения от фонологических, морфологических, лексических или синтаксических норм

английского языка, так как азербайджанский и английский языки имеют много различий.

С этой точки зрения, теоретическое обучение языку, изучение системы языка и практическое овладение речью отличаются. Зачастую, последнее является более эффективным для практического применения речи в общении и передаче мыслей, хотя при таком овладении языком хромает аккуратность речи. Здесь также важную роль играет психологический аспект двуязычия, определяющий, насколько эффективно владеет билингв вторым языком, способен ли он мысленно переключаться с одного языка на другой, что, естественно, является областью исследования психологии.

С лингвистической же точки зрения, Ю.Д.Дешериев и И.Ф.Протченко считают интерференцию объективным явлением, которое вполне возможно изучить известными лингвистическими методами [7,с.34].

При изучении интерференции мы обычно говорим о трудностях при овладении навыками иностранного языка, так как уже имеющиеся навыки родного языка оказывают непосредственное влияние на приобретение новых, характерных для изучаемого языка.

При билингвистических исследованиях типологическое изучение билингвизма является одним из аспектов этих исследований. По мнению Ю.Д.Дешериева, помимо выявления структурно-типологических сходств и различий в изучении билингвизма, следует уделять особое внимание их «роли в языковой практике билингвов» [6,с.11]. Это означает, что билингвизм и явление интерференции как его последствия имеют как социальный (исторический фактор развития двуязычия, объясняющий причины проявления интерференции в речи билингвов), так и лингвистический аспект. Отсюда следует, что для выявления случаев интерференции лингвист на основе структурно-типологических особенностей контактирующих языков и общественно-исторических предпосылок их взаимодействия, в определенной мере должен уметь предусмотреть, прогнозировать возможные явления интерференции.

Р.Ю.Барсук приводит конкретный случай интерференции на морфемном уровне на примере из речи учащегося-сомалийца, который вместо русского выражения: «Я люблю удить рыбу (или рыбачить)», употреблял: «Я люблю рыбинг» - «-ing»овое окончание, характерное для английской герундиальной конструкции «I like fishing», где английский язык как язык - посредник оказывает непосредственное влияние при изучении русского [2,с.101].

Отсутствие герундиальной конструкции, свойственной грамматическому строю английского языка в других языках, является причиной и источником интерференции на морфемном уровне, а точнее перенос грамматической морфемы «-ing» на глагольные формы изучаемого языка.

Предложная система английского языка является одной из причин порождения морфемной интерференции на грамматическом уровне языка. С такими трудностями обычно сталкиваются студенты, чей родной язык относится к тюркской группе языков, так как при типологическом исследовании этих языков выявляется их специфичность и нетождественность способов выражения локальных, темпоральных и других падежных отношений, которые в английском языке передаются различными предлогами.

Например, в исследовании С.С.Кунанбаевой указывается, что студенты-казахи имеют серьезные затруднения с английской предложной системой, так как эта грамматическая категория отсутствует в их родном языке [5,с.40]. Учитывая особенности родного языка у таких студентов вполне возможно спрогнозировать потенциальные явления интерференции и связанные с ней ошибки в их речи. В связи с этим соответственно должны быть разработаны особые методические приемы, системы упражнений для предупреждения подобных отклонений от нормы изучаемого языка, что, безусловно, является одной из основных задач современной методики преподавания иностранного языка.

Литература

На азербайджанском языке

1. Yadigar F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, "Təhsil" NPM, 2003, 408s. На русском языке.
2. Барсук Р.Ю. Типологический сопоставительный анализ на всех уровнях языка и речи, как один из методических приемов билингвистического исследования// Методы лингвистических исследований. Москва, АН СССР, Институт Языкознания, 1976, 130с.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, «Вища школа», 1979, 263с.
4. Вафеев Р.А. Явление интерференции и прогнозирование его ономазиологической типологии// Изучение русского языка в национальном вузе //Фрунзе: Мектеп, 1984, с.189-199
5. Кунанбаева С.С. Проблема лексико-грамматической интерференции при формировании грамматической стороны иноязычной речи у билингвов. //В кн. Языковые контакты и интерференции. Алма-Ата, 1984, Изд.-ие Каз.ГУ, 124с.
6. Методы лингвистических исследований. Москва, АН СССР, Институт Языкознания, 1976, 130с.
7. Проблема двуязычия и многоязычия. Москва, «Наука», 1972, 360с.
8. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Ленинград, «Наука», 1972, 80с.
9. Хауген Э. Языковой контакт// Новое в лингвистике.-Вып.6, М., 1972, с.61-80
10. Ярцева В.И. Лингвистический энциклопедический словарь.-М., 1990, 688с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь/ Гл.ред. В.Н.Ярцева, М., 2002, <http://tapemark.narod.ru/les>

Xülasə

İnterferensiya dil hadisəsi kimi

Məqalədə dilçilik elminin mühüm problemlərindən olan interferensiya linqvistik hadisə kimi tədqiq olunur. İnterferensiya hadisəsinin müxtəlif dilçilər tərəfindən verilən tərifləri və onun növləri haqqında bəhs olunur. Qeyd olunur ki, müasir dövrdə dilin vərdişlərinə praktik cəhətdən yiyələnmək daha aktualdır və bu prosesdə ikidilli şəxslərin ana dilinin təsiri qaçılmazdır və nəzərə alınmalıdır.

Summary

Interference as a linguistic phenomenon

The article deals with one of the significant problems in Linguistic science – interference as a linguistic phenomenon. It highlights the definitions given to interference by different linguists and the types of interference. It is mentioned that nowadays mastering the language skills from practical point of view is more actual and in this process the influence of bilinguals' mother tongue is unavoidable and should definitely be taken into consideration.

*Rəyçi: fil.f.d. dos. S.Tağiyeva
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
22.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 22.11.2016

к.ф.н., доц. Лариса Колесникова

АГПУ

E-mail: elmar.kerimov.1977@mail.ru

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКСТА

Ключевые слова: *культурологический анализ, лингвострановедение, коммуникативная функция, культурные ценности, первоисточник*

Açar sözlər: *kulturoloji, dilçilik – ölkəşünaslıq, kommunikativ funksiya, mədəni dəyərlər, ilkin mənbə*

Keywords: *culturological analysis, lingua – country studies, communicative function, cultural values, primary source*

Объект данной статьи – текст с его культурологическими категориями. Текст, как отмечает Гальперин И.Р., это объект лингвистического исследования [2]. Сам текст очень сложное явление, в котором присутствует информативность, определенность, связность. Текст можно характеризовать с разных сторон, позиций. Это и информационное единство, и продукт речемыслительной деятельности субъекта, и материал для восприятия.

В настоящее время в РКИ наблюдается тенденция к изучению текстов культурологического содержания. Еще в 70-е годы 20 века появилась научная дисциплина – лингвострановедение. Целью которой было изучение русского языка и русской литературы в преподавании иностранным учащимся. В 80-е годы 20 века появилась лингвокультурология, являясь ответвлением в лингводидактике. Лингвокультурология была близка к лингвострановедению, но лингвокультурология освещала более широкий круг проблем. В.П.Фурманова отмечала, что от” лингвокультурологической компетенцией в методическом аспекте понимается совокупность фоновых знаний и способность их адекватного применения в условиях определенного культурного контекста на основе сравнения двух или более культур”. Культура стран и народов составляет единое целое в системе информации. Информация – это неиссякаемый ресурс сообщества народов. Ведь все что мы видим, созерцаем, слышим, впитываем – это информационное поле, поглотителем которого является человек. Переносим эту информацию посредством языка. Язык и культура взаимосвязаны. В культурологи язык рассматривается как инструмент культуры. Язык выполняет коммуникативную функцию, которая присуща в области науки, художественной литературы, образования и так далее. Культура входит в язык в виде модели в тексте. Язык – система знаков. Чтобы язык был воспринят, ему необходимо придать форму. Такой формой выступает письмо. Из слов складываются словосочетания и предложения, и, наконец, текст. Каждый текст имеет содержательную функцию. Тексты, содержащие и страноведческую, и культуроведческую информацию, предназначены для усвоения предоставленной информации и освоения ее на уроках русского языка, используя в коммуникации. Такие тексты вправе назвать культурологическими.

Как было сказано выше, текст – это особый мир коммуникации. Главное в коммуникации – понимать, осознавать. Осознавая, человек входит в контакт: создается диалог, коммуникация. Диалог возможен в любом виде

искусства и науки. Понимая информацию, определяется диалог не только между говорящими, но и между культурами разных народов.

Прежде всего содержание текста отражает определенный континуум, т.е. временную последовательность разнообразных фактов, событий, мыслей. Цель сообщения зависит от проблемной ситуации, которая находит свое отражение в тексте. Автор текста должен убедить читателя принять именно его понимание проблемы. Этот признак текста именуется прагматичностью. Каждый текст должен иметь свою завершенность. Но завершенность текста, представленная в опубликованном готовом тексте, может получить продолжение. Этот признак текста называется открытостью.

В статье мы рассматриваем тексты русской культуры в иноязычной аудитории с целью обучения на их основе другой речи и культуре. Незнакомая культура рассматривается как особая система, которая имеет свой шифр, код и свои ключи к разгадке. Организованный процесс преподавания неродного языка должен подготовить учащегося к восприятию иноязычной культуры. Текст культуры – это абстрактная модель действительности с позиции другой культуры. когда познаешь элементы культуры другого народа, то возможна замена знакомых понятий другими [3]. Такое происходит обычно при переводе.

Каждый текст, или культурологический, или публицистический, представляется читателю по-своему. Читатель воспринимает слово и сам текст под разным углом зрения. Незнакомое слово становится ключевым. И приносит тексту определенный интерес. Преподаватель должен вызвать в сознании обучающихся отражение прочитанного, сказанного и услышанного. Это задача усложняется в преподнесении культуроведческого текста, так как он представляет собой сложный материал.

Культурологический анализ включает в себя исследование условий и факторов, влияющих на возникновение и развитие культурных потребностей человека, процессы создания культурных ценностей и их передачу последующим поколениям.

Перед каждым преподавателем стоит сложная дилемма по отбору культуроведческих текстов, которые помимо письменного прочтения материала, возможно и наглядное представление (картины, рисунки).

Учащиеся, изучая культурологические тексты, должны овладеть лексическим минимумом, строить логические высказывания по теме. Наряду со словами с национально-культурным компонентом семантики, в текстах присутствует лексика книжная, термины, входящие в активный словарь современного русского литературного языка, знание которого необходимо для практического владения языком. Также в иноязычной аудитории с изучением русского языка обучающиеся овладевают языковыми, психологическими и другими факторами в русской культуре.

В преподавании РКИ студентам лучше презентовать тот языковой материал (текст), на котором говорит его носитель. Благодаря этому обогащается словарный запас, правильное построение предложений.

Ставится вопрос: какие тексты лучше помогут понять преподнесенный материал (письменный текст, картины)? Ясно то, что в них должна присутствовать: информированность, доступность, цельность, стиль, объем текста. Учи-

тывается также лексика и синтаксис текста. Обязательным элементом являются глаголы, прилагательные, причастные и деепричастные обороты. Если текст связан с искусством (искусствоведческий), необходимо презентовать картину, дать биографию художника, на какой стадии была написана работа [4]. Мы ориентируемся на тексты неадаптированные, взятые из первоисточников научно-популярной литературы, художественной прозы, фольклора.

Информационная насыщенность текста определяется как представленность в тексте планов смысловой информации. Каждый текст индивидуален с точки зрения его содержания. Но в каждом тексте есть своя цель, задача, предмет. Желательно тему и проблему текста сформулировать в самом начале. Не следует рассчитывать на догадливость читателя. Бывает так, что читателя интересуют другие проблемы, нежели автора текста, поэтому он ожидает от автора постановки иных задач. Как мы знаем, письменная речь предъявляется адресату в виде текста. Говоря о тексте, следует сказать об когнитивном подходе к тексту, при котором особое внимание уделяется процессу восприятия и понимания текста адресатом.

Говоря об источнике получения культурологической информации обучающимися, культурологический текст должен отвечать таким методическим требованиям, как решение коммуникативных задач, учет уровня языковой подготовленности, учитывать интересы учащихся, информация должна представлять интерес и актуальность для читающих ее. Отметим и тот факт, что изучение языков нацелено на сближение народов и правильно организованный процесс обучения иностранного языка подготовит обучающегося к толерантному восприятию иноязычной культуры. Обучающиеся также пополнят свои знания о культуре страны изучаемого языка и будут включать их в коммуникацию (диалог, полилог).

Следует отметить, что не всегда потребность в общении может быть мотивом к речевому высказыванию, так как для воплощения этого необходимо наличие у студентов знаний о предмете говорения и наличие какой-то определенной базы. В культурологических текстах главным является совершенствование содержательной стороны, а от этого зависит, как говорили выше, интерес и активность учащихся в овладении языком. Интерес влияет на память, на познание заинтересованного предмета. Использование текстов культурологического содержания, знакомящих с историческими и культурными ценностями другой страны, поддерживают стимул к изучению иностранного языка, а также является важным фактором в повышении мотивации речевой, коммуникативной деятельности.

Итак, любой культурологический текст дает студентам широкие возможности для создания своего речевого высказывания, пересказа текста, доклада и так далее.

Бердяев Н.А. (1874-1948)

Николай Александрович Бердяев – русский религиозный и политический деятель, представитель русского экзистенциализма. Автор оригинальной концепции философии свободы и концепции нового средневековья.

Н.А.Бердяев родился в дворянской семье, в имении Обухово Киевской губернии. Его отец, офицер Александр Михайлович Бердяев, был киевским

уездным предводителем дворянства, позже председателем правления Киевского земельного банка. Мать Алена Сергеевна, по матери была француженкой. Бердяев получил домашнее воспитание, затем учился в Киевском кадетском корпусе. Поступил на естественный факультет Киевского университета. Но был арестован и сослан в Валыду.

В 1922 году Бердяев был выслан из СССР. До 1927 года он написал множество книг и статей, из которых он ценил по-настоящему лишь две – “Смысл творчества” и “Смысл истории”.

Н.А.Бердяев участвовал в культурной жизни Серебряного века. После революции 1917 года он основал Вольную академию духовной культуры, которая просуществовала три года. В 1924 году он переехал в Париж, в Клармар, где вскоре получил в наследство имение. Принимал участие в работе Русского студенческого христианского движения. С 1925 по 1940 годы был редактором журнала русской религиозной мысли “Путь”, поддерживал отношения с такими философами, как Э.Мунье и другие.

В своих работах Бердяев сопоставляет мировые философские и религиозные учения и направления: греческую, буддистскую, индийскую и другие. Ключевая роль принадлежит свободе и творчеству. Свобода определяет царство духа. Свобода угодна Богу. Судьба свободного человека во времени и истории трагична.

Н.А.Бердяев так говорил о себе: “Мне пришлось жить в эпоху катастрофическую и для моей Родины, и для всего мира. На моих глазах рушились целые миры и возникали новые. Я мог наблюдать необычайную превратность человеческих судеб. Я видел трансформации, приспособления и измены людей, и это может быть, самое тяжелое в жизни. Из испытаний, которые мне пришлось пережить, я вынес веру, что меня хранила Высшая Сила и не допускала погибнуть. История не щадит человеческой личности и даже не замечает ее”.

Умер Бердяев в 1948 году в Клармаре и похоронен на городском кладбище Буа-Тардые.

Данный текст адресован широкой аудитории. Текст посвящен жизни и деятельности Н.А.Бердяева. Он начинается со вступления. В основной части дано название его книг, а также высказывания о том, что он писал. В заключении приводится отрывок его высказывания о пройденном им жизненном пути.

Приведем известные цитаты Н.А.Бердяева.

1.Отсутствие страдания в этом мире вело бы к довольству этим миром, как окончательным. Но страдание есть лишь путь человека к иному.

2.Чудо должно быть от веры, а не вера от чуда.

3.Совесьть есть духовное, сверхприродное начало в человеке, и она совсем не социального происхождения. Социальное происхождение скорее засоряет и искажает совесьть. Совесьть и есть та глубина человеческой природы, на которой она не окончательно отпала от Бога, сохраняя связь с божественным миром.

В данном тексте семь абзацев. Текст представляет собой описательный тип с элементами биографии и творчества. Он относится к научно-популярному стилю. Об этом свидетельствуют слова, термины. В тексте присутствуют сложные предложения, в которых есть причастные обороты, деепричастия, слова с абстрактным значением.

Этот текст поучителен. Его можно использовать на уроке РКИ по развитию устной речи. Студенты, прочитав этот текст, узнают, кто такой был Н.А.Бердяев, выскажут свою позицию к его приведенным цитатам. Читая его высказывания по отношению к жизни, обучающиеся выскажут свое отношение к данному вопросу.

Используя тексты вышесказанного характера, студенты будут повышать свой культуроведческий потенциал и языковую подготовку. Решение задачи совершенствования навыков и умений устной речи на основе текстов культурологического содержания предполагает соблюдение принципов отбора. Текст дает возможность сравнивать и местные культурные реалии с реалиями другой страны, создает условия для межкультурного общения и взаимопонимания, а также способствует формированию коммуникативной и культурологической компетенции, и ускоряет процесс совершенствования устной русской разговорной речи нерусскими учащимися. Культурологический подход ставит задачу исследования взаимоотношений языка культуры с внутренним миром человека, который является носителем этой культуры.

Литература

1. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. Москва, “Просвещение”, 1999г.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, “УРСС”, 2005г.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Москва, 2001г.
4. Казарцева О.М. Культура речевого общения. Москва, “Флинта”, 2003г.
5. Костомаров В.Г. Язык и культура. Москва, 2002г.

Xülasə

Mətnin kulturoloji analizi

Bu məqalədə tədris dili rus dili olmayan rus mədəniyyəti mətni nəzərdən keçirilir və təhlil olunur. Kulturoloji təhlil insanın mədəni tələbatının meydana çıxmasına və inkişafına təsir edən amillərdən ibarətdir.

Kulturoloji mətn tələbələrin nitq ifadələrinin, danışq vərdislərinin yaradılması üçün imkanı tələbələrə təqdim edir.

Summary

Culturological analysis of the text

Text of Russian culture with non-Russian language study is considered and analyzed in this article. Culturological analysis includes factors, which causes to occurrence and development of cultural needs of human.

Culturological text gives the students opportunities for creation of their oral expressions, narration etc.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.N.Kazımova
ADPU-nun Xarici dillər
və onun metodikasını kafedrasının
07.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.12.2016

dos. Aygün Əbdülova
ADMIU

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ İLƏ İDIOMLARI ARASINDAKI FƏRQLİ CƏHƏTLƏR

Açar sözlər: söz birləşmələri, idiomlar, ifadələr, sintaktik, semantik, feli birləşmələr, frazeologiya

Keywords: word combinations, idioms, phrases, syntactic, semantic, verb combinations, phraseology

Ключевые слова: словосочетания, идиомы, выражения, синтаксический, семантический, глагольные сочетания, фразеология

Söz birləşmələri dilin hərtərəfli inkişafında aparıcı mövqə tutur. Ray Jackendofun qeyd etdiyi kimi, dilçilikdə söz birləşmələrinin əhəmiyyəti onların indiyə qədər ənənəvi şəkildə şərhindən və işlədilməsindən daha böyükdür. O hesab edir ki, danışanın leksikonunda olan birləşmələrin kəmiyyəti adi sözlərin sayı ilə təqribən eynidir [2, s.156]. Söz birləşmələrin bir çoxu şifahi nitqdə istifadə olunur və sayı getdikcə artmaqdadır. Söz birləşmələrinə bütün mətn janrlarında rast gəlinir və onlar təbii dilin inkişafında mühüm problemlər yarada bilər.

Bunlardan birincisi "yeni sözdüzəltmə" problemidir ki, bu da ədəbi dilin qanunlarına uyğun olmayaraq müəyyən dialektlərdə söz birləşmələrinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *telephone booth* (American) və ya *telephone box* (British/Australian). Bəzən isə dildə tam tərkibli, lakin xoşagəlməz, qəbul olunmaz nümunələr yaranır: *telephone cabinet*, *telephone closet* və s.

İkinci problem isə "idiomlaşdırma" problemidir ki, birləşmə tərkibində olan sözlərin əsas mənaları ilə heç bir uyğunluğu olmur. Məsələn: *kick the bucket* (ölmək). Çoxları birləşmələrə öz ciddi məhdudiyətləri olan "məsafəli və ya boşluqlu sözlər" kimi yanaşırlar. Məsələn: fel-qoşma tərkibləri haqqında kifayət qədər biliyə malik olmayan şəxs *look up the tower* birləşməsinə iki cür tərcümə verə bilər: qalaya baxmaq (*glance up at the tower*) və ya qala haqqında məlumat kitabına müraciət etmək (*consult a reference book about the tower*), ancaq *look up the tower* birləşməsinin iki yox yalnız bir mənası var ki, o da qala haqqında məlumat kitabına müraciət etməkdir.

Nəhayət sonuncu problem birləşmələrin "leksik cəhətdən sürətli artımı" problemidir. Belə birləşmələrə tez-tez fel nümunələri şəkildə təsadüf olunur. Məsələn: *take a walk* (gəzişmək), *take a hike* (yürüyüş etmək), *take a trip* (səyahət etmək), *take a flight* (uçmaq). Belə birləşmələri isə öyrənmək və fərqləndirmək çətin olur [1, s.94].

Ümumiyyətlə birləşmələr problemi tam inkişaf etməmiş və ətraflı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Elə buna görə də birləşmələrin hərtərəfli öyrənilməsi üçün onların növlərini bilmək lazımdır. Birləşmələri geniş şəkildə leksik birləşmələr və tərkibi birləşmələr adı altında təsnif etmək olar. Leksik birləşmələr qismən də olsa xüsusi sintaksisə və ya semantikaya malik olur və ayrı-ayrılıqda işlənməyən "sözləri" özündə cəmləşdirir və üç qrupa bölünürlər: "fixed expressions", "semi-fixed expressions", "syntactically flexible expressions". Nitqdə danışmaq zamanı yaranan

birləşmələr isə sintaktik və semantik cəhətdən tərkibi olur və onlara gözə çarpacaq qədər tez-tez rast gəlinir. İndi isə hər bir kateqoriyanı dil faktları ilə əsaslandırırıq.

Sabit ifadələr (Fixed expressions). İngilis dilində bir qrup dəyişməz ifadələr vardır ki, onlar ümumi qrammatik qaydalara riayət etmir. Belə birləşmələrə *by and large* (bütövlüklə), *in short* (qısaca), *kingdom come* (axirət), *every which way* (hər yerdə) və başqaları daxildir. Sabit ifadələr tamamilə leksikləşmiş birləşmələrdir və nə morfosintaktik dəyişikliyə, növ müxtəlifliyinə (*in shorter*), nə də daxili dəyişikliyə (*in very short*) məruz qalır.

Yarı-sabit ifadələr (Semi-fixed expressions). Bu ifadələrin söz sırasında və tərkibində ciddi məhdudiyyətlər olur, ancaq onlar leksik dəyişmənin (növləşmənin) bir neçə formasına görə dəyişir. Məsələn: fleksiya (sözlərin hallanma və ya təsərif zamanı dəyişən sonluğu) formalarında, variantların qayıdış formasında və determinativ (təyinedici) seçimində. Bu imkan verir ki, onlara xüsusi hallarda leksik cəhətdən dəyişən ayrıca nitq hissəsi olaraq söz kompleksi kimi yanaşılsın. Onlara da öz növbəsində bölünə bilməyən idiomların, müəyyən mürəkkəb adların və xüsusi adların müxtəlif formalarını daxil etmək olur. Dilçilər idiomlara aid semantik tərkiblilik adlı xüsusi anlayış, ideya hazırlayıb, idiomun bütöv mənasının onun komponentləri ilə əlaqəli olduğunu göstəriblər. Məsələn: *spill the beans* və *reveal the secret(s)* idiomları belə təhlil oluna bilər: *spill* (tökmək), *reveal* (aşkara çıxartmaq) mənasında və *the beans* onun *reveal the secret (s)* (sirrini üstünü açmaq) mənasına uyğun gəlir. Ancaq digər tərəfdən tez-tez sitat gətirilən *kick the bucket* frazeoloji birləşməsinə belə təhlil etmək olmaz. Müşahidəyə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, semantik cəhətdən belə parçalanma və ya bölünmə prosesi idiomla başlanılır və tam xüsusi komponentlərinin ayrı-ayrı hissələri ilə əlaqələndirilir və "semantik tərkib hissələrinə bölünən" (semantic decomposability) kimi yenidən düzəldilir.

Car park (avtodayanacaq), *attorney general* (baş prokuror) və *part of speech* (nitq hissəsi) kimi mürəkkəb nominallar bölünməyən idiomlara bənzəyir, yəni onlar da bölünməyən idiomlar kimi sintaktik cəhətdən dəyişməyən vahidlərdir [1, s.95]. Mürəkkəb nominallar kəmiyyət şəkilçisi qəbul edə bilir və şəkilçilər əsasən birləşmədəki əsas sözə əlavə olunur.

Sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələr (Syntactically-flexible expressions). Sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələrdə sintaktik dəyişkənliyə daha çox hallarda rast gəlinir. Biz bu dəyişmənin növlərini sözlü feli frazeoloji birləşmələrdə, bölünən idiomlar və xüsusi feli birləşmələrdə (*light verbs*) görə bilərik.

Sözlü feli frazeoloji birləşmələr. Fel + qoşma tərkibləri feldən, bir və ya daha çox sözlü və zərfdən ibarət olur. Məsələn: *write up* (təsvir etmək), *look up* (axtarmaq), *brush up on* (təkrarlamaq) və s. Onların ya *brush up on* kimi semantik cəhətdən unikal, ya da *break up* (parçalanmaq) kimi - *the meteorite broke up in the earth's atmosphere* tərkibi olur. Təsirli sözlü feli frazeoloji birləşmələr ya birləşmədən sonra, ya da fellə sözlü arasında isim və ya ismi birləşmə qəbul edir. Məsələn: *call Tom up* (Toma zəng etmək) və *fall off a truck* (yük maşınından düşmək). Bu birləşmələrin təsirli formalarının bir çoxunda isim həm sözlüdən əvvəl, həm də sonra işləyə bilər. Məsələn: *Call Tom up* və ya *Call up Tom*. Hətta sözlü feli frazeoloji birləşmələrin təsirsiz formalarında da zərflə fellə sözlü arasında işləyə bilər. Məsələn: *fight bravely on* (səylə mübarizə aparmaq). Onu da

qeyd etmək olar ki, sözönülü feli frazeoloji birləşmələrin təsirli formalarının leksik variantlarını "məsafəli, boşluqlu sözlər" (words with spaces) kimi təyin etmək qeyri-mümkündür. Hətta bunu da qeyd etmək olar ki, bəzi sinonimlik təşkil edən fellər eyni qoşmalarla işlədilir. Məsələn: call/ring/ phone + up (zəng etmək).

Bölünən idiomlar. Let the cat out of the bag (sirri dilindən qaçırmaq) və sweep under the rug (üstünü örtmək (promlemin və s.) kimi hissələrə bölünə bilən idiomlar sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələrə müəyyən dərəcədə yaxındır. Ancaq daha dəqiq desək, verilən hər hansı bir idiomun sintaktik cəhətdən dəyişməsinin hansı növünə məruz qalmasını qabaqcadan söyləmək qeyri-mümkündür, çünki bölünən idiomların hər biri müəyyən dərəcədə sintaktik cəhətdən dəyişkəndir, yəni onların hər birində yalnız bir, özlərinə xas olan sintaktik xüsusiyyəti görmək mümkündür. Əvəzində onlar bir-birinə semantik cəhətdən bağlı hissələrdən ibarət olan idiomlar kimi görünürlər, onları yalnız semantik yanaşma ilə müəyyənləşdirmək olar [2, s.494]. Çünki onlar sintaktik cəhətdən müxtəlifdir.

Xüsusi feli birləşmələr. Bu birləşmələr çox fərqlidir, məsələn: make a mistake (səhv etmək), give a demo (nümayiş etmək). Verilən hər hansı bir isimlə hansı felin işlənməsini öncədən söyləmək çətindir. Buna baxmayaraq belə birləşmələrin bəzən idiom olduğu iddia edilir. İdiom normal mənada istifadə olunur, felin mənası isə idiomdan daha çox anlaşılan olur. Bu birləşmələr tam sintaktik dəyişkənliyə tabedir, yəni məchul formaya (demo was given), sitat (How many demos did Tom give?) və daxili dəyişməyə, modifikasiyaya (give a revealing demo) məruz qalır.

Ədəbiyyat

1. Filologiya məsələləri, 2013, №6
2. Ray Jackendoff. Semantic Structures. Cambridge, MS: MIT Press, 1990

Summary

Differences between word combinations and idioms of English language

The article is devoted to research differences between word combinations and idioms of the English language. Word combinations take leading place in development of a language. Though some of them can cause serious problems in development of a language, so when they change principal meanings of the words they take the form of idioms.

Резюме

Различия между словосочетаниями и идиомами английского языка

Статья посвящена исследованию различий между словосочетаниями и идиомами английского языка. Словосочетания занимают ведущее место в развитии языка. Тем не менее некоторые из них могут создать серьезные проблемы в развитии языка, так как изменив первоначальное значение слов, они приобретают форму идиом.

Rəyçi: fil.f.d. S.Əhmədova
ADMIU-nun "Ədəbiyyat və dillər" kafedrasının
10.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 05.12.2016

ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ДИСКУРС

Ключевые слова: *дискурс, речь, текст, социальный контекст, коммуникация*

Açar sözlər: *diskurs, mətn, nitq, sosial kontekst, kommunikasiya*

Keywords: *discourse, text, speech, social, context, communication*

Понятие «дискурс» появилось с расширением лингвистических исследований за пределы предложения – в сферу сверхфразового синтаксиса. Поэтому дискурс с лингвистической точки зрения – это совокупность, состоящая из логической цепи предложений, которые находятся в смысловой связи. Изучение типовых структур дискурса, которые могут быть сопоставлены с типовыми структурами предложения, на данный момент не привели к полноценным теоретическим обобщениям и выводам из-за предельной сложности и колоссальной многоаспектности явления, стоящего за данным термином. Но само понятие «дискурс» достаточно прочно зафиксировалось в лингвистике, практически вытеснив синонимичное понятие «текст, связанной речи», и даже перешагнув ее границы, обширно используя в социологии и политологии, в культурологии.

Различные лингвистические словари дают разнообразные определения слова «дискурс». Согласно лингвистическому энциклопедическому словарю: «дискурс – это связанный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами, текст, взятый в событийном аспекте, речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах). Дискурс – это речь, которая погружена в жизнь. Именно поэтому дискурс, в отличие от текста не применим к древним и другим текстам, которые не имеют прямой связи с живой жизнью». [1, с.105]

В словаре лингвистических терминов под редакцией Т.В.Жеребило, мы видим следующее определение: дискурс – это интегративная совокупность текстов, связанных семантическими отношениями и объединенных в коммуникативном и функционально-целевом отношении [2, с.89]

В словаре под редакцией В.Ю.Михальченко мы находим следующее определение: дискурс – это логически выстроенный текст в совокупности с социокультурным контекстом (психологическим, культурным, прагматическим, социальным); речь, как компонент, который участвует во взаимосвязи людей. Если социокультурный контекст, в котором создавался и существовал какой-либо текст, потерян, то к нему нельзя употребить понятие дискурс, так как значение дискурса не вычлняется. Определение дискурса вызывает интерес многих ученых и в социолингвистическом аспекте, так как дискурсная структура тесно связана с социальными факторами. Именно учет социальной обусловленности дискурса сближает исследование этих текстов с социальной лингвистикой. Важной стороной теории дискурс является раз-

работка типовых ситуаций (фреймов) языкового общения. [3, с.213]

В толковом переводческом словаре находим следующее определение дискурса: 1. Произвольный фрагмент текста, состоящий более чем из одного предложения или независимой части предложения. Часто, но не всегда концентрируется вокруг некоторого опорного концепта; создает общий контекст, описывающий действующие лица, объекты, обстоятельства, времена, поступки и т.п.; определяясь не столько последовательностью предложений, сколько тем общим для создающего дискурс и его интерпретатора миром, который строится по ходу развертывания дискурса. Исходная структура для дискурса имеет вид последовательности элементарных пропозиций, связанных между собой логическими отношениями конъюнкции, дизъюнкции и т.п. Элементы дискурса: излагаемые события, их участники, перформативная информация и 'не события', т.е. а) обстоятельства, сопровождающие события, б) фон, поясняющий события, в) оценка участников события, г) информация, соотносящая дискурс с событиями.

2. Это речевой поток, язык в его постоянном движении, вбирающий в себя многообразие исторической эпохи, индивидуальных и социальных особенностей как коммуниканта, так и коммуникативной ситуации, в которой происходит общение. В дискурсе отражается менталитет и культура как национальная, всеобщая, так и индивидуальная, частная.

3. Это сложное коммуникативное явление, включающее кроме текста, еще и экстралингвистические факторы (знания о мире, мнения, установки, цели адресанта), необходимые для понимания текста.

4. Любое высказывание, большее, чем фраза, рассматриваемое с точки зрения правил связности последовательности фраз.

5. Связный текст в совокупности с экстралингвистическими факторами.

6. Текст, взятый в событийном аспекте.

7. Речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие.

8. Связный текст, сверхфразовое единство [4, с.267].

В понимании немецкого философа и социолога Ю.Хабермаса дискурс – это особый идеальный вид коммуникации, осуществляемый в максимально возможном отстранении от социальной реальности, традиций, авторитета, коммуникативной рутины и т.п. и имеющий целью критическое обсуждение и обоснование взглядов и действий участников коммуникации [9, с.347].

М.Стаббс выделяет три основные характеристики дискурса: 1) в формальном отношении – это единица языка, превосходящая по объему предложение, 2) в содержательном плане дискурс связан с использованием языка в социальном контексте, 3) по своей организации дискурс интерактивен, то есть, диалогичен [7, с.89].

П.Серио определяет восемь значений термина дискурс: 1) эквивалент понятия речь т.е. любое конкретное высказывание, 2) единицу, по размерам превосходящую фразу, 3) воздействие высказывания на его получателя с учетом ситуации высказывания, 4) беседу как основной тип высказывания, 5) речь с позиций говорящего в противоположность повествованию, которое не учитывает такую позицию, 6) употребление единиц языка, их речевую актуализацию, 7) социально или идеологически ограниченный тип высказыва-

ний, 8) теоретический конструкт, предназначенный для исследований условий производства текста [8, с.27].

В.С.Григорьева исследует дискурс как лингвистическую единицу общения, которая предполагает что, как всякая языковая единица, он имеет признак знаковости как совокупность определенных свойств материального (формы) и идеального (содержания). Любой знак сам по себе является реальном мира. Вербализация и объективизация определенного сознания, представленная в акте речи, знаменует собой работу с информацией, когнитивный процесс, рождающейся в процессах познания и восприятия мира [6, с.156].

По мнению ученой В.Е.Чернявской дискурс в самом широком понятии – это совокупность тематически соотнесенных текстов. Автор замечает, что понятию дискурс в публикациях последних десятилетий уделяется особое внимание. Хотя она подчеркивает, что использование этого термина приобретает все большую негативную динамику, чем позитивную [10, с.8].

Иногда дискурс понимается как включающий одновременно два компонента: и динамический процесс языковой деятельности, вписанной в ее социальный контекст, и ее результат (т.е. текст). Не всякая речь поддается текстовому перекодированию, и далеко не любой текст можно озвучить [5, с.3]. Вследствие этого дискурс понимается широко – как все, что говорится и пишется, другими словами, как речевая деятельность, являющаяся в то же время и языковым материалом, причем в любой его репрезентации – звуковой или графической [11, с.29].

Изучение дискурса как особой категории сложилось в различных самостоятельно существующих и развивающихся национальных школах. Выделяется французская традиция анализа дискурса, связанная с именами Ж.Лако, М.Фуко, М.Пешё, Л.Альтюссер, П.Серио – традиция политико-идеологического, исторического и социокультурного анализа дискурса. Она наиболее автономна и независима в своем подходе и несовместима с лингвистическими принципами анализа. Выделяется как самостоятельная англо-американская лингвистическая традиция анализа связной речи, когда дискурсивный анализ направлен прежде всего на устную коммуникацию, на интерактивное взаимодействие говорящего и слушающего. Отдельно развивалась немецко-австрийская школа анализа дискурса, применившая традиционные методы текстового анализа письменного текста к категории дискурса.

Перечисленные исследования понятия дискурс внесли серьезный вклад в развитие лингвистики, однако по-прежнему нет единого мнения в данном вопросе. Из за полисемантности понятия дискурс лингвистам трудно выявить его главные характеристики. Именно поэтому данная проблематика в лингвистике до сих пор предельно актуальна.

Литература

1. Лингвистический энциклопедический словарь / сост. В.Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия. 1990, 688 с.
2. Словарь лингвистических терминов / под Т.В.Жеребило. Магас. Изд-во ИНГУ. 2004, 155 с.
3. Словарь социолингвистических терминов /Под ред. В.Ю.Михальченко. М., 2006, 312 с.

4. Тольковий переводческий словарь / Л.Л.Нелюбин. 3е изд, перераб. М.: Флинта. Наука. 2003, 320 с.
5. Богданов В.В. Коммуникативная компетенция и коммуникативное лидерство // Язык, дискурс и личность. Тверской Государственный Университет. Тверь. 1990, с. 26-31
6. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты. Тамбов Изд-во Тамб. Гос. Техн. Ун-та. 2007, 288 с.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс Волгоград. Перемена. 2002, 477 с.
8. Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: перев.с.фр. и порт. М.: Прогресс, 1999, 415 с.
9. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне: пер. с нем. М.Беляева и др. М.: Весь мир, 2003, 416 с.
10. Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса. М.Флинта: Наука, 2006, 136 с.
11. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука Ленинг.отд-ние, 1974, 428 с.

Xülasə

Diskurs anlayışının müəyyən olunmasının problemi

Məqələdə diskurs anlayışına həsr olunan sadalanan tədqiqat işləri dilçiliyin inkişafına böyük xidmət verib, lakin əvvəlki kimi bu məsələ haqqında vahid fikir yoxdur. Diskurs anlayışın polisemantikliyi səbəbindən dilçilər üçün onun əsas xüsusiyyətləri tapıb aşkar etmək çətindir. Məhz buna görə qeyd olunan problem bu vaxta qədər çox aktualdır.

Summary

The problem of definition of notion discourse

In the article the enumerated investigations of the notion discourse made serious contribution to the development of linguistics, but as before there is no common opinion concerning the given matter. Because of polysemantic property of the notion discourse it is hard for reserachers to reveal its main characteristic features. Thet's why at present this problem is very actual.

*Rəyçi: fil.f.d. A. Məmmədli
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
10.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.12.2016

к.ф.ф. доц. Лала Ахмедова
АГАФКС

ХАРАКТЕР ОБРАЗНОЙ МОТИВАЦИИ АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ DIE/DEAD

Ключевые слова: фразеологическая система, фразеосемантическая группа, смысловой диапазон

Açar sözlər: frazeoloji sistem, frazeosemantik qrup, məna diapazonu

Keywords: phraseological system, phraseosemantic group, lexical unit's range

Образная мотивация фразеологии, как известно, играет крайне важную роль в организации семантики. Фактически мотивация является этимологическим зачином фразеологизации. Если для фразеологизма, обладающего широкой употребительностью в языке, стертость образной основы оказывается фактором, влияющим на ослабление коммуникативной эффективности, то стимулом для фразеологизации является как раз ассоциативная соотнесенность исходной конситуации с широким кругом явлений. Разумеется, этимон фразеологизма, или свободное словосочетание, подвергающееся фразеологизации, должен обладать некоторой долей афористичности, чтобы появилась возможность адаптации его к некоторому множеству ситуаций. Такая ассоциативная соотнесенность и выступает основным фактором, увеличивающим коммуникативную эффективность высказывания.

Важно подчеркнуть, что афористичность высказывания часто означает имплицитную схематичность того образа, который ложится в основу значения фразеологизма. Например, библейское выражение *nolite mittere margaritas vestros ante porcos* содержит два символа, сочетание которых формирует семантическую схему, лежащую в основе фразеологизма и универсальную по своей значимости. Эти антонимичные символы связаны с понятиями «свинья» и «жемчуг». Разумеется, термин антонимия здесь употребляется нами с известной долей условности. Ясно, что в семантической системе языка понятия «свинья» и «жемчуг» не могут составлять и не составляют антонимию. Более того, такие понятия вообще не могут составлять антонимию с другими понятиями. В самом деле чему может быть противопоставлено название животного. Другое дело метафора, образованная на основе названия животного. Здесь антонимия становится возможной потому, что метафора обозначает уже характеризующий признак, который ассоциируется с данным животным. Например, метафора «свинья», т.е. «нечистоплотный» или «неблагородный», как характеризующий признак может антонимические соотноситься с понятиями «чистоплотный» и «благородный».

Таким образом, в семантической структуре пословицы *nolite mittere margaritas vestros ante porcos* представлены два противоречивых понятия: «свинья» и «жемчуг». Суть универсальной афористичной схемы заключается в том, что нечто драгоценное должно быть (не может быть) оценено недрагоценным, низким, неблагородным. Ср. также азербайджанское *zəgin qədrini zərgər bilər* и т.д.

Парадигма фразеологических единиц с компонентом *die\dead* обнаруживает широкий семантический диапазон. Разумеется, при этом мы исходим из семантики тех фразеологических единиц, которые представлены в словарях. Широта семантического диапазона непосредственно связана с характером устойчивости. Например, в английском языке существует выражение *die a natural death*, эквивалентное русскому выражению умереть естественной смертью. Мы специально и английскую, и русскую единицу назвали выражением, а не фразеологической единицей. Дело в том, что характер устойчивости, связывающей компоненты этих выражений, на наш взгляд, ставит под сомнение отнесение их к фразеологии.

Английское выражение состоит из четырех компонентов, одно из которых носит сугубо формальный характер, это неопределенный артикль. Три остальных компонента, слова *die*, *natural* и *death* образуют значение выражения. Вопрос в том, каков характер семантики выражения, образуемого в данном случае компонентами *die*, *natural* и *death*.

Характер семантики находится в непосредственной зависимости от типа устойчивости, обнаруживаемой компонентами в составе целого, т.е. в составе выражения *die*, *natural* и *death*.

Анализ показывает, что тип устойчивости, обнаруживаемой этим выражением, является самым обычным, опирающимся на денотативные значения компонентов. Все три компонента реализуют в составе целого свои первичные денотативные значения. Ни одно из них не подвергается десемантизации. На наш взгляд, говорить о том, что английские слова *die*, *natural* и *death* образуют фразеологизм со значением «умереть естественной смертью» не совсем правильно. Ни сочетание в целом, ни один из его компонентов в отдельности не подвергается переосмыслению. Словосочетание в указанном значении реализует основные значения компонентов. Следовательно, фразеологизации нет. Однако и отождествлять выражение *die a natural death* с обычным свободным словосочетанием также неправомерно, так как характер устойчивости здесь другой. Иными словами, мера семантической слитности компонентов *die*, *natural* и *death* с точки зрения семантики «умереть естественной смертью» более высока по сравнению с мерой семантической слитности компонентов любого свободного словосочетания.

Таким образом, в парадигме устойчивых конфигураций, образуемых компонентом *die/dead* в современном английском языке, выражение *die a natural death* может считаться исходным или базовым.

Кстати говоря, те же характеристики присущи и русскому выражению умереть естественной смертью, являющемуся полным эквивалентом рассмотренного английского выражения. То есть и в этом случае говорить о фразеологизации неправомерно.

Второй этап по сравнению с характером устойчивости *die a natural death* обнаруживают выражения типа *die with one's boots on*. Этот английский фразеологизм в Словаре Литвинова переводится следующим образом: «*die with one's boots on* – умереть на рабочем месте/ работать до пожилого возраста/до смерти. Unlike most Asian business people who die with their boots on, he has left

his business to his son. В отличие от большинства азиатских бизнесменов, которые работают до самой смерти, он оставил свое дело сыну» [1,с.101].

Следует отметить, что словарная дефиниция дает возможность двоякой интерпретации. Например, существует отчетливая разница между смыслом выражения «работать до пожилого возраста» и «работать до смерти». Первое предполагает, скажем, работать и будучи на пенсии. Второе – именно умереть за работой. Ведь ясно, что «работать до пожилого возраста» и «работать до смерти» - это совершенно разные вещи. Первое просто противопоставляется возможности уйти на отдых сразу же, как только позволит возраст, даже будучи вполне здоровым человеком.

Тем не менее английский фразеологизм представляет собой единицу вторичной номинации. По характеру образной мотивации он идентичен выражениям типа умереть за станком, т.е. о рабочем до конца своих дней не прекращающем работать за станком. О писателе или журналисте: умереть за письменным столом и т.д.

Фразеологизация связана с компонентом *boots*, в то время как *die*, оставаясь центральным компонентом, тянет фразеологизм в сторону свободного словосочетания. Это обстоятельство непосредственно связано с сохранением компонентом *die* своей исконной денотативной направленности.

Еще большей фразеологизированностью характеризуется семантика выражения *dead wood*. В Словаре Литвинова читаем: «*dead wood* – балласт/ сухостой (в лесу)/ бесполезные члены коллектива нп работе. *Get rid of the dead wood. Recruit women and men who want to teach, who are lively and imaginative.* Избавься от балласта. Набери мужчин и женщин, которые хотят работать учителями, которые полны энергии и творческой фантазии» [1,с.100].

Ясно, что отмеченные в Словаре значения достаточна четко отличаются друг от друга с точки зрения образной мотивации. Так, «сухостой в лесу» непосредственно связан с исконным денотатом лексемы *wood*. Однако это все же не дает нам основания говорить о том, что *dead wood* в этом значении представляет собой не фразеологизм, а всего лишь устойчивое словосочетание. Переосмысленность компонента *dead* все же свидетельствует в пользу фразеологизации. Вместе с тем совершенно ясно, что в семантической структуре фразеологизма сохраняется отчетливая связь с первичной конституацией. Что касается даже переосмысленного компонента *dead*, то вполне можно считать его метафорой, а может даже и не метафорой, если считать, что растения на самом деле живут и умирают.

Еще большую степень фразеологизации обнаруживают фразеологизмы типа *dead-end job*. Здесь, как видим, исконная и первичная связь с денотатом еще больше ослабла по сравнению с рассмотренными выше фразеологизмами. Однако характерно также, что на базе первичного денотата и сигнификата слова *dead* образуется такое сложное понятие, как *dead-end*.

В Словаре Литвинова фразеологизм *dead-end job* переводится следующим образом: «*dead-end job* – бесполезная работа. *He spent three years in this dull, dead-end job.* Он потратил три года на эту скучную и бесполезную работу» [1,с.100].

Образная мотивация вполне понятна и в семантической структуре фразеологизма *dead silence*, значение которого в Оксфордском фразеологическом словаре толкуется как “complete, unbroken silence”. There was almost *dead silence* for the next quarter of an hour, as the star fields on the edge of the cloud were carefully compared by the assembled astronomers” [3,с.135].

Фразеологизм *dead silence* обнаруживает полную эквивалентность с русским фразеологизмом мертвая тишина. В обоих случаях абсолютная тишина ассоциируется со смертью, так как представления о живом связаны со звуком.

В английском языке немало фразеологизмов с компонентом *die/dead*. В этой статье мы рассмотрели лишь несколько. Однако проанализированных нами фразеологизмов вполне достаточно для того, чтобы составить впечатление о семантике *die/dead* как мотивирующей базе фразеологического значения.

Основным семантическим признаком данной лексической единицы, служащей мотивационной базой для всей фразеосемантической парадигмы, является широта значения. Поэтому во фразеологической семантике находят реализацию в качестве образной основы такие семы, как «безмолвие», «сухость», «бесполезность», «бюрократизм» и.т.д. Как видим, спектр значений достаточно широк. С другой стороны, совершенно очевидно, что все эти фразеологические значения мотивированы исконным денотатом лексемы *die*.

Литература

1. Литвинов П.П. Англо-русский фразеологический словарь. М.ВАКО, 2005.
2. Cowie A.P., Mackin R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Volume 1: Verbs with Prepositions & Particles. Oxford University Press. 1984.
3. Cowie A.P., Mackin R., McCaig I.R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Volume 2: Phrase, Clause & Sentence Idioms. Oxford University Press. 1984.
4. Hornby A.S. Oxford advanced learner's dictionary of current English. Oxford university press. 2000.

Xülasə

Died/dead komponentli ingilis frazeologizmlərinin motivasiyasının səciyyəsi

Məqalə ingilis dilinin frazeoloji sisteminə həsr olunub. Died/dead komponenti olan frazeoloji vahidlərin frazeologizləşməsi nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, *die* leksik vahidinin məna diapazonu onun əsasında yaranan frazeosemantik qrupun imkanlarını müəyyənləşdirir.

Summary

The character of motivation of english Phraseological units with die/dead component

The article deals with the phraseological system of English language. The phraseologization of phraseological units with Die/dead component is considered. The lexical unit of “die”s range of meaning defines possibilities of phraseosemantic group which is formed on its basis.

*Rəyçi: dos. S.İmanova
ADBTİA-nın “Sosial elmlər” kafedrasının
23.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.01.2017

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN DEYKSİSİNİN SÖZÖNLƏRİ İLƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: zaman deyksisi, sözünü, frazeoloji feillər, qrammatik sözönləri

Keywords: temporal deixis, preposition, frazeological verbs, grammatical prepositions

Ключевые слова: темпоральный дейксис, предлоги, фразеологические глаголы, грамматические предлоги

İngilis dilinin köməkçi sözlər sistemini təhlil etsək görərik ki, zaman deyksisinin ifadəsi sözününün köməyi ilə verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində sözönləri üç qrupdan ibarət xüsusi sistem yaradır. Bu qruplardan hər biri yaradılmış vaxt münasibliyi xüsusiyyətinə görə ayrılır.

İngilis dilində feilə qarşı mövqe tutan sözdüzəldici elementlərin tərifinə haqda yekdil fikir yoxdur. Onları gah sözünü, gah qoşma, gah da zərf adlandırırlar. Müasir ingilis dilində xüsusən qoşma ilə feilin uyğunlaşması daha çoxdur.

İngilis dilində önlük və qoşma arasında funksional ayrılığı A.A.Kerlin və M.D.Kuznets üzə çıxarır. Onlar güman edir ki, funksional ayrılıq öz əksini ritmik intonasiya və ingilis cümləsinin fraza vurğusunda tapır. Məsələn, /*She put on her gloves*/ cümləsində /*on*/ feilə yönəlir, ondan ritmlə ayrılır və vurğu altında olur. /*She put her gloves on the table*/ cümləsində isə o sonrakı ada meyl göstərir və vurğu təsiri altında olmur [1,s.8]. İngilis dilində qoşmalar, yaranmasının zərfə və önlüyə yönəlməsi və onlara omonomik olmasına baxmayaraq, heç biri kimi hesab olunmur. Zərfdən fəqli olaraq qoşma sərbəst cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirmir. Məsələn: /*Sit, still, please*/ - (*zəhmət olmasa sakit otur*). Bu cümlədə /*still*/ hərəkət obrazı, hadisə funksiyasını daşıyan zərfdir. /*Come in please* /- (*Zəhmət olmasa gir içəri*) cümləsində /*in*/ xəbərə daxildir. Önlükdən fərqli olaraq qoşma cümlə üzvləri arasında münasibət ifadə etmir.

Feili müşayiət edən ingilis dili qoşmaları feili müxtəlif üsulla modifikasiya edir, növ semantikasını dəyişir (aspect postposition), görünüş çalarını gücləndirir (intensifying postpositions), əsas feilin leksik mənasını bütövlükdə dəyişir (idiomatic postpositions), yaxud feilin əsas mənasını pozmayaraq hərəkətin istiqamətinə işarə edərək onu dəqiqləşdirir: (*içəri daxil olmaq*)- /*come in*/, /*go out* /- (*çölə çıxmaq*), /*get up* /- (*qalxmaq*), /*sit down* /- (*oturmaq*) və s..

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji feillərlə əlaqələndirilən qoşmaların sayı birbaşa subyektin fəza aktivliyi, yaxud hərəkət obyektindən asılıdır. Məhz buna görə onlar ən çox hərəkət feilləri, fiziki hərəkət feilləri və müşahidə ilə qəbul edən feillərdədir. Beləliklə, ingilis dilində adətən obyektin fəza lakolizasiyasına işarə edilir.

İngilis dilində həmçinin fəza mənasını ifadə edən vaxt semantikasına malik sözönləri mövcuddur (*in, at, on*). Məsələn: /*in the box*/ - *qutuda*, /*in five minutes*/ - (*beş dəqiqədən sonra*), /*at the window*/ - (*pəncərə qarşısında*), /*at noon*/ - *günorta*, /*on the table*/ - (*masa üstündə*), /*on Sunday*/ - (*bazar günü*).

Hər hansı bir vaxtdan bəri mənasında */since/* sözünü istifadə olunur. Məsələn: */I have been connected with my family since my birth/* – (Mən anadan olandan bəri ailəmə bağlıyam).

Sözünü bağlayıcı hissə kimi araşdıran tədqiqatçılar öz fikirlərində heç də kateqorik deyil. Burada B.A.İlyiş və A.İ Smirnitkini qeyd etmək olar. Sualın mübahisəli olmasına baxmayaraq bir şey göz qabağındadır. Nüqdə sözünün istifadəsi onu göstərir ki, sözündə sintaktikdən əlavə müəyyən semantik yük mövcuddur.

Beləliklə, ingilis dilində sözünün temporal mənaya təsirini araşdıraraq bir misal çəkək: */He came at two o'clock/* - (O saat ikidə gəldi). */At/* sözünü cümlədə göstərilən zərfin xəbər verdiyi vaxt müddətinə yönəlir. Əgər */at by/ /He had come by two o'clock/* – (O saat ikiyə yaxın gəldi) ilə əvəz olunsa, necə ki, bütün cümlənin vaxt planı və uyğunluğa işarə əvəzi olur, onda biz cümlədə göstərilən zərfin işarə etdiyi vaxtın qabaqda olması ilə üzləşəcəyik.

Müasir ingilis dilinin sözünü sistemi qədim ingilis sisteminə daha uyğundur. Buraya nə Danimarka və frankonorman zəbti, nə alver, müharibə və ədəbiyyat, nə də Avropa immiqrantları vasitəsi ilə alınma sözlər təsir göstərməyib. 700 – 1000 - ci illərin ədəbiyyatında qarşıya çıxan önlüklərin bir hissəsi fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Məsələn: */after/* - (sonra), */before/* - (qabaq), */for/* - (axarında), */from/* - (dan,dən) və s. Sözönləri dilin sintaksisinin çətinliyində, nitqin struktur çətinliyinin artması və yeni məzmununda cümlə qurmaq məcburiyyətində üzə çıxır. Sözönləri bir çox vaxt ərzində saxlanılmış mühüm qrammatik ünsiyyət quran sözlərdir. Buna görə də tək leksik mənası olan sözlərlə müqayisədə önlüklər daha da tarixi dözümlüyə malikdir [3,s.54].

Müasir dildə qədim ingilis və latın-fransız önlükləri 121 sözdən ibarət sistem qurur. Bura daxildir:

- 1) *adi önlüklər* – *at, in, from, for, on*
- 2) *çətin önlüklər* – *within, from outside, beyond, upon*
- 3) *feili sifət önlükləri* – *during, past, except, concerning*

İngilis dili önlükləri cümlədə müstəqil mənalı sözlər arası məlum münasibətlərin çoxluğuna işarə edən əlavə bu münasibətlərin məzmununu öz mənaları ilə açırlar.

Sözünün rolu tək işarənin formal sintaktik funksiyası ilə bitmir. Hər hansı bir söz qrammatik cəhətdən digərinə tabedirsə, burada söz birləşməsində (onun vasitəsi ilə bütün cümlədə) önlüyün sintaktik rolu böyükdür ki, bu da bu birləşmələr arasında müstəqil mənalı sözlərin münasibətini konkretləşdirir və zənginləşdirir. Belə ki, */We shall return at 7/* – (Biz saat 7-də qayıdacağıq) cümləsində */at/* önlüyü vaxtın zərfdə münasibətini bildirir.

İngilis önlüklərində leksik məzmunun çoxluğu bir sıra dilçilərin mübahisə etdiyi fəza, vaxt və digər mənalı önlüklərin inkişafı prosesində şübhə yaratmır.

Önlüklər bir sözə cəmlənmiş isim, feili sifət, zərf və söz birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Aydın ki, önlüklərin mənası əsas sözün mənasından ayrılıq bil-məz. Bununla belə bildiyimizə görə əvvəlcə yalnız yer və hərəkətin mənası, var idi ki, bunlara da vaxtın mənası əlavə olunurdu.

Dilçilər önlüyün leksik və qrammatik cəhətdən tamamilə ayrı üç kateqoriyasını qeyd edir. Bundan əlavə önlük özündə hər üç kateqoriyaya aid mənə verə bilər (6,69). Bu kateqoriyalara nəzər salaq:

1) leksik önlüklər- “*azad*” (yer, hərəkət və vaxtın münasibəti) /*She went to the cinema at 5 o'clock in the evening/- (O kinoya axşam saat beşdə getdi)*

2) leksik önlüklər – “*fiksasiya olunmuş*” (haldan əlavə ayrılmış münasibətlər)

/This region is rich in iron ores but destitute of wool/ - (Bu rayon dəmir filizlə zəngindir, lakin kömürə ehtiyacı var).

3) qrammatik önlüklər (öndəki hal münasibətləri) /*The windows of our flat were cleaned by sister/ - (Mənzilimizin pəncərələrini bacım təmizləmişdir).*

Azad, yəni məlum sintaktik müstəqilliyə malik və digər önlüklər kimi frazeoloji birləşmələrlə bağlı olmayan önlüklər dilin digər sözləri ilə əlaqəni müvəqqəti, lazım olanda yaradır. Lakin bu əlaqə gördüyümüz kimi əhəmiyyətlidir. Azad önlüklər, daha doğrusu yer, vaxt və hərəkət mənasını ifadə edənlər ingilis önlüklərinin bir çox sayılı kateqoriyasını təşkil edir.

Vaxtın mənası çox hallarda bütövlükdə yerin müxtəlif mənalari ilə uyğun olur. Yəni birinci ikincidən əmələ gəldiyi üçün ikisini də bir yerdə gözdən keçirmək olar. Məsələn, /*during/ - (axarında)* ona uyğun digər söz və söz birləşmələri ilə uyğun ola bilər /*The afternoon/ - (günorta), /the day/- (gün), /this season/ - (bu il), /the whole summer/ - (bütün yay), /the rain/ - yağış və s.*

Beləliklə, azad önlüklər onların mühüm sözlərlə əlaqə qaydası ilə istifadə olunur və beləliklə bu sözlər və önlüklərin mənasının qeyd olunması vacibdir. Bu uyğunluqda hər iki söz semantik cəhətdən eynidir.

Fiksasiya olunmuş önlük azad önlüklərin leksik və qrammatik ayrılığını bildirir. Onlar tək konkret yer, hərəkət və vaxt münasibəti yox, həm də aralanmağı bildirir.

Qrammatik sözlər öz məna funksiyalarını itirmiş ingilis dili isimlərinin (of, by, with, to, for...) hal fleksiya funksiyalarını yerinə yetirir.

Hər qrupda önlüklərin sırası bir tərəfdən məlumatlandırılan faktların aid olduğu vaxtın davamiyyətinin dəqiqləşdirilməsi, digər tərəfdən təyin olunmuş vaxt münasibətinin xüsusiyyətinin dəqiqləşdirilməsi ilə əlaqədardır.

Nəticədə, sadalanmış önlüklər sistem yaradan bir sıra qarşılıqların əsasında qruplaşdırılmış hesab olunur. Beləliklə, ingilis önlükləri üç qrupa bölünür:

1) cümlədə göstərilən vaxta zərf vasitəsi ilə xəbər verilməsi /*about, around, at, on, in, under, within, for, during, over, through, throughout, in the course of, outside/*

Məsələn:

/During the short period in which he intended to visit the house – two or three days at most – Mrs. Gerhardt took good care that Vesta was kept in the background / [11, s.161]

- (*Qısa bir vaxt ərzində, təxminən iki üç gün, o uşaqları görmək istəyəndə missis Gerxard çalışırdı ki, Vestin bundan xəbəri olmasın).*

/At the same time she liked to see this sympathetic interest he was taking in the child's aphringing/ [11, s.162] - (Eyni vaxtda onun uşağın tərbiyəsində göstərdiyi marağı izləmək ona xoş idi).

/On the earliest bright morning of returning spring he wanted to take her to her first journeys in the world/ [11, s.163] – (Qayidan baharın gözəl bir səhəri onu dünyada ilk səyahətə aparmaq istəyirdi).

/Just at this time he had a really serious difference with Robert/ [11, s.166] (Elə bu vaxt onun Robertlə ciddi fikir ayrılığı vardı).

Məhdud vaxta işarə edərək (hansısa bir saat, yaxud saatla əlaqədar digər müddət) zərf **at** önlüyü ilə göstərilir. Məsələn: */at 5 oclock/ - (saat 5-də), /at sundown/ - (gün batan çağ), /at tea time/ - (çay masası arxasında) və s.* Daha çox davamiyyətli vaxta işarə edən, yəni gün və tarix, zərflərlə */on/ - (da, də, vaxtında)* istifadə olunur. Məsələn: */on Sunday/ - (bazar günü), /on a holiday/ - (bayramda), /on the eve/ - (bir gün əvvəl) və s.* Daha böyük müddətə işarə edən – həftə, ay, il, əsr – */in/* önlüyü ilə verilir */in 1970/ - (1970-ci ildə), /in the 20 century/ - (20-ci əsrdə).* Bu qrupun həddində bu üç önlüyə digər bir əsasda birləşmiş digərləri qarşı durur, yəni: */during/ - (müddətində, ardınca), /in the course of/ - (müddətində), /over/ - (müddətində), /through/ - (müddətində), /throughout/ - (davamında (bütün vaxtın)).* Cümlədə göstərilən təzahürlərin hərəkətinin davamı bütövlükdə zərfin xəbər verdiyi vaxtın davamiyyəti ilə uyğun olur və bu da bütün önlüklərin bu vaxt istifadəsində vacibdir. Məsələn: */to work on Sunday/ - (bazar günü işləmək, yəni adətən günün bir hissəsini), /to work during Sunday/ - (bazar günü işləmək, yəni bütün günü) (amma fasilələr də ola bilər).*

Vaxt zərfləri önlüklərin birinci qrup sistemində üçüncü yarımqrupu vurğulamaq olar. Bu yarımqrupun önlükləri cümlədə sözü gedənin həyata keçirilməsində vaxt müddətini bildirən zərflər heyətinə daxildir. Bu qarşıdurmanın sırasına */for, within/* önlükləri, həmçinin *at, on, in/* sırasında diqqət yetirilən */in/* daxildir. */For/* önlüyü hansısa bir faktın olduğu vaxtı ifadə edən zərflər sırasında istifadə olunur. Məsələn: */to be married for many years/ - (çox bir müddət evli olmaq).*

/In/ önlüyü vaxt müddəti, yaranmanın vaxtı, hərəkətin müddəti yaxud bitməsini bildirən zərflərin sırasında istifadə olunur: */to smoke a packet of cigarettes in two hours/ - (iki saata bir qutu papiros çəkmək).*

Within önlüyü zərf heyətində halın baş tutması yaxud hərəkətin sonu zərfin işarə etdiyi müddət ərzində bitməsi faktını vurğulayır: */to start within the hour/ - (bir saat ərzində yola düşmək).*

1. Vaxt zərfləri cümlədə xəbər verilən vaxt müddətinin hər hansı bir halında olan önlüklərin birinci qrupuna (**outside**) önlüyü qarşı durur. Onun mənasına əsasən cümlədə izah olunan faktlar zərflə işarə olunan vaxt müddətinə aid deyillər.

2. İkinci qrup feillər cümlədə zərflə qeyd olunmuş an, yaxud müddətdən qabaq olduğuna işarə edir. Ümumi formada bu işarə */before/ - (qabaq, ondan qabaq)* önlüyündə yer alır. Məsələn: */I shall go there before dinner/ - (Mən ora nahardan qabaq gedəcəyəm).*

Digər önlüklər vaxtın işarəsinə dəqiqlik gətirir: */till, by, until, beyond/.* Məsələn: */Wait until he is school age. -Mrs.Banks said/ - (Gözlə o məktəbli yaşına çatsın – missis Benks dedi).*

/By this time I know what my life expects of me/ - (Mən bilirəm bu vaxta qədər həyat məndən nə gözləyir).

Birinci qrupda olduğu kimi ikinci qrupda qrupun bütün üzvlərinə qarşı duran, cümlədə izah olunan vaxt zərfləri ilə işarə olunmuş kənara yönələn vaxt müddətinə aid faktlar var - */beyond/ - (uzaqda, kənardadır).* */I have been kept from home beyond my promised time now/ - (Verilmiş saatdan əlavə məni evdən kənardadır saxlamışlar).*

3. Üçüncü qrup önlükləri cümlədə yer almış faktları zərflə işarə olunmuş vaxtın ardınca qoyur. Ümumi halda bu işarə */after/* – *sonra* önlüyü ilə verilir, digərləri hesab nöqtəsini izləyən işarəyə əlavə dəqiqlik edir: */on, upon, since/*. Məsələn: */He came after breakfast/ [11, s.188]* – (*O səhər yeməyindən sonra gəldi*). */There was peace and quiet for some time after this storm/ [11, s.188]* – (*Bu tufandan sonra bir anlıq sülh və əminamanlıq yarandı*).

/On/ önlüyü və onun bir variantı **/upon/** hərəkətin yerinə yetirilməsi, yaxud zərfdə göstərilən haqda situasiyanın birgə, yaxud həmin an yaranmasını bildirir. Məsələn: */He left the navy on his marriage/* – (*O dəniz donanmasını evləndikdən sonra tərk etdi*).

/Since/ – (*ondan bəri, o vaxtdan bəri*), önlüyünün istifadəsi onu göstərir ki, zərflə qeyd edilmiş zaman vaxtı cümlədə deyilən bir şeyin olmasının ilkin sərhədi, göndərmə anıdır. Məsələn: */I haven't been there since 1940/* – (*Mən orada 1940-cı ildən bəri olmamışam*). Həmçinin yuxarıda qeyd olunan qruplara daxil olmayan önlükləri qeyd etmək olar. Onlar eyni zamanda, cümlədə verilən faktları zərflə qeyd olunmuş vaxt zamanına yönəltmək, bu anın sərhədi (başlangıç və son) və müəyyən olunmasını tələb edir. Bu qrupun önlükləri bir- biri ilə kombinasiya şəklində istifadə oluna bilər. Məsələn: */From that day on he watched the stock list feverishly /* – (*O gündən başlayaraq o assortimentdə olan mal siyahısına həyacanla baxırdı*).

/Between 1911 and 1917 the Maltbys grew very poor / – (*1911 və 1917-ci illər arası maltbaylılar çox kasıblaşdı*). */Will you might find him in between eleven and twelve. He is here after two o'clock/* – (*Axı siz onu 11-12 arası evdə tapa bilərsiniz. O burada saat 2-dən sonra olur*).

Önlüklərin rolu vaxt mənasının və münasibətin bildirilməsində çox böyükdür. Onların iştirakı ilə tək temporal sahənin leksik - semantik üzvləri ilə yox, həmçinin onlar temporal mənası olmayan isimlərlə əlaqədə olan vaxt, yaranma vaxtı işarə olunur: */before war/* – (*müharibədən əvvəl*), */after dinner/* – (*nahardan sonra*) və s.

4. İngilis dilində deyətik əvəzliyin morfoloji xüsusiyyətlərinə işarə edərək yada salmaq lazımdır ki, işarəedici əvəzlilər */this və that/*, tək substantiv istifadəsi yox həmçinin onların sifət, yəni atributiv istifadəsi olan rəqəm kateqoriyalarına malikdir. Müqayisə: */this day/* – (*bu gün*), */these days/* – (*bu günlər*), */that day/* – (*o gün*), */those days/* – (*o günlər*). İngilis dili sifətlər arasında vaxt kateqoriyasına malik deyil və bu fakta xüsusən yanaşmaq lazımdır.

5. Xidməti sözlər sistemində temporal deyxis ifadəsi ingilis dili önlükləri ilə verilir. İngilis dilində vaxt mənasını bildirən önlük çoxdur. Burada önlüklər, hər biri təyin olunmuş vaxt xüsusiyyətlərini bildirən üç qrupdan ibarət sistem yaradır.

6. Fəza-vaxt qoşmaları.

7. İşarə əvəzliləri və xidməti sözlər, yəni önlük və qoşmalar temporal deyxisi yalnız kontekstdə ifadə edir bu da onların temporal sahədə də yerini müəyyən etməyə imkan verir.

İngilis dili işarə əvəzliləri **/this** və **that/** vaxtı bildirən isimlərlə birgə ifadə yaradır. İşarəedici əvəzlilərin müvəqqəti mənası müqayisə olunan dillərdə yalnız kontekst, yaxud temporal seması olan isimlərlə birgə işlənməsində görünür. Məsələn: */this morning/* – (*bu səhər*), */that night/* – (*o gecə*). Araşdırılan dillərin sərbəst hərəkət edən işarəedici əvəzliləri vaxt mənasını ifadə etmir.

İngilis dili temporal leksikası vaxt zərfləri, vaxt semantikasını olan isimlər, vaxt mənasını olan sifət və feillərlə təqdim olunub.

Vaxt zərfliyi vaxt semantikasını olan leksikaya malikdir. İngilis dilində sadə, törəmə, çətin və qurma zərfləri ayırırlar. Burada şəkilçi üsulu ilə yaranmış törəmə zərflər əsas yer tutur. Temporal semantikadan asılı olaraq müqayisə olunan dillərin vaxt zərfini iki qrupa bölmək olar:

- 1) *Öz mənasında konkret vaxt müddətinə işarə seması olan zərf*
- 2) *Öz mənasında müəyyən olmayan vaxta konkret işarə seması olan zərf*

Müasir ingilis dilində müvəqqəti semantikanı həmçinin bəzi sifətlər ifadə edir. İngilis dilində vaxt semantikasını olan, şəkilçi vasitəsi ilə vaxt zərfindən, yaxud vaxt semantikasını bildirən isimlərdən yaranan törəmə sifətlər göstərilmişdir. Vaxt mənasını bildirən sifət halında həmçinin dövr vaxtını bildirən ziyəlik halı formasında isimlər istifadə olunur.

İngilis dilində temporal seması olan sifətləri üç qrupa bölmək olar:

- 1) *qabaqcadan gələn səbəbi bildirən sifətlər*
- 2) *eyni vaxtı bildirən sifətlər*
- 3) *ardıcillıq seması olan sifətlər*

İngilis dilində vaxt semantikasını bildirən yarımdeyktiklər arasında isimlər xüsusi yer tutur. Bu dəqiq və qeyri-dəqiq vaxt bildirən sözlər yaranma vaxtı müəyyən çərçivələrlə bağlı isimlərin silsilə qruplarıdır. İngilis dilində müvəqqəti münasibəti bildirən isimləri semantikadan istifadə edərək iki böyük qrupa bölmək olar:

- 1) müəyyən çərçivədən məhdud olan vaxtı bildirən isimlər (*vaxt, müddət, zaman*)
- 2) bundan qabaq özündə müəyyən miqdarda olan irəlidə gələn vaxt vahidlərini adlandıran isimlər (*dəqiqə, saat*)

İngilis dilində işarə əvəzliliklərinin mənasını gücləndirmək üçün /*very*/ sifət əvəzliyi istifadə olunur. Məsələn: /*at this very moment*/ – (həmin bu an).

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirsək belə qənaətə gələ bilərik ki, ingilis dilində sözlü və işarəedici əvəzliliklər vaxt deyxsisini yalnız kontekstdə ifadə edir və buna görə də onları adətən dilin vaxt sahəsinə aid edirlər. İngilis dilində vaxt deyxsisinin funksional - semantik xüsusiyyətini gözdən keçirərək bu dilin zaman formalarının analizi mövzusunə fikir vermək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Керлин, Кузнец 1956- А.А.Керлин, М.Д.Кузнец. Составные глаголы в современном английском языке. Л., 1956.
2. Andersen S.Keenan E.1985, Deixis. In: Shopen I (ed.) Language Typology and Language Description. Vol.III. Cambridge University Press, Cambridge 259-308.
3. Brown P.Levinson S.C. 1987 Politeness. Cambridge University Press, Cambridge
4. Bühler K. 1934. Sprachtheorie (language theory). Fisher, Lena.
5. Fillmore C. 1997. Lecture on deixis. CSLI Publications, Stanford.
6. Toley W.A. 1997. Anthropological linguistics, Blackwell, Malden.
7. Hanks W.F. 1990. Referential practice. University of Chicago Press, Chicago.
8. Kalpen D. 1990. Thoughts on demonstratives. In: Yourgray P. (ed) Demonstratives. Oxford University Press, Oxford 39-40
9. Lyons L. 1977. Semantics Vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge.

10. Özyürek A. 1998. An analysis of the basic meaning of turkish demonstratives in face to face conversational interaction. In Santi S. Guaitella L. Cave C.
11. Rolfe L.H. 1989. Gesture and deixis. In: Wind et al (eds) studies in language origins. Benjamins, Amsterdam, 25-32
12. Theodore Dreiser. Gennie Gerhardt M., 2005 - 384 p. Th. Dr.

Summary

The expression of temporal deixis with prepositions

In the system of functional words the expression of temporal deixis is carried out with prepositions in English. In the English language the number of prepositions, denoting the meaning of time, forms a system which consists of three groups and each of them differs with its character of setting temporary relationships.

The prepositions express the temporal deixis only in the context, allow to define their places on the far periphery of the field of temporality.

Резюме

Выражение темпорального дейксиса с предлогами

В системе служебных слов, выражение темпорального дейксиса осуществляется предлогами английского языка. В английском языке количество предлогов, выражающих значение времени образуют систему, состоящую из трех групп, каждая из которых отличается характером устанавливаемого временного отношения. Предлоги выражают темпоральный дейксис только в контексте, позволяют определить их место на дальней периферии поля темпоральности...

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Hacızadə
ADU-nun Qrammatika kafedrasının
06.01.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

д.ф.ф. Ирада Самедова

АУЯ

E-mail: iradasamedova@yandex.ru

ИНФОРМАТИВНОСТЬ В ТЕКСТАХ ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО ПОДСТИЛЯ

Ключевые слова: информативность, дипломатические документы, текст

Açar sözlər: informativlik, diplomatik sənədlər, mətn

Keywords: knowledge of information, diplomatic documents, text

«Дипломатический подстиль, - пишет Х.Вильднер, - должен отличаться, прежде всего, простотой и ясностью. Под этим подразумевается не простота ремесленнического способа выражения, а классическая форма простоты, которая умеет выбирать для каждого предмета единственное подходящее при данных обстоятельствах слово и которая, к примеру, избегает употребления имени прилагательного, когда для правильной передачи мысли в этом нет абсолютной необходимости. В этом простом, однако, достойном стиле, должна пульсировать внутренняя жизнь, и, как таковой, он должен выражать индивидуальность хорошего дипломатического стилиста, индивидуальность, которая не считает необходимой погоню за оригинальностью для того, чтобы стать в позу...» [4, с.145-146].

Здесь мы присоединяемся к мнению В.В.Калужной, которая выделяет в иерархии системы функционального стиля дипломатический подстиль в качестве одного из основных элементов его структуры, и отмечаем вслед за автором следующие жанровые разновидности дипломатических документов международных организаций в зависимости от функции и способа оформления:

- 1) информативные (меморандумы, записки, отчеты, сообщения, заявления, доклады, обзоры, рабочие документы сессий);
- 2) регламентирующие (уставы, конституции, правила процедур, конвенции, договоры (письма-договоры, ноты-договоры), акты, пакты, соглашения, кодексы);
- 3) итоговые (резолуции, декларации);
- 4) резюмирующие (протоколы заседаний, резюме прений) [3, с.5].

Опираясь на вышеприведенную классификацию дипломатических документов международных организаций, можно сделать вывод, что англоязычные тексты резолюций ООН, ОБСЕ по Нагорному Карабаху относятся к итоговому жанру дипломатического подстиля официально-делового стиля английского языка. Принадлежность текста резолюции к данному жанру можно сферой, функцией и назначением самого документа. Известно, что резолюция (от лат. решение, разрешение) – это решение принятое должностным лицом или совещательным органом, международной организацией (например, Совет Безопасности, Генеральная Ассамблея и т.д.)

Как видим из классификации, определенные коммуникативные ситуации в дипломатической деятельности вызывают к жизни определенные типы дипломатических текстов, каждый из которых характеризуется определен-

ным набором компонентов различной природы и определенной структурой их отношений. Следовательно, основываясь на типичных коммуникативных ситуациях, можно вывести типологию текстов. Среди различных типологий текста следует особо отметить функционально-смысловой тип речи. Исследование показало, что по функционально-смысловому типу речи текст резолюции – это текст-инструктаж с описательным способом изложения. Тексты такого рода обычно носят рекомендательный характер, побуждающий сторон к определенным действиям.

На этой основе в дипломатической практике фиксируются различные разновидности текстов дипломатических документов не только в зависимости от экстратекстовых, но и интратекстовых признаков. К таким признакам можно отнести информативность, целостность, связность и коммуникативную направленность.

Согласно М.Т.Гаибовой, «информативность текста заключается в его структурной, семантической и прагматической установке» [1, с.5], хотя И.Р.Гальперин считает, что «сама форма документа несет информацию...» [2, с.33]. На наш взгляд, в высказываниях обоих ученых есть много правильных суждений относительно понятия «информативность» текста. Так М.Т.Гаибова подходит к понятию информативности текста с чисто лингвистической точки зрения, в то время как И.Р.Гальперин – с экстралингвистической точки зрения. В данном случае следует отметить, что тексты дипломатических документов исследуются нами с обеих точек зрения и, поэтому при исследовании информативности текстов дипломатических документов мы будем принимать все вышеперечисленные аспекты ученых.

Для полного понимания смысла информативности рассмотрим текст регламентирующего жанра на примере уставов. Говоря об информативности большинства дипломатических текстов, И.Р.Гальперин отмечает так называемую преамбулу. Сам термин «преамбула» согласно словарям содержит в себе указание на информативную значимость. Во многих пактах, договорах, уставах (информативный и регламентирующий жанры) преамбула может расцениваться как содержащая основную пропозицию информации [2, с.35]. Для иллюстрации возьмем преамбулу Устава Организации за Демократию и Экономическое Развитие – ГУАМ:

*CHARTER
of the Organization for Democracy
and Economic Development – GUAM*

The GUAM Group Participating States – the Republic of Azerbaijan, Georgia, the Republic of Moldova and Ukraine, hereinafter referred to as the “Parties”,

Guided by generally recognized norms and principles of international law concerning the maintenance of peace, security, the development of neighbourly and friendly relations among the states, in particular the provisions of the Charter of the United Nations, the Helsinki Final Act, the Paris Charter for New Europe and the Charter for European Security and Cooperation in Europe,

Reaffirming adherence to the purposes and principles of cooperation defined

in the GUUAM Yalta Charter of 7 June 2001 and other fundamental documents adopted within the Group,

...

Have agreed to transform GUAM Group into an international regional organization – “Organization for Democracy and Economic Development – GUAM”, hereinafter referred to as “GUAM”, and, to this end, adopted the present Charter [5].

Собственно информативно нагруженным в таких текстах оказывается преамбульная (позитивная) часть (в анализируемом документе: - «have agreed or agreed») и далее центральная (основная) часть, где перечисляются все пункты договора или соглашения. Позитивная часть скорее представляет собой эмоционально-окрашенное высказывание-условие, в котором слова с эмоциональной интенцией являются ключевыми в каждом абзаце [2, с.35] – peace, security, the development of neighborly and friendly relations. В преамбуле к Уставу стилистические приемы создают «эмоции», которые делают документ или текст документа стилистически окрашенным.

Легко заметить, что весь текст Устава отвечает всем требованиям формальной организации делового текста (его модели), в котором используются выразительные лексические средства, эмоционально окрашивающие всю преамбулу. Информация (концептуальная) здесь выражена экстенсивным способом и практически сливается с фактуальной, содержащая решения, предположения, планы и пр. В этом состоит сущность преамбулы. Как гласит сам термин, преамбула – это эксплицитно выраженная пропозиция, и поэтому, она может отходить от канонов делового документа» [2, с.36].

Из вышесказанного следует, что не только форма документа, но и структурные и семантические особенности обеспечивают информативность текста.

Однако для нас важно определить информативность документов итогового жанра на примере резолюций. Известно, что в резолюциях обычно резюмируются выводы, решения, рекомендации, полученные в результате какой-то проделанной работы. Модель этого класса предполагает деление на две части: позитивную и результативную [2, с.32]. Однако, к сожалению, в исследуемых англоязычных текстах резолюций по Нагорно-Карабахскому вопросу первую часть трудно назвать позитивной, так как в них констатируются (описываются) факты относительно завоевания территории Азербайджана армянскими вооруженными силами и вывода большого количества азербайджанского местного населения из своих родных мест. Так как резолюции по Нагорно-Карабахскому вопросу были приняты международными организациями, в исследовательской работе мы будем пользоваться текстовой архитектурой резолюций, предложенной В.В.Калюжной, которая представляет текст резолюции согласно стандартам международных организаций. Об информативности текстов резолюций мы детально будем говорить в третьей главе, посвященной синтаксису англоязычных текстов резолюций по Нагорно-Карабахскому конфликту.

Текстовая архитектура резолюций информирует о принадлежности данных текстов к итоговому жанру дипломатического подстиля официально-делового стиля письменного английского языка. Результаты нашего исследования показали наличие трех типов текстовой архитектуры резо-

лющий по Нагорно-Карабахскому вопросу. Согласно первому типу, текст резолюции состоит из двух частей: констатирующей и постановляющей. Подлежащее в таких текстах одно на весь текст. Констатирующая часть обычно состоит из причастных и деепричастных оборотов. Постановляющая часть – продолжение констатирующей части – состоит из глагола (однородных сказуемых) в 3 л.ед.ч. изъявительного наклонения. Такая текстовая архитектура присуща всем резолюциям Совета Безопасности и Генеральной Ассамблеи ООН по Нагорному Карабаху.

Согласно результатам нашего исследования, второй тип текстовой архитектуры присущ резолюциям ОБСЕ по Нагорному Карабаху. Текст резолюций ОБСЕ состоит из пронумерованных абзацев, внутри которого распространена анафорическая параллельная связь. И каждое предложение внутри данного абзаца начинается с названия органа принимающего резолюцию, т.е. The Assambly. Данный тип текстовой архитектуры можно сравнить с текстами документов резюмирующего жанра (протокол).

Исследование показало, что к третьему типу текстовой архитектуры резолюций можно отнести резолюции по Нагорному Карабаху, в которых отсутствует констатирующая часть, но есть подлежащее, которое тоже одно на весь текст и далее следует постановляющая часть.

Таким образом, согласно нашим исследованиям текстовой архитектуры резолюций по Нагорно-Карабахскому вопросу, различаются три вида текстовой структуры. Однако всех трех форм текстовой архитектуры объединяет единый фактор, что сильноуправляемый член всегда стоит в начале, а после него идут слова управляемые им.

Говоря об информативности языковых средств дипломатических документов, следует отметить роль некоторых частей речи, как на уровне лексики, так и морфологии. Неотъемлемой частью морфология англоязычных текстов резолюций по Нагорному Карабаху являются следующие части речи: имя существительное, местоимение, глагол, предлог и сокращения. Текст резолюции стереотипен в отношении определенных грамматических категорий вышеназванных частей речи. На уровне синтаксиса текст резолюции состоит из одного придаточного предложения, осложненного причастными (деепричастными) оборотами в констатирующей части и однородными сказуемыми в постановляющей части текста резолюций.

Таким образом, приходим к заключению, что информативность текста резолюций обеспечивается порядком слов (текстовой архитектурой), абзацным членением и синтаксической связью.

Литература

1. Гаибова М.Т. Прагмалингвистический анализ художественного текста. Баку: Азербайджанский университет языков, 1986, 85 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, с.138
3. Калужная В.В. Стиль англоязычных документов Международных организаций. Киев: Наукова Думка, 1982, 113 с.
4. Wildner H. Die Technik der Diplomatie. Wein: L'Art Negocier, 1959, 212 p.

5. Charter of the Organization for Democracy and Economic Deveopment – GUAM. 2006. Compilation of the GUAM Documents. Second edition. Volume 1. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2008. p.319

Xülasə

Diplomatik altüslubun mətnlərinin informativliyi

Məqalə diplomatik altüslubun mətnlərində informativlik məsələsindən bəhs edir. İngilis dilinin funksional üslublarına görə, beş üslub və onların altüslubları seçilir. Diplomatik üslub rəsmi işgüzar üsluba aiddir. Diplomatik alrüslubun mətnləri həm ekstralingvistik, həm də lingvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Onların arasında biz informativliyi qeyd etməliyik.

Summary

Informativity in the texts of diplomatic substyle

The article deals with the issue of informativity in the texts of diplomatic substyle. According to the classification of functional styles in the English language there are five styles and their substyles. Diplomatic substyle belongs to the official style of functional style. The texts of diplomatic substyle has their extralinguistic and lingusitic features. Among them we should mention the informativity.

*Rəyçi: fil.e.d. S.Zeynalova
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrasının
10.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.01.2017

fil.f.d. Sevil Qurbanova
ADU

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ARZU VƏ GÜMAN BİLDİRƏN FELLƏRİN KOMPONENTLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: komponentli təhlil, semantik komponent, intensivlik, sinonimik cərgə

Keywords: componential analysis, semantic component, intensity, synonymic row

Ключевые слова: компонентной анализ, семантический компонент, интенсивность, синонимический ряд

Komponentli təhlil haqqında bəhs edəndə, biz hər şeydən əvvəl daha tez-tez müasir semasioloji tədqiqatları nəzərdə tuturuq. Təbii olaraq komponentli təhlilin özünəməsus spesifik çətinlikləri də mövcuddur, nə qədər ki, bu metodun özünün məqsədi vardır və ümumi dilçilik səciyyəsi ifadə etməklə yanaşı, bütövlükdə semasioloji xarakterə malikdir.

İlk növbədə, biz komponentli təhlilin yaranmasına aid bir neçə məqamı da qeyd etmək istərdik: komponentli təhlilin meydana gəlməsi tarixi; onun semantik sahə konsepsiyası ilə əlaqəsi, minimal məna vahidlərinin təsnifatı; semantik komponentlərin üzə çıxarılmasının təkmilləşdirilməsi və s.

Onu qeyd etməliyik ki, bütövlükdə komponentli təhlili dil vahidinin məzmun tərifindən müəyyən olunmasının təhlili kimi başa düşmək lazımdır və bu da struktur–semantika çərçivəsində minimal semantikanın üzə çıxarılmasına şərait yaradır.

Leksik semantikaya aid tədqiqatlarda komponentli təhlilin işlənməsi üç əsas mənbədə izlənilir:

1. Bəzi dilçilərin fikrincə leksik materialın təhlili üçün bu metod ilk əvvəl Amerika dilçilik məktəbi tərəfindən geniş şəkildə istifadə olunub (həmin məktəb etnolinqvistika adlanır). Bunlar keçən əsrin 60-cı illərində tədqiqatçı U.Qudinafın çap etdiyi tədqiqatda öz əksini tapıb [3, s.112]. Onların həmin məqalələrində komponentli təhlilin əsas prinsipləri və anlayışı formalaşdırılıb və bununla da komponentli təhlil semasiologiyasına geniş yer ayrılıb. Təbii olaraq onların bu işlərində komponentli təhlil sözləri təsvir etmək (qohumluq terminləri) üçün istifadə edilən bir texnika təsiri bağışlayır, dilin leksik-semantik strukturunun ümumi nəzəriyyəsinə hazırlamaq məqsədi daşıyır.

2. Başqa qrup semasioloq-tədqiqatçılar komponentli təhlili tətbiq edərkən onun keçən əsrin 30-40-cı illərində qrammatik semantikada başladığını görürlər. Biz də əlbəttə belə hesab edirik, çünki istər Elmslev, istərsə də Yakobson bu fikirləri sadəcə söyləməmiş, onlar Trubetskoyun işləyib hazırladığı fonoloji prinsipdən çıxış etmişlər [1, s.389]. Həmin prinsip həm qrammatikaya, həm də semasiologiyaya tətbiq oluna bilər və olunmalıdır.

3. Bunlarla yanaşı, C.Layonz qeyd edir ki, komponentli təhlil Q.V.Leybnitsin məntiqi-fəlsəfi konsepsiyası ilə əlaqəlidir [6, s.113].

Bütün leksik-semantik sistemlər arasında davamlı, arasıkəsilməyən əlaqə ideyası leksemlər arasında olan qanunauyğunluğun tapılmasında ifadə olunur. Bu barədə biz Y.N.Karaulovun «altı əlamət qaydası»nda rast gələ bilərik. Həmin

ideyaya görə, «hər hansı sərbəst şəkildə seçilmiş iki söz arasında olan ümumi element (lüğətdəki izahatına görə) altı əlamətdən artıq ola bilməz», daha doğrusu beş aralıq söz vasitəsilə başlanğıc əlaqə müəyyənləşdirilir [5, s.210].

Biz bir qədər öncə qeyd etmişdik ki, komponentli təhlil ilk növbədə qohumluq terminlərinə tətbiq edilmişdir. Dilçilik ədəbiyyatlarında komponentli təhlildən bəhs olunarkən orada semantik komponentin açıq olması məzmun planında ifadə olunduğu qeyd olunur. Ancaq bir məqamı qeyd etməyimiz yerinə düşərdi ki, gizli semantik komponent isə məna planındadır. Bu barədə bəhs edərkən A.Cəfərov yazır: «Leksik vahidlərin məna məzmununun təyin edilməsi vaxtı, xüsusilə komponentli təhlil zamanı belə semantik əlamətlər mütləq vacibdir və bu da bir çox hallarda leksikanın təsvirinin ardıcıl və müfəssəl olmasını təmin edir. Qohumluqda olan semantik sahədə bir semantik əlamət vardır ki, o da «qohumluq»la müəyyənləşdirilir. O bir tərəfdən bütün qohumluq münasibətlərini ifadə edən söz-terminlər «*father-ata-otec*», «*sister-bacı-сестра*», «*son-oğul-сын*», «*uncle-əmi-дядя*», digər tərəfdən «*friend-dost-друг*», «*fellow-yoldaş-товарищ*», «*colleague-həmkar-коллега*» qarşılaşdırma zamanı üzə çıxır [4, s.47].

Komponentli təhlildən bəhs edərkən sinonimlərə toxunmaq mümkün deyildir. Sinonimlərdə ümumiyyətlə sinonimik cərgəyə daxil olan konkret sözün oxşar və fərqli cəhətləri semantik dilə asanlıqla uyğun gəlir desək, hesab edirik, səhv etmərik. Məsələn, ingilis dilində olan “*to hate*” - *nifrət etmək* qrup felini nəzərdən keçirək. Burada fellər sinonimliyinə görə bir-birindən aşağıdakı semantik əlamətinə görə fərqlənir:

1) hissin xarakteri (səciyyəsi); 2) hissin tezliyi; 3) hissi yaradan obyekt.

Sifətlərin belə təhlilindən bəhs edərkən U.Çeyf sifətləri təsvir edərkən normadan istifadə edilməsini məsləhət bilir [8, s.321]. İki cümləni müqayisə edərək: 1) *The door is open* və 2) *The road is wide* cümlələrində müəllif qeyd edir ki, bu cümlələr arasındakı fərq ondadır ki, «açıqlıq» mütləq və daimi anlayış olduğu halda, «genişlik» - «enlilik» anlayışı vəziyyəti nisbidir, çünki enlilik, genişlik obyektlər arasında olan məsafəni nəzərdə tutur; biz bir əşya, predmet haqqında enlidir, genişdir deyəndə təbii olaraq normanın müəyyən həddindən artıq bir məfhum haqqında fikir söyləmiş oluruq. Bu norma “*wide*” sözünün daxili mənasında özünü göstərir və birləşmə əmələ gətirdiyi ismin semantikasını ilə müəyyənləşir. Məsələn, cümlə nümunələrində: a) *The road is wide*; b) *The table is wide*; c) *The board is wide* – *genişlik, enlilik, böyüklük* aid olduğu isimlərdən asılı olaraq müxtəlif semantikaya malikdir, yəni semantik əlamətinə – fərqləndirici əlamətinə görə müxtəlifdir, semantik komponentinə görə fərqlənir.

Bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz fellər arzu bildirən fellərdir və biz onları aşağıdakı kimi qruplaşdırıb komponentli təhlilə cəlb etmək istərdik, baxmayaraq bizim məqsədimiz heç də komponentli təhlil deyil, lakin hesab edirik əvvəlcə biz onların bəzilərini komponentli təhlil etsək daha yaxşı olar.

Arzu bildirən fellərdən bir qrupu *to want, to wish, to desire, to crave, to covet*-dir. Bu fellərin lüğəvi mənası «*arzulamaq*», «*istəmək*», «*arzu etmək*», «*çoxarzu etmək*», «*həsratində olmaq*», «*lazımlılıq hiss etmək*»dir. Bu sinonimik qrupa daxil olan sözlər bir-birindən semantik komponent – fərqləndirici nişanəyə (əlamətə) görə fərqlənir. Həmin semantik komponenti və yaxud fərqləndirici əlaməti belə adlandıra bilərik:

1) arzunun xarakterik səciyyəsi, 2) həmin arzunun intensivliyi (gərginliyi), 3) arzu olunan obyekt (və yaxud məzmun).

Bu semantik komponentlərə görə onlar fərqlənir və bizə elə gəlir ki, onların hər birini kontekst daxilində işlətsək, dediklərimizi sübut etməyə ehtiyac qalmır.

Qeyd etməliyik ki, *“to want”* feli daha çox ümumi mənəni və neytrallığı ifadə edir və əsasən *“to want to eat”* (*to sleep, to rest, to be alone*) – yemək istəmək (yatmaq istəmək, istirahət etmək istəmək, tənha qalmaq istəmək) və subyektdən inadlı şəkildə, təkidlə bütün qüvvəsini sərf edib istəyinə nail olmağı tələb edir:

...the young Forsyte meant having what she wanted. [2, s.343]

“To wish” felinin semantik komponenti– fərqləndirici əlaməti *“to want”*-a nisbətən bir qədər qızğındır, lakin heç də arzu edilən hərəkət üçün subyektə tələbkar deyil, təkidli deyil, yalnız arzulayır ki, həmin hərəkət baş versin və həmçinin mümkün olmayan hərəkəti də arzulayır:

I wish we were back forty years, old boy! [2, s.472]

“To desire” sözü ilk baxışdan *“to want”* sözünün semantikasına uyğun kimi görünsə də, semantik komponentinə – fərqləndirici əlamətinə görə daha çox müəyyən, güclü və məqsədyönlü arzu, istəyi ifadə edir və adətən situasiyaya görə həmin arzu, istək məzmununa görə əldə edilə biləndir.

Soames who, when he desired a thing, placated Providence by pretending that he didn't think it likely to happen answered. [2, s.234]

“To crave” semantik komponentinə - fərqləndirici əlamətinə görə *“to desire”* felinə nisbətən daha güclü, intensiv arzu istək ifadə etmək üçün heç də həmişə həyata keçə biləcək olmayan bir hərəkəti bildirir.

He had starved for love all his life. His nature craved love. [7, s.205]

“To covet” sözünün semantik komponenti– fərqləndirici əlaməti də intensivlik daha güclü arzu, istək olsa da, həmin arzu, istəyin predmeti subyektə deyil, başqa birinə məxsus olur və əslində bu hiss paxıllıq, xəbislik (pis mənada həsəd) ifadə edir.

He won the prize they all coveted.

Bir qədər yuxarıda vurğuladığımız kimi, bu sinonimik cərgədə bura daxil olan sözlərin hər biri digərindən ən azı bir semantik komponentə – fərqləndirici əlamətə görə digərindən fərqlənir.

Komponentli təhlili, əlbəttə, digər bir arzu, istək bildirən fellərlə də aparmaq mümkündür, ancaq onların semantik komponenti– fərqləndirici əlaməti əvvəlki sinonim sözlər cərgəsindən də fərqlənir. Bu məqamda biz hesab edirik ki, bütün fellər hərəkət bildirdiyindən bir paradigmaya aid olunur, lakin eyni vaxtda hərəkətlərin səciyyəsiindən asılı olaraq onlar öz aralarında yeni bir yarım paradigmaya bölünməklə bərabər, həm də semantik komponentlərinə görə də yenə bir-birindən fərqləndirici əlamətlərə malikdirlər.

Qeyd etdiyimiz sinonimlər cərgəsində *to long, to yearn, to hanker, to pine to hunger, to thirst* felləri də vardır. Bunlar da yuxarıda vurğuladığımız kimi – «*çox istəmək*», «*arzulamaq*», «*çox arzu etmək*», «*ehtirasla arzulamaq*», «*həvəsində olmaq*» kimi lüğəvi mənalara malikdirlər. Lakin bu sinonim sözlər aşağıdakı semantik komponentə – yəni fərqləndirici əlamətə malikdirlər. Onları belə təsnif etmək olar:

1) hissini, duyğunun səciyyəsi (subyektdə güclü arzu etmək hissi ilə müşayət olunan); 2) arzu olunan obyektin xüsusiyyəti (xassəsi); 3) arzu, istəyin intensivliyi, tezliyi (gərginliyi).

“*To long*” sözü öz obyektinə görə həmin dövr üçün əldə oluna bilməyən, lakin bir qayda olaraq gələcəkdə real olaraq əldə oluna biləcək arzu, istək xüsusiyyətinə malikdir. Dediklərimizi kontekst daxilində sınaqdan keçirsək, hesab edirik, doğru olar.

He longed to be back in his native country.

“*To yearn*” feli “*to long*” feli ilə müqayisədə semantik komponentinə – fərqləndirici əlamətinə görə fərqlənir, burada hiss, duyğu daha güclüdür və arzunun geriyə çəkilməsi, dönməsi qəbul edilməzdir, obyektə qarşı möhkəm bağlılıq və möhkəm məhəbbət vardır.

He yearned to see her face again.

“*To hanker*” sözünün lüğəvi izahı mümkün olmayanı sonsuz dərəcədə arzulamaq və yaxud layiq olmayanı arzulamaqdır.

She hankered to go back to Australia.

“*To hunger*” və “*to thirst*” sözləri bu semantik qrupa məcazlaşmış mənalarında daxil olub və semantik komponenti– fərqləndirici əlaməti ondan ibarətdir ki, burada olan arzu, istək hissi aclıq və susuzluğa qarşı olan hisslər qədər güclüdür, çünki aclıq və susuzluq insanı çox hərisləşdirir, bu zaman az qala ölüm və ya qalın hissi belə baş qaldırır.

to hunger for friends;

“*To pant*” sözünün semantik komponenti– fərqləndirici əlaməti qızgın və coşğunluqla nəyisə istəmək, həsrətində olmaqdır.

The girl was panting to dance, but no one asked her.

Gümanbildirən bir qrup fellərində komponentli təhlilinə diqqət çəksək, pis olmazdı. Onlardan bir sinonimik cərgəyə aid edilə biləcək “*to believe*”, “*to consider*”, “*to regard*”, “*to assume*”, “*to suppose*”, “*to guess*”, “*to imagine*” fellərin təhlilini aparaq.

Bu fellərin semantik komponenti– fərqləndirici əlamətləri:

- 1) bir şeyin real (həqiqi) olmasına güman, inam;
- 2) müəyyən fikrə malik olmaq;
- 3) bir kəsin vicdanlı, saf olmasına inanmaq;
- 4) nəyəsə əmin olmadan o haqda mühakimə yürütmək;
- 5) bir şey haqqında səhvən müəyyən ideyaya, gümana, fərziyyəyə malik olmaq.

I believed his lies for years.

Gətirdiyimiz cümlə nümunələrinin hər birində semantik komponent – fərqləndirici əlamətlər bir-birindən ən azı bir əlamətinə görə işlədildiyi kontekstdə fərqlənir. Təbii olaraq, əgər eyni söz kontekstdən asılı olaraq semantik komponentinə – fərqləndirici əlamətinin ən azı birinə görə semantik çalarlığa malik olursa, həmin sinonimik cərgəyə daxil olan digər sözlər də hesab edirik fərqlənəcəklər.

I consider him (to be) a fool. She considered (that) it (was time to go).

Bu kontekstdə işlədilmiş “*to consider*” felinin semantik komponenti digərlərindən (yəni sinonimik cərgəyə daxil olan fellərdən) vacib olan faktları xatırlatmaq, gümanı ifadə etməklə gələcəkdə lazım ola biləcəyi fərqləndirici əlaməti ifadə edib.

She regards him as a fool.

Bu kontekstdə işlədilmiş “*to regard*” feli əslində “*to consider*”-in qeyri-formal ifadəsidir və bu semantik komponentə – fərqləndirici əlamətə görə “*to consider*”-dən semantik çalarlığına görə fərqlənir.

I assumed that he was there.

“*To assume*” felinin bir neçə cümlədə işlədilməsinə baxmayaraq onun əsas semantik komponenti– fərqləndirici əlaməti (sinonimik cərgəyə daxil olanfellərdən) faktı həqiqət kimi, sübutsuz qəbul etməkdir. Həmin cümlələrin hər birinə diqqət yetirsək bunları asanlıqla sezə bilərik, ancaq kontekstdən asılı olaraq bəzən cüzi semantik çalarlıq da mövcuddur.

“*To suppose*” felinin semantik komponenti – fərqləndirici əlaməti nəyisə həqiqət kimi güman etmək, bəzən isə kontekstdən asılı olaraq formal cəhətdən “*to believe*” mənasında (ancaq yenə də güman çalarlığında) işlədilə bilər. Dediklərimizi bir neçə cümlə nümunəsində illüstrativ şəkildə qeyd etməyimiz hesab edirik düzgün olardı.

Getting a visa isn't as simple as you might suppose.

“*to guess*” felinin semantik komponenti– fərqləndirici əlaməti isə əminlik olmadan mühakimə irəli sürmək, inanmaqdır.

He didn't know the answer to the question, so he guessed (it).

“*To imagine*” felinin semantik komponenti– fərqləndirici əlaməti bir şey, məfhum haqqında müəyyən fikri (xüsusiləşəhv) olmaqdır. Bunları kontekst daxilində vurğulamaq doğru olardı.

I can't imagine what she means.

Leksik-semantik qruplara daxil olan fellərin hamısı olmasa da, bir qismini biz komponentli təhlil edə bildik və cümlə nümunələri vasitəsilə, həm də onların semantik komponentlərinin– fərqləndirici əlamətlərinin ən azı birinin digərinə nisbətən fərqli olmasının şahidi olduq. Burada olan fərqləndirici əlamətlərdən biri intensivlikdir. Məhz bir çox hallarda kontekstdə işlənmə yerindən və sözlərə birləşə bilmək qabiliyyətindən asılı olaraq həmin fellərin semantik quruluşunu izah etməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat

1. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып. 1. М.: 1960, с. 264-290
2. Galsworthy J. The Forsyte Saga. L: Wordsworth, 2006, 724 p.
3. Goodenough W. Componental Analysis and the Study of Meaning. // Language Baltimore, v. 32, 1956, N 1, p. 71-84
4. Cəfərov A.M. Müxtəlif sistemli dillərdə qohumluq terminləri. Bakı: 2002, 147s. 4
5. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М: Наука, 1981, 231 с 39
6. Лейбниц Г. В. Монадология // Сочинения: В 4-х т. Т. 1. М.: Мысль, 1982, 428 с.
7. London J. Martin Eden. Kiev: Dnipro publishers, 1980, 367 p.
8. Чейф У.Л. Значение и структура языка / Пер. с англ. Г. С. Щура, послесл. С. Д. Кацнельсона. М.: Прогресс, 1975, 432 с

Summary

Componential analysis of the verbs expressing “wish” and “suppose” in Modern English

This article deals with the componential analysis of the verbs expressing “wish” and “suppose” in Modern English. The author refers to the thoughts of the linguists, thoroughly researches componential relations, and shows the semantic components of the verbs.

Резюме

Компонентной анализ глаголов «желания» и «предположения» в современном английском языке

Данная статья посвящена компонентному анализу глагола выражающих «желания» и «предположения» в современном английском языке. Автор приводит примеры различных лингвистов, которые детально изучили компонентной отношения, и показывает семантические компоненты глаголов.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Bayramova
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrasının
05.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.12.2016

DİSKURS VƏ MƏTNİN DİFERENSİAL ŞƏRHİNƏ DAİR

Açar sözlər: diskurs, mətn, dil, danışıq, qarşılaşma, termin, struktur, məna

Keywords: discourse, text, language, speech, opposition, term, structure, meaning

Ключевые слова: дискурс, текст, язык, речь, взаимосвязь, термин, структура,

СМЫСЛ

Məlumdur ki, ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən bir çox elm sahələrinin, məsələn, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, etnolinqvistika, koqnitiv dilçilik, dilin məntiqi təhlili, süni intellekt nəzəriyyəsi, neyrofiziologiya, ritorika və üslubiyyat, fəlsəfə və bir sıra elm sahələrinin tədqiqat obyektinə olan diskurs təhlili və mətn problemi aktualıq baxımından olduqca vacib istiqamətlərdən biridir.

Diskurs və mətnin diferensial əlamətlərinin təhlilinə qrammatik aspektdən yanaşdıqda ilk diqqəti cəlb edən linqvistik hadisə diskursun strukturunda sintaktik vasitələrin nisbi dəyişkənliyinin müşahidə edilməsi olur. Diskurs üçün daha az sayda sözlərdən ibarət olan, struktur cəhətdən sadə cümlələr xarakterikdir. Diskursun yaranması ani, birbaşa olduğu üçün bu zaman qısa, müxtəsər və sadə, natamam, yarımçıq cümlələrdən istifadə etmək daha əlverişlidir. Q.Kuçer və U.Frensis 1014232 sözdən ibarət mətn materialı üzərində tədqiqat aparmış və belə nəticəyə gəlmişlər ki, müxtəlif janrlarda cümlələrin orta uzunluğu 25,4-12,7 söz arası dəyişir. Ən böyük orta uzunluğa malik cümlələrə daha çox yazılı ünsiyyətə xidmət edən mətnlərdə rast gəlinir. Məsələn, elmi məqalə, rəsmi hökumət sənədləri, dini traktatlar və s. Bu cümlələrin orta uzunluğu 23-25 sözdür [4, s.29]. Adlarını sadələdiyimiz müəlliflər belletristika janrına xüsusi diqqət yetirmiş və belə cümlələrin orta uzunluğunu 13,7 söz miqdarında təyin etmişlər [4, s.29-30]. Bu faktların analizi göstərir ki, diskursda cümlələrin uzunluğu mətnə nisbətən 2 dəfə azdır.

Diskurs və mətnin diferensial əlamətlərinin təhlilində leksikoloji aspekt əsas götürülərkən aydın olur ki, diskursun məzmunu tez dəyişən və hərəkəlidir. O, qısamüddətli yaddaşı yükləmir və danışana imkan yaradır ki, diqqətini əsasən ifadələrin məna tərəfinə yönəlsin. Mətnə isə ifadələrin tamlığı, sintaktik vasitələrin genişliyi - ünsiyyət situasiyasının təsvirinə xidmət edən təyinlərin, təyini birləşmələrin kəmiyyətcə çoxluğu xarakterikdir. Mətnin strukturunda cümlələrin sintaktik cəhətdən bu cür mürəkkəb və geniş qurulması müəyyən dərəcədə diskurs üçün xarakterik olan intonasiya vasitələrini, inversiyanı (qrammatik hadisə və ya stilistik üsul olaraq cümlədə sözlərin yerdəyişməsi), paralel konstruksiyaları, ritmin və s. yoxluğunu kompensasiya edir (onların əvəzinə belə işlənir).

Diskurs üçün xarakterik olan digər sintaktik xüsusiyyətlərdən biri onun strukturunda bağlayıcıların çox olmamasıdır. Tabeli və tabesiz bağlayıcıların əvəzinə çox vaxt jestlər, mimika, intonasiya və s. də istifadə olunur. Diskurssa bağlayıcılardan çox istifadə onu bir növ sünüləşdirir, kitab dilinə oxşadır.

Leksikoloji mənənin başa düşülməsi leksik vahidlərin, sözlərin sintaktik funksiyasından, cümlə üzvləri arasında kommunikativ yükün bölgüsündən də asılıdır. Bu baxımdan mübtədə, xəbər və tamamlıq daha informativ və kommunikativ

yüklü elementlərdir. Mətni anlayan şəxsə elə gəlir ki, sanki mətn cümlələrdən ibarətdir, mübtədə həmişə fikrin predmetinə işarə edir, xəbər isə predmet haqqında informasiya çatdırır, onun hər hansı bir əlamətinə işarə edir.

Diskurs daha çox apelyativ xarakterdə olduğu üçün xəbər vəzifəsində II şəxsədə olan fellərdən, əmr formasından daha çox istifadə olunur. Mətnin strukturunda isə bu hala nisbətən az rast gəlinir. L.A.Leonov müasir ingilis dilində gündəlik məişət həyatında işlənən dialoqlardan hazır cümlələri seçib ayırmışdır. Həmin cümlələrin təhlili göstərir ki, onların 15-20%-də fellər II şəxsədədir [6, s.7].

Diskurs və mətnin diferensial əlamətləri yalnız bu və ya digər morfoloji forma və onun işlənmə tezliyi səviyyəsində deyil, hətta ayrı-ayrı cümlə konstruksiyaları səviyyəsində də özünü göstərir. Diskurs və mətnin strukturunda cümlələr struktur cəhətdən eyni olsa da, həmin cümlələrin leksik bazası müxtəlif olur. Məsələn, mətnədə mübtədə rolunda bir və ya bir neçə müxtəlif növlü təyini olan, abstrakt mənalı isimlər daha çox işlənir. Diskursu strukturuna görə isə bu hadisə qanunauyğunluqdan daha çox müstəsna hal sayılır.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, diskursu strukturuna görə xarakterik olan bəzi xüsusiyyətlər: adət edilməmiş söz sırası, müstəqil işlənən budaq cümlələr, mənacə bir-birinə bağlı elementlərin mətn daxilində fərqli mövqələrdə olması; qoşmalar, ədatlar və əvəzliliklərin çoxluq təşkil etməsi; morfoloji omonimlik (məs: worker, to work), omonim suffikllər, fleksiyalar (sözlərin hallanma və ya təsərif zamanı dəyişən sonluğu); vurğusuz, leksik mənası olmayan və diskursda az nəzərə çarpan köməkçi sözlər tədris zamanı, xüsusilə diskursun anlaşılməsində çətinlik yaradır və bu çətinliklər diskursun formal təəfi, xüsusilə də qrammatika ilə bağlı olduğu üçün qrammatik çətinliklər adlanır.

Diskursun bütün tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qəbul olunan əlamətlərindən biri onun elliptik xüsusiyyətidir. Ellipslər nitqdən lazımsız, əlavə olan bəzi ifadələrin çıxardılması, ixtisara salınması, atılmasıdır. Bura tamamlanmamış cümlələr, ifadələrin, replikaların yarımçıq qırılması, ayrı-ayrı sözlər, qısaldılmış ifadələr aiddir. Elliptik ifadələrdən bəziləri kommunikativ praktikada çox işləndikcə klişə formasına çevrilir. Onlar hər dəfə yenidən yaranır və bu xüsusiyyətinə görə də frazeologizmlərə yaxınlaşır. Bununla bağlı olaraq N.Aşer yazır ki, “şifahi ünsiyyəti heç bir dəfə də tam cümlələrdən istifadə etmədən müvəffəqiyyətlə davam etdirmək olar. Belə cümlələr qrammatik cəhətdən natamam, səhv olsa da, anlamaya mane olmur, çünki kontekst və situasiya əvvəlcədən ünsiyyət iştirakçısına məlum olur” [5, s.73].

Mətnədə ədəbi normalardan kənara çıxma kobudluq sayılır. Ona görə də mətnədə hər bir fikir maksimum dərəcədə normalara uyğun şəkildə ifadə olunur. Diskursda isə “cilalanmamış xammal” şəkildə olan ifadələrə rast gəlinir. Belə qeyri-normativliyin səbəbləri müxtəlif ola bilər:

1. Kommunikativ situasiya sərbəst xarakter daşdığıda, kommunikatlar arasında qeyri-rəsmi əlaqədə olduqda.
2. Danışanın təhsili və yazılı ünsiyyətlə əlaqəsi az olduqda.
3. Söhbətin mövzusu danışana tam aydın olmadıqda.
4. Nitq hazırlıqsız, spontan xarakter daşdığıda.

Diskurs və mətnin diferensial əlamətlərinin təhlili əsasında gəldiyimiz qənaət budur ki, diskurs danışanın öz həmsöhbətinə yönələrək qurduğu koherent mətndir və ya başqa anlamda sosiomədəni kontekstdə interaktiv prosesin nəticəsi kimi müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. F.Y.Veysəlli. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, “Təhsil” NPM, 2010.
2. A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çasıoğlu, 2010.
3. Ə.Ə.Abdullayev. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2011.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987.
5. Ascher N., Lascarides A. (1994) Intentions and Information in Discourse// Proceedings of 32nd Meeting for Computational linguistics Ed. by J. Pustejovsky Cruces, New Mexico, p. 34-41
6. Baker P., Gabrielatos C., Khosravini M., Kryzanowski M., Mcenery T., Pelinka A., Wodak R. (2002) `Dreck am Stecken`. Politik der Ausgrenzung. Vienna: Czermin
7. Barthes R. (1970) La Linguistique du discours –In: Sign, Language, Culture, The Hague –Paris, p. 580-587
8. Canagarajah S. (1999) Resisting linguistic Imperialism in English Teaching Oxford: Oxford University Press.
9. Chafe W. (1987) Cognitive constraints on information flow // Coherence and Grounding in Discourse / Russel S. Tomlin (ed.) Amsterdam: Benjamin's, p. 22-51
10. Chafe W. (1994) Discourse, Consciousness and Time: the flow and displacement of conscious experience in speaking and writing, Chicago: Chicago University Press

Summary

On the differential definition of discourse and text

The article explores the problems of language and discourse. Here is devoted the modern approaches to the text and discourse, their analysis, in particular their implications and analysis. The ways of exploring the problem in cognitive linguistics having been investigated in the article. The consideration for dichotomics in the scientific works of cognitive linguists dedicated to investigation of discourse has been explained.

Резюме

О дифференциальном определении дискурса и текста

Статья посвящена современным подходам к дискурсу и тексту, их анализу, особенно их имплицатурному анализу. Рассмотрена проблема взаимосвязи языка и речи (дискурс). Исследованы аспекты рассмотрения проблемы в когнитивной лингвистике. Дан обзор статей когнитивной лингвистов, посвященных исследованию диалогической взаимосвязи.

*Rəyçi:: fil.f.d. S.Həsənova
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiya kafedrasının
21.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.12.2016

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FRAZEOLÖGİYANIN TƏDQIQ TARİXİ

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiyası, tədqiqat mərhələləri, frazeologiyanın nəzəri problemləri, frazeoloji lüğətçilik, üslubi frazeologiya

Keywords: Azerbaijan linguistic phraseology, research stages, theoretical problems of phraseology, phraseological, stylistic phraseology, lexicography

Ключевые слова: фразеология в азербайджанской лингвистике, исследовательские этапы, теоретические проблемы фразеологии, фразеологическая лексикография стилистическая фразеология

Hər bir xalq özünəməxsus frazeoloji vahidlər fonduna malikdir. Bu frazeoloji fond həmin xalqın milli düşüncə tərzini, yaşam xüsusiyyətlərinin müəyyən cəhətlərini, tarixin süzgəcindən süzülüb keçən adət və ənənəsinin, rituallarının (məsələn: ovcunun içini iyləmək, gözə kül üfürmək, bel bağlamaq, baş əymək, diz çökmək və s.) bəzi izlərini, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini, dünya baxışlarını, davranış qaydalarını özündə əks etdirdiyi üçün doğma səslənir (sözün fəvqündə dayanmaqla bərabər sözə ekvivalent olur), dilə və ürəyə yatımlı olur, efonik (xoşa gəlimli), efüizm (təmtəraqlı, dəbdəbəli) xüsusiyyətlərinə malik olur, digər dillərə demək olar ki, tərcümə edilmir.

Dildə mövcud olan ekspressiv-emosional, obrazlı ifadələr - (frazeologizmlər) ta qədimdən daim linqvistlərin maraq dairəsində olmuşdur. Amma uzun müddət frazeologizmlər leksikoqrafların diqqətini cəlb etmiş, tədqiqatçılar, xüsusən də xarici ölkə alimləri bu çox maraqlı dil hadisəsinin nəzəri cəhətinə baş vurmada, yalnız frazeoloji lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olmuşlar.

XX əsrin ortalarından (40-50 ci illərdən) başlayaraq dilin frazeoloji qatı dilçi alimlərin maraq dairəsinə düşmüşdür. Müxtəlif sistemli dillərin həm yazılı, həm də şifahi dil materialları əsasında, eyni zamanda, dini kitabların materialları əsasında frazeologiyanın nəzəri problemlərindən bəhs edən monumental əsərlər yaranmışdır.

Türkologiyada frazeologiya haqqında ilk məlumata B.Çobanzadənin F.Ağazadə ilə 1928-ci ildə birlikdə yazdığı və 1930-cu ildə çap etdirdiyi "Türk qrameri" adlı dərsliyində rast gəlirik. B.Çobanzadə bu haqda yazır: "Ümumyyətlə, mənalar dilin səslərinə, şəkillərinə və cümlə quruluşuna görə daha tez dəyişirlər. Lisan-da və üslubiyyatda "idio(ma)tizm deyilən tərkib və cümlələrin mövcudluğu bu mənə fəqlərindən başqa bir şey deyildir. Məsələn, göz, su, sən, iç sözləri həməm bir çox türk ləhcələrində bulunduğu halda, farscadan alınması möhtəməl olan gözüm səndən su içmir (sənə əmniyyət edəməyirəm) cümləsini azərbaycanlılardan başqa Kim anlaya bilər? Eyni surətlə başa salmaq, başa düşmək, daldan gəlmək kibi tərkiblərdə bulunan sözlər səs və şəkil etibarilə heç bir cür dəyişməyə məruz qalmadığı halda, mənaları cəhətdən azəri ləhcəsini bilməyənlər üçün anlaşılmaz. Yalnız tərkiblər və cümlələrdə deyil, ayrı-ayrı sözlərdə də bu halı görə biliriz [4,s.185]. Türkoloji dilçilikdə frazeologiyanın tədqiqi barədə A. Babayev yazır:

“Əgər V.V.Vinaqradov frazeologiyaya aid ilk əsərini 1946-cı ildə yazmışsa, ondan 17 il əvvəl B. Çobanzadə və F.Ağzadə birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” dərsliyinin leksikologiya bəhsində semasologiya və stilistikadan danışmış, “göz vurmaq”, “baş salmaq”.....kimi frazeoloji vahidlərdən bəhs etmişlər [1,s.197].

M. Hüseyinzadə 1954-cü ildə yazdığı “Müasir Azərbaycan dili” (leksika, fonetika, morfologiya) adlı dərsliyində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq frazeologiyaya aid bölmə verir və bu bölmədə frazeoloji vahidlərin növlərini, əsas xüsusiyyətlərini qeyd edərək göstərir ki, “dilimizin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq, bir çox atalar sözü, məsəllər, həkimanə sözlər, idiomatik ifadələr və başqa frazeoloji birləşmələr yaranmışdır. Bu birləşmələr dilimizdəki başqa növ söz birləşmələrindən fərqlənir. Bunların tərkibi bir neçə sözdən ibarət olsa da, bütünlükdə bir məfhum kimi dərk edilir. Daha sonra müəllif yazır: “Bunların müəyyən qismi dilimizin öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən inkişaf edərək, mürəkkəb söz şəklinə düşür və lügət tərkibimizin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Məsələn: dargöz, acgöz, qaraqabaq, ikiüzlü, əliaçıq, şirindil, dilbilməz, ələ salmaq, əliyəri, diribaş, boşboğaz və s. Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrdir. Bu birləşməni əmələ gətirən sözlərdə sərbəstlik olmur [7,s.32]. Alim frazeoloji birləşmələrin böyük bir qisminin idiomların təşkil etdiyini göstərir. M.Hüseyinzadə idiomatik ifadələrin frazeoloji birləşmələrin digər növlərindən bir sıra xüsusiyyətlərlə fərqləndiyini qeyd edir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılardan biri də S. Cəfərovdur. O, 1955-ci ildə “Azərbaycan dilində, idiomlar” adlı məqaləsini nəşr etdirir. Daha sonra müəllif 1958-ci ildə yazmış olduğu “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” monoqrafiyasında idiomlardan geniş bəhs edir. Dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmuyunu frazeologiya hesab edən S.Cəfərov onu (frazeologiyayı) leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə daxil edərək, müasir Azərbaycan dilində olan idiomları öz quruluşuna və daxili mütəhərriqliyinə görə üç qrupa ayırır: qovuşma idiomlar; birləşmə idiomlar; uyuşma idiomlar [3,s.95-97]. S.Cəfərov həqiqi mənalı sözlərə ekvivalent olan məcazi mənalı sabit söz birləşmələrini idiom adlandırır. O, idiomları quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın qrupu hesab edərək, idiomların sabit söz birləşmələrinin digər növlərindən özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərlə seçildiyini qeyd edir [3,s.97]. S. Cəfərova görə dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri, əsas etibarilə qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir. Qrammatik birləşmələri təşkil edən leksik vahidlər məcazi mənə bildirərək mütəhərriqliyini itirir, birləşmənin komponentləri arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o vahid bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir; məsələn: gözə gəlmək, qulağına çatdırmaq və s. [3,s.96]. Daha sonra müəllif yazır: “Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər sözü müstəqim mənada başa düşmək olmur. Sabit söz birləşmələrinin əsas bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onları əksər halda başqa bir dilə tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız gülünc ifadələr alınır [3,s.96]. Digər müəlliflər kimi S.Cəfərov da məcazi mənə, üzvi surətdə bağlılıq, semantik cəhətdən tamlıq və bir dildən digər dilə tərcümə edilə bilməmək kimi keyfiyyətləri frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyəti hesab edir.

1958-1962-ci illərdə S.Murtuzayev M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyasından bəhs edən “M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası”, “M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri” əsərləri çap olunur. S. Murtuzayev frazeoloji əlamətlərə malik bir qism mürəkkəb sözləri frazeologizmlərin tərkibinə daxil edərək yazır ki, tərkib üzvlərinin həqiqi mənasını itirmə xüsusiyyətinə görə frazeologiyaya daxil olan mürəkkəb sözlərin də əksəriyyəti terminlərdir. Məsələn, “dəftərxana”, “itburnu” [12,s.11]. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, dilimizdəki frazeoloji vahidlərin yaranmasında əsas yeri məcazilik, obrazlılıq yaratmaq cəhdi tutur (məsələn: alnı açıq, üzü ağ və s.). Lakin, “dəftərxana və karxana” kimi terminoloji mənşəli frazeoloji vahidlərdə belə obrazlılıq, ekspresivlik ya heç olmur, ya son dərəcə zəif halda ola bilər [12,s.12].

1963 –cü ildə A.Qurbanovun pedoqoji institutların qiyabi şöbəsində oxuyan tələbələr üçün “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” adlı metodik göstəriş əvəzi nəşr olunur. Daha sonra müəllif 1967-ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” adlı kitabında frazeologiya haqqında ətraflı məlumat verir.

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin cəmini frazeologiyaya hesab edən A.Qurbanov qeyd edir ki, frazeologiyayı təşkil edən birləşmə, ifadə və ibarələr bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adla adlandırılır. Bəziləri bunları frazeoloji birləşmələr, bəziləri idiomlar, bəziləri frazeoloji qruplar, bəziləri frazeologizmlər və s. adlandırmışlar. Belə bir vəziyyət isə, yəni termin qeyri-dəqiqliyi frazeoloji məsələlərin tədqiqində çətinliklər əmələ gətirir... frazeologiyaya daxil olan hər bir ifadə, ibarə və s. frazeoloji vahid adlandırılır və frazeoloji vahidə belə bir tərif verir: “Dildə bu və ya başqa məfhumu və ya məzmunu ifadə edən, sabit birləşmə, bölünməz ifadə və ibarələrin hər biri frazeoloji vahid adlanır [9,s.7]. Daha sonra müəllif Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərini ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayırır. Ümumxalq tərəfindən işlədilən frazeoloji vahidləri ümumi frazeoloji vahid (məsələn: Rejissorun Oqtaşı gözü götürür. Bu misaldakı “gözü götürməmək” frazeoloji vahidi ümumidir, çünki bundan hamı istifadə edə bilər və bu ifadəni dilin müxtəlif üslublarında işlətmək olur), bədii əsərlərdə şair və yazıçıların bu və ya başqa məqsədlə yaratdıqları frazeoloji vahidlərə xüsusi (fərdi) frazeoloji vahid (məsələn: Ona da göstərin daş zindanları. Buradakı “daş zindan göstərmək” frazeoloji vahidi “həbs etmək” ifadəsinin qarşılığı kimi işlənmişdir) deyilir. A.Qurbanov ümumi və xüsusi frazeoloji vahidlərin bir-birindən fərqləndiyini qeyd edir. Əsas fərq isə ümumi frazeoloji vahidlərin bütün üslublar üçün xarakterik olduğunu, xüsusi frazeoloji vahidlərin məhdud dairədə işləndiyini göstərir [9,s.8]. Azərbaycan dilinin frazeoloji qatının tədqiq edən alimlərdən də biri N.Rəhimzadə olmuşdur. Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji vahidləri “idiom” termini ilə adlandıran müəllif qeyd edir ki, frazeologiyanın problemi söz və söz birləşməsi problemləri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Ona görə də, frazeologizmlər seçilərkən təkcə onların sabitliyi yox, həm də frazeologiyaya xas olan məhdud qrammatik xüsusiyyətlərə malik olmaları nəzərə alınmalıdır. Məcəziliyi, semantik tamlığı, bölünməzliyi, başqa dillərə hərfən tərcümənin mümkünsüzlüyünü, leksik vahidlərə ekvivalent olma imkanını frazeologiyanın əsas xüsusiyyəti hesab etməyən tədqiqatçı göstərir ki, “bu o demək deyil ki, frazeologiyaya öz tərkibində məcazi mənada işlənən bilən və ya başqa dilə hərfən tərcümə edilə bilməyəcək söz olan birləşmələri daxil etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, məcazi mənada işlə-

nə bilən bütün sözlər sabit söz birləşmələri yarada bilmir” [17,s.6]. Daha sonra N.Rəhimzadə Azərbaycan dili frazeologiyasının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğunu qeyd edərək yazır ki, tez –tez mürəkkəb sözləri, atalar sözləri və məsəlləri, habelə bütün sabit birləşmələri frazeologiyanın obyektini hesab edirlər. Frazeologiyanın obyektini və həcmi müəyyənləşdirmək üçün frazeoloji vahidlərlə onlar arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək lazımdır. O, Azərbaycan dili frazeologiyasının indiyə qədər tətbiq edilən təsnifatların çərçivəsinə sığmadığını qeyd edir. Bunu nəzərə alan müəllif Azərbaycan dilinin frazeoloji materiallarını iki böyük qrupa bölür: 1) öz leksik-semantik bölünməzliyi ilə seçilən obrazlı ifadələr (idiomlar); 2) sabit söz birləşmələri [17,s.6]. Müəllif Azərbaycan dili idiomlarının bəzi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi təsnifləndirir: a)üzərində dəyişiklik aparılması mümkün olmayan və sabit leksik tərkibə,söz sırasına malik olan idiomlar (məsələn,əlini ağdan qaraya vurmamaq, gözləri kəlləsinə çıxmaq); b)müəyyən leksik və qrammatik dəyişikliyə məruz qalan idiomlar (məsələn: 1) müəyyən sözlərin ixtisarı-üst dodağı göy süpürür,alt dodağı yer süpürür - dodağı yer süpürür; 2) bəzi ifadələrin tərkibinə söz əlavəsi - ağzının suyu axır - ağzının suyu damcı - damcı axır; 3)eyni nitq hissəsinə aid sözün əvəzlənməsi - içindən xəta çıxmaq - içindən qənbərqulu çıxmaq; 4) sözlərin yerini dəyişməsi -gözlərinə dəm vermək - dəm verirsən gözlərinə)[17,s.7].

Frazeoloji vahidlərin (sabit söz birləşmələrinin) tədqiqində Y.Seyidovun da xidmətləri olmuşdur. O, “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasında söz birləşmələrinin tiplərini müəyyənləşdirərək qeyd edir ki, “söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır...türk sistemli dillərdə də bu cəhətdən söz birləşmələri bir- birindən ciddi şəkildə fərqlənir, bununla əlaqədar olaraq ,onlar(birləşmələr) sərbəst və sabit birləşmələr adı ilə iki qrupa ayrılır.” Daha sonra müəllif göstərir ki, sərbəst birləşmələr keçici xarakterə malikdir, müəyyən nitq aktı üçün yaranır və öz fəaliyyətini bitirir, dildə hazır, daşlaşmış şəkildə mövcud olmur. Sabit birləşmələr keçici olmur, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir, birləşmənin komponentləri öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi mənası fonunda itir və beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Söz birləşmələrinin hər iki növünün xüsusiyyətlərini aydınlaşdırdıqdan sonra müəllif qeyd edir ki, “sabit birləşmələr, heç şübhəsiz, leksik birləşmələrdir və buna görə də onlar söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimə daxil ola bilməz” [15,s.123-133].

Göründüyü kimi, Y.Seyidov sabit söz birləşmələrinin dilçiliyin digər şöbələrinin yox, frazeologiyanın tədqiqat obyektini olduğunu qeyd edir. Y.Seyidova görə, “sərbəst və sabit birləşmələr haqqında bir-birindən fərqli fikirlərin meydana çıxması həmin birləşmələr arasındakı oxşar cəhətlərlə əlaqədardır. Bu birləşmələrin oxşarlığı isə onların mənşəyi ilə bağlıdır. Bu birləşmələr dildə müxtəlif deyil, eyni mənşəyə malikdir, daha doğrusu, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrin məna inkişafı, məna dəyişikliyi nəticəsində yaranmışdır. Türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dili belə bir nəticə üçün çox maraqlı faktlar verir” [15,s.137].

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyayı dilçiliyin müstəqil sahəsi hesab edən, Azərbaycan dilinin frazeologiyasını diaxronik və sinxronik aspektdə tədqiq-

qata cəlb edən alimlərdən biri də H.Bayramovdur. O, XX əsrin 60-70-ci illərində frazeologiyaya aid bir sıra elmi məqalələr dərc etdirir və “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” adlı monoqrafiyasını nəşr etdirir. Azərbaycan dili frazeologiyasını hər tərəfli surətdə tədqiq edən müəllif belə qənaətə gəlir ki, “Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri həm də sabit söz birləşmələridir. Dilimizdəki hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir. Frazeoloji vahid səciyyəsinə olan sabit söz birləşmələri iki xətt üzrə təşəkkül tapmışdır: 1) birləşmə daxilində sözlərin frazeoloji mənada əlaqələndirilərək sabit birləşmə yaradılması yolu ilə (məsələn, acığı gəlmək, ağı kəsmək, özündən getmək); 2) sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması yolu ilə (məsələn, qol qoymaq, üz çevirmək, ayağından çəkmək)” [2,s.75].

Ə.Orucov “Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları” əsərində frazeologiyanın leksikoqrafiya ilə bağlı nəzəri problemlərinə toxunur və “sınıf mübarizə, mineral gübrə, dəmir yolu, poçt qutusu” kimi birləşmələri sabit söz birləşmələri adı ilə təqdim edir [13,s.54].

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın öyrənilməsində Ə.Dəmirçizadənin də xidmətləri böyük olmuşdur. O, Azərbaycan dili idiomlarını struktur cəhətdən üç qrupa (idiomatik sözlər, idiomatik ifadələr, idiomatik cümlələr) bölərək idiomatik vahidlərə belə tərif verir: “Əsli-lüğəvi və qrammatik mənasını ya tamam, ya qismən itirərək məcaziləşmiş bir məfhumu bildirən sabit söz birləşmələri, bəzən də ayrı-ayrı kəlmələr ümumiləşmiş halda idiomlar yaxud idiomatik vahidlər adlanır”. Müəllifin qənaətinə görə, idiomlar bütün üslublarda işlənir, daha çox isə bədii üslub üçün xarakterikdir. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, idiomlar milli xüsusiyyətə malikdir, bəzi idiomlar tarixi hadisə, etnik ənənə, təfəkkür tərzini, dünyagörüşlə bağlıdır. Buna görə də, idiomatik vahidlər bir dildən digər dilə sözbəzöz tərcümə edilə bilmir [5,s.168-179].

Azərbayca dilindəki frazeoloji vahidləri üslubi cəhətdən tədqiq edən K.Əliyev aforizmləri, obrazlı müqayisələri (lirik, kontrast, alleqorik, ənənəvi müqayisə, metafora, epitet, metonimiya, hiperbola, ironiya), qanadlı ifadələri [16,s.16-26] və s. Daxil edərək frazeoloji vahidlərə belə tərif verir: “Frazeoloji vahidlər dilin daxili inkişaf qanunları əsasında nominativ mənalı sözlərdən yaranmış, söz birləşmələri və cümlə şəklində formalaşmışdır. Frazeoloji vahidlər bədii təfəkkürün ifadə formalarından biridir [6,s.21-22].

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidləri dialektoloji aspektdə, digər türk dilləri ilə müqayisəli formada tədqiq edən M.İ.İslamov olmuşdur. Müəllif “Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti material üzrə)” adlı məqaləsində qeyd edir ki, tərkib hissələri bir birindən ayrılmayan, birləşmə halında istifadə edilib bütöv bir mənə verən sözlərdən ibarət frazeoloji birləşmələr dedikdə leksik birləşmələr nəzərdə tutulur [8,s.127].

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri problemləri ilə bağlı bir sıra tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. M.Mirzəliyevanın “Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyası elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik dəyərli belə əsərlərdən biridir. Müəllif oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji qatını müqayisəli şəkildə tədqiq edir, bunların fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini araşdırır, eyni zamanda bir sıra nəzəri problemlərin həllinə çalışmışdır. Frazeologiyayı dilçiliyin ayrıca bir sahəsi hesab edən M.Mir-

zəliyəva qeyd edir ki, “frazeoloji vahidlər Həm söz, həm söz birləşməsi (xüsusilə sabit söz birləşmələri), həm də cümlə səviyyəsində məcazlaşma prosesinə məruz qalıb semantik bütövlük qazanan və dildə hazır vəziyyətdə mövcud olan sabit dil vahidləridir [11,s.19-20]. Azərbaycan dilçiliyində qırpaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqi Q. Mahmudovanın adı ilə bağlıdır. O, qanadlı sözləri, aforizmləri, ədəbi sitatları və s. müəllifi məlum olan frazeoloji vahidlər hesab edir [10,s.104]. Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası Azərbaycanda G.İsayeva tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Müəllif M.Mirzəliyeva kimi dildə mətn tipli frazeoloji vahidlərin olduğunu qəbul edir [11,s.36]. Azərbaycan dilçiliyində şifahi xalq ədəbiyyatının (nağıl və dastanların) frazeoloji qatını N.Seyidəliyev tədqiq etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, şifahi xalq ədəbiyyatında elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar yalnız dastan və nağıllar üçün xarakterik hesab edilə bilər [14,s.8].

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlər həm qohum, həm də müxtəlif sistemli dillərlə müqayisəli şəkildə də tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan, N.Vəliyevanın, Ə.Hacıyevanın, N.Baxşiyevin, T.Nağıyevanın, V.Həsənovanın və s. tədqiqatçıların əsərləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji lüğətlərin yaranması sahəsində müəyyən addımlar atılmışdır. Frazeoloji lüğətlərin yaranması XX əsrin 70-ci illərinə təsadüf edir. Azərbaycanda ilk dəfə “Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət”i Ə.Orucov dərc etdirmişdir.

Son illərdə Azərbaycanda N.Seyidəliyevin “Frazeologiya lüğət”i, H.Baxşiyevin “Azərbaycan dilinin müxtəsər lüğət”i, N.Vəliyevanın üç dilli “Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeologiya lüğət”i nəşr olunmuşdur. M.M.Musayevin “Türko-oloji dilçilik” monoqrafiyasında da “Azərbaycan türkcəsi - Türkiyə türkcə frazeologiya lüğəti” verilmişdir.

Ümumiyyətlə, frazeologiya Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif aspektdən - M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, A.Qurbanov, N.Rəhimzadə, H.Bayramov, M.Mirzəliyeva və s. nəzəri cəhətdən, Ə.Dəmirçizadə, K.Əliyev və başqaları bədii üslubi cəhətdən, S.Murtuzayev, S. Mehdiyeva, A.Qurbanov kimi dilçilər ayrı-ayrı şair və yazıçıların dilinin frazeologiyasını, Ə.Orucov lüğətçilik baxımdan tədqiq etmişlər. Ç.Hüseynzadə frazeoloji vahidlərin onomastik vahidlərlə əlaqəsini, S.Sadıqova frazeoloji vahidlərin mürəkkəb terminlərlə ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 1996, 276 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: 1970, 250 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 261 s.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
6. Əliyev K. Leksika, frazeoloji və qrammatik vahidlərin nitqdə rolu (metodik göstəriş). Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, 63 s.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (leksika, fonetika, morfologiya). Bakı: ADU nəşriyyatı, 1954, 243 s.
8. İslamov M.İ. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə). AMEA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1957, N 11, s.127-129.

9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: 1963, 38 s.
10. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. II c. Bakı: Nurlan, 2009, 296 s.
11. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı: Nurlan, 2009, 218 s.
12. Murtuzayev S. M.F. Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: 1962, 113 s.
13. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili filoloji lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: 1965, 122 s.
14. Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
15. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.

Rus dilində

16. Алиев К.Ю. Стилистические особенности фразеологии в художественной литературе. Автореферат. Баку: 1966, 28 с.
17. Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке. Автореферат. Баку: 1967, 27 с.

Summary

Historically, research in phraseology Azerbaijan linguistics

The article represents the general review of historical development of the phraseological science, in particular its classical and postclassical stages of formation. Different views of various scientists about the object of phraseology, the basic directions and aims of the research and new ways of its further development are described in short.

Резюме

История фразеологических исследований в Азербайджанской лингвистике

Статья представляет собой общий обзор истории развития фразеологической науки, в частности, ее классического и постклассического этапов становления. Кратко описаны взгляды различных ученых об объекте фразеологии, основные направления и задачи исследований, а также намечены пути ее дальнейшего развития.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.D.Əliyeva
BSU-nun Türkologiya kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

FRAZEOLOGİZMLƏRİN TƏRCÜMƏSİNİN KONTEKSTDƏ ROLU

Açar sözlər: *tərcümə, frazeologizmlər, kontekst, mətn, dil, məna, transformasiya*

Keywords: *translation, phraseologisms, context, text, language, meaning, transformation*

Ключевые слова: *перевод, фразеологизмы, контекст, текст, язык, смысл, трансформация*

Dilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə böyük maraq doğuran söz birləşmələrinin araşdırılması dillərin bu istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verməklə yanaşı dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, nəzəri və praktik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən bu məsələ, yəni sabit söz birləşmələrinin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun təhlili, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərh, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin tədqiqi dil sisteminin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından da vacibdir.

Müasir dilçilikdə söz birləşməsi probleminin araşdırılmasının diaxronik təhlilini vermək və səviyyəsini müəyyənləşdirmək, bu məsələ ilə bağlı ümumi dilçilikdə, german dilçiliyində və Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan fikirləri, mülahizələri öyrənmək, tədqiq etmək, frazeoloji birləşmələrin xarakteri, növləri və dil sistemindəki yerini düzgün təyin etmək, bu qəbildən olan vahidlər arasında mövcud olan məntiqi və qrammatik əlaqələri və komponentlərarası obyektiv əlaqələri izah etmək, frazeoloji birləşmələrin formalaşma yollarını şərh etmək, belə birləşmələrin struktur-semantik əlamətlərini təhlil etmək linqvistik müstəvidə tədqiqata açıq istiqamətlərdəndir.

Fikrin təbii və obrazlı ifadəsində mühüm rola malik olan frazeoloji birləşmələr nitqin məzmun strukturunda xüsusi çəkiyə malikdir. Müəyyən bir xalqa məxsus olan məişət, adət-ənənə və mədəni xüsusiyyətlərə əsaslanan, illərin sınağından keçib gələn frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsində müəyyən çətinliklər törədən əsas aspekt müxtəlif dillərdə çox zaman onların tam qarşılığının olmamasıdır. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin tərcümə və kalka olunma imkanlarını araşdırarkən, onların semantik cəhətdən beynəlmilləşməsi yollarını aydınlaşdırarkən ilk növbədə frazeoloji birləşmələrin lüğətlərdə təsbiti və əks olunma təcrübəsini öyrənmək, leksikoqrafik baxımdan onların yayılması yollarını təsbit etmək lazım gəlir. Eyni zamanda frazeoloji birləşmələrin tərcümə olunma, qarşılıqlı tapılma, əvəz edilmə imkanlarını və metodikasını öyrənmək də mühüm vəzifə kimi ortaya çıxır.

Yuxarıda sadalanan məsələləri araşdırarkən məlum olur ki, sabit söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı orijinalın ifadə etdiyi mənaya adekvat mənənin verilməsi əsas şərt kimi meydana çıxır. Lakin bu mümkün olmadıqda, yəni ifadə olunan mənaya uyğun məna verilmədikdə, sabit söz birləşmələrinin transformasiyası zəruri hala çevrilir. Və bu zaman ekvivalent tərcümə nisbi xarakter daşdığı üçün məna yaxınlığı ekvivalent tərcümə zamanı uzaq və ya yaxın ola bilər.

Lakin bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, linqvokulturoloji aspektdə ümummədəni dəyərlərin elə bir qismi vardır ki, onlar ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri tərəfindən çox yaxın məzmununda və formalarda qavranılır. Ayrı-ayrı xalqların nümayəndələrinin düşüncə tərzindəki oxşarlıq, yaxınlıq hadisələrə, gerçəkliyin predmet və obrazlarına münasibətdə də özünü göstərir. Ona görə də müxtəlif dillərdə eyni bir fikrin oxşar linqvistik vasitələrdən (leksik və qrammatik vasitələrdən) istifadə olunmaqla realizə olunan birləşmələr, sabit söz birləşmələri vasitəsilə ifadəsi bu prosesin nəticəsi qismində müşahidə olunur.

Məlumdur ki, tərcümə prosesinin həmişə iki aspekti var: dil və mədəniyyət. Bu məvhumlar bir-birindən ayrılmazdır, çünki dil yalnız mədəni reallığı ifadə etmir, eyni zamanda ona forma verir. Tərcüməyə məhz mədəniyyətlərarası kommunikasiya vasitəsi kimi baxılması dilin, mədəniyyətin əsas komponenti olmasından, mədəniyyətə isə cəmiyyətin maddi və mənəvi nailiyyətlərinin vəhdəti kimi baxılmasından irəli gəlir, çünki mədəniyyət etnosun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini, onun baxışlarını, adət-ənənələrini və bütövlükdə bütün dəyərlərini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də tərcümə prosesində yalnız iki dil deyil, eyni zamanda oxşar xüsusiyyətləri olsa da belə, iki fərqli mədəniyyət, sosial-psixoloji xüsusiyyətlər iştirak edir. Professionalığa can atan tərcüməçi iki dil mükəmməl bilməklə yanaşı iki mədəniyyətə mükəmməl bələd olmalıdır.

Mətnlərin tərcüməsi zamanı bəzi hallarla qarşılaşırıq ki, bunları belə səciyələndirmək olar: tam qarşılığı mümkün olan tərcümələr; leksik-semantik eyniyyəti olan birləşmələrin tam qarşılığı və kalka yolu ilə tərcüməsi; sərbəst söz birləşmələrinin tərcüməsində mətnə müvafiq sinonim və ya variantlardan istifadə edilməsi; leksik-semantik və leksik-qrammatik eyniyyəti olmayan birləşmələrin mətni tərcüməsi [2, s.46]. İngilis dilini öyrənənlər üçün böyük çətinlik idiomlar törədir. Hər bir xalqın tarixi, dini, dünyagörüşü, özünəməxsus həyat və yaşayış tərz, adət-ənənələri, baxışları, nağıl, dastan və əfsanələri var. İngilis xalqı da istisna deyil. Bununla əlaqədar çoxlu sayda frazeoloji söz, frazeoloji birləşmə, frazeoloji vahid, idiom, atalar sözü və zərb məsəlləri mövcudur. İdiomların hər birinin özünəməxsus yaranma tarixçəsi vardır.

Müşahidələr göstərir ki, tərcümə olunan mətnə qədər dildə söz birləşmələrinin yaxud da paremik frazeoloji cümlələrin semiotik xüsusiyyətləri həmin ifadələrin, konstruksiyaların mənbə dildəki fonetik şəkli, məna cəhəti və morfoloji forması ilə tərcümə dilindəki xüsusiyyətlərlə müqayisəsi əsasında nəzərə alınır. Leksik vahidin yaxud da birləşmə və cümlələrin semantikasi, məzmunu ilə sözün qrafikası arasında heç bir yaxınlıq, bağlılıq yoxdur. Bu baxımdan da sözlərin məna çaları, bir qayda olaraq, tərcümədə diqqət mərkəzində olur. Araşdırma və mülahizələrdən də məlum olur ki, emosional olmayan vahidlərin bütünlükdə hərfi tərcümə edilməsi fikri tam mənası ilə özünü doğrultmur. Hərfi tərcümə o vahidlərdə özünü doğruldur ki, ikinci dildə onların qarşılığı morfoloji, semantik və sintaktik cəhətdən bir-birinə uyğun olsun. Orijinal mətnin başqa dilə tərcüməsi, onun müəyyən məna və üslubi funksiya daşıyan orijinalın formasına uyğunlaşdırılması tərcümə aktının mühüm hissəsidir. Bir dildən başqa dilə tərcümə edərkən insan özünün dil cəhətdən bilik və bacarıqları ilə yanaşı ən rəngarəng ekstralingvistik biliklərindən istifadə edir. Buraya təbiət, cəmiyyət, bəşəri mədəniyyət və tərcümə olunan əsərin yarandığı sosial-siyasi vəziyyət aiddir. Bədii dil - xüsusi və yüksək ifadə mədəniyyətidir [1, s.15].

Beləliklə, frazeologiyanın hər yöndə tədqiqi dilin və onun deyim sisteminin semantik inkişafı barədə düzgün təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. M.B.Sürek. Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Avtoref. Fil.f.d. Bakı, 2014, 24s.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, М., Советская энциклопедия, 1969.
3. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: БГК Им. И.А.Бодуэна Де Куртенэ, 2000, 310 с.
4. Гальперин И. Р. Речевые стили и стилистические средства языка, «Вопросы языкознания» № 4, 1954.
5. Косериу Э. Контрастивная лингвистика и перевод: их соотношение // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1989, вып. 25, с. 63-81
6. Потебня А.А. Мысль и язык. М.: Просвещение, 1996, 614 с.
7. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов, М., Просвещение, 1976.
8. Чейф Л. Уоллес. Значение и структура языка, М., Прогресс, 1975, 235 с.
9. Blue G.M. Language, learning and success: Studying through English. London: Macmillan, 1993.
10. Wood F.T. Current English Usage, A Concise Dictionary, London, 1963.

Summary

The role of translation of phraseologisms in context

Translation plays an important role in the approach of the people who have different language and culture. It is a means of communication at the same time. Every language has its own routine and constant word combinations obey the routines of every language. One of specific and the most interesting features of phraseological units is that they have one meaning from the context and they have another meaning in the context. In these cases an exact translation is getting difficult. In this connection to translate phraselogical units exactly it is necessary to pay attention to the context, the meaning of the text or work.

Резюме

Роль перевода фразеологизмов в контексте

Перевод играет основную роль в приближении людей, способных к разным языкам и культуре. В то же время он является средством общения. У каждого языка есть свои правила и законы, и стабильные выражения подчинены своим правилам и законам каждого языка. Одним из специфических особенностей фразеологизмов и самым интересным из них является то, что за контекстом они берут на себя одно значение, а за контекстом другое. Именно в таких случаях точный перевод осложняется. В связи с этим, чтобы точно перевести фразеологические обороты, нужно обратить внимание именно на смысл контекста, текста или же произведения.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
21.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

NİTQ ETİKETİNDƏ SEMANTİK ÇALARLAR
VƏ ONLARDAN ÜNSİYYƏTDƏ İSTİFADƏSİ

Açar sözlər: nitq etiketi, kommunikasiya, semantik çalar

Keywords: speech etiquette, communication, semantic colouring

Ключевые слова: речевой этикет, коммуникация, семантика оттенки

Məlum olduğu kimi insan nitqi çox sahəlidir və onun tədqiqinə daima ehtiyac duyulur. Nitq etiketi, onun semantik və qrammatik əhatə dairəsi həmişə dilçilər tərəfindən həm tədqiqat, həm də müzakirə obyektinə olmuşdur. Dil daima inkişafda olan varlıq olduğu üçün, o yarandığı ilk gündən öz inkişaf yodunda bir sıra qlobal problemlərlə üzləşib və həmin problemləri aradan qaldırma istiqamətində dilin özü də dəyişib, inkişaf edib, təkmilləşib. Cəsarətlə deyə bilərik ki, istənilən dilin müasir səviyyəsi keçən əsrdəki və ondan əvvəlki illərdə mövcud olmuş dillərin səviyyəsindən köklü şəkildə fərqlidir və xeyli dəyişikliyə uğramışdır [4, s.91].

Dildə təkcə yeni terminlər, yeni ixtira edilmiş fenomenlərə verilən təzə adlar sistemi ilə bərabər, yeni ifadə formaları da meydana gəlmişdir. Biz bu məqaləmizdə nisbətən daha az tədqiq edilmiş və geniş tədqiqata ehtiyacı olan nitq etiketlərindən, onların ifadə etdikləri semantik çalarlardan və eyni zamanda ingilis və Azərbaycan dillərində onlardan istifadə yollarından və istifadə məqamlarından bəhs etməyi niyyətdə tutmuşuq.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə hər bir dövrdə dil problemləri və nitq normaları (etiketləri) tədqiqat mövzusu olaraq qalır. Bildiyimiz kimi xalqlar, cəmiyyətlər, dövlətlər bir-biri ilə əlaqədə olduğu kimi dillər də biri digəri ilə əlaqədə olur, cəmiyyətlər bir-birinə inteqrasiya etdikləri kimi dillər də bir-birinə inteqrasiya edilir. Eyni zamanda ünsiyyət prosesində insanlar bir-biri ilə münasibətdə yeni nitq formaları, qəlibləri, etiketləri yaradır ki, biz nitq etiketlərindən istifadə etməklə, istənilən normativ, emosional və adi vəziyyətlərinə uyğun olan cümlələrdən ifadələrdən, seçmələrdən istifadə edə bilsinlər.

İnsan cəmiyyəti, bir xalqa məxsus olan icma inkişaf etdikdə, həmin icmanın öz daxilində müəyyən təbəqələr baş verir və bir təbəqənin nümayəndəsinin başqa bir təbəqə nümayəndəsi ilə kommunikativ münasibətində fərqli kommunikativ ifadələrdən istifadə etməyə ehtiyac duyulur. Hər bir təbəqənin özünəməxsus, xüsusi bir davranış norması vardır ki, onlar da müəyyən edilmiş bu norma çərçivəsində öz danışıq və davranışlarını tənzimləyir.

C.Liçin fikrincə nitq etiketi ünsiyyət prosesində müəyyən faktı əməl etməyi tələb edir. O fakt prinsipini ünsiyyətin müəyyən strategiyası sayır və bu strategiyanın mümkün konflikt situasiyaların aradan qaldırılmasına istiqamətlənməsini göstərir. Ç.Liçə görə belə münasibət bir başa olmayan, aydınlıq və revelantlıq prinsiplərini pozan ifadələrə yol açır [4, s.21].

Bizim fikrimizcə fakt özbaşına yaranmır və ya özbaşına seçilmir. Faktın özü də bir nitq etiketində semantik çalarlığı ifadə edən bir vasitə, bir üslub, bir tərz kimi qiymətləndiririk.

Bir sıra dilçi alimlər nitq etiketində özünə kök salmış kommunikativ ifadə vasitələrinə müxtəlif cür yanaşırlar. Onların fikirlərini ümumiləşdirərək bir nitq etiketində aşağıdakı semantik çalarları qeyd edə bilərik:

Kommunikativ ünsiyyətdə ehtiyatlılıq mənası ifadə edən nitq etiketləri.

Bu kimi ünsiyyət etiketində insanlar arasındakı münasibətlərin sərhədləri nəzərdə tutulur çünki, hər bir kommunikativ aktda nitq iştirakçıları arasında müəyyən münasibətlər açıqlanır. Bu münasibətlərə tərəflərin bir-birinə yaxınlığı, uzaqlığı, bir-birini qəbul edib-etməməsi, bir-birini tanıyıb-tanınamaması daxildir. Tərəflər arasında o zaman hər iki tərəf üçün kommunikativ aktın məqsədi, məramı aydın olur ki, müzakirə edilən məsələ hər iki tərəf üçün əvvəlcədən məlum olur, onun məqsədi, anlaşılın olur. Adı çəkilən nitq etiketi semantikasına ona görə ünsiyyətdə ehtiyatlılıq etiketi adı verilmişdir ki, potensial təhlükəli olan mövzulara, yəni şəxsi həyatla fərdi düşüncə tərzilə, şəxsi adət və vərdislərlə bağlı məsələlərə ünsiyyət prosesində toxunmaq, onları qabartmaq ünsiyyət prosesində nitq etiketini pozmaq, nitq etiketi normalarından kənara çıxmaq demək olardı. Bu mənada aşağıdakı semantik nüvəli nitq etiketlərini, ehtiyatlılıq semantikasını ifadə edən nitq etiketlərinə daxil etmək olar. Məsələn,

Could you tell me how I can go to the railway station? – Siz deyə bilərsinizmi ki, mən dəmir yol vağzalına necə gedə bilərəm?

I wish you could show me the nearest way to the post office. – Kaş siz mənə poçta gedən ən yaxın yolu göstərə biləydiniz.

Mərhəmət mənası bildirən nitq etiketləri. Bu semantik çalara məxsus olan etiketlərdə müraciət qarşı tərəfə yönəlir və qarşı tərəfdən öz nöqteyi-nəzərini doğrultmaq səyi, özünü doğruluğa çıxarmaq səyi tələb olunmur.

You are tired. Rest a little. – Siz yorulmuşunuz, bir az sitirahət edin.

You should take medicine. You have a bad cough. – Siz bərk öskürürsünüz. Siz dərman qəbul etməlisiniz.

Məzəmmət semantik çalarları olan nitq etiketləri. Məzəmmətin kommunikativ aspekti ondan ibarətdir ki, burada nəzakətlik prinsipi pozulur və etiketin mənfi aktlara aid olması göstərilir [5, s.95].

Nəzərə alsaq ki, tənə, məzəmmət üçün potensial təhlükəli davranışlar, məzəmmət olunan öz reputasiyasına xələl gətirmək məsuliyyətindən qaçaraq dolaylı yolla məzəmmətin strategiyasını seçir, belə ki, illokutiv gücün düzgün inteqrasiyası üçün məsuliyyət bu situasiyada məzəmmət olunanın üzərinə düşür [3, s.27]. Belə nitq etiketləri adətən sual formasında olur. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

Who are you afraid of? – Siz kimdən qorxursunuz?

Is that how you address a Queen? – Məgər şahzadəyə belə müraciət edərlər.

Gündəlik həyata olunan müraciətlər danışanın nitqini daha istiqamətli və nəzakətli edir, müraciətlər etikətli davranışın ayrılması hissəsinə çevrilir. Ümumiyyətlə, sual mənalı məzəmmətlər dialoji kommunikativanın fərqli cəhətini, ünsiyyət subyektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin personilaziyası kimi çıxış etdiyini söyləmək olar [6, s.53].

Hər bir müsahib öz həmsöhbətinin təkcə ünsiyyət vəziyyətinin temporal xüsusiyyətlərini deyil, həm də kommunikativ vəziyyətin bütün iştirakçıların psixoloji xarakteristikasının unikallığını anlayır və qəbul edir. Məsələn,

Tell me: how long are you staying here this time. – De görüm, bu dəfə burada nə qədər vaxtdır ki, dayanırsan?

Məzəmmət semantikalı nitq etiketi nəqli cümlə formasında da ola bilər, bu halda məzəmmətedici söz və ifadələrdən istifadə olunur:

Shame on you! What is that you have put on?. – Ayıb olsun! Bu nə paltardır geymişən?

Bəyənmə mənası bildirən nitq etiketləri. Bu cür nitq etiketlərində başqalarının nöqteyi-nəzərlərinə semantik çalar olaraq pozitiv münasibət ifadə edilir. Qarşılıqlı nitq prosesində ümumi ab-hava yalnız tərəflərin bir-birinə münasibətindəki mövqe ilə deyil, onların hər ikisinin hadisələrə münasibəti və bu münasibətlərin nə dərəcədə üst-üstə düşməsindən çox asılıdır. Əgər qiymətləndirmə fərqli cəhətlərə malikdirsə, bu cəhətlər müəyyən bir tərəfin öz strategiyasını həyata keçirməyə mane olur. Bu və ya digər bir tərəfin mövqeyi ilə razılaşmaq kommunikasiya aktı prosesindəki ab-havasını ağırlaşdırır, ünsiyyət prosesini gərginləşdirir, nitq etiketinin pozulması üçün şərait yaradır.

Football players played too well, as if they were flying on the football ground. – Futbolçular çox gözəl oynadılar. Sanki, onlar futbol meydançasında uburdular.

Rəğbət semantik çaları ifadə edən nitq etiketi. Bu cür semantikaya malik olan nitq etiketi həmsöhbət şəxslər arasında qarşılıqlı, əlverişli, şəraitdə keçməsinə bildirir. Danışanlar arasında bir-birinə qarşı olan müştərək hörmət, rəğbət hissi nitq aktını pozitiv məcraya yönəldir və nəticədə qarşılıqlı rəğbət semantik çalarlığa malik olan nitq müsbət axarıyla yekunlaşır [2, s.217-237].

I am sorry to hear you fall down and break your leg. – Çox təəssüf edirəm ki, sizin yıxılıb qığınızı qırmağınız xəbərini eşitmişəm.

You llok so tired, so exhausted. Go and sleep a little. – Şir çox yorğun, çox üzgün görünürsünüz. Gedin bir balaca yuxulayın.

Semantik çalarlara xas olan nitq etiketləri və kommunikativ qaydalar arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan hörmət prinsipi xüsusi yer tutur [8, s.91-98].

Bu prinsip kommunikativ həqiqət anlayışını qəbul etməyə imkan verir. Bunu onunla əlaqələndirmək olar ki, nitq etiketinin bir çox semantik çalarını yalnız kommunikativ həqiqətlərdən ibarət olur. Hər hansı nitq etiketlərinin iştirak etdiyi kommunikativ situasiyalarda həqiqət nitq prosesində iştirak edən tərəflər üçün daha üstün mövqedə durur. Buna görə də həqiqi nəzakət və maskalanmış nəzakətlər bir-birindən seçilir.

V.V.Boqdanov nəzakətli nitqdən danışarkən öz fikrini bu şəkildə bildirir: “*Əgər nəzakətli olmaq və ya ən azı nəzakətli görünmək istəyirsənsə, öz davranışında və işlətdiyin nitq ifadələrində səmimi və ehtiyatlı olun. Adresata pis, xoşagəlməz münasibət bəsləmə, onun fikirləri ilə imkan daxilində razılaş, ona xoş sözlər de, xoşagəlməz mövzulardan yayın*” [1, s.88].

Əgər kimdənsə xoşunuz gəlmirsə onu təhqir etmədən xoşunuza gəlməyən cəhəti ona başa salın, zahirən gərəzsiz görünən ifadə və nitq ünsürlərindən istifadə edin [7, s.128].

Həqiqi nəzakət məişətlə bağlı nitq etiketinin əsasında durur, onun mərkəzi elementini təşkil edir. Nəzakət mənalı nitq mədəni kontekstə təsir göstərir.

Bütün yuxarıda qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirərək demək mümkündür ki, insan nitqinin əhatə dairəsi sanki heç bir məhdudiyət bilmir. Cəmiyyətin inki-

şafı ilə əlaqədar olaraq nitq sferası da paralel olaraq genişlənir, nitqdə yeni deyimlər, ifadə vasitələri yarandığı kimi, insanlar arasında kommunikativ aktları tənzimləyən, onu düzgün məcraya yönəldən, nitq etiketləri də meydana çıxır. Hər bir nitq etiketinin özünə məxsus semantikasi və semantik çalarları vardır ki, bu haqda yuxarıda məqalənin həcm xələbləri çərçivəsində məlumat verməyə çalışmışıq.

Ədəbiyyat

1. Богданов В.В. Речевое общение: прагматика и семантика. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1990, 88с.
2. Граус Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985, с.217-237.
3. Давыдова Т.А. Роль укрепа в межличностном общении // Международная научно-практическая конференция. М.К. 1-07 Астрахань: АГУ, 2007, с.26-28.
4. Lewis C.S. The complete chronicles of Narnia. Harper Collins publishers, 2000, 524р.
5. Чухно А.А. Косвенные директивы и реакция на них: факторы адресата. Ростов на Дону, 2007, 20с.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: "Перемена", 2002, 231с.
7. Неверов С.В. Позиция слушающего и говорящего в речевой деятельности Яконцев // Этнопсихологическая лингвистика. М.: Наука, 1988, с.91-98.

Summary

Semantic colourings in speech etiquette and their usage in communication

The article deals with different semantic colourings in Speech Etiquette and their usage in communication. In the article these semantic colourings have been specified and they have been substantiated with examples existing in the language.

Резюме

Семантические оттенки значений в речевой этикете и их использование в речевой коммуникации

В статье говорится о различных семантических оттенках значений в разговорном этикете и их использование в речевой коммуникации. В данной статье семантические оттенки значений в речевом этикете были уточнены и обоснованы с примерами которые существуют в языке.

*Rəyçilər: prof. A.Hüseynov,
fil.f.d., dos. F.Əhmədov*

Ülvinə Fərzəliyeva

BDU, doktorant

E-mail: ulvinafarzaliev@gmail.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN PUBLİSİSTİKASINDA ƏDƏBİ DİL UĞRUNDA MÜBARİZƏ MİLLİLİYİN DƏRKİ VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: ədəbi dil, milli özünüdərk, millət, milli oyanış, publisistika

Keywords: literary language, national identity, nation, national revival, publicity

Ключевые слова: литературный язык, национальное самопознание, нация, национальное пробуждение, публицистика

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dilinin çox təzadlı, mübahisəli dövrü olmuşdur. İctimai-siyasi həyatın gərginliyi, hadisələrin tez-tez dəyişməsi ədəbi dilə də önəmli təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə ədəbi dil xalqın məişətinə yaxınlaşmış, ictimai-siyasi proseslərə qoşulmuş, mübarizə vasitəsinə çevrilmişdir. Milli oyanış, özünüdərk ədəbi dilin xarakterinə müəyyən demokratizm, millilik gətirmişdir.

Çarizmin Rusiya ərazisindəki milli dilləri tədricən sıxışdırıb aradan çıxarmaq siyasəti Azərbaycanın bütün demokratik qüvvələrinin ədəbi dil uğrunda mübarizə cəbhəsində birləşməsinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizə vasitəsi kimi publisistika öndə getmişdir. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı üçün səciyyəvi olan dil probleminə dövrün əksər ziyalıları dəfələrlə öz münasibətini bildirmişdir. “Əsrin əvvəllərindən başlayaraq dil məsələsi Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatın çox müxtəlif sahələrini özündə cəmləşdirən bir amilə çevrilmişdir. Siyasətdən danışanlar da, iqtisadiyyatdan bəhs edənlər də, mədəniyyətdən yazanlar da bu məsələyə toxunmadan keçinə bilmirdilər” [15,s.262]. Bu mərhələdə ədəbi dil problemi H.Zərdabi, F.Köçərli, C.Məmməd-quluzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Rəsulzadə kimi Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsas mübarizə hədəflərinin önündə dayanmışdır.

Əslində bu problemin siyasi həyatın aparıcı faktoru kimi çıxış etməsinin bir sıra mühüm səbəbləri var idi. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlı idi ki, Azərbaycan xalqı həmin dövrdə milli dirçəliş tarixini yaşayırdıq və istiqlaliyyət mübarizəsinə başlamışdı. Və şübhəsiz ki, “xalqın öz milli mənliliyini dərk etmə prosesində dil ilkin amil rolunda çıxış edirdi” [14,s.128].

Milli mətbuatımızın yaradıcısı H.Zərdabi dönə-dönə vurğulayırdı ki, istəyirsinizsə Azərbaycan milləti yaşasın, qabağa getsin, elmi və maarifi olsun, ona ana dili verin, onlar yazsın, məktəblər bina edib, öz dillərində elm, təhsil etsin. “Həsən bəy dili xalqın mənəvi siması, millətin yaşadıcısı hesab etmiş və bu cəbhədə M.F.Axundovun bir xələfi kimi Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda həyatının sonunadək mübarizə aparmışdır” [4,s.137].

Ə.Hüseynzadə də ədəbi dil məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, “Məsləkimiz” məqaləsində yazırdı ki, elm və maarifin xalq tərəfindən mənimsənilməsi üçün, millət gərək öz dilində təhsil alsın, millət dilinin qədrini bilsin və onun tərəqqisinə çalışsın [9,s.69].

M.Ə.Rəsulzadənin “Şərqi-rus” qəzetində dərc olunmuş ilk məqaləsi də məhz ana dilinin təbliğinə həsr edilmişdir. O, sonralar ilk qələm təcrübəsini xatırlayaraq yazırdı ki, məqalənin mövzusunə səbəb içərişəhər ətrafındakı xiyabanda gəzişən məktəbli oğlan və qızların söhbəti olmuşdur. Məqalədə onların “öz aralarında ana dilləri olan türkcə deyil, rusca qonuşduqları tərəfindən tənqid olunur, kötü ruscalarını daha iyi bilmələri gərəkən ana dillərinə tərcih etdikləri aydınlanırdı” [13].

Göründüyü kimi Azərbaycan ədəbi dili əsrin əvvəllərində gərgin siyasi-ideoloji mübarizənin predmetinə çevrilmiş, bu da nəticə etibarlı ilə ədəbi dil uğrunda mübarizə prosesinə elmi-nəzəri münasibəti formalaşdırmışdır.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dildə üç meyil, üç istiqamət özünü göstərirdi. Birinci ədəbi dili bacardıqca xalq dili ilə eyniləşdirmək meylı idi ki, bu daha çox “Molla Nəsrəddin” jurnalının və onun əməkdaşlarının əsərlərində özünü göstərirdi. “Füyuzat” və “Həyat” kimi bir çox jurnal və qəzetlər, onların əməkdaşları isə daha çox osmanlı və əski Azərbaycan dilinin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmağa çalışırdılar. Xalq bu ədəbi dili çətin anlayırdı. Üçüncü isə hamı tərəfindən anlaşılın və ədəbi dil normalarına əsaslanan bir dil yaratmaq meylı idi. A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhhət kimi şair və yazıçıların yaratdığı bu ədəbi dil heç bir dialekt təsirini qəbul etmirdi.

Türk xalqları içərisində orta q ümumtürk ədəbi dilinin zəruriliyi ideyası isə ilk dəfə XIX əsrin 80-ci illərində “Dildə birlik” şüarını reallığa çevirmək üçün mübarizə aparan İ.Qaspralı tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu ideya sonra bütün türk dünyasına yayılmışdır. İ.Qaspralıya görə, millətin kimliyi onun dilindən başlanırdı və türk xalqları öz milli mənliliyini dərk etmək üçün, vahid, güclü millətə çevrilmək üçün mütləq ümumtürk ədəbi dilində danışmalı idilər. “Ümumi ədəbi dili olmayan millət, millət sayılmır. Türk övladlarından olan tarançı, sart, özbək, qırğız, qumıq, noqay, Azərbaycan və s. tayfalar türkcə qonuşduqları halda şivələri başqadır. Bir-birlərini güclüklə anırlar. Binaəleyh, ən əvvəl və ən ziyadə həpimiz üçün ehtiyac və lüzumə olan ümumi lisan, ədəbi türkcə dildir” [11].

Dil birliyi ideyası Azərbaycanda Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun çıxardığı “Həyat”, “Füyuzat” kimi mətbuat orqanlarının səhifələrində davam etdirilirdi. Belə ki, İ.Qaspralının ədəbi dil sahəsində siyasətini Azərbaycanda ən çox dəstəkləyən, əməldə tətbiqinə çalışın Azərbaycan romantikləri idilər. Ancaq ümumtürk ədəbi dilinin yaranması zərurəti təkcə romantikləri deyil, bir çox ziyalılarımızı da düşündürürdü. Milli mətbuatımızın banisi H.Zərdabi 1905-ci ildə Azərbaycanda qəzet, jurnal bolluğu yarandığı bir dövrdə “Həyat” qəzetinin səhifələrində bu məsələyə münasibətini bildirmiş, ümumtürk ədəbi dili ideyasının təbliğinin zəruriliyini irəli sürmüşdür: “Rusiya dövlətinə tabe olan müsəlmanların hamısı türkdürlər. Bizim əsl dilimiz türk dilidir... Ona görə bizlərə vacibdir ki, indi vaxt keçməmişdən ittihadı-lisan dalıycan olub bir ümumi dil bina edib, bu ümumi dildə yazıb oxuyaq ki, vaxtilə o dil hamının yazıb oxumaq dili olsun” [16].

Amma bu da həqiqətdir ki, Cəlil Məmmədquluzadə “Osmanlı dili” felyetonunda orta q türk dili çalışmalarına, Azərbaycanda bu dildə yazılara özünəməxsus tərzdə, satirik ruhda kinayə ilə yanaşmışdır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi üçün ədəbi dil Azərbaycan türkcəsi, “Füyuzat” ədəbi məktəbi üçün isə bütün dünyadakı türklərin anlayacağı bir dil idi.

Dövrün görkəmli şəxsiyyətlərindən Y.V.Çəmənzəminli də “Rusiya türkləri-

nin ittihadı” adlı məqaləsini ortaq türk dili məsələsinə həsr etmiş, İ.Qaspralınan dildə birlik ideyasını təqdir etmiş, dil birliyinə nail olmağın yolları barədə mülahizələrini irəli sürmüşdür: “İsmayıl bəyin fikri doğru və salamat idi. Ümumi dilə ehtiyacımız çox-çoxdur. Belə olduqda dil birliyinə vasitələr və vəsilələr axtarmalıyıq” [6]. Ədib ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması fikrini dəstəkləsə də, eyni zamanda istər “Həyat”, istərsə də «Füyuzat» qəzetinin anlaşılması çox çətin olan məqalələrində yad terminlərlə, ərəb, osmanlı, türk ləfzlərinə lüzumsuz yer verilməsinə etiraz etmişdir: “Həyat” elə bir dildə yazırdı ki, onu ancaq pürsavad adamlar oxuyub feyz ala bilirdilər. Xalq isə az savadla belə qəzetləri oxuya bilmirdi” [5,s.176].

Ü.Hacıbəyovun “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 15, 16 və 20 fevral tarixli saylarında “Üzeyir bəy Hacıbəyov” imzası ilə dərc olunmuş “Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsb-i-maarif etməliyik?” məqaləsində də ədəbi dil məsələsinə diqqəti yönəldir. Müəllif danışıqlarında “mən hələ obed eləməmişdim, vizitni kartoçka gəldi ki, madam Pankova səni vəçerə priqlasit eləyir. Gəlməsən “obijatsa olar” tipli ifadələr işlədənlərə deyir ki, “bizim türk lisanımız ən vəsi və kamil bir dildir, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hisslərini bəyanə qadirdir. Belə bir zəngin lisanın sahibi olub da ondan istifadə etməməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir” [7,s.23].

Ö.F.Nemanzadə də elmi publisist dildəki sadəliyi, aydınlığı mətbuata gətirən və təbliğ edənlərdən biri idi. O, “Dilimiz və imlamız” məqaləsində bildirirdi ki, “türkcə yazmaq, yüngül, asan iş deyil. Bu yazdığım da belə nə qədər ərəbcə sözlərin yerinə türkcə yazmaq istədim, bacara bilmədim. Məqsədim işə başlamaqdır. Əlbət, yavaş-yavaş öyrənəriz, sonra yüngül dadlı olar. Yazacağım hələ bitməmişdir” [12,s.41]. Ö.F.Nemanzadə dilini sevməyən birinin millətini sevməsinə heç cür inanmırdı: “Çünki dil millətin tək nişanıdır, millət sevgisinin birinci əlamətidir. Milli dilində danışmaq istəməyəninin millətpərvərlikdən dəm vurması yalançılığın təzə modasından özgə bir şey ola bilməz... Tiflisdə beş ziyalı bir araya gələndə görməzsiz ki, öz dili ilə danışsın. Buranın qonaqlıqlarında, yığıncaqlarında milli dil, milli adət, milli süfrə, milli sadəlik bulmazsınız. Hələ xanımlar deyəsən ki, milli dilə düşməndirlər. Bunların adları özgə, dilləri özgə, tərbiyələri özgə, gələcəyi özgə, məhəbbətləri özgə! Bilmirəm bunların millilikdən payları nədir. Bilmirəm bu gedişlə hara gedirik?!” [12,s.229]

Ümumiyyətlə isə ümumtürk ədəbi dili ilə bağlı polemika XX əsrin əvvəllərində geniş vüsət almışdı. “Həyat”ın səhifələrində Ə.Kəngərlinin “Dil müşküləti”, S.M.Qənizadənin “Hansı dil ilə yazmalı” məqalələrinə Ə.Hüseynzadə “Yenə dil müşküləti” adlı məqaləsində cavab vermiş, ədəbi dilin ədəbiyyat nümayəndələri, yazıçılar, şairlər tərəfindən formalaşdırıldığı-nı, xalqın ədəbi dili öyrənməsi zərurətini irəli sürmüşdür.

1909-cu ildə Ə.Hüseynzadənin təşəbbüsü ilə “Tərəqqi” qəzetində dil və əlifba problemi ilə bağlı müzakirə açılmış, opponentləri onun ümumtürk ədəbi dilinə münasibətdə irəli sürdüyü konsepsiyasını qəbul etməmiş, ona qarşı çıxmışdılar. F.Köçərli Ə.Hüseynzadənin ədəbi dil məsələsində tutduğu mövqeyə etiraz edərək yazırdı: “Kaş o alicənab İstanbulda oturub bizim bu şübbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi” [10,s.148]. F.Köçərli Y.V.Çəmənəmin-liyə məktubunda sadə yazmağın vacibliyindən bəhs edirdi: “Mərhum Həsən bəy Əli bəy Hüseynzadə ilə cəngü-cidəldə olub, öz “Əkinçi”-sini ona dəlil göstərirdi ki, ən çətin və elmi məsələləri açıq və sadə dildə yazmaq mümkündür” [3,s.498]. F.Köçərlinin mövqeyi “Molla

Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsinin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü.

Romantiklər arasında ümumtürk ədəbi dilinə, xüsusən hansı dildə yazmaq məsələsinə münasibətdə müəyyən fikir ayrılıqları da var idi. H.Cavidin, A.Şaiqin, Ə.Cavadın əsərlərinin dilinin Ə.Hüseynzadə və M.Hadinin əsərlərinin dilindən əsaslı şəkildə fərqlənməsi də bunu təsdiqləyir. A.Şaiq yazırdı: “Hadinin ən böyük faciəsi ədəbi dilimizdən, ümumxalq ədəbi dilindən, ümumi xalq dilindən uzaqlaşmasında idi” [2,s.240].

Azərbaycan romantiklərinin əsərlərinin dilinin incələnməsi göstərir ki, Ə.Hüseynzadə və M.Hadidən fərqli olaraq, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət və Ə.Cavadın dili anlaşılıq, sadə İstanbul türkcəsinin Azərbaycan türkcəsi ilə birləşməsindən ibarətdir. Bu gün ədəbi dil məsələsində hansı meyilin daha üstün olduğunu demək çətinidir. Ancaq buna baxmayaraq, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Cavad və digərlərinin ədəbi dil uğrunda mübarizədə üz tutduqları istiqaməti, əsərlərində yaratdıqları ortaqlıq dili daha uğurlu hesab etmək olar.

H.Cavid hesab edirdi ki, ümumtürk ədəbi dili türk millətinin vahidliyini, mövcudluğunu göstərən ən parlaq təzahürdür: “Dilsiz bir millət çapıq münqəriz olur, bir millətin lisanı mövcudluğunun ən parlaq bürhanıdır” [8,s.185]. H.Cavid Ə.Hüseynzadə və M.Hadidən fərqləndirən başlıca cəhət əsərlərini osmanlı türkcəsində deyil, xalq arasında asanlıqla anlaşılan İstanbul və Azərbaycan türkcələrindən istifadə edərək yazması idi.

A.Şaiq də mükəmməl, vahid ümumtürk ədəbi dilinin yaranmasını türk millətinin yaşaması üçün vacib şərtlərdən hesab edirdi: “Yaşamaq məramında olan bir qövm yalnız mükəmməl bir ədəbi dilə malik olmaq sayəsində yaşaya bilər. Lisanı mükəmməl surətdə islah olunmuş bir qövmün milliyyətini, qöv-miyyətini nə zaman, nə də heç bir silah məhv etməyə qadir olmaz” [1,s.117]. 1913-cü ildə isə hər bir dilin xalq dilinə (danışqı dili) və ədəbi dilə ayrıldığını göstərir, birincisini el dili-lisan, ikincisini isə ədəbi dil-ədəbiyyat adlandırır və “ədəbi dildən hər qövmün ədib və şairlərinin əsrlərcə hüsulə gətirdikləri mükəmməl bir ədəbi lisan”, - deyərək bəhs edirdi [1,s.118].

Göründüyü kimi əsrin əvvəllərində publisistikada əsas müzakirə və mübahisə predmetinə çevrilmiş dil məsələsi bütün türk dünyasında gedən mücadilənin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Ədəbi dil, ümumtürk ədəbi dili uğrunda mübarizə tarixinə ümumi baxış isə sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan publisistikasında ədəbi dil uğrunda mübarizə milliliyin dərki vasitəsi kimi mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Şaiq. Əsərləri (beş cildə). IV cild. Bakı, Azərənəşr, 1977, 776 s.
2. Abdulla Şaiq. Əsərləri (beş cildə). V cild. Bakı, Azərənəşr, 1978, 502 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (3 cildə). II cild. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1960, 498 s.
4. Cavadova E. Sətirlərdə döyünən ürək. Bakı, Azərənəşr, 1988, 160 s.
5. Çəmənəzəminli Y.V. Əsərləri (3 cildə). III cild. Bakı, Elm, 1977, 328 s.
6. Çəmənəzəminli Y.V. Rusiya türklərinin ittihadı // «Açıq söz» qəzeti, 1917, №474.
7. Hacıbəyov Ü. Əsərləri (10 cildə). III cild. Bakı, Elm, 1968, 307 s.
8. Hüseyn Cavid. Əsərləri (4 cildə). IV cild. Bakı, Yazıçı, 1985, 423s.
9. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, Mürtəcim, 1997, 291 s.

10. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1963, 341 s.
11. Qaspralı İ. // "Tərcüman" qəzeti, 15 mart, 1906, №26.
12. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1992, 531 s.
13. Resulzadə M.E. İlk makale // "Azərbaycan" qəzeti, Ankara, 1955, № 10-11.
14. Sultanlı V. Ağır yolun yolçusu. Bakı, Azərənəşr, 1996, 196 s.
15. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı, Azərb. EA-nın nəşriyyatı, 1966, 540 s.
16. Zərdabi H. İttihadi lisan // "Həyat" qəzeti, 11 yanvar, 1906.

Summary

The fight for the literary language in Azerbaijan publicity in the early XX century as a means of understanding of national identity

The issue of language that was the main debate and controversial subject in Azerbaijan publicity in the early XX century was an integral part of the fight for national identity processing in the Turkic world. In that period, literary language had become a main tool of fighting in the efforts of well-known intellectuals towards the revival of the national identity and the educating of the people in the social and political processes. Literary language had played a primary factor in the process of understanding national identity and revival of national consciousness.

Резюме

Борьба за литературный язык в публицистике Азербайджана начала XX века, как способ понимания национальной принадлежности

Главный предмет обсуждений и споров в публицистике Азербайджана начала XX века – вопрос о языке – был неразделимой составной частью борьбы за национальное самосознание, которая шла во всем тюркском мире. В тот период литературный язык превратился в главный способ борьбы в общественно-политических процессах и в стараниях видных представителей интеллигенции за пробуждение национального сознания и за просвещение народа. Литературный язык выступал в роли первичного фактора в процессе пробуждения народа, в его познании собственной национальной принадлежности.

*Rəyçi: prof. Ş.Vəliyev
BDU-nun Jurnalistika fakültəsi
Mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları kafedrasının
01.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

İQTİSADI DİSKURSDA KONSEPT MƏFHUMU

Açar sözlər: *konsept, məfhum, insan, dil, danışiq, metafor*

Keywords: *concept, notion, person, language, speech, metaphor*

Ключевые слова: *концепция, понятие, человек, язык, речь, метафора*

Konseptlər insan şüuruna məxsusdur və onlar təmiz əqli səciyyəlidir. Ə. Abdullayev yazır: “Konseptlər insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin, aspektlərinin daxili nümayəndələridir, yəni onlar daxilimizdədir” [1, s.189]. Konseptlər bütövlükdə təfəkkür və nitq fəaliyyəti aktları zamanı mühafizə olunan, aktivləşən və istifadə edilən bilik hissələridir. Onlar təhlil olunmayan, informasiyanın koqnitiv işlənməsi prosesində daha kiçik hissələrə bölünə bilməyən mənə vahidləridir. Bir sözlə konseptlər ruhun özünəməxsus xüsusiyyəti hesab edilə bilər.

İnsan beynində yaranan konseptlər hadisə və əşyaların təxəyyüldə yaradılmasıdır ki, bu da əşya və hadisələrin insan beynində formalaşmasına gətirib çıxarır. N.Xomski yazır: “İnsan beynində yaranan konseptlər sonsuz miqdarda cümlənin forma və mənasını müəyyənləşdirir ki, bu da bizim bilgi və fikirimizin sonsuz olması deməkdir”. O iddia edirdi ki, bütün dillər eyni model üzrə qurulub, amma bu o demək deyildir ki, ayrı-ayrı dillər arasında eyni cür uyğunluq var və müxtəlif kulturaloji dillərdə danışan insanlar eyni əşya və hadisələrin konseptual izahını, yaxud təsvirini eyni cür yaradırlar. O qeyd edir ki, müxtəlif dillərdə konseptlərin yaranması insanın dil səriştəsi və onun işlənməsi ilə bağlıdır. O qeyd edir ki, konseptin insan təxəyyülündə yaranması fərdi xarakter daşıyır çünki hər bir insanda konseptin formalaşması onun kulturaloji dil istifadəsindən və yaşadığı şəraitdən asılıdır [2, s.155]. Konseptlər ətraf aləm və orada baş verən bütün dəyişikliyi özündə əks etdirir, daimi dəyişən insan biliklərinin özünəməxsus xüsusiyyəti də bununla izah edilir [1, s.190]. Bu da qeyd etdiyimiz kimi danışanın dil nəzəriyyəsinin üzərində qurulur. Konseptlərin yaranmasında dilin mənimsənilməsi vacib faktor hesab edilir. Bu zaman genetik faktorları da unutmamaq olmaz.

N.Xomski dil öyrənmədə genetik koqnisiya prinsiplərinin aktiv olduğunu göstərir və qeyd edir ki, bu heç də hər şeyi öyrənmək deyildir, öyrənmək yalnız prosesin aktivləşməsidir ki, bu da bütün dillər üçün eynidir və beyindəki digər koqnitiv proseslərlə əlaqədardır. Dil mənimsəyə bilən istənilən sağlan dünyaya gəlmiş fərdin beynində konsept yaranır və fərd inkişaf etdikcə konseptual mühit də dəyişir, inkişaf edir. Əlbəttə ki, beyin, davranış və konsept intuitiv olaraq əlaqəlidir [2, s.190]. Fərdin konseptual biliyi və həmin biliyin ötürülməsi yaddaşda saxlanılmış məlumatın təqdimatı kimi göstərilir.

İqtisadiyyata aid mətn və diskurs parçalarını nəzərdən keçidikcə maraqlı fakt diqqətimiz cəlb edir. İqtisadi mətn və diskurslarda nəzərdə tutulan fikrin ötürülməsində bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunması müşahidə olunur. Necə ki, bəzi qrup idiomalar bədən üzvlərindən istifadə olunaraq yaranır, eləcə də iqtisadi diskursda bədən üzvlərinin adları ötürülən məlumatın hansı istiqamətdə getdiyini göstərmək üçün işlədilir və bunu işlədilməsi yenə də insan təfəkküründə

əks olunan konsept anlamının hərəkətə keçməsi ilə bağlı olduğunu, deyə bilərik. Bu cür terminlərin iqtisadi mətnlərin öyrədilməsində istifadə olunması oxucunu darıxdırmır. Oxucu ona tanış olan və artıq təfəkküründə əks olunan və anlamını bildiyi termini görür və mətni qavramaqda çətinlik çəkmir. Məsələn,

That failed to calm the market nerve. [FT]

Bu hadisə bazarın (yəni bazarda baş verən hadisələri) gərginliyini azaltmağa nail olmadı. (Hərfi tərcümə: Bu hadisə bazarın əsəblərini sakitləşdirə bilmədi.)

O. Musyevin “İngiliscə-Azərbaycanca lüğət”ində *nerve* sözünün mənalarına nəzər yetirək: *nerve* – *n.* 1. əsəb, sinir; gərginlik; 2. əsəblər; sinirlər; 3. əsəbilik; 4. cəsarət, dəyanət, təmkin; 5. güc, qüvvə; enerji; *v.* güc vermək, cəsarətləndirmək (182).

Bu təqdim olunan diskursda *nerve* isiminin istifadə olunması insanlar üçün tanış olan konseptin onların beynində aydın anlaşılmasına səbəb olur.

The heart of global economy is getting worse. [FT]

Dünya iqtisadiyyatının *əsasları* getdikcə pisləşir. (Hərfi tərcümə: Dünya iqtisadiyyatının *ürəyi* getdikcə pisləşir.)

Bu diskursda *heart* ismi işlədilmişdir. Lüğətdə *heart* isminin mənalarına nəzər salaq:

Heart – *n.* 1. ürək; könül, qəlb; hiss, məhəbbət, sevgi, duyğu, bağlılıq; 2. cəsarət, mətanət, hünər, sücaət; 3. mərkəzi hissə, özək, göbək, əsas; məğz, mahiyyət, əsas mətləb.

İnsanlara *ürək* ismindən ən yaxşı tanış olan digər bir konsept düşünmək olmaz, iddia edə bilərik. Demək olar ki, bütün insanlar ürək sözünün mənasını bilir, yəni ən vacib olan. İqtisadi diskursda belə bir məfhumun işlədilməsi insanların diqqətini lazım olan fakta birbaşa cəlb edir.

Digər nümunə:

The backbone of the economy is its employee. [FT]

İqtisadiyyatın *əsasını* onun işçisi təşkil edir. (Hərfi tərcümə: İqtisadiyyatın *onurğa sümüyü* onun işçisidir.)

Bu diskursda işlədilmiş *backbone* isminin mənalarını lüğətdə axtaraq.

Backbone – *n.* 1. əsas, mahiyyət; 2. dayaq; dirək; 3. iradə; xarakterin möhkəmliyi; 4. kötük; 5. *anat.* onurğa sütunu/sümüyü.

Təqdim olunan diskursda “backbone” *əsas* mənasında işlədilir. Hərfi mənası isə insan orqanizmində əsas dayaq mərkəzi hesab edilən onurğa sütunu mənasıdır. İnsanlara bu konsept çox tanışdır. Bütün insanlar bilir ki, onurğa sütununun zədələnməsi insanlar üçün böyük fəlakət ola bilər və bu orqanın insanda normal fəaliyyəti çox vacibdir. Belə bir sözün iqtisadi diskursda işlədilməsi insanlara yaxşı tanış olan konseptin iqtisadi diskursda əks olunmasına səbəb olur.

Gördüyümüz bu nümunələrdə istifadə olunan *nerve*, *heart* və *backbone* kimi bədən üzvlərini əks etdirən sözlər iqtisadiyyatda baş verən müxtəlif aspektli vəziyyətləri tam anlamı ilə ifadə etmək üçün və lazım olan konseptin, yəni insanlara yaxşı tanış olan konseptin insan şüurunda əks olunmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi mətnlə tanış olan oxucu mətni oxuyur və ona tanış olan konsept şüurunda yaranır və lazım olan ötürülən məlumatı tam mənası ilə dərk edə bilir. Mürəkkəb linqvistik obyekt olan mətn daxilində informasiyanın ötürülməsi və bu şəkildə ötürülməsi ünsiyyət prosesinin əhəmiyyətli alınmasına böyük təsir göstərir, deyə bilərik. Koqnitiv proseslərdə reallaşan konseptlərin iqtisadi diskursda işlədilməsi eyni za-

manda hər hansı bir iqtisadi diskursun psixoloji davranış formasını da ortaya çıxardır. Belə ki, iqtisadi diskursun vəziyyətə uyğun seçilməsi, yaxud işlədilməsi bu diskursun məzmununun assimilyasiyasını qaydasına salır.

İqtisadi diskursda kontekstual vəziyyətə insanlarda konsept formalaşmasının əsaslarını təşkil edir və bu da ötürülən məlumatların anlaşılmasını asanlaşdırır. Anlama mürəkkəb koqnitiv psixoloji proses olduğundan əsas məsələ onların koqnitiv tərəfinin açılmasına nail olmağa çalışmaqdır. Psixoloji cəhətdən konseptlərin işlənmə və anlaşılma yerləri diskurs vasitəsilə ötürülən məlumatın anlaşılmasına kömək edir. Müvafiq konseptlərin köməyi ilə iqtisadi diskursun anlam kəsb etdiyini müəyyən etmək olar. Hər hansı bir iqtisadi diskursun əsasını cəmiyyətdə gedən prosesləri əks etdirən konseptlər təşkil edir. Buraya aid edə biləcək məsələ, hakimiyyət, vətənpərvərlik, ideologiya, sosial differensiasiya və s. Qeyd edilən bu konseptlər iqtisadi diskursun, o cümlədən cəmiyyətin siyasi, sosial sahələrin əsas bünövrələridir. Bu konseptlər həm də bir-biri ilə sıx əlaqədədir.

İqtisadi diskursları araşdırarkən fikir veririk ki, diskurs vasitəsilə ötürülən məlumatların çox informasiya vasitəsi olan qəzetlər vasitəsilə həyata keçirilir. İstənilən mətnin mənası onu qəbul fon bilikləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı, yəni mətndəki eksplisit şəkildə ifadə olunmuş informasiya ilə mətnqəbuledicisinə məlum olduğu təqdirdə mətnə implikasiya olunan informasiya arasındakı qarşılıqlı əlaqə zamanı reallaşır [4, s.16]. Təbii ki, mətnqəbuledicisinin təcrübəsi, dil vasitələrindən nə cür istifadə edə bilmək imkanı, psixoloji durumu, fon biliyinin həcmi və s. kimi amillər eyni mətnin müxtəlif şəxslər tərəfindən müxtəlif cür anlanmasına gətirib çıxardır. Amma qeyd etmək lazımdır ki, mətnötürən tərəfindən eksplisit və implisit şəkildə mətnə daxil edilən kommunikativ informasiya mətnqəbuledicisinin şüurunda mətn əvvəldən yarandığı konseptlərə uyğun olaraq əks olunur. İqtisadiyyat insan həyatının vacib amili hesab olunur və bunla əlaqədar olaraq insanın bədən üzvlərinin metaforlar vasitəsilə iqtisadi diskursa gətirilməsi təəccüblü deyil.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. "Zərdabi LTD" MMC, Bakı, 2011, 272 s.
2. Bickerton D. Adam's tongue. United States of America. First edition 2010, p.286.
3. Chomsky N. A review of B.F.Skinner's Verbal behavior. Language, 1959, p.35: 26-58.
4. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2002, 385 p.
5. Bloomfield L. Language. Motilal Banarsidass Publishe, 1994, 576 p.
6. Bicchieri C. *Should a Scientist Abstain from Metaphor?* In the Consequences of Economic Rhetoric. Ed. A. Klamer, D.N.Mccloskey and R.M.Solow. (1988), Cambridge: Cambridge University Press, 1988, pp. 100-14.
7. Musayev O.İ. İngiliscə-Azərbaycanca Lüğət. Bakı, Qismət, 1320 s.

Summary

The term of concept in economic discourse

The article deals with the term of concept in economic discourse. Concepts being purely mental, they belong to human mind, and this character of theirs has been touched upon in the article comprehensively. The opinions of linguists such as N.Chomsky, D.Bickerton, A.Abdullayev, etc. have been analysed in the article too. It is stated in the

article that economic discourse can carry its meaning by means of appropriate concepts. The article proves that authority, patriotism, ideology, social differences, etc. can be referred to in economic discourse as well.

Резюме

Термин концепции в экономическом дискурсе

В статье рассматриваются понятия концепта в экономическом дискурсе. Понятия будучи чисто психическими, принадлежат к человеческому разуму, и это черта была затронута в статье комплексно. Мнения лингвистов, таких как Н.Хомски, Д.Бикертон, А.Абдуллаев и т.д., были также проанализированы в статье. В статье говорится, что экономический дискурс может нести своё значение посредством соответствующих понятий. Статья доказывает, что власть, патриотизм, идеология, социальные различия и т.д. можно отнести также к экономическому дискурсу.

*Rəyçi: fil.e.d. prof. L.Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
21.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.12.2016

MÜHARİBƏ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ GƏLƏN TERMINOLOJİ SÖZLƏR BARƏDƏ

Açar sözlər: müharibə illəri, Azərbaycan ədəbi dili, terminologiya məsələləri, Latin mənşəli terminlər, Latin alınmaları, işlək terminlər

Keywords: war years, Azerbaijani literary language, problems of terminology, terms of Latin origin, Latin borrowings

Ключевые слова: военные годы, азербайджанский литературный язык, вопросы терминологии, термины латинского происхождения, латинские заимствования

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, ikinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial və s. sahələrin inkişafı ilə əlaqədar rus dili vasitəsilə Azərbaycan ədəbi dilinə bir çox əcnəbi sözlər daxil olmuş və onlar ədəbi dilimizin inkişafına müsbət təsir göstərmişlər.

Müharibədən sonrakı dövrdə dilimizə gələn alınma sözlərin içərisində latın alınmaları xüsusi yer tuturdu. Dövrün başlıca ictimai-siyasi və təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranmış bu düzəltmə sözlərə aid aşağıdakıları göstərmək olar:

*Bakıya 100 kisə göndərilmişdir, bu xüsusda sənəd **formalaşdırılmışdır** [6]. Kolxozlarda yoxsul və muzzurların təşkili işinin kollektivləşmənin möhkəmləndirilməsi üçün böyük siyasi əhəmiyyəti vardır [4]. Maşınlaşdırma və əkin sahələrinin genişləndirilməsi əsas məsələ idi [5].*

30-cu illərdə də dilimizin dərinliklərinə yol tapmış latın mənşəli alınmalar sabitləşmə mərhələsində tarixin ciddi sınaqlarından çıxmış işləklilərini itirməmiş ədəbi dilimizin zənginləşməsinə özünə görə təmin edə bilmiş və müvafiq ifadə vasitələri kimi də meydana çıxıb bilmişdir.

Müharibə illərində Azərbaycan ədəbi dilinə gələn latın mənşəli terminoloji sözlər cəmiyyətin həyatında baş verən bir çox ictimai-siyasi hadisələrlə, elmi-texniki tərəqqi və təsərrüfat – mədəni inkişaf əlaqədar bu dövrün ayrı-ayrı illərində ədəbi dilimizin inkişafında spesifik cəhətlər müşahidə olunur.

Məsələn: 1940-1945-ci illərdə dilimizə çoxlu hərbi terminlərin gətirilməsi həmin dövrün əsas xüsusiyyətlərindəndir. Hərbi vəziyyət və müharibə şəraiti ilə əlaqədar Azərbaycan dilinə gələn Avropa mənşəli terminoloji sözlərin içərisində diqqəti cəlb edən latın mənşəlilərinə daha çox rast gəlirik. Müharibə illərində hərbi vəziyyət və müharibə şəraiti ilə əlaqədar dilimizə rus dili vasitəsilə keçən latın mənşəli terminoloji sözlərdən aşağıdakıları, nümunə üçün, göstərmək olar. Böyük Vətən müharibəsi illərində dövrlə, şəraitlə əlaqədar yalnız Azərbaycan ədəbi dilinə deyil, bütün SSRİ xalqlarının dillərində hərbi terminlərin işlənmə potensialı genişlənir [8].

Komissar <fr. Commissaire <lat. Commisium – həvalə edilmiş sirt, capitane <fr. cappitane <lat. caput baş – hərbi rütbə; komendant <fr. comedant <lat. commendatio – zəmanət, zəmanət verilmiş – rus. d. komissar, mayor <magnus– üst.dər. major – daha böyük – rus d. mayor – hərbi rütbə general < lat. generalis – ümumi; başçı – hərbi rütbə, generalissimus <lat. generalissimus - ən böyük, ən əsas, rus d. general, generalitet <fr. generalitet <lat. generalis ümumi, əsas rus d. generalitet. 1) hərbi qüvvələrin ali

komanda heyəti; 2) general rütbəsi olan adamlar. adyutant <lat. adjutans, adjutantis – kömək edən, köməkçi – komandır, rəis yanında tapşırıq yerinə yetirən zabit. Komitə <fr. comite <lat. commis, tapşırıq vermə, rus d. comitet. Divisia <lat. bölmə, bölük; rus d. diviziya – hərbiyə bir neçə alay və briqadadan ibarət qoşun və s.

1944-cü ildə Bakıda dillə əlaqədar konfrans (<lat. conferro toplanmaq) çağırıldı. Professor M.Şirəliyevin həmin konfransdakı məruzəsində [1] o vaxtdan terminologiya sahəsində verilmiş nöqsanlar xüsusi terminologiyaya ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsi prinsipi zərərli bir prinsip kimi tənqid edildi. Məruzədə deyilirdi ki, “Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan, ehtiyac hiss edilməyən əcnəbi sözləri dilimizdən təmizləmək lazımdır” [1].

Həmin konfransda gedən müzakirələrin əsas məsələlərindən biri də gətdikcə inkişaf etməkdə olan elm və texnika sahəsində terminlərin yaradılması üçün müraçit ediləcək mənbələrin məsələsi idi. Professor. M.Şirəliyev öz məruzəsində (elm və texnikaya) termin yaradıcılığında təklif etdiyi üç mənbədən (xalq dili, ərəb-fars dili), biri də “rus və Avropa dilləri” [1] idi. Keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutu 1944-cü ildə əlyazması hüququnda “İctimai-siyasi islahatlar” adı ilə bir lüğət nəşr etdirmişdi. Bu lüğətin əvvəl nəşr olunmuş eyni adlı lüğətə nisbətən daha bitmiş olmasına baxmayaraq, onda ciddi nöqsanlara yol verilmişdi. Əgər birinci lüğətdə çox miqdarda rus və Avropa sözlərinin dilimizə gətirilməsi təklif edilirdisə, bu lüğətdə əksinə dilimizdə geniş yayılmış beynəlxalq terminlərin köhnəlib dilimizdən çıxmış minlərlə əvəz olunması prinsipi əsas götürülmüşdü. Lüğətdə *respublika* (lat. res+publicae dövlətin işi H.Ə.) *capital korrektor, redaktor, direktor, rektor, konduktor, faktor, imperializm, universitet, institut, transformator, akkumulyator* və s. terminlər dilimizə rus dili vasitəsilə gəlmiş latın mənşəli terminlərdir. Lüğətdə *respublika* əvəzinə cümhuriyyət, *kapital* əvəzinə *sərmayə, korrektor* əvəzinə *müsəhhih, imperia- lizm* əvəzinə *cahangirlik, statistika* əvəzinə *ehsaiyyə* və s. işlədilmişdir [3, s.97]. Yuxarıda verilmiş *respublika* (<lat.res+publicae [publitse] – dövlətin işi), *kapital, korrektor, redaktor, imperializm, statistika* (yun. H.Ə.) terminləri dilimizə rus dili vasitəsilə gəlmiş latın mənşəli (statistikadan başqa) terminlərdəndir. Aşağıda onların leksik mənalərini veririk *respublika* (<lat.res+publicae sif.) ictimai, ümumxalq (dövlət məsələləri H.Ə), dövlətin idarə etmə forması; *korrektor* [lat. corrector] – təshih edən – yəni çap olunmuş materialı oxuyub, səhvləri üzə çıxardan.

Imperializm - [lat. imperium hakimiyyət, rus. imperializm] kapitalizmin ən yüksək və aşağı mərhələsi, statistika [lat. status *hal, vəziyyət* <sto – *durmaq*. H.Ə]

1) Cəmiyyətin və xalq təsərrüfatındaki kəmiyyət dəyişiklərindən bəhs edən elm;

2) Hər cür kütləvi hadisələrin miqdarca hesaba alınması [2,s.185];

3) Terminlərin özünəməxsus xarakterindən məlum olur ki, onların nəhayətdə ərəb-fars mənşəlilərlə əvəz edilməsində səhv olunmayıb. Lakin terminologiya sahəsindəki bu tipli nöqsanlar tədricən aradan qaldırıldı [3, s.97].

4) 1940-1945-ci illərdə ədəbi dildə hərbi məzmunla birləşmələr geniş işləmə diapazonuna malik idi. Əsası budur ki, köhnə hərbi terminlərlə yanaşı yeni hərbi məfhumları, anlayışları ifadə etmək üçün dilin öz daxili imkanlarına məkanında yeni hərbi terminlər meydana çıxır [7].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR EA Dil institutunun əsərləri. I cild, Bakı, 1947
2. Cəfərov S. və b. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı, 1981
3. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
4. Kommunist qəzeti, 4 fevral, 1931
5. Kommunist qəzeti, 24 fevral, 1931
6. Kommunist qəzeti, 18 iyul, 1937
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. Bakı, 1986
8. Şirəliyev M.Ş. "Azərbaycan sovet bədii ədəbiyyatının dili". Ədəbiyyat qəzeti, 16 may, 1951

Summary

About terms which entered the Azerbaijani literary language during war years

During years of the Great Patriotic War (1941-1945) a lot of terms of Latin origin entered the Azerbaijani literary language through the Russian language. The terms were used in various spheres of the country. They played a great role in the development of the Azerbaijani literary language.

Резюме

О терминологических словах, вошедших в азербайджанский литературный язык в военные годы

В годы Великой Отечественной войны (1941-1945) в азербайджанский литературный язык посредством русского языка вошли многочисленные термины латинского происхождения, которые были использованы в разных отраслях страны. Они также сыграли большую роль в развитии азербайджанского литературного языка.

*Rəyçi: fil.f.d.A. Quliyeva
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
26.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 22.12.2016

Sevinc Ağayeva
ADU, *dissertant*

«TƏHSİL» KONSEPTİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ REALİLƏRİ («SCHOOL» VƏ «MƏKTƏB» LEKSİK VAHİDLƏRİNİN TİMSALINDA)

Açar sözlər: *konsept, təhsil, tələbə, universali, məktəb, leksik fon*

Keywords: *concept, education, student, cultural words, school, lexical background*

Ключевые слова: *концепт, образования, студент, универсалия, школа, лексического фона*

«Təhsil» konsepti haqqında dolğun təsəvvür əldə etmək üçün onun komponentlərini, özü də müqayisəli şəkildə, nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki müxtəlif dillərin eyni anlayışı bildirən sözləri semantik tutumu ilə fərqlənə, gerçəkliyin fərqli seqmentlərini əhatələyə bilirlər. Bu kimi fərqlənən, daha doğrusu digər dildə qarşılığı olmayan, yaxud qismən olan sözləri adətən realilər adlandırırlar. V.P.Konetskaya [3] hesab edir ki, realilər xüsusi referentlər, obyektiv gerçəkliyin şüurda əks olunmuş elementləridir, yəni bu, dil uyğurluğunun aid edildiyi şüur predmetləridir. O, üç qrup referentlər fərqləndirir: 1. **universalilər** – əsas və ikinci dərəcəli əlamətlərinə görə eyni olan referentlər (hava, su, günəş); 2. **kvazirealilər** – əsas əlamətləri eyni olub, ikinci dərəcəli əlamətlərinə görə fərqlənən referentlər (grant - təqaüd, Teachers' Training College – pedaqoji institut); 3. **əslililər** – öz əsas və ikincidərəcəli əlamətlərinə görə unikal olan, qarşılaşdırılan mədəniyyətlərdən yalnız birinə xas olan referentlər. Bu təsnifatdan çıxış edərək təhsil sahəsi realilərini qruplara böyməyə çalışaq:

Birinci qrupa, yəni universalilərə «təhsil alanlar» (uşaqlar, şagirdlər, tələbələr, kursantlar, müdavimlər, magistrantlar, doktorantlar və b.) kateqoriyası və «təhsil verənlər» (müəllimlər, assistentlər, məsləhətçilər, tyutorlar, tərbiyəçilər, müəllim köməkçiləri, tərbiyəçi köməkçiləri, çağırışa qədərki hazırlıq rəhbərləri, defektoloqlar, loqopedlər, istehsalat təlimi ustaları, praktik psixoloqlar, sosioloq-pedaqoqlar, məktəb uşaq birliklərinin rəhbərləri, metodistlər, təhsil müəssisəsinin dərnək və musiqi rəhbərləri, təhsil müəssisəsinin elmi işçiləri, bilavasitə pedaqoji proseslə məşğul olan mühəndis-texniki, tədris-köməkçi işçilər, dayələr və b.) kateqoriyası aid edilə bilər.

İkinci qrupa, yəni kvazirealilərə tədris müəssisələrinin növlərini bildirən anlayışlar aid edilə bilər. Məsələn: boarding school (internat-məktəb), night school (axşam məktəbi) və s.

Üçüncü qrupa tələbə həyatı ilə bağlı anlayışları, tədris prosesi üzərində nəzarəti həyata keçirən orqanları, tədris proqramları və imtahan növlərini bildirən terminlər aiddir. Nəzərdən keçirdiyimiz təhsil terminlərinin məhz bu qrupa aid edilməsi təhsil prosesi üzərində nəzarətin daha geniş inkişaf etdiyini, tədris müəssisələrinin və o cümlədən tələbələrin yüksək səviyyədə maliyyə dəstəyi olduğunu göstərir.

Ekvivalentsizlik və natamam ekvivalentlik müxtəlif dillərdə xeyli geniş yayılmış olsa da, hesab edilir ki, müxtəlif dillərdə sözlərin çoxu ekvivalentdir, onların əsasında dillərarası anlayış durur, yəni onlarda eyni miqdarda anlayış materialı

var, onlar eyni bir gerçəklik layını əks etdirirlər. Hesab olunur ki, bu leksik lay mənimsəmə və tərcümə üçün ən asandır. Əgər xarici dilin öyrənilməsi anlayışlar sisteminin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşsa, belə ola bilərdi. Amma dil anlayışlardan deyil, sözlərdən ibarətdir, sözün semantikasi isə yalnız leksik anlayışla məhdudlaşmır. Sözün semantikasi xeyli dərəcədə onun leksik-frazeoloji birləşmə imkanları və müxtəlif sosiolinqviistik konnotasiyaları ilə şərtlənir, sözlərin semantikalarının tam həcmdə və nitqdə real işlədilməsində ekvivalentlik halları olduqca nadir hadisədir.

V.V.Morkovkin öz tədqiqatında leksik fonu və fonun semantik hissələrini fərqləndirir [4]. Sözün səs forması insan şüurunda bildirilən hadisələrlə bağlı birləşmələrin məcmusunu oyadır və bunlar sözün nitqdə düzgün işlədilməsini və onun tematik əlaqələrini şərtləndirir. Sözün bildirdiyi hadisəyə aid olan və adi dil şüuruna xas məlumatların bütün məcmusu sözün leksik fonu, bu məcmunun ayrı-ayrı məlumatları isə fonun semantik hissələri adlanır. Fonun bəzi semantik hissələri predmet və ya hadisənin tanınmasını müəyyənləşdirir, yəni onlara səbəb predmet müvafiq anlayışın həcmində daxil olur. Məsələn, məktəb tədris müəssisəsidir. Bu anlayış fonun hissələrinin az bir hissəsini əhatə edir, yəni fon anlayışdan genişdir və ya anlayış, hissənin tama daxil olduğu kimi fona daxildir. Anlayışa səbəb xarici hadisənin adlandırılması baş verir, amma fon sözün leksik sistemdə yerini və onun nitqdə istifadə edilməsini müəyyənləşdirir.

Leksik fon dil və mədəniyyət arasında hədd hadisəsidir. Leksik fondakı fərqlər sözün tematik və sintaksik əlaqələrinə təsir edir və kommunikativ əngəllərə səbəb ola bilər. Fona görə terminlər, adətən, üst-üstə düşürlər, qeyri-xüsusi lüğətdə leksik fonların üst-üstə düşməsi nadir hadisədir. Amma təbii ki, iki xalqın mədəniyyəti və məişəti nə qədər yaxın olsa, onların müvafiq leksik fonları arasında da fərq bir o qədər az olar. Çox vaxt iki dilin sözləri leksik anlayışları ilə tam üst-üstə düşürlər. Məsələn, ingilislərin «school» sözü də tədris müəssisəsini bildirir və Azərbaycan dilindəki «məktəb» leksemi ilə üst-üstə düşür. Amma üst-üstə düşmə qisməndir. Məsələn, hər azərbaycanlı bilir ki, məktəb ibtidai, ümumi orta və tam orta ola bilər, bundan başqa axşam məktəbləri, musiqi, rəssamlıq və idman məktəbləri də var; doqquzilliyi bitirəndən sonra peşə liseyinə və ya texnikuma (kollecə), orta məktəbi bitirəndən sonra ali məktəbə daxil olmaq olar. İngiltərədə təhsil körpələr üçün (infant schools) məktəbdə başlayır, aşağı məktəblərdə (junior schools), daha sonra son vaxtlara qədər uşaqlar ya müasir məktəblərdə (modern schools), ya da qrammatika məktəblərində (grammar schools), yaxud texniki məktəbdə (technical schools) təhsillərini davam etdirirdilər. Azərbaycan oxucusuna yuxarıda gətirilmiş adların hərfi tərcüməsi heç nə demir və əlbəttə, məsələn, müasir məktəblə qrammatika məktəbi arasındakı fərq anlaşılmaz qalır. Bundan başqa, «public schools» adını «ictimai məktəblər» kimi hərfi tərcümə etsək, anlaşılmazlıq yaranır, çünki bu ictimai məktəblər əslində özəl məktəblərdir və onlarda təhsil haqqı çox yüksəkdir. Beləliklə, «məktəb» və «school» sözləri ekvivalent kimi görünsə və asanlıqla tərcümə olunsada, onların ekvivalentliyi leksik anlayışdan uzağa getmir.

Leksik baxımdan xarici dildə ekvivalenti olan, amma onların bildirdiyi realilər xeyli fərqli olan sözlər də xeyli maraqlı görünür. Onları fon leksikası adlandırmaq olar.

«Məktəb» və «school» anlayışları lüğəti mənalardan çıxış etsək, bu sözləri ekvivalent hesab etmək olar. Amma bu leksik vahidləri diqqətlə nəzərdən keçir-sək, görürük ki, bu ekvivalentlik aldadıcıdır. Hər halda ingilis «school» sözünün semantikasına daxil olan anlayışının mənası Azərbaycan dilindəki «məktəb» sözü-nün mənasından genişdir. Məsələn, «school» sözünü Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə ona öz anlayış zəmini olan müxtəlif ekvivalentlər tapmaq olar.

Bu, «elementary school», «grade (cl) school», «high school», «secondary school», «parochial school» və s. söz birləşmələrində məktəb deməkdir. «Extension school», «graduate school», «night school», «language school», «driving school» kimi birləşmələrdə - kurs mənasındadır.

Bu anlayış həm də «peşə məktəbi» (art school, drama school etc.), «institut» (medical school), universitet, fakültə (the school of Chemistry consisting of Inorganic chemistry, Organic chemistry & Physical chemical Department in Leeds) mənalarda da ola bilər.

Təhsil müəssisəsi mənasında məktəb aşağıdakı söz birləşmələrində işlədilir: «məktəbəqədər təhsil», «ibtidai, orta və tam orta ümumtəhsil məktəbləri», «ümum-təhsil internat məktəbləri», «xüsusi məktəblər», «xüsusi internat məktəbləri», «sağ-lamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi məktəblər və internat məktəbləri», «istedadlı şagirdlər üçün məktəblər», «uşaq-gənclər idman məktəbləri» və b. [1]

Sözün bu kimi çoxmənalılığı ingilis dilinin Amerika variantında müşahidə olunur, çünki məhz orada «school» sözü istənilən səviyyəli tədris müəssisəsini (çox vaxt universitetdə diplomdan sonrakı səviyyəli ixtisaslaşdırılmış şöbə) bildirir.

Digər tərəfdən, ingilis dilində özündə «məktəb» mənası daşıyan bir sıra leksik vahidlər var, başqa sözlə, nəzərdən keçirilən anlayışın müxtəlif leksik ifadə vasitələri var və onların mövcudluğu müxtəlif ekstralinqvistik amillərlə şərtlənir:

1) a. College (Elton College) – bəzi ən qədim və prestijli özəl məktəblərin tarixən formalaşmış adları;

b. College (Sixth-form College) – orta təhsili başa vurub sertifikat almaq üçün son ikiillik təhsil verən məktəb belə adlanır.

2) Academy (Glasgow Academy) – imtiyazlı özəl kişi məktəbi.

3) Kindergarten - a school (pre-school) for developing the intelligence of young children by object lessons, toys, games, singing etc.

4) Department (the infant(s) department, junior department) – iki təhsil pilləsi qismində «primary school» (ibtidai məktəb) tərkibinə daxil olan uşaqlar üçün məktəb belə adlanır.

Beləliklə, ingilis dilindəki «school» sözü anlayış baxımından daha genişdir və bu da öz əksini, bir tərəfdən, bu anlayışın doğma dildə leksik prezentasiyasının daha geniş olmasında, digər tərəfdən isə, müvafiq tərcümə ekvivalentlərinin qarşılaşdırılan dilin (Azərbaycan) anlayış uzaqlığında tapır.

İngilislərin «school» sözü ilə «pre-preparatory», «preparatory school», «maintained school», «country school», «public school», «boarding school» kimi söz birləşmələrini işlətmələri onlarda təhsil sisteminin xeyli geniş (növlə baxımından) olması və o cümlədən maliyyə baxımından müstəqil məktəblərin olması ilə izah olunur.

«Middle school» və ya «first school» söz birləşmələri dövlət təhsil sistemi ilə qarşılaşdırılır, onlar vahid məktəb tipindən «comprehensive school», daha

doğrusu bu məktəbin ayrı-ayrı mərhələlərindən («first school», «middle school», «upper school» və ya «high school») söhbət gedəndə işlədilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «high school» (ali məktəb) sözü hərfi tərcümə etdikdə linqvoolkəşünaslıq interferensiya hadisəsini müşahidə etmək olar, çünki Azərbaycan dilində «ali məktəb» ali təhsil verən tədris müəssisəsinə deyilir. Amma ingilis dilində «high school» orta məktəbi (təhsilin sonuncu, yekunlaşdırıcı mərhələsini) bildirmək üçün işlədilir.

«Secondary (modern) school» və «orta məktəb» söz birləşmələrini də tam ekvivalent hesab etmək olmaz, çünki Azərbaycanda orta məktəbə ibtidai məktəb də daxildir (məktəblilərin yaş həddi 6-17 arasındadır). İngiltərədə isə orta məktəbdə 11-dən 18 yaşına qədərki uşaqlar təhsil alırlar, daha aşağı yaşda olan uşaqlar isə orta məktəbin tərkibinə daxil olmayıb, müstəqil təhsil ocağı olan ibtidai məktəbdə («primary school») təhsil alırlar. Buna görə də, güman ki, ibtidai məktəbin ekvivalenti kimi «primary department», orta məktəbin isə «school» və ya «common school» götürülə bilər. Böyük Britaniya orta təhsilinin spesifikasiyası elədir ki, ingilis orta məktəbi onu bitirmək üçün təklif olunmuş proqramı mütləq yetirmək lazım olduğu təhsil müəssisəsi deyil. 1975-ci ilin verilənlərinə görə tam orta məktəb proqramını gənclərin 25% bitirmişdi, hər il orta məktəbin yuxarı sinfinə şagirdlərin 40% keçirdi. Hazırda vəziyyət bir qədər fərqlidir. K.Houitt kitabında aşağıdakı verilənləri göstərir: İngiltərədə 16 yaşından sonra (icbari hədd) şagirdlərin təxminən 50%-i məktəbdə təhsillərini davam etdirirlər, Amerikada 17 yaşına qədər yeniyetmələrin 13%-i savadsızdır, yəni məktəbin əsas kursunu bitirmirlər [2].

Beləliklə, konseptin başqa dildəki leksik qarşılığı ilə müqayisəsi göstərir ki, dillər arasında leksik səviyyədə adekvatlıq aşkarlamaq mümkündür, lakin leksik adekvatlıq hələ konsept səviyyəsində adekvatlıq demək deyil, çünki hər xalqın tarixən formalaşmış dünyagörüşü, həyat tərzini onun fərdi konseptosferalarını formalaşdırdığından, onlarda ekvivalentsiz məqamlar ekvivalentli məqamlardan çoxdur. Hətta ilk nəzərdən leksik səviyyədəki eynilik, konsept səviyyəsində eynilik demək deyil. Bunu biz ingilis və Azərbaycan dillərindəki «school» və «məktəb» sözlərinin timsalında gördük.

Ədəbiyyat

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu // <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
2. Hewitt K. Understanding Britain . UK: Oxford University press, 1996.
3. Конечная В.П. Лексико-семантическая характеристика языковых реалий // Великобритания: лингвострановедческий словарь. М.: 1980, с. 4- 16.
4. Морковкин В.В. Вступительная статья к лингвострановедческому словарю «Народное образование в СССР». М.: Русский язык, 1978.

Summary

The realia of the concept of “education” in English and Azerbaijani languages (On the basis of “ school” and “ məktəb” lexical units)

To get a full understanding of the concept, it is necessary to consider its components comparatively. Words that have no counterparts in another language or have partial analogues are commonly called realia. Analyzing the words of “school” and “məktəb” comparatively we proved that even with full lexical coincidence, they are most often different in terms of content and lexical background.

Резюме

Реалии концепта «образование» в английском и азербайджанском языках (на примере лексических единиц «school» и «школа»)

Чтобы получить полное представление о концепте, необходимо рассмотреть его компоненты в сопоставительном плане. При сопоставлении содержательного плана концептов двух и более языков выявляется, что при лексической их идентичности, все же в содержательном плане они разнятся между собой. Слова, не имеющие аналога в другом языке, или же имеющие частичные аналоги, принято называть реалиями. Анализ лексем «school» и «школа» в сопоставительном плане показал, что даже при полном лексическом совпадении, они чаще всего в плане содержания, лексического фона значительно разнятся, то есть представляют собой частичные или полные реалии.

*Rəyçi: : fil.e.d., prof.F.Cahangirov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
10.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 22.12.2016

MÜQAYİSƏLİ LİŊVOKULTUROLOGİYANIN METODOLOGİYASI

Açar sözlər: *linqvokulturologiya, müqayisəli linqvokulturologiya, metodologiya, ümumelmi metodologiya, xüsusi elmi metodologiya*

Keywords: *linguaculturalogy, comparative linguaculturalogy, methadology common scientific culturology, special scientific methadology*

Ключевые слова: *лингвокультуралогия, сравнительная лингвокультурология, общенаучная методология, специальная научная методология*

Bütün yeni elm sahələri kimi, müqayisəli linqvokulturologiya da özünün metodoloji bazasını işləyib hazırlamalıdır. Bunun üçün bir sıra yaxın elmlərin metodoloji bazasından istifadə edilir.

Metodologiya – fəaliyyətin strukturu, məntiqi təşkili, metod və vasitələri haqqında təlimdir [3, s.459]. Deməli, bu, nəzəriyyənin elmin inkişafı üçün konstruktiv olan ən əhəmiyyətli mühüm elementlərinin məcmusudur. Əlbəttə ki, metodologiya elmin inkişaf konsepsiyasıdır, konsepsiya – nəzəriyyədən praktikaya keçidin metodologiyasıdır. Beləliklə, metodologiya qarşısında müəyyən idrak sahəsində tətbiq olunan prinsip və metodların ümumiləşdirilməsi və əsaslandırılması məsələsi duran metodun nəzəriyyəsidir.

Müasir elmsünaslıqda adətən üç qarşılıqlı əlaqədar olan və qarşılıqlı şərtlənən iyerarxik metodologiya səviyyəsi fərqləndirilir:

- 1) fəlsəfi metodologiya;
- 2) ümumelmi metodologiya;
- 3) xüsusi elmi metodologiya.

Ümumelmi metodologiya hadisələrin müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilmə metodları və prinsiplərinin ümumiləşdirilməsidir. Tədqiqatın ümumelmi üsulları elmin spesifikasından asılı olaraq müxtəlif səciyyə daşıyan müşahidə, eksperiment, modelləşdirmədir.

Ümumelmi metodologiyanın əsas elementi elmi təfəkkürün məntiqidir. Dialektika, məntiq və idrak nəzəriyyəsi faktik olaraq bütöv bir tamlıqdır. Elmi idrakın məntiqi fikirlərdən istifadə qaydalarının, məntiq qanunlarının gözlənilməsini tələb edir ki, tədqiqatın nəticələri ziddiyyətli alınmasın. Elmi idrakın məntiqinə dünyanın elmi dərkini deduktiv və induktiv üsulları daxildir.

Xüsusi elmi metodologiya (linqvistik metodologiya). Müasir linqvistikada metodologiya termini həm geniş mənada, həm də dar mənada işlədilir. Dar mənə tərəfdarları metodologiya məfhumu altında dilçilik məsələlərinin həlli üçün metodların məcmusunu başa düşürlər, daha doğrusu bu zaman əsasən tədqiqat metodları və priyomları nəzərdə tutulur. Əlbəttə, tədqiqat metodları və priyomları metodologiya anlayışının komponentlərindən biridir.

İstənilən linqvistik metodologiya dil haqqında konkret təsəvvürlərə söykənir. Məhz dil haqqındakı bu təsəvvürlər dil gerçəkliyinin dərkı yolları və üsullarını müəyyənləşdirirlər.

Müqayisəli linqvokulturologiyanın bir elm kimi metodologiyasının əsasında dil və mədəniyyətin sıx qarşılıqlı əlaqəsinin, dilin mədəniyyətin dərkı aləti kimi, dil-

də konkret etnosun mədəniyyətinin mütləq əksinin dərkidir. Linqvokulturologiya çərçivəsində dil haqqında bu təsəvvürlərə mədəni komponentin yalnız nominativ vahidlərdə deyil, həm də kommunikativ taktikalarda, nitq davranışında və daha geniş – dünyaduyumu və dünyanı dərk etmə də daxil olur, buna görə də müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin əlaqələri başqa dil nümayəndəsi olan kommunikantda linqvokulturoloji özəlliklər haqqında biliklər olduğu halda məhsuldar ola bilər.

Müstəqil elmi istiqamət kimi müqayisəli linqvokulturologiyanın əsasında konkret linqvokulturoloji konsepsiya durur. Bu konsepsiyaya görə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı nüfuz etməsi o qədər sıx görünür ki, bu və ya digər dərəcədə mədəni komponent daşmayan dil vahidlərinin miqdarı əslində çox azdır.

Bundan çıxış etsək, linqvokulturologiyanın obyektini sözdüzəltmə səviyyəsindən mətn – diskursa, kommunikasiya aktlarına, dünyanın aksioloji mənzərəsinə qədər dil və kommunikativ vahidlərin əksəriyyəti ola bilər.

Dillərin müqayisəli təhlili göstərir ki, onlar arasında sözdüzəltmə səviyyəsində fərq bu etnosların mədəni xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Məsələn, dillərin birində həmin etnosun məişətində özünə yer almayan və zəif yer alan əşyaları bildirən dil vahidləri də zəif təmsil olunurlar.

Leksika səviyyəsində mədəni komponent bu və ya digər sözlərin anlayış məzmununda ola bilər ki, bu halda biz onları realilər adlandırırıq. Bu, müəyyən mədəniyyət üçün səciyyəvi olan spesifik milli-mədəni sözlərdir.

Hərdən mədəni komponent motivə ilə təmsil olunur, yəni predmet və ya anlayış universal ola bilər, amma adın əsasında duran əlamət mədəni spesifik olur. Məsələn, «günəbaxan». Adında əsas xüsusiyyətini (gün ərzində başını günəş istiqamətində döndərməsi – günə baxması) əks olunan bitki olsa da, ad onun mahiyyətini əks etdirmir. Azərbaycan dilinin ensiklopedik lüğətində deyilir: «Tumundan yağ alınan uzunqövdlü, iri sarıgüllü birillik bitki» [3, s.214]

Morfologiya səviyyəsində hesab olunur ki, dilin qrammatikası dilin ən mücərrəd səviyyəsidir, lakin bu səviyyədə də dilin milli-mədəni özəlliyi özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində cins kateqoriyasının olmaması və ya mənsubiyyət şəkilçisinin olması. Azərbaycan dilindəki «bakılıyam» ifadəsini ingilis dilində bir neçə sözlə vermək olar.

Sintaksis səviyyəsində Z.K.Temirqazina qiymətləndirmə deyimlərini qiymətləndirmə semantikasının əsas ifadə üsulu kimi nəzərdən keçirir [5, s.72].

Yeni müstəqil elm sahəsi kimi formalaşan istənilən elmi bilik sahəsi öz «tezlik» metodologiyası ilə səciyyələnir. Bu metodologiyaya tədqiqat obyektinin xüsusiyyətləri haqqında biliklər, həmin obyektin öyrənilməsinə ümumi yanaşmalar haqqında biliklər (tədqiqat prinsipləri), həmçinin obyektin tədqiqat metodları və priyomları daxildir, yəni xüsusi linqvistik metodologiya obyekt – prinsip – metod – priyom şəklində dördhissəli zəncir şəklində qavranılır.

Beləliklə, müqayisəli linqvokulturologiyanın obyektini müqayisəli aspektdə tədqiq olunan dil vahidləri, kommunikativ vahidlər (nitq-davranış linqvokultüreləri, kommunikativ məsafə, kommunikativ taktika və strategiyalar və b.), iki və daha çox dilin aksioloji dünya mənzərəsidir.

Müqayisəli linqvokulturologiyanın obyektini olan vahidlər rəngarəng və çoxsaylı olduğundan müqayisə parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Müqayisəli dilçiliyin digər sahələrində (müqayisəli fonetika, müqayisə-

səli sintaksis və b.) istifadə edilən və bərabərstrukturlu və ya bərabərfunksional vahidlərin müqayisə edilməsini nəzərdə tutan müvafıqlıq prinsipi müqayisəli linqvokulturologiya üçün yetərinə relevant deyil. Deyiləndən çıxış edərək müqayisəli linqvokulturoloji təhlil obyektini qismində belə vahidləri fərqləndirmək olar:

1) Müəyyən anlayış-tematik qruplarda birləşən nominativ leksik vahidlər: musiqi alətləri, ev heyvanları və vəhşi heyvanların adları, xörək (xörəyin özü, inqrediyentləri, hazırlanma üsulu, süfrəyə verilmə üsulu), paltar, ev əşyaları, idman yarışları, adət-ənənələr; antroponimlər, toponimlər, qohumluq terminləri və s.

2) Nominativ frazeoloji vahidlər: somatik frazeologizmlər, animalistik frazeologizmlər, rəng bildirən komponentli frazeologizmlər, jest semantikali frazeologizmlər, sabit müqayisəli söz birləşmələri və s.

Bu iki qrup nominativ vahidlər (leksik, frazeoloji və sözdüzəldiciləri də bura aid edirik) dil vahidləridir. Bu dil vahidlərinin məzmununun mədəni komponenti dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla fərqləndirilir, aşkar duyulur və adətən lüğət məqalələrində əks olunur. Məsələn: Təndir sözü: «Çörək yapmaq üçün gildən düzəldilən konusşəkilli, üstü kəsik, yerə qoyulub ətrafı səki kimi tikilən və ya yerə basdırılan iri kürə» [2, s.163].

Gördüyümüz kimi bu söz ingilis mədəniyyətində olmayan realini bildirir. Milli-mədəni komponent leksik vahidlərin məzmununun strukturunda kənar mövqedə olub, konnotasiya qismində çıxış edə bilər.

Birinci qrup linqvokulturemlər çərçivəsində müqayisə «etalonu»nun milli-mədəni markalanması problemi xüsusi maraq doğurur.

İkinci qrup linqvokulturemlər kommunikasiya aktı ilə, həm onun daxili, həm də zahiri parametrləri ilə sıx bağlıdır. Daxili parametrlər dedikdə biz dil vahidlərinin nitq aktında istifadəsini başa düşürük. Məlumdur ki, müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə müəyyən növ dil vahidlərinə üstünlük verilir. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyətində tanış olmayan adama müraciətdə adətən müəyyən qohumluq terminlərindən istifadə olunur. Kommunikantların yaş fərqi böyük olduqda bu xüsusilə nəzərə çarpır. Daxili parametrlərə biz həm də nitq klişələrini – gündəlik ünsiyyətdə və ciddi ayınləşmiş situasiyalarda işlədilən deyimləri də aid edirik.

Kommunikasiya aktının zahiri parametrlərinə biz ünsiyyətin qeyri-verbal vasitələrini, kommunikatív məsafəni, kommunikasiyanın verbal və qeyri-verbal komponentlərinin milli-mədəni damğalanmış nisbətini, bu və ya digər kommunikasiya taktikasından istifadəyə üstünlük verilməsini aid edirik.

Bu linqvokulturemlər qrupunda nitq davranışı taktikası xüsusi maraq doğurur. Y.M.Vereşşagin nitq davranışı taktikası (ND-taktikası) anlayışının özünü və onun əhəmiyyətini belə səciyyələndirir: «Qısa və ən ümumi şəkildə desək, ND-taktikası – bu, kommunikatív verbal davranışı arxasında duran və strateji perlokutiv effektə yetmək naminə onun cəhdlərinə daxil olan ətalətinə və realizə edilməsinə görə birnövlü müəyyənleşmiş qaydadır (müəyyən nitq davranışı situasiyası hədudlarında). ND-taktikası özü-özlüyündə qeyri-verbaldir (o, «*sensus purus*»-dur), amma verbal aktlardan (nitq aktlarından), həmçinin davranış aktlarından (çox vaxt qarışıq şəkildə) ibarətdir... ND-taktikaları iki mədəniyyətdə eyni ola bilər, lakin onlar əsasən milli-mədəni xüsusiyyətlərə malik olurlar» [4, c.364-365].

Üçüncü qrupa aksioloji linqvokulturemlər daxildir. Onlar konkret etnosun aksioloji mənzərəsini, həm nominativ dil vahidlərində, həm də mətnə, diskursda

əksini tapan dəyərlər oriyentirlərini, stereotiplərini, arxetipləri əks etdirirlər. Bura konseptlərin tədqiqini də əlavə etmək lazımdır, çünki konseptin strukturunda tədqiqatçılar anlayış, milli-mədəni və aksioloji tərkib hissələri fərqləndirirlər. Hazırda konsept problemi həm bir dilin, həm də bir neçə dilin materialları əsasında öyrənilir.

Beləliklə, linqvokulturologiya tədqiqat obyektini qismində çıxış edən linqvokultüremlərin tip və növlərinin rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Vəziyyət bir də müxtəlif növ linqvokultüremlərin müxtəlif səviyyədə öyrənilməsi ilə çətinləşir. Məsələn, nominativ tipli linqvokultüremlər yüksək səviyyədə öyrənilsələr də, nitq davranışı və aksioloji linqvokultüremlər zəif öyrənilmişlər.

Bununla əlaqədar müqayisə yanaşmasının özündə dəqiqləşdirmələr aparılmalı və linqvokultüremlər funksional-kommunikativ-predmetli eynisəviyyəliliyi əsasında müqayisə edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı: Elm, 1983
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. VI cild. Bakı: Elm, 1987
3. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. VI cild. Bakı: 1982
4. Верещагин Е.М. Рече-поведенческие тактики в аспекте лингвострановедения // Материалы XX конгресса МАПРЯЛ «Русское слово в мировой культуре». Сб. докладов в 2-х томах, – Т. 1. – Санкт-Петербург: Изд. политехника, 2003, с.364-372.
5. Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке. – Павлодар: НПФ «Эко», 1999.

Summary

The place of comparative linguoculturology in Modern linguistics

Comparative linguoculturology is a new scientific subject aimed at determining the distinctive features of two or more languages. In the article the basic understanding of this subject including the language map of the world and linguoculturology in which the main signs and means of representations show themselves, are introduced to indicate that comparative linguoculturology can be applied both in the horizontal (comparative analysis of more than the two languages) and vertical (comparative analysis of concepts of one and the same language in the historical aspect) space.

Резюме

Методология сравнительной лингвокультурологии

Сравнительная лингвокультурология, как и любая новая научная дисциплина, нуждается в выработке собственной методологии. Эта задача может быть успешно решена с опорой на методологию смежных дисциплин. Для выработки собственной методологии сравнительная лингвокультурология опирается на философскую, общенаучную и частнонаучную методологии, в том числе на методологию сравнительной лингвистики и лингвокультурологии.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Sabitova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.10.2016

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİNİN NATAMAM FORMALARI

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, zaman budaq cümləsi, sintaksis, elliptik

Keywords: composite complex sentence, the adverbial clause of time, syntax, elliptic

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, обстоятельственное придаточное предложение времени, синтаксиса, эллиптический

Tableli mürəkkəb cümlə həm ingilis, həm də Azərbaycan dilçiliyində mühüm dil vahidi sayılır. Həmin tip cümlələr insan təfəkkürünün müəyyən inkişaf dövründə, ünsiyyət prosesində zəruri tələbatın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Tableli mürəkkəb cümlələrdə dilin ifadə vasitələrini aşkar edən, üzə çıxaran aparıcı əlaqələrdən biri olan zaman münasibətləri dilin struktur və funksional sistemlərində fəaliyyət göstərən müxtəlif variantların mövcudluğunu fəallaşdırır. Zaman münasibətlərinin ifadə vasitələrindən olan zaman budaq cümləsinin müqayisəli yolla aparılan struktur-semantik təhlili onların başqa budaq cümlələrlə ümumi və diferensial xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına imkan yaradır. Belə ki, ünsiyyət prosesinin fəal, mütəhərrik və çox işlənən elementlərindən olan zaman budaq cümləsi müxtəlif sistemə malik və fərqli dil ailələrinə məxsus olan Azərbaycan və ingilis dillərində həmin dillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən irəli gələn struktur və semantik özünəməxsusluqları ilə diqqəti çəkir. Zaman budaq cümlələrinin həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində nəzəri cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri də bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin kommunikativ prosesdə natamam formalarının təzahürüdür. Belə ki, situasiyadan, məqsəddən asılı olaraq çox zaman hər hansı fikrin ifadəsi üçün formal lazımi dil materialları işlədilmir, bir çox hallarda onları başqa vasitələr əvəz edir. Bu hal tabeli mürəkkəb cümlələrdə də özünü göstərir və onların natamam formaları meydana çıxır [1,s.119].

Natamam formaların təzahürünə zaman budaq cümləsinin quruluş modellərində də rastlaşmaq olur. L.A.Barannikovanın fikrincə, tabeli mürəkkəb cümlələrin növləri arasında daha çox zaman budaq cümləsinin quruluşunda bir çox hallarda dəyişiklik müşahidə olunur, buna baxmayaraq fikir natamam qalmır [2,s.111].

Bunun səbəbi dildə qənaət meyli ilə birbaşa bağlıdır.

Hər iki dildə zaman budaq cümləsinin natamam formaları 3 cür təzahür edir:

1. Elliptik formalı zaman budaq cümləsi
2. Yarımçıq formalı zaman budaq cümləsi
3. İxtisar formalı zaman budaq cümləsi

Elliptik formalı zaman budaq cümləsi

T. Müzəffənoğlu tabeli mürəkkəb cümlənin elliptik formalarının müxtəlif vəziyyətlərdə özünü göstərdiyini qeyd edir, bu forma müxtəlifliyinin, hər şeydən əvvəl, həmin konstruksiyaların hansı struktur formalardan intişar tapması ilə əlaqədar olduğunu vurğulayaraq yazır ki, ilkin struktur formaların semantik-struktur xüsusiyyətləri və leksik cəhətdən ifadə imkanları, habelə komponentlər

arasındaki semantik əlaqənin səviyyəsi onların sonrakı mərhələdə transformasiya prosesinə özünün ciddi təsirini göstərir [1,s.125]

İngilis və Azərbaycan dillərində budaq cümlə baş cümləni zamana görə müəyyənləşdirən tipində elliptik formalı zaman budaq cümləsi işlənənə bilir, bu zaman birinci tərkib hissədə müəyyən söz ellipsisə uğramış olur və onu yenidən bərpa etmək mümkündür. Məsələn: O vaxt çatdıq ki, dəliləri dar ağacının yanına gətiriblər (bütöv formalı zaman budaq cümləsi). Bu konstruksiyanın baş cümləsində “o vaxt” sözünü işlətməsək, bu zaman elliptik formalı zaman budaq cümləsi əmələ gəlir. Məsələn: *Çatdıq ki, dəliləri dar ağacının yanına gətiriblər.*

Ellipsis hadisəsi zaman budaq cümləsinin ikinci tipində də- baş cümlədə də müşahidə olunur. Müqayisə edək:

Hər iki qütbün bütöv forması: *Nə vaxt lazım olsam, iş yerimi tanıyırsınız, gələ bilərsiniz.*

Hər iki qütbün elliptik forması: *Nə vaxt lazım olsam, iş yerimi tanıyırsınız* (ellipsisə uğramış üzv)

Qeyd edək ki, ingilis dilindən fərqli olaraq, elliptik formalı zaman budaq cümləsi komponentləri *-sa, -sə* şəkilçili zaman budaq cümlələrində təzahür edir. İngilis dilində isə belə cümlələr whenever mürəkkəb bağlayıcısının köməyi ilə reallaşır. Məsələn: Bütöv forma: Whenever you want, you may come and see us. Elliptik forma: Whenever you want....

Yarımqıq formalı zaman budaq cümləsi

Yarımqıq cümlə dialoji nitq üçün daha çox xarakterikdir. Canlı dialoqlarda yarımqıq cümlənin sadə formaları kimi, mürəkkəb formalıdan da istifadə olunur. Bu hal dialoqun təbiəti ilə bağlıdır.

Sadə yarımqıq cümlələrdə cümlə üzvlərindən biri buraxıldığı halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə yalnız komponentlərdən biri- ya baş, ya da budaq cümlə buraxılır, cümlə quruluş cəhətdən yarımqıq şəkli düşür, amma mənaya heç bir xələl gəlmir. Bunun səbəbini T.Müzəffəroğlu çox düzgün əlaqələndirir. Onun fikrincə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə, adətən, budaq cümlə rema funksiyasında çıxış edir. Hər hansı bir cümlə üçün isə rema- yeni məlumat vermə əsasdır. Ona görə də əvvəlki cümlədə xatırlanan məlumatın təkrarına ehtiyac qalmadan yalnız yeni məlumat verilir [1,s.156].

Yarımqıq forma budaq cümlənin hamısında özünü göstərir. A.Karnauxova namizədlik dissertasiyasını müasir ingilis dilində yarımqıq budaq cümlələrə həsr etmişdir [3].

Müəllif yarımqıq formalı budaq cümlələrin dialoq nitqində intensiv işlənməsini, postpozitiv baş cümlələrin bu məqamda buraxılmasını adi hal sayır. T.Müzəffəroğlu yazır ki, söz yox ki, burada, əsasən, nisbi əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələr nəzərdə tutulur. Ona görə ki, həmin tip konstruksiyalarda relyat-korrellyat münasibəti komponentləri müvazi şəkildə qarşılaşdırır və bunun nəticəsində qarşılaşdırılan komponentlərdən əsas informasiyaya malik komponent işlənmiş olur [1,s.157].

Qeyd edək ki, dialoqlarda həm zaman budaq cümləsinin bütöv, həm də yarımqıq formalarına rast gəlmək olur.

Bütöv forma: Bu forma dialoji şəraitdə obrazların nitqində işlədilir. Məsələn:

N ə c ə f - Bir bu qədər işlər əgər tikilib başa gəlsə, onda mən adımlı dəyişərəm (I.Əfəndiyev)

S ə d ə f - Bu beş ildə mən onu ancaq yuxumda görməyə o qədər adət etmişəm ki, indi aşkarda görəcəyimə heç inana bilmirəm (I. Əfəndiyev)

B a l l ı - O zaman görür ki, Ballının oğluna şər atmaq nə deməkdir! (I.Əfəndiyev)

U ğ u r - Bu dəfə mən kəndə gələndə güman edirdim ki, indi daha kənddə işləmək asandır (I.Əfəndiyev)

D i l ş a d - O Cahangiri görən kimi tanıdım ki, nə yuvanın quşudur (I.Əfəndiyev)

I l d ı r ı m Atayev - Ancaq sonralar gördüm ki, yox, iztirab iztirabdır! (I.Əfəndiyev)

Ş a h s u v a r o v - V a x t a ki Cahangir məni incə təbiətli adam hesab edir, o z a m a n rica edirəm bir şey çalısınız, qulaq asağ (I.Əfəndiyev)

Ş a h s u v a r o v - Əgər sən Atayevin qızı olsaydın, onda başqa məsələ idi (I, Əfəndiyev)

L ə t a f ə t - Mən də i n d i c ə yuxuda gördüm ki, sənə bir dəstə gül verirəm (I. Əfəndiyev)

R e y h a n - O z a m a n mən də bütün əhvalatı İldırım əmimə yazdım və xahiş elədim ki, şəxsən özü bura gəlsin (I. Əfəndiyev)

Zaman budaq cümləsinin bütöv forması ingilis dilinin mətnlərində geniş yayılmışdır. Məsələn: And I shall go on worrying until my results come through! When I explained to him what had happened, he seemed totally uninterested.

İngilis dilində dialoji nitqdə də belə elliptik zaman budaq cümlələrinə rast gəlinir. Məsələn: - Can I come to see you? – Whenever you want...

Yarımqıç forma: Bu forma dialoqun sual-cavab replikalarında özünü göstərir. Baş cümlə sual cümləsinin, budaq cümlə isə cavab cümləsinin funksiyasını yerinə yetirir.

- Əsgərin yanına nə zaman gedəcəksən? - Nə zaman özü sifariş etsə (danışqı dilində)

-Mahnını nə vaxt oxuyacaqsan?- Nə vaxt duyğularım oyansa (Y. Nəsirli)

Bundan əlavə, Azərbaycan dilində yarımqıç budaq cümlələrin elə formaları ilə də qarşılaşırıq ki, yarımqıç budaq cümlə müvafiq yox, başqa semantikəli sualın cavabı kimi meydana çıxır, daha doğrusu, cavab dolayı xarakter daşıyır. Məsələn:

-Sizinlə bir də görüşə bilərəmmi?

-Nə zaman istəsəniz (N. Abdullayev)

Sual və cavabın qarşılıqlı informasiya tutumu göstərir ki, əslində cavab təsdiq və ya inkar aspektində daha sadə quruluş və mənaya malik olmalıdır. T.Mü-zəffəroğlu fikrini davam etdirərək yazır ki, struktur semantikasından və əvvəlki cümlə ilə əlaqəsindən çıxış edərək həmin konstruksiya zaman budaq cümləli təbəl-i mürəkkəb cümlə kimi bərpa olunur: Nə zaman istəsəniz, mənimlə görüşə bilərsiniz. Buradan postpozitiv baş cümlə ixtisar olunmuşsa da, bərpası sual cümlə vasitəsilə mümkündür [1, s. 159].

Danışqı dilində bəzən -sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümlələri yerlərini dəyişə bilir. Bu vəziyyət aktuallaşma məqamında cümlənin parsellərə bölməsi ilə

müəyyətlənir. Məsələn: Hər gün səhər saat onla - on iki arasında zəng edə bilərsiniz. Nə vaxt könlünüz istəsə (M.İbrahimov).

Parseliyasiya hadisəsinə məruz qalmış həmin konstruksiyaları zaman budaq cümləsinə transformasiya etmək mümkündür: Nə vaxt könlünüz istəsə, o zaman zəng edə bilərsiniz. Burada “o zaman” sözü “hər gün səhər saat onla-on iki arasında” birləşməsinin yerinə işlənmişdir.

Zaman budaq cümləsinin yarımçıq formasına müasir ingilis dilində də rast gəlmək olur. Məsələn: *She went out in the evening. It was raining = When she went out in the evening, it was raining; He left home after dinner. He had finished his work = When he left home after dinner, he had finished his work.*

Zaman budaq cümləsinin natamam formalarının tədqiqi göstərir ki, belə konstruksiyalar mətn daxilində, dialoji şəraitdə özünəməxsus məna yükünü qoruyub saxlayır, istənilən məqamda onları bütöv forması ilə əvəz etmək mümkündür.

Ixtisar formal zaman budaq cümləsi.

Zaman budaq cümləsinin ixtisar formasında budaq cümlə işlənmə bilmir.

Belə ixtisar formalar müəyyən situasiyalar nəticəsində yarandığı üçün onları situativ zaman budaq cümləsi də adlandırmaq olar. “İxtisar forma sırf situativ xarakter daşıyır və daha çox ekstralinqvistik faktorla bağlı olduğu üçün onun məzmunu tam açıla bilmir. Digər tərəfdən isə, burada yalnız ikinci komponent işlədilmir. Bu zaman ya danışanın, ya da müəllifin marağı çərçivəsində cümlə yarımçıq kəsilir” [1,s.280].

Bu cür konstruksiyaların meydana gəlməsinin səbəbi danışanın emosiyası, yüksək həyəcanı ilə bağlıdır. Məsələn, - Dediyim isə o zaman ola bilər ki... Sənubərin nitqi tutuldu, dili dolaşdı (I. Əfəndiyev).

İngilis dilində: ... *while others prefer to live in town...* (I prefer to live in the village) [4]. Kommunikantın yüksək emosiyasını, hisslərini ifadə edən bu tip zaman budaq cümlələri ingilis dilində dialoji nitqdə daha intentiv işləkliyə malikdir. Natamam zaman budaq cümlələrinin bu tipi ingilis dilində bütöv zaman budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan *when, while, whenever, as, as long as, after, before, by the time that, since, till, until, as soon as* bağlayıcıları ilə bağlanır [5].

Beləliklə, insan təfəkkünün zaman haqqında düşüncələrinin müəyyən inkişaf dövründə meydana gəlmiş zaman budaq cümlələri hər bir dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında fəaliyyətini davam etdirir, ünsiyyətə xidmət edir və ünsiyyət prosesində kommunikaqların emosional vəziyyətini öz quruluşunda əks etdirən sintaktik bir vahid kimi aid olduğu dili təmsil edir.

Ədəbiyyat

1. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. B, 2002.
2. Баранникова Л.И. Основные сведения о языке. Москва - «Просвещение» - 1982.
3. Карнаухова А.А. Наполные придаточные предложение в современном английском языке. АҚД, Москва - 1982.
4. http://www.azargrammar.com/assets/advanced/UUEG03_TeachersGuide/UUEG03_TG_Ch17_pp181_189.pdf
5. <http://www.alleng.ru/mybook/3gram/synt22.htm>

Summary

The incomplete forms of the adverbial clause of time in the English and Azerbaijani languages

This article deals with the incomplete forms of the adverbial clause of time in the English and Azerbaijani languages. Here three types of the distinguished are incomplete adverbial clause of time in the English and Azerbaijani languages. They are elliptic adverbial clauses of time, unfinished adverbial clauses of time and abridged adverbial clauses of time. These three types of the adverbial clause of time in the English and Azerbaijani languages are explained here.

Резюме

Неполные формы обстоятельственного придаточного предложения времени в английском и азербайджанских языках

В этой статье рассказывается о неполных формах обстоятельственного придаточного предложения времени на английском и азербайджанском языках. Здесь отличен три типа неполного обстоятельственного придаточного предложения времени на английском и азербайджанском языках. Они эллиптические обстоятельственные придаточные предложения времени, незаконченные обстоятельственные придаточные предложения времени и сокращенные обстоятельственные придаточные предложения времени. Здесь раскрываются эти три типа обстоятельственного придаточного предложения времени на английском и азербайджанском языках.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. V.İvanşenko
Milli Aviasiya Akademiyasının
“İngilis dili” kafedrasının
23.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.12.2016

KOQNİTİV PARADİQMADA FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Açar sözlər: frazeoloji vahid, mədəni informasiya, ergonomik substratı, struktur-sintaktik xüsusiyyətlər

Keywords: phraseology unit, cultural information, ergonomic substrate, structural and syntactic features

Ключевые слова: фразеологическая единица, культурная информация, эргономические субстраты, структурные и синтаксические особенности

Müasir koqnitiv dilçilik elm qarşısında tamamilə yeni məqsədlər və vəzifələr qoyur. Ənənəvi struktur-semantik baxışlar inkar olunmasa da, koqnitiv dilçilik xalq təfəkkürünün izlərini prioritet tədqiqat sahəsi kimi ön plana çəkir.

Məlum olduğu kimi, koqnitivizm, ümumiyyətlə, idrak modellərini öyrənir. Koqnitivizmin əsasını koqnisiya anlayışı təşkil edir və bu gün ənənəvi elm sahələri öz əsas predmetindən başqa, dərk etmənin idrak mexanizmini də öyrənir. Beləliklə, dilçilik elminin obyektı olan dil idrak-koqnisiya prosesinin son mərhələsinin məhsulunu özündə cəmləşdirir. Dil vahidləri isə həmin prosesin nəticəsi, məhsulu kimi diqqəti cəlb edir.

Dil predmetinin dilin sistem-struktur mahiyyətindən uzaqlaşması dilçilik kontekstində dilin statusunu dəyişir. Aydın məsələdir ki, söhbət obyektin xüsusiyyətlərindən yox, subyektin yanaşmasından, baxışından gedir. Strukturalizm dili işarələr sistemi kimi dərk edirdi və sistemin ciddi struktura malik olmasından çıxış edirdi. Koqnitiv dilçilik dili milli mədəniyyətin ən parlaq və təfəkkürün ən vacib göstəricisi kimi qəbul edir. Strukturalizm özünü inandırmağa çalışırdı ki, dil strukturunu izah edən dilin mahiyyəti ilə bağlı hər hansı bir suala cavab verə bilər. Məlum olduğu kimi, poststrukturalizmin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, struktur bir abstrakt modeldir və son dərəcə mücərrəddir. Strukturu öyrənmək heç də hər bir suala cavab tapmaq demək deyildir.

Poststrukturalizm strukturalizmin əksi kimi, onu inkar edən konsepsiya kimi formalaşır. İnkarnın məzmunu isə məna fenomenini dilçilik məkanında ön plana çəkməkdən ibarət idi. Strukturalizm formal əlaqələri üstün tuturdu və relyativ mahiyyətə malik idi. İstənilən dil faktı sistemdə hökm sürən münasibətlərin nəticəsi kimi dərk olunurdu. Həmin münasibətlərdən kənarında heç bir dil vahidinin statusu müəyyən oluna bilməz. Beləliklə, strukturalizm münasibəti mütləqləşdirirdi və onu hadisədən üstün tuturdu.

Yalnız koqnitivizm yox, ümumiyyətlə antroposentrik yanaşma insan amilini vacib sayır. İnsan amili isə formal əlaqələrdən uzaqlaşır və mənaya yaxınlaşır. Strukturalizm dilçiliyi dəqiq elm etmək cəhdi kimi də dəyərləndirilə bilər. Koqnitiv dilçilik dildə milli özünəməxsusluğu axtarır, milli psixologiya və milli təfəkkürün izlərini bərpa etməyə çalışır.

Hər bir yeni elm istiqamətinin səciyyəvi aparatı olmalıdır. Əslində, elmi aparatın xüsusiyyəti elmin formalaşmasının qabarıq göstəricisidir. Elmi aparat isə ilk növbədə vacib terminlərin mahiyyətini və sistemləşməsini nəzərdə tutur.

Fikrimizcə, elmi müəyyənləşdirən onun sərhədləridir. Bir elm sahəsini qonşu olan digər sahələrdən sərhədlər ayırmalıdırsa, həmin sərhədlər özünü metodlar və prinsiplər, vacib anlayışlar və terminologiya sahəsində göstərir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas termini, fikrimizcə, *konsept* terminidir. Qeyd etməliyə ki, *konsept* termininin bu günə qədər bir mənalı tərfi yoxdur. Tərfin olmaması isə onun arxasında dayanan anlayışın qeyri-dəqiq olmasından xəbər verir.

Ümumiyyətlə, “konsept” anlayışı və *konsept* termini humanitar elmlər üçün yeni deyil. Belə hesab olunur ki, Orta əsrlər Avropa fəlsəfəsi bu anlayışdan geniş surətdə istifadə etmişdir. Lakin Orata əsrlər Avropa alimləri *konsept* terminini “anlayış”, “məfhum” mənasında işlədərək konseptlə anlayış arasında heç bir fərq görməyiblər.

Əlbəttə, adi və ümumişlək mənada istər tarixən, istərsə də bu gün konsept hadisəsi kütləvi şüurda “anlayışla” korelasiya olunur. Elmi mənada isə, xüsusən müasir elmdə *konsept* termini tamamilə yeni bir məzmun kəsb edir.

Müasir elm dedikdə, məhz koqnitiv yanaşma nəzərdə tutulur. Koqnitivizmin əsas məqsədi kütləvi xalq şüurunun dildəki inikasının bərpa olunması və izah edilməsi olduğundan, məhz “konsept” hadisəsi ön plana çəkilir. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, bu anlayışın və sözün müasir intellektual məkanda aktuallaşması təsadüfi deyil. Söhbət, əlbəttə, müvafiq obrazın aktuallaşmasından getməlidir. Əks təqdirdə *konsept* termini yalnız formal və şərti işarə kimi qəbul olunur və latın dilindəki etimonuna uyğun şəkildə “anlayış” kimi dərk və izah olunur: *konseptus* = “anlayış”.

Konsept mahiyyət etibarilə məfhumdan fərqlənir. Əsas və mühüm fərq konseptin milli-mədəni təsəvvürlərlə bağlı olmağındadır. Məfhum ümumbəşər konsept isə milli-mədəni səciyyə daşıyır. Belə ki, konsept etnik təfəkkürün göstəricisidir.

Hər bir leksik vahidin arxasında konsept dayanır, lakin frazeoloji vahidlərdə konsept qabarıq şəkildə təqdim olunur. Frazeoloji vahid sırf şərti işarə kimi işlənirsə və işarə kimi dərk olunursa, onun konseptual mahiyyəti ilk baxışdan nəzərə çarpmır. Lakin bu heç də frazeoloji vahidin konseptual mahiyyətini azaltmır. Frazeoloji vahidin konseptual mahiyyəti ayrı-ayrı danışanların dil şüurunun ifadəsi deyildir.

Milli frazeologiyada əks olunan konseptlərdən və onların milli təfəkkürü təqdim etmə özünəməxsusluğundan danışmaq lazım gəlir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində zurna komponenti ilə bir neçə frazeoloji vahid işlənir. Məs.: *zurna bağlamaq, zurna-balabanla qandırmaq, zurna çalınmaq, zurna çalmaq, zurnaya qoyub çalmaq, zurnası ilə oynamaq, zurnası sonraya qalib, zurnaçının ziy tutanı*.

Bu frazeoloji vahidlər “zurna” konseptinin Azərbaycan şüurunda əks olunan müxtəlif koqnitiv əlamətləri üzərində qurulur. Təhlil göstərir ki, zurna musiqi aləti bir konsept kimi yalnız musiqi ilə bağlı deyil. Musiqi qədər onun, yəni konseptin, formalaşmasında həmin musiqi alətinin ölçüləri və səsinin kobudluğu həlledici rol oynayır. Məsələn, *zurna-balabanla qandırmaq* frazeoloji vahidinin konseptual əsasını məhz “səs-küy”, “intensivlik”, “var gücü ilə” koqnitiv əlamətləri təşkil edir. Buradan məlum olur ki, frazeoloji vahidin koqnitiv əsasından danışarkən, frazeoloji semantikanın konseptlə əlaqəsini düzgün anlamaq və izah etmək lazımdır. Hər bir frazeoloji vahidin konseptual əsası təhlil zamanı üzə çıxarılır, lakin bu o demək deyil ki, konsept frazeoloji vahidin semantik və semiotik fundamentini bütövlükdə təşkil edir. Dil vahidinin əsasını konseptin bir hissəsi təşkil edir. Bu

seçimi milli şüur aparır və həmin prosesdə iki cəhət mühüm rol oynayır. İlk növbədə konseptin öz səciyyəsi nəzərə alınır. Belə ki, milli şüurda obyektin hansı xüsusiyyətləri konseptləşir və onu (obyektin obrazını) məhz milli-mədəni fakt kimi dərk etməyə imkan verir.

Dilin frazeoloji sistemi xalq şüurunun konseptual sistemindən, əlbəttə, dərdır. Frazeologiya konseptual sistem göstəricilərinin yalnız bir hissəsini təşkil edir. Lakin həmin hissə dil-milli şüur birliyinin, demək olar ki, ən parlaq göstəricisidir.

İkinci dərəcəli nominasiya vahidi olaraq, frazeoloji vahidlər yalnız konseptual baxımdan koqnitiv dilçilik üçün maraqlı deyil. Frazeoloji vahidlər, eyni zamanda, milli şüurun asosiativ mexanizmini özündə ehtiva edirlər.

Məsələn, milli frazeologiyada heyvan adları komponent səviyyəsində əks olunur. Koqnitiv dilçiliyi həmin heyvanların milli təfəkkürdə yadda qalan koqnitiv xüsusiyyətləri maraqlandırır. Əlbəttə, “ayı” yaxud “ilan” konseptinin Azərbaycan təfəkküründəki obrazı yalnız milli frazeologiyada əks olunmur. Deməli, həmin konseptlər haqqında yalnız frazeologiya əsasında dolğun fikir söyləmək olmaz. Koqnitiv frazeoloji tədqiqatı həmin konseptlərin milli frazeologiyaya hansı koqnitiv əlamətləri təqdim etdiyi maraqlandırır. Hər bir konkret frazeoloji vahidlə bağlı bu suala cavab verə biliriksə, deməli, konseptləşmiş obrazların milli təfəkkür üçün nə qədər vacib olduğunu dərk edə bilirik.

Konseptin zənginliyi bir sıra dil vahidlərində əks olunur. Adətən, ənənəvi olaraq, biz bu halı dilin zənginliyi ilə izah edirik, əslində isə bu konseptin zənginliyidir. Bir ekstralingvistik məzmun bir dil işarəsində adekvat olaraq əks olunmadığı halda, vahid bir paradigmadə əks olunur.

Fkrimizcə, bu hadisə sistem-struktur dilçiliyi koqnitiv dilçilik ilə birləşdirir. Məlum olur ki, bu iki istiqamət eyni faktı – dil kodunun qeyri-mütənasibliyini təsdiqləyir. Məsələn, struktur dilçilikdə, adətən, işarələyənin mövqeyini insan təfəkkürünün assosiativ səciyyəsi ilə izah etmək olur. Lakin işarələyənin inkişaf meylini həmin disproporsiyada məntiqi ardıcılıqla anlamaq olmur. Konsept anlayışı, fikrimizcə, buna yol açır. Məhz konseptin zənginliyi işarələyənin bir sıra dil vahidində əks olunmasının səbəbini sistem baxımından izah edir. Konseptual məzmun dil vahidinin mənası ilə üst-üstə düşür. İlk növbədə ekstralingvistik amillər dildə adekvat ifadəyə mane olurlar.

Milli-mədəni məzmun konsepti mental kateqoriya kimi həm kollektiv təfəkkürlə bağlayır, həm də verballaşmanın sərhədlərini son dərəcə geniş edir. Elə bu amil dil sistemi çərçivəsində sinonimliyin həm məntiqini müəyyən edir, həm də paradigmal qapalanmadan mühafizə edir. Bu hadisənin məntiqi, qeyd etdiyimiz kimi, struktur dilçilik mövqeyini koqnitiv dilçiliklə birləşdirir.

Məsələn, Amerika dilçilik məktəbi sinonimiya hadisəsini dil işarələrinin tam üst-üstə düşməsi kimi izah edir. Bunun ən qabarıq ifadəsini C.Layonzun məşhur “Introduction to theoretical linguistics” əsərində görürük. Koqnitiv baxışlar və koqnitiv məqsədlər isə, konsept anlayışını ön plana çəkərək, sinonimliyin qapalı hadisə olmadığını sübit edir. Konsept mental kateqoriya olaraq dil vahidindən daha zəngindir, heç zaman bir və ya bir neçə işarədə əksini tapa bilməz. Digər tərəfdən, sinonim dil vahidləri heç zaman eyni mənaya malik ola bilməzlər. Bu hadisəni struktur dilçilik işarənin sistem daxili dəyərinin semiotik fərqlə bağlılığı ilə izah edirsə, koqnitiv dilçilik konseptin dil işarələrindən zəngin olması ilə izah edir.

Koqnitiv təhlil də konseptən dil işarəsinə doğru istiqamətdə reallaşır. Lakin struktur təhlildən fərqli olaraq konkret bir işarəyə doğru yox, ümumiyyətlə dilin imkanlarına nəzarət edir. Bundan əlavə, strukturalizmdən fərqli olaraq, koqnitivizm dil faktını idrak modeli ilə bağlayır və milli təfəkkür zəminində dərk edir.

Konseptlər konseptosfera, konseptlər məkanı formalaşdırır və ayrı-ayrı konseptlər bu cür konseptosfera daxilində həm təşəkkül tapır, həm də izah olunmalıdır. Dünya bütöv olduğu kimi fraqmentlərə də bölünür. Yəni, real hadisə fraqmentdir. Dünyanın bütövlüyü isə kifayət qədər mücərrəd bir faktdır. İnsan təfəkkürü dünya ilə rastlaşanda, onu fraqmentlər sistemi kimi qəbul edir. Həmin bu hal dilin vasitəçilik funksiyası ilə üst-üstə düşür. Çünki bizə məlum dünya verballaşır və yalnız dil vasitə ilə təqdim oluna bilir. Nəyi biliriksə, o haqda danışa bilirik. Nəyi bilmiriksə, o haqda heç nə deyə bilmirik. Beləliklə də, bilik yalnız bu mənada işarələr sistemi olan dil ilə üst-üstə düşür.

Ağzından od yağıdırmaq yaxud *ağzından od yağmaq* frazeoloji vahidlərinin əsasını isə “od” konseptinin mənfi koqnitiv əlaməti təşkil edir. Bu əlamət daha çox ekspressiv səciyyə daşıyır. Burada söhbət odun qorxunc və dəhşətli bir qüvvə olduğu vurğulanır. Həmin “dəhşət” intellektual səviyyədə yox, emosional səviyyədə reallaşır.

Digər tərəfdən, “od” konsepti rəmzi olaraq “hirs” bildirir. Lakin bu məqamda da eynilə ekspressiya məntiqi üstələyir. “Hirs”in özü belə yalnız emosiya bildirir.

Koqnitiv dilçilik üçün bir sıra yeni anlayışlar mühüm rol oynayır. Məsələn, xalq təfəkkürü və xalq psixologiyası anlayışlarından dilçilər həmişə istifadə ediblər. Leksika və frazeologiyanın təhlilində, paremioloji vahidlər və məsəllər haqqında fikir yürüdəndə həmişə bu dil vahidlərinin bilavasitə mədəniyyət və xalqın kütləvi şüuru ilə bağlılığı vurğulanmışdır. Lakin müasir koqnitiv dilçilik, ümumiyyətlə, dili, onun sistem təbiətini və quruluşunu təfəkkürün bilavasitə nəticəsi kimi dəyərləndirir. Bu yeni intellektual məkanda konseptual sistem, kateqorizasiya, mentalitet və koqnitiv baza kimi anlayışlar əsas rol oynayır.

Konseptlər milli təfəkkürü konseptual sistem vasitəsi ilə müəyyənləşdirir. Demək olar ki, insan və gerçəklik arasında həmin konseptual sistem dayanır. Yəni, insan idrakı, onun şüuru bilavasitə gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirmir, gerçəkliyin obrazlarını yaradır. Gerçəklik fraqmentlərə bölünürsə, bizim onun haqqındakı biliyimiz də fraqmentar səciyyə daşıyır. Lakin həmin fraqmentlər sistem təşkil edir, çünki gerçəklik nə qədər fraqmentar olsa da, bir o qədər də vahiddir. Konseptual sistem insan idrakının məhsuludur, lakin həmin konseptual obrazların sistemidir.

Koqnitiv dilçiliyin ən çox müraciət etdiyi terminlərdən və anlayışlardan biri “milli mentallıqdır”. Mentallıq əslində idrak proseslərinin sistemidir. Dərin təhlil göstərir ki, məhz bu mental proseslərin nəticəsində şüurda yuxarıda qeyd etdiyimiz dünyanın dil mənzərəsi yaranması mümkün olur. Əslində dünyanın mənzərəsi məhz dildə reallaşır.

Koqnisiya anlayışını dil və mədəniyyətlə bilavasitə bağlı tərzdə qəbul və izah etmək lazımdır. Yəni koqnitiv dilçilik dili koqnisiya modellərinin son mərhələsinin məhsulu kimi dərk edirsə, həmin koqnisiya modelləri son dərəcə mürəkkəb mental hadisə kimi özünü büruzə verir. Məsələn, koqnitiv modeldə geriye və qabağa yönəlmiş planlar mövcuddur. Fəaliyyət mexanizminin mental əsasını geriye yönəlmə təş-

kil edir, yəni insanlar fəaliyyətə başlayarkən mütləq öz fərdi xatirələr sistemini fəallaşdırırlar. Aydın məsələdir ki, bu xatirələr keçmiş tanışlığın obrazlarıdır.

Digər tərəfdən, insan gələcəyi özünə təsəvvür edir. Yəni yeni bir fəaliyyətə başlayanda, insan mütləq gələcəyin obrazını yaradır. Bu isə qabağa yönəlmiş plandır. Hər iki istiqamətdə konseptual sistem işə salınır. Hər iki planda dil vahidləri və onların semantik və konnotativ məzmunları mühüm rol oynayır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ətraf mühit, gerçəklik insan təfəkkürünə bilavasitə təsir göstərmir. Onlar hər bir insanın fərdi şüurunda və xalqın kütləvi şüurunda obrazlar, konseptlər şəklində yaşayır. Həmin obrazların səciyyəsi mütləq yeni hadisələrin dərk edilməsində mühüm rol oynayır, əslində onların səciyyəsinə müəyyənləşdirir.

Frazeoloji vahidlərdə milli-mədəni və tarixi-mədəni informasiya komponent səviyyəsində təqdim oluna bilər. Məsələn, *Burada mən, Bağdadda kor xəlifə, Araz aşığından, Kür topuğundan, zurna ilə qandırmaq* və s. Milli-mədəni komponentlər bu cür frazeoloji vahidlərin tərkibində mühüm rol oynayır. Məhz bu komponentlər məzmunu konkretləşdirir.

Lakin *xatirələr* planı əslində ən adi leksik vahidlərin məzmununda da özünü göstərir. Hadisənin adlandırılmasının özü mühüm rol oynayır. Mənanın əsasını təşkil edən anlayışın konkret quruluşu mental özünəməxsusluğa malikdir. Leksik vahidlərin sistem daxili əlaqələri də koqnitiv səciyyəyə daşır, xalqın ümumi dünyagörüşlərini əks edir.

Dünyanın dil mənzərəsi gerçəkliyin sistem konseptlər şəklində dildə əks olunması deməkdir. Bu cür biliklər sistemi xalq mentalitetinin koqnitiv bazasını təşkil edir. Əslində, dünyanın dil mənzərəsi haqqında hər bir fikir milli dilin leksik-semantik sisteminin sistem şəklində də təhlilinə əsaslanmalıdır. Məsələn, insanların canlılar dünyası haqqında bilikləri onların dillərində əks olunur. Dildə yoxdursa, deməli, bilik də mövcud deyil. Bunun sırf praktik tezisi də ola bilər. Bəzən biz kimsə haqqında deyirik ki, insan ağıllıdır, lakin dil qabiliyyəti yoxdur. Bu fikir yanlışdır. İnsan bildiyi deyə bilər, deyə bilmirsə, deməli, bilmir.

Milli dilin lüğətində xalqın ilk növbədə bilikləri, yəni koqnitiv modellərin məhsulu, koqnişiya proseslərinin nəticələri əks olunur. Bu baxımdan, hər bir lüğət mənimsənilmiş və mənimsənilməmiş, leksik-semantik hissələrə bölünür. Bundan əlavə, lüğətdə əksini tapan yad semantemlər xalqın şüur səviyyəsini, mədəniyyətin yüksəliş nöqtəsini əks edir. Ayrı-ayrı dillərdən sözlər alınır, onlar hətta tərcümə olunub müəyyən paradigmatik sistem də yarada bilər. Lakin işlənməsi məcburi ola bilməz.

Buradan məlum olur ki, milli konseptosferanı müəyyən etmək mürəkkəb və çoxlu ayrı-ayrı müstəqil tədqiqatlar tələb edən bir işdir. Əslində, konseptosferanın müəyyən olunması dilin koqnitiv baxımdan təhlilindən sonra baş verməlidir. Lakin əvvəlcədən, nisbi də olsa, konseptosferanın mühüm istiqamətləri konkretləşməlidir. Əsas çətinlik konseptlərin mental səciyyəsi ilə bağlıdır. İstənilən tədqiqat isə leksik vahidlərdən və leksik sistemdən çıxış edə bilər, çünki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, konseptlər verballaşmasa, biz onların olub-olmamasından xəbər tuta bilmərik.

Beləliklə, konseptosfera müəyyənləşəndə, bir neçə mental sahə konkretləşməlidir ki, onomasioloji istiqamətdə tədqiqat aparıla bilsin. Çox maraqlıdır ki, koqnitiv tədqiqatlar da əksər hallarda qeyri-elmi təsəvvürlərə əsaslanırlar.

V.A.Maslova yazır: “Yüksək züvvar” dini jurnalının fikrinə görə, xalqımızın şüuruna, mentalitetinə və mənəvi təcrübəsinə daxil olan genetik kod *Söz, Yaradan, Həqiqət, Xeyir, Səadət, Sülh, Azadlıq, Mənfəət, İnsan* konseptləri ilə representasiya oluna bilər ki, bunlardan hər biri rus pravoslav şüuru konseptosferasının sərhədlərində sakral mənalara malikdir”.

Əslində, *Söz, Yaradan, Həqiqət, Xeyir, Səadət, Sülh, Azadlıq, Mənfəət, İnsan* kimi sözlər konsept deyil, onlar ən yaxşı halda konseptlərin verballaşmasına xidmət edən leksik vahidlərdir. Bir məqamı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. V.A.Maslovanın əsərində bütün bu konseptlər rus dilinin leksik vahidləri ilə verballaşmış: *Слово, Творец, Истина, Добро, Благо, Мир, Свобода, Польза, Человек*. Bu sözləri Azərbaycan dilinə tərcümə edən müəyyən və ciddi bir seçim qarşısında durur. Ən azı rus dilinin omonim sözlərindən birini seçmək lazım gəlir. Məsələn, *Мир* sözünü “sülh” yaxud “dünya” kimi vermək lazımdır. *Польза* – “xeyir”dir ya “mənfəət”? Rus dilindəki *Благо* sözü və anlayışı yunan və dini mənşəli olaraq son dərəcə mürəkkəbdir. Onu “xeyir”, “aydınlıq”, “bərəkət”, “səadət”, “xoş məram” və bir çox digər sözlərlə Azərbaycan dilinə tərcümə etmək olar. Belə halda *Благо* söz kimi yox, “Благо” konsept kimi verilməlidir ki, bu konsept bir sıra leksik vahidlərlə Azərbaycan dilində xır dalanmalıdır, izah olunmalıdır.

Maraqlı cəhətin digəri bu konseptlərin müəyyən olunmasındadır. İlk baxışdan məlum olur ki, göstərilən konseptlər universal səciyyə daşıyır. Universal deyərək, biz bu *Слово, Творец, Истина, Добро, Благо, Мир, Свобода, Польза, Человек* konseptlərinin (əslində leksik vahidlərinin) köməyi ilə verballaşan dəyərləri bütün insanlara şamil edirik. Bəlkə də bu iddia yanlışdır, çünki bu günün özündə, məsələn, meşələrdə yaşayan və insan sivilizasiyasından xəbəri olmayan vəhşi, hətta hannibal tayfalar mövcuddur. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, *Слово, Творец, Истина, Добро, Благо, Мир, Свобода, Польза, Человек* konseptləri müəyyən tək Allahlıq dini baxışlarla bağlı olan dəyərlərdir.

Gətirilən konseptlərin (yaxud leksik vahidlərin) təhlili göstərir ki, bunlar ənənəvi xristian anlayışlarıdır və dini anlayışlar olaraq, müəyyən və konkret fəlsəfi, mənəvi və konseptual səciyyə daşıyır.

Mentalitet yaxud *milli mentaliq* – “milli psixologiya” deməkdir. Milli psixologiya isə nə qədər milli olsa da insani psixologiyadır. Bir sözlə, milli kütləvidir, kütləvi isə kifayət qədər mücərrəddir. Hər bir mücərrəd anlayışı konkretləşdirmək üçün, onu fərdiləşdirmək lazım gəlir. Milli mentalitet insanların mentalitetidir, insanların daxili aləmi isə yalnız müsbət keyfiyyətlərdən ibarət ola bilməz.

V.A.Maslova gətirdiyi konseptlər isə nəinki müsbət, onlar son dərəcə yüksək mənəvi dəyərlərin adlarıdır. Hətta ilk baxışdan ən sadə görünən konseptlər yüksək mənəvi məzmunla malikdir. Məsələn, “insan” konsepti *insan* sözünün siq-nifikatını təşkil edən tərifi ibarət deyil.

Koqnitiv dilçilik çərçivəsində aparılan tədqiqatlar mütləq sistem səciyyə daşmalıdır. Əslində, bir tədqiqat nə qədər də sistemli və kompleksli olsa da, bütün suallara cavab verə bilməz. Sistem səciyyədən bəhs edərkən, bilmək lazımdır ki, hər hansı bir konkret tədqiqatın sistemliyindən söhbət getmir. Söhbət məqsədyönlü şəkildə aparılan silsilə tədqiqatların sistemliyindən gedir. Bunlar biri-birini tamamlayaraq həm dil, həm də milli şüur haqqında düzgün təsəvvür yarada bilər. Əks təqdirdə bütün deyilənlər son dərəcə nisbi və qeyri-dəqiq olacaqdır.

Koqnitiv təhlilə cəlb olunan frazeoloji vahidlər sistem-struktur dilçiliyin metod və prinsipləri əsasında da interpretasiya olunmalıdır. Başqa sözlə, koqnitiv təhlil təcrid olunmuş şəkildə aparılmamalıdır. Məsələn, tədqiqatçı maraqlandıran konseptual sistemi təşkil edən konseptlər və onları verballaşdıran leksik vahidlər frazeosemantik səviyyədə təhlil olunmalıdır. Leksik vahidin bildirdiyi anlayışın frazeoloji mənanın təşkilindəki rolu müəyyən olunmalıdır. Bu əməliyyat ilkin mərhələdə olmalıdır. Təhlilin ikinci mərhələsində həmin frazeoloji vahidlər paradigmatik münasibətlər və sintaqmatik əlaqələr səviyyəsində izah olunur və beləliklə də dilin forma planı haqqında sistem təsəvvür yaranır.

Koqnitiv tədqiqat ilk növbədə dil vahidlərini konseptual baxımdan öyrənir. Məsələn, frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunu təşkil edən konseptlərin koqnitiv əlamətləri müəyyən olunur. Müəyyən hadisələr və əşyalar üzrə frazeosemantik sistemdə iştirak edən koqnitiv əlamətlər sistemləşdirilir. Həmin sistemləşdirmə əməliyyatında əsas konseptləri bildirən leksik və frazeoloji vahidlər həm paradigmatik, həm də sintaqmatik xətlər üzrə genişlənilir. Əslində, konsept mental hadisədirsə, onun mahiyyətini elə bu yolla müəyyən etmək olar. Əlbəttə, söhbət milli dil səviyyəsində reallaşan konseptdən gedir. Çünki tam və bütöv konseptual təsəvvür yaranmaq üçün ədəbiyyat da tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Bu cür koqnitiv tədqiqat çərçivəsində folklor müstəsna rol oynayır. Yazılı ədəbiyyatdan çox folklor koqnitiv tədqiqat üçün adekvat material verir. Lakin ədəbiyyat məkanında da əsas etibarilə dil vahidləri tədqiq olunur. Sadəcə xalq düşüncəsini formalaşdıran və onu təqdim edən leksik vahidlər, söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər, mürəkkəb söz kompleksləri və mürəkkəb sintaktik bütövlər.

Fikrimizcə, frazeoloji vahidlər folklor məkanında öyrəniləndə koqnitiv tədqiqatlar daha dəqiq ola bilər. Bunun əsas səbəbi dil və ədəbiyyatın vahid şəkildə təhlil olunmasındadır. İnsanların və eləcə də xalqların həyatı stereotiplər arasında və kontekstində keçir. Stereotip deyəndə, həyat haqqında olan adi təsəvvürlər nəzərdə tutulur. Belə adi təsəvvürlər frazeoloji səviyyədə öz qabarıq əksini tapır. Düzdür, əksər hallarda onlarda olan stereotipik informasiya implisit səviyyədə gizlənilir, koqnitiv təhlilin vəzifəsi onu müəyyən etməkdən ibarət olur. Lakin bir çox hallarda da bu növ informasiya dil vahidlərinin, frazeoloji vahidlərin komponent səviyyəsində təqdim olunur. Ən adi və işlək frazeoloji vahidlər xalq təsəvvürlərini əks edir. Məsələn, *bacarana can qurban* ifadəsinin arxasında böyük bir fəlsəfə dayanır. Bu ifadə həm müsbət, həm mənfi mənada izah oluna bilər, lakin hər iki halda xalq mentaliteti açıqlanır. Fəlsəfi nəticə isə ondan ibarət olur ki, xalqın fikrinə görə, qalibi məhkəməyə çəkmirlər. Bu tezis müxtəlif mənalarda yozula bilər. Məsələn, tərəddüd etməkdənsə, fəaliyyətdə olmaq yaxşıdır; insanlar müvəffəqiyyəti çox sevirlər; müvəffəqiyyət onların gözündə bütün nöqsanları örtür; insanlar, adətən, müvəffəqiyyətə nail olan insanların işində bir mənəvi çatışmazlıq tapmaq istəyirlər və s. Lakin bunların hamısından üstün fəaliyyət, qoçaqlıq və qələbə stereotipləridir. Azərbaycan şüurunda qoçaqlıq çox yüksək qiymətləndirilir. *Qoçaqlıq* deyəndə isə, yalnız “qorxmazlıq” nəzərdə tutulmur. Azərbaycanlılar, adətən, kiməsə *qoçaq* deyəndə, onun iş görmək bacarığını nəzərdə tuturlar, pul qazanmaq, çoxlu xeyirli işlər görmək, həyatda quruculuq fəaliyyəti ilə məşğul olması vurğulayırlar.

Beləliklə də, hər bir frazeoloji vahidin arxasında xalq idrakı və xalq dünyagörüşləri haqqında mühüm informasiya gizlənilir.

Ədəbiyyat

1. Цветков В.Я. Семантические информационные единицы как развитие идей Л. Флориди // European Researcher, 2012, Vol. (25), №7.
http://www.erjournal.ru/journals_n/1342466136.pdf
2. Bayramov H.A. Orxon-Yenisey abidələrinin frazeologiyası//Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, № 2.
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М.: Прогресс, 1978.

Summary

Phraseological units in cognitive paradigm

Cognitive linguistics consider a language as the most brilliant symbol of a national culture and the most important indicator of intelligence. Structuralism was trying to convince itself that a language can answer any question that describes the structure of a language on the merits. Cognitive research studies a language, first of all, from the conceptual point of view. For example, the cognitive features of concepts that make up the semantic structure of phraseology units are determined.

Резюме

Фразеологические единицы в когнитивной парадигме

Когнитивная лингвистика рассматривает язык, как яркий показатель национальной культуры и как самый главный индикатор мышления. Структурализм пытался убедить себя в том, что язык может ответить на любой вопрос, описывающий структуру языка по существу.

Когнитивное исследование изучает языковые единицы, в первую очередь, с концептуальной точки зрения. Например, определяются когнитивные признаки понятий, составляющих семантическую структуру фразеологических единиц.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Qasimov
BSU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının
11.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.01.2017

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Açar sözlər: *Söz birləşmələri, ismi birləşmələr, onların növləri, isim, sifət, say, əvəzlilik*

Keywords: *The combination of words, nominal compounds and their types, nouns, adjectives, numerals, pronouns*

Ключевые слова: *Сочетание слов, номинальные соединения и их типы, существительные, прилагательные, числительные, местоимения*

Son illər dünya dilçiliyində müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi bir tendensiya şəklini almışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dili də bir sıra Avropa dilləri ilə müqayisə edilir, müxtəlif dil faktları qarşılaşdırılaraq onlardakı oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq biz Azərbaycan və ingilis dillərində söz birləşmələrini qarşılaşdıraraq, onların bəzi məqamlarına aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Söz birləşməsi dedikdə iki və daha artıq sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək əmələ gətirdiyi sintaktik vahidlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində söz birləşmələri olduqca geniş şəkildə tətbiq və tədris edilir. Lakin ingilis dilində biz bunu müşahidə etmirik.

Azərbaycan dilində söz birləşmələri ismi və feli birləşmələrə bölünür. İsmi birləşmələrin əsas tərəfləri, əsasən, isimlərdən və isimləşmiş sözlərdən ibarət olur. İsmi birləşmələrdə 1-ci tərəf 2-ci tərəfi təyin etdiyi üçün onlara təyini söz birləşmələri də deyilir. İsmi birləşmələri I, II və III növ ismi birləşmələrə bölürlər [4, s.24].

I növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasında mənə cəhətdən bağlılıq olur: 1T0+2T0 quruluşunda olur. Birinci-asılı tərəf isim, sifət, say, əvəzlilik, feili sifət və s.-lə ifadə edilir. Məsələn: yaşıl ağac, böyük çanta, balaca qız, qədim şəhər, beş kitab və s.

Eyni tipli birləşmələrə ingilis dilində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn: green tree, big bag, little girl, old city və s.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan - dilində I növ ismi birləşmələrin birinci tərəfləri ifadə vasitəsi baxımından olduqca rəngarəngdir. İsimlər birinci növ ismi birləşmələrin birinci tərəfi kimi çıxış edərsə, bu vəziyyətdə isimlərdə atributivləşmə, konversiya prosesi baş verir və o, təyin funksiyasını yerinə yetirir. Həmin xüsusiyyətin tarixi isə çox qədimlərə gedib çıxır. Bu cəhət

özünü həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində folklorda - el ədəbiyyatında, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə də göstərir. Məsələn; 1. İng. dilində:

A cat in gloves catches no mice/

-Əlcəklə pişik siçan tutmaz. Azərb. dilində:

Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz.

2. İng. dilində: A good dog deserves a good bone/

Yaxşı itə yaxşı sümük düşər. Azərb.

dilində: Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz.

3. İng. dilində: It is a good horse that never stumbles

Azərb. dilində: Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz.

Azərbaycan dilində II növ ismi birləşmələr də geniş yayılmışdır. Bu birləşmələrin quruluşu 1T0+2T0 modelinə uyğun gəlir [4,s.42]. Məsələn: Qız qalası, şam meşəsi, quş yuvası, Kəpəz dağı, Xan sarayı, Xəzər dənizi və s.

II növ ismi birləşmələrin məzmununda bir qədər qeyri-müəyyənlik olur. Yalnız yiyəlik halın şəkilçisi əlavə edildikdən sonra buradakı qeyri-müəyyənlik müəyyənliyə çevrilir:

II növ	III növ
quş yuvası	quşun yuvası
dağ havası	dağın havası
xan sarayı	xanın sarayı və s.

II növ ismi birləşmələr ingilis dilində yox dərəcəsinədir. Çünki ingilis dilində isimlərin yiyəlik halı canlı varlıqları, insanları, heyvanları bildirən isimlərlə, həmçinin zaman, məkan mənalı digər isimlərlə də işlənir. Təkdə olan canlı isimlərin yiyəlik halı ismin sonuna (-'s) əlavə etməklə düzəlir:

My aunt's name - xalamın adı A
fox's tail - tülkünün quyruğu

İngilis dilində cəm isimlərin yiyəlik halı sözün sonuna yalnız (') apostrof əlavə edilməklə düzəlir. Məsələn:

The girls' names - qızların adları
The boys' friends - oğlanların dostları
My brother's pen - qardaşımın qələmi
The girls' eyes - qızın gözləri
Five dollars' shirt - beş dollarlıq köynək və s.

Cəm formasının xüsusi yolla əmələ gətirildiyi bəzi isimlərin yiyəlik halı həm təkdə, həm də cəmdə eyni qayda ilə, yəni ('s)-lə düzəlir.

This man's cap - bu kişinin papağı
These men's caps - bu kişilərin papağı
The child's toy - uşağın oyuncağı
The children's toys - uşaqların oyuncaqları və s. [6, s.39]

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, yiyəlik halın iştirakı ilə ingilis dilində əmələ gələn birləşmələr, yalnız Azərbaycan dilindəki III növ ismi birləşmələrə - III növ təyini söz birləşmələrinə bənzəyir.

Azərbaycan dilindəki III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi müəyyən yiyəlik halda olur, II tərəfi isə hər üç şəxsin tək və cəminin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə edilə bilər. Bu birləşmələrin quruluşu 1Ty+2Tm modelinə uyğun gəlir. Məsələn; mənim dostum, sənin qardaşın, onun atası, bizim kəndimiz, sizin məktəbiniz, onların kitabları və s.

III növ təyini söz birləşmələri II növ təyini söz birləşmələrindən bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir:

1) III növ birləşmələrdə tərəflər həm ayrılıqda, həm də birlikdə cəmlənə bilər. Məsələn:

İngilis dilində cəm isimlərin yiyəlik halı sözün sonuna yalnız (') apostrof əlavə edilməklə düzəlir. Məsələn:

The girls' names - qızların adları
 The boys' friends - oğlanların dostları
 My brother's pen - qardaşımın qələmi
 The girls' eyes - qızın gözləri
 Five dollars' shirt - beş dollarlıq köynək və s.

Cəm formasının xüsusi yolla əmələ gətirildiyi bəzi isimlərin yiyəlik halı həm təkdə, həm də cəmdə eyni qayda ilə, yəni ('s)-lə düzəlir.

This man's cap - bu kişinin papağı
 These men's caps - bu kişilərin papağı
 The child's toy - uşağın oyuncağı
 The children's toys - uşaqların oyuncaqları və s. [6, s.39]

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, yiyəlik halın iştirakı ilə ingilis dilində əmələ gələn birləşmələr, yalnız Azərbaycan dilindəki III növ ismi birləşmələrə - III növ təyini söz birləşmələrinə bənzəyir.

Azərbaycan dilindəki III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi müəyyən yiyəlik halda olur, II tərəfi isə hər üç şəxsin tək və cəminin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə edilə bilər. Bu birləşmələrin quruluşu ITy+2Tm modelinə uyğun gəlir. Məsələn; mənim dostum, sənın qardaşın, onun atası, bizim kəndimiz, sizin məktəbiniz, onların kitabları və s.

III növ təyini söz birləşmələri II növ təyini söz birləşmələrindən bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir:

1) III növ birləşmələrdə tərəflər həm ayrılıqda, həm də birlikdə cəmlənə bilər. Məsələn:

Qızın kitabları - Qızların kitabları Bu cəhəti ingilis dilində də müşahidə etmək olur. Məsələn: Girls books - qızın kitabları Girls' books - qızların kitabları (6. 48) İngilis dilində bəzi sözlər cəmdə işlənərkən daxili fleksiyaya uğrayır. Məsələn: foot - ayaq; feet - ayaqlar

Bu tipli sözlərin III növ ismi birləşmə əmələ gətirməsi də bir qədər fərqlidir. This man's caps - kişinin papaqları These men's caps- kişilərin papaqları The woman's rights - qadının hüquqları The women's rights- qadınların hüquqları və s. [6, s.67]

2) III növ söz birləşmələrinin tərəfləri arasına Azərbaycan dilində istənilən qədər sözlər artırıla bilər. Həmin sözlər birləşmənin II tərəfinə - əsas tərəfinə aid olub onu izah edir. Məsələn: a) Dağların havası - Dağların sərin havası

b) Bulağın suyu - Bulağın şır-şır axan, sərin suyu və s. III növ təyini söz birləşmələrində müşahidə etdiyimiz bu xüsusiyyət ingilis dilində də müşahidə edilir. Məsələn:

a) My brother - mənim qardaşım
 My little brother - mənim kiçik qardaşım
 b) A schoolboy's bag - məktəbli oğlanın çantası

A schoolboy's big bag - məktəbli oğlanın böyük çantası

c) The sun's ray's - günəşin şüaları

The sun's hot ray's - günəşin isti şüaları

İngilis dilində bəzən yiyəlik halda olan ismin əmələ gətirdiyi birləşmə I növ təyini söz birləşməsi olur. Məsələn:

Today's newspaper - bugünkü qəzet

Birləşmənin birinci - asılı tərəfi “today's” sözü yiyəlik halda işlənmişdir, lakin birinci növ ismi birləşmənin birinci tərəfi olaraq təyinedici funksiyanı yerinə yetirir.

Bu xüsusiyyətə Azərbaycan dilində rast gəlinmir. İngilis dilində də bəzən Azərbaycan dilində olduğu kimi, yiyəlik halında işlənən sözlər bir-birinin ardınca gəlir və mürəkkəb quruluşlu söz birləşmələri yaradır. Məsələn:

He is the father of my sister's husband.

O, mənim bacımın ərinin atasıdır.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fərqli morfoloji quruluşa malik olan Azərbaycan və İngilis dillərində söz birləşmələri bəzi linqvistik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənsə də, bəzi cəhətlərinə görə eynilik təşkil edir.

Həmin oxşar və fərqli cəhətləri meydana çıxarmaq üçün də geniş, qarşılıqlı-müqayisəli təhlillərin, tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 1962
4. Abdullayev, Seyidov, Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1972
5. Amosov N.N. Osnovı anqliskoy frazeoloqii. Leninqrad, 1963
6. Oxenden C.Latham-Koenig Ch. New English file. Oxford. Up. 1996

Summary

Collocations in the Azerbaijani and English languages

In the article combinations in the Azerbaijani and English languages were compared with those of common and distinctive features which have been found. The views expressed in both samples have been proved.

Резюме

Словосочетания в азербайджанском и английском языках

В статье сравниваются словосочетания Азербайджанского и английского языков, которые имеют разные морфологические структуры. Были найдены общие и отличительные особенности. Выраженные теоретические мнения были доказаны образцами данных языков.

*Rəyçi: dos. S.İmanova
ADBTİA-nın “Sosial elmlər” kafedrasının
23.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

İSPAN DİLİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN
MƏCAZİ SEMANTİKASI

Açar sözlər: rəng, məcazi, frazeologizmlər, tərcümə, nümunə, ifadə

Keywords: color, figurative, example, translation, phraseology, expression

Ключевые слова: цвет, переносный, фразеологизмы, перевод, пример, выражение

Rənglərlə işlədilən ifadələrdən danışılırsa, məcazi mənə və ya çoxmənalılıq daha ön planda olur. Rənglərin ilkin ifadə etdiyi mənə sayı digər məcazi mənələrdən nisbətən az olur. Məsələn, *kitab qırmızıdır; qırmızı adam, qıpqırmızı oldum* və s. Qırmızının rəng bildirməkdən əlavə, xasiyyət, hiss dəyişməsi və başqa mənələr ifadə edir. Rənglərin işləndiyi söz birləşmələr məcazi mənə yükü daşıyır və sabit söz birləşmələri hesab olunur, çünki bu ifadələri tərkib hissələrinə ayırıldıqda mənə tamamilə anlaşılmaz olur. Söz birləşmələri sabit və sərbəst olmaqla iki hissəyə bölünür. Sərbəst söz birləşmələri adından göründüyü kimi tərkibindəki sözlər ayrı-ayrı işlənsələr də, müstəqil şəkildə fikir ifadə edə bilirlər. Frazeologiya termini *fraza* sözündən düzəlsə də, Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif mənələrdə işlədilmişdir. Bu söz müəyyən mətnlərdə “cümlə” kimi başa düşülürdü.

Frazeologiya yunanca *phrasis* - ifadə, *logos* - təlim sözlərindən ibarətdir. Bu termini biz hər hansı bir dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı kimi başa düşürük. Digər tərəfdən də dilçilik elmində belə vahidlərdən bəhs edən fənnin adıdır. Bu fənn məcazi mənə ifadə edən söz birləşmələri tədqiq edir. Bu sahə həmişə əsas tədqiqat mərkəzi olmuşdür. Ferdinand de Sössür dildəki sabit ifadələri sərbəst söz birləşmələrdən belə fərqləndirir [1, s.122-123]:

“Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən, daxilindəki ayrı-ayrı mənələrə malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu, məqbul sayılmır. Bunların ənənəyə görə daşdığı mənə, komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr düzəlmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir”

Rənglər 2 qrupa bölünür: xromatik (boyalı) və axromatik (neytral, boyasız). Xromatik rənglərə bənövşəyi rəngdən, qırmızı rəngə qədər spektrin bütün rəngləri və onların çalarları daxildir. Axromatik rənglərə ağ, qara, boz rəngləri aid edirlər. Xromatik rənglərin duyulması rəng tonu, rəng doyumluluğu və işıqlılığı ilə xarakterizə olunur. Rəng tonu xromatik rəngləri bir-birindən fərqləndirən əsas keyfiyyətdir. Rəng tonu elektromaqnit dalğalarının uzunluğundan asılıdır.

Bədi və ya hər hansı mətni gözəlləşdirən metaforalar rəng adları ilə olduqda oxucunun könlünü daha çox oxşaya bilir. Rəng bildirən məcazi metaforaların tərcüməsində bu çalarlılığı saxlamaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas hesab etdiyimiz ağ, qara, yaşıl, qırmızı və s. rənglərdən daha çox xromatik rənglər bədi əsərlərdə istifadə edilir. Qiymətli metallar olan qızıl və gümüş adları ilə də işlənən metaforaların sayı çoxdur. İngilis dilində də bu cür metaforalara rast gələ bilərik. Məsələn:

Over the sand of gold.. - Qızıl qumlar üzərində..

Silver waters of the moon – Ayın gümüşü suları (Ayın sudakı rəngi)

Fields with silver edge- Gümüş haşiyəli tarlalar

Miles and miles of golden moss, silently and very fast – Min, minlərlə qızıl mamırlar, çox sürətli və sükutlu..

İspan Real Akademiyası izahlı lüğətinin müəlliflərindən olan, XIX əsrin görkəmli filoloq və leksikoloqu Xulio Kasares Sañçes İspan dilində tammənəli sözlərin birləşməsindən düzələn sabit söz birləşmələrinin nitq hissələrinə ekvivalentliyindən bəhs edir, bunları sifət, fel, isim, zərf və nidaya ekvivalent olmasına görə qruplaşdırır [2,s.71-178]. Sonra tam mənası olmayan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qrupun xüsusiyyətlərinə toxunur. “Bağlama” səciyyəsi daşıyanları sintaktik vəzifələrinə görə iki qrupa bölür: bağlayıcı vəzifəsində işlədilənlər və sözünü vəzifəsində olanlar.

Frazeoloji birləşmələr hər bir dildə mövcuddur və bir fikir hər bir dildə müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Bu səbəbdən deyirik ki, frazeoloji vahidlər dildə hazır olur və sözbəsöz tərcüməsi düzgün hesab edilmir. Yuxarıda biz İspan və Azərbaycan dillərində bəzi frazeoloji vahidlərin oxşar tərcümə və söz tərkibindən danışdıq. Lakin bu nümunələr elə də çox deyil. Sabit söz birləşmələri olduğundan hər hansı bir məna kəsb edən frazeoloji birləşmə başqa dildə müxtəlif sözlərlə yaranır. Rənglərlə işlənən bir neçə məcazi söz birləşmələrinə nəzər salaq və təhlil edək. *Pasar(se) la noche en blanco* frazeoloji birləşməsinin mənası heç yata bilməmək və ya gecə narahat yatmaqdır. Sözbəsöz tərcüməsi isə “gecəni ağ içərisində keçirmək” deməkdir. Gördüyümüz kimi, bir frazeoloji birləşməni başqa dilə tərcümə edərkən nə qədər maneələrlə rastlaşmaq olur. Mətni görmədən bu ifadəni tərcümə etsək fikri tamamilə yanlış çatdırıla bilərdik, çünki bu bizə ilk baxışdan adi ardıcıl sözlər kimi görünə bilər. Bu səbəbdən tərcümə etdiyimiz dilin tarixini və mədəniyyətini də bilməliyik, çünki bütün bunlar dildə əks olunur. Nümunədə göstərdiyimiz *pasar(se) la noche en blanco* frazeoloji birləşməsinə mənşəyi də İspan tarixi proseslərinin məhsuludur. İspan xalq etimologiyasına görə, silahlı zadəgan adı qazanan gənclərə simvolik olaraq ağ paltar hədiyyə edilmiş və həmin gecə onlar bu geyimdə yatırdılar. Həmin ağ paltarda yatmaq çox narahat olduğundan demək olar ki, heç gözlərini yuma bilmirdilər. Bu səbəbdən *pasar(se) la noche en blanco* ifadə əmələ gəlib və gecəni narahat keçirmək kimi tərcümə edilir. Azərbaycan dilində isə belə bir ənənə mövcud olmamış, ümumiyyətlə krallıq dövrü keçirməmişdir. Deməli, frazeoloji birləşmələr tarixi təkamülün də nəticəsi hesab olunur. Fikrimizi təsdiq etmək üçün başqa söz birləşməsinə nəzər salaq. Orta əsrlərdə texnologiya və nəqliyyat çox tərəqqi etmədiyindən idxal və ixrac işləri də çətinliklə olurdu. Həmçinin Çin ölkəsi İspaniyanın çox uzaqlığında yerləşir. Çindən çox nadir hallarda Avropa ölkəsinə, eyni zamanda İspaniyaya nəsə gəlib çıxardı. Gəlsə belə böyük bir təəccübə səbəb olardı. Buna görə də *naranjas de Chinas*, yəni Çin portağalı İspan dilində təəccüb bildirən ifadə olmuşdur. Hər hansı hadisə və xəbər təəccüb doğurduqda *naranjas de Chinas* ifadəsi işlədilir. Yəni bu xəbərə inanmaq o vaxtkı dövrdə Çindən portağalın gəlməyinə inanmaq deməkdir. Azərbaycan dilində isə belə bir söz birləşməsi mövcud deyil, bizim üçün heç vaxt portağal və Çinin eyni cümlədə işlənməsi təəccüb ifadə edə bilməz. Biz bu söz birləşməsinə gərsək, adi II növ təyini söz birləşməsi - Çin portağalı kimi başa

düşə bilərik. Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, frazeoloji vahidlər nəinki xalq dəyərləri və mədəniyyəti, eyni zamanda tarixi proseslərin və coğrafi mövqeləri də əks etdirir.

Frazeoloji vahidlərdə işlədilmiş rənglərin təhlili linqvistikada semantik kodlaşdırma proseslərinə dair tükənməz məlumat mənbəyi ola bilər [3,s.44]. Rənglərdən yararlanmış frazeologizmlər də bir çox dilə tərcümədə eyni fikri məhz rənglərlə ifadə edir. Məsələn, ispan dilində mövcud olan bir məsələ təhlil edək:

De noche todos los gatos son pardos.

Gecə vaxtı bütün pişiklər tündür, yəni qaradır. Biz insanlar işıq olmayan yerdə hər hansı obyekt ayırd etməkdə çətinlik çəkirik və ya heç nə görə bilmirik. Bu fikir yalnız ispan dilində danışan xalqa mənsub deyil, elə bizim ana dilimizdə də belə bir məsələ mövcuddur:

Gecə qara cücə qara.

Hər iki misal eyni fikri bizə çatdırır, yalnız burada subyektlər fərqlidir. İspanlar pişik (gato) biz isə cücə ilə müqayisə etmişik.

Buna baxmayaraq, bütün frazeologizmlər bu cür asanlıqla digər bir dilə tərcümə olunmurlar. Çoxmənalılıq elə məcaziliyin yaranmasıdır. Bəs bunun səbəbi nədir? Əsas səbəb odur ki, ətraf aləmdə sonsuz sayda obyekt vardır və getdikcə artır. Bütün bunlara ad qoymaq və ya adlandırmaq isə qeyri-mümkündür. Ona görə də bir söz yalnız bir məfhumu deyil, bir neçəsinin adı ola bilər. Ümumi qrammatik mənasına görə nitq hissəsi kimi sifət hesab olunan rənglər də öz ilkin mənalardan başqa, müxtəlif məcazi mənə yükü daşıya bilirlər. Frazeologizmlərdən bəhs etməyimizin səbəbi onun məcazilik ifadə etməsidir. Məcazilik isə sifət deməkdir. Tərcüməçiyə çətinlik törədən amillərdən biri də bu məcaziliyi düzgün transformasiya etməkdir. Hər bir mədəniyyətdə frazeologizmlər və ya məzaci mənalı sözlər mövcuddur. İki və ya daha çox söz yanaşı işləndikdə tamam müxtəlif mənə kəsb edən söz birləşməsi yaranır. Bu cür parçalanmayan birləşmələr sabit söz birləşmələri adlanır [4,s.8-147]. Artıq tərcüməçinin köməkçisi adlandırılan lüğətlər də tərcüməçi üçün çox məhsuldar bir vasitə olmur. Tərcümənin kreativlik qabiliyyəti, eyni zamanda hər iki dilin mədəniyyəti haqqında qazandığı biliklər ona kömək edə bilər. Məsələn, kiməsə alqış dediyimiz zaman “üzün ağ olsun” ifadəsini tərcümə etmək çox çətin olardı. Bu ifadənin yalnız mənasını çatdırmağa səy etməliyik, çünki hərfi tərcümədən söhbət gedə bilməz. Rənglərdən yaranan məcazilik dildəki kodlaşdırma deyil. Bu kodlaşmalar metaforaların, təşbəhlərin, metonimiyaların yaranmasına gətirib çıxarır. Dilçinin əsas işi də bu şifrələnməni düzgün şəkildə açmaqdır.

Ədəbiyyat

1. F. Sössür. “Ümumi linqvistika kursu”, Paris, 1972, Səh123.
2. Julio Casares. “Introducción a la lexicografía moderna”, Madrid, 1992, Pag354
3. Виноградов В.В. “Грамматическое учение о слове” Москва 1972 , Стр 601
4. Hüseyn Bayramov. “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”, Bakı: Maarif, 1978, səh174

Summary

The figurative semantics of the color adjectives in Spanish language

The color adjectives exist in every language. Together with verbs and other parts of speech they produce phrases. Those metaphorical expressions are phraseologisms. They

are fixed expressions, the meaning of which is not the regular sum of the meanings of its component parts.

Резюме

Переносная семантика прилагательных указывающих на цвет в испанском языке

Прилагательные, обозначающие цвет, существуют во всех языках и образуют словосочетания вместе с глаголами и другими частями речи. Эти словосочетания с переносным значением являются фразеологизмами. Данные сочетания слов бывают устойчивыми и не распадаются на составные части.

*Rəyçi: fil.f.d.A.Quliyeva
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
23.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.12.2016

ELLİPSİSİN MƏTN DAXİLİ ƏLAQƏLİLİK VASİTƏSİ KİMİ AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: funksional-koqnitiv baza, praqmatik analiz, implikasiya, elliptik struktur

Keywords: functional-cognitive data, pragmatic analysis, implication, elliptical structure

Ключевые слова: функционально-когнитивная база, прагматический анализ, импликация, эллиптические структуры

Ellipsisin funksional-koqnitiv xüsusiyyətlərindən danışdıqda, mətn və diskurs məkanında ifadə vasitəliliyinin implisit məna funksiyasında işlənməsi və semantik – praqmatik analiz qabiliyyəti də eyni dərəcədə vurğulanmalıdır. Belə ki, danışan adam (adresant) dinləyənə (adresata) çatdırmaq istədiyi fikri və ya məzmunu uyğunlaşdırma qabiliyyətinə malik olmadıqda implisit məna çalarlarından istifadə etməyə çalışır. Bu hadisə P. Qrays tərəfindən araşdırılmış və implikasiya adlandırılmışdır [4, s.96]. İmplikasiya isə güman edilən, fərziyə yaradan, dinləyici (oxucudan) fikri suppozisiya yaradan semantik-praqmatik fenomendir. Məhz cümlənin implikativ mənası yazılı nitqdə (kontekst) və şifahi nitqdə (situasiya) əsas əlaqəlilik vasitəsi kimi çıxış edir. Deməli, bizim əvvəlki fəsillərdə haqqında danışdığımız yarımcıq fikrin funksional-koqnitiv əsası cümlə daxilində (lingvistik fenomen kimi) implikasiya vasitəsi ilə, diskursda isə psixolingvistik amil kimi təzahür edir. Şərti və danışq növlərinə bölünən fikrin implikativ əsası dinləyənə birbaşa mental (əqli) bacarıqları və məntiqi təfəkkürünü işə salır. Deməli, cümlənin implikasiyası koqnitiv təfəkkürün məhsuludur və implikasiya düşünmədən irəli sürülə bilməz [3, s.79-85]. Məsələn, verilmiş cümlədə danışq implikasiyasına nəzər salaq:

“Kövsər Əsədova İngiltərənin Mançester Universitetini 4,7 ümum-orta balla bitirərək fərqlənmə diplomu aldı, vətənə qayıtdı, Azərbaycan Diplomatik Akademiyasında Siyasi elmlər departamentində çalışmağa başladı”.

Cümləni 4 sintaqma bölkə:

S₁ [Kövsər Əsədova İngiltərənin Mançester Universitetini 4,7 ümum-orta balla bitirdi]

S₂[fərqlənmə diplomu aldı]

S₃ [Vətənə qayıtdı]

S₄ [ADA-da SE departamentində çalışmağa başladı]

Alınan S₁, S₂, S₃ və S₄ sintaqmları bütöv semantik struktura malik cümlə yaradır. Cümlə hissələri isə ayrı-ayrılıqda bitkin məna yaradır, lakin subyekt eyni qalır. Kövsərin fərqlənmə diplomu alması üçün əvvəlcə universiteti bitirməsi lazımdır. Yəni: S₁ > S₂,

Azərbaycanda olan hər hansı bir universitetdə çalışmaq üçün öncə Azərbaycanda yaşamaq lazımdır. Yəni: S₄ > S₃ ola bilməz. Burada məntiq, ardıcillıq pozulur. ADA-da çalışmaq üçün Azərbaycana qayıtmaq lazımdır: S₃ > S₄

ADA-da çalışmaq üçün isə kontekstdən alınan məna etibarilə Kövsər əvvəlki (S₁, S₂, S₃) alınan sintaqmların hər birini icra etməlidir.

Sual yaranır: K. İngiltərənin Mançester Universitetində oxumasaydı, univer-

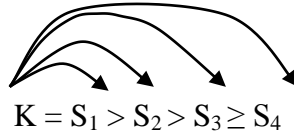
siteti fərqlənmə diplomu ilə bitirməsəydi və ən əsası Azərbaycana qayıtmısa idi ADA-da çalışa bilməzdimi?

Cavab: K. ADA-da çalışa bilərdi. Təbii ki, S_4 -ün həqiqiliyini doğrultmaq üçün S_1 və S_2 labüddür. Lakin ən vacib amil burada S_3 amilidir. S_3 sintaqmı olmasaydı, K. S_4 -ün iştirakçısı ola bilməzdi. Deməli, S_4 bilavasitə S_3 ilə sıx əlaqədədir:

$$[K-S_3 \geq K-S_4]$$

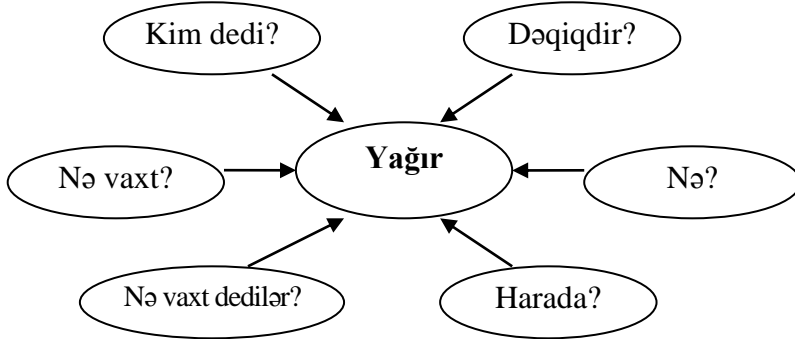
Baxmayaraq ki, verilmiş cümlə sintaqmları kontekstdən kənar ayrı-ayrılıqda başa düşüləndir, dörd amili dərk etmək zəruridir.

- 1) K. subyekt cümlənin icraedici funksiya daşıyan əsasıdır;
- 2) Sintaqmlar kontekstdən kənar işlənə bilsə də, müstəqil mənə ifadə etmirlər;
- 3) Cümlənin sintaqmatik bölgüsü mətndaxili əlaqəlilik vasitəsinə bir nümunədir;
- 4) Elliptik quruluşa malik verilmiş cümlədə hərəkət aktları arasında güclü əlaqə prinsipidir.

Bunun üçün isə “gizlənmiş kontekstual mənə”nin mətndaxili və mətnxarici rolu və funksiyası araşdırılmalıdır. Bu isə birbaşa beynin koqnitiv bazasında istifadə imkanları deməkdir.

“Gizlənmiş kontekstual mənə”nin üzə çıxarılması və analiz edilməsi “açıq-aşkar” ifadə edilmiş strukturadan daha çətin və mürəkkəbdir [2, s.136]. Məsələn, “Yağır” cümləsində, biz fikrin tamamlanmış (bitkin) hissəsi ilə tamamlanmamış (natamam) hissəsi arasında fərqi olduqca aydın görə bilirik:

İngilis dilində isə cümlə “It is raining” kimi ifadə olunması ilə mənanı daha da dəqiqləşdirir. Belə ki, bu dildə “to rain” ifadəsi bizə “Yağışın yağmasından” xəbər verir. Amma fikir yenə də bitkinləşmir. “Nə vaxt?”, “Harada?” və bundan sonra yaranacaq suallar yenə də cavabsız qalır. Bitkinliyi əsassız qalan cümlələrin mənə təsnifində isə alimlə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn, Krimnins “Bitkin əvəzlənmə” nəzəriyyəsi ilə tamamilə yeni konsept irəli sürdü [2, s.55]. Bu nəzəriyyəyə görə, biz heç nəyi “təmənnəsiz” qazana bilmərik. Natamam fikrin koqnitiv əsası iki yolla:

- 1) birbaşa ifadələr hesabına (orfoqrafik yolla)
- 2) güman, fərziyə bildirən ifadələrlə (səthi yolla) tamamlanır. O iddia edir ki, əslində “sintaktik ellipsis” deyilən bir anlayış yoxdur. Bütün növ buraxılmalar (el-

lipsis, qəpinq, slusing, feli söyləm əsaslı boşluqlar və s.) “birbaşa ifadə olunan ifadələrin” daha güclü vurğulanması vasitəsi ilə mümkündür.

Alimin fikrini tam şəkildə dəstəkləyərək vurğulaya bilərik ki, elliptik ifadələr birbaşa psixolinqvistik amil statusuna malik, bərpası şəxsin dünyagörüşünə və kontekst (situasiya) imkanları hesabına dəyişən koqnitiv dəyişiklərdir.

Fikrimizcə,

1) A: Has your brother joined the army?

B: No, he has not [joined] [VP]

2) A: Bu qəşəng qız kimdir?

[mənim] [o, mənim bacım]

B: Bacımdı. Türkiyədən yeni qayıdıb.

[İS] [İS]

cümlələrində natamam boşluqları doldurmaq elə də çətin deyil. (1) və (2) cümlələri cümlənin öz daxili imkanları hesabına tamamlanır. Krimmins isə dinləyicinin psixoloji vəziyyəti, dünyagörüşü və intellekt fərziyyəsi hesabına tamamlanmağı bacara bilən, bitkinliyi fərdə uyğun dəyişə bilən koqnitiv amildən danışır ki, bu da bizim araşdırmamızla bilavasitə əlaqədardır.

Alimlərin iddia etdikləri fərziyə yuxarıda qeyd etdiyimiz Krimmins “Güman, fərziyə bildirən ifadələrlə” (səthi yolla) yaranan koqnitiv bitkinliyin ifadəsidir. Deməli, alimlər özləri də bilmədən Krimmins “Bitkin səslənmə” nəzəriyyəsi təsdiqləyiblər.

Hələ 1986-cı ildə Sperber və Vilsonun “Nisbilik nəzəriyyəsi”ndə “müstəqil zənginləşdirmə”dən danışılırdı. Qeyd edilirdi ki, cümlə nə qədər praqmatik əsaslı olsa da, istənilən halda daha da dolğunluq və ifadəlilik obrazlı şəkildə əks oluna bilər. Məntiqi təfəkkürün birbaşa işə düşdüyü bu anlamda həqiqəti (cümlənin məzmununu) iki yolla:

a) fakt və

b) şərti fərziyə

yolu ilə irəli sürmək olar. Bu isə implikasiyadan fərqli məzmun yaradan “eksplikasiya” terminini üzə çıxarır [2, s.111-119].

Eksplikasiya – deyilən ifadənin bədi məzmunudur.

Bəs cümlənin implisit və eksplisit əsasını necə ayırd etməli?

Qərb dilçilərindən Karston hələ 1988-ci ildə cümlənin eksplisit və implisit mənə tərkibindən danışarkən qeyd edirdi ki, bu, tamamilə linqvistik faktorlarla bağlıdır. Məsələn:

a) Ədəbiyyat müəllimi narazıdır.

b) Vəli magistraturaya qəbul imtahanında keçid balını yığa bilmədi, kəsildi.

Cümlələri tamamilə fərqli koqnitiv bazaya malikdirlər. Alimin nəzəri biliklərindən faydalanaraq verilmiş cümlələri belə analiz edə bilərik.

Birinci (a) cümlədəki fikir implisit məzmunludur.

Ədəbiyyat müəlliminin niyə narazı olduğu məlum deyil. Səbəbin məlum olmamasından əlavə, ortada koqnitiv linqvistik baza yoxdur (Müəllimin kimliyi və hansı şərtlər daxilində razı yox, narazı olduğu bilinmir. Əlimizdə sadəcə iki açar söz var: ədəbiyyat müəllimi və narazılıq hissi.

İkinci (b) cümlədə isə səbəb-nəticə əlaqələri aydın müşahidə olunur. Vəlinin kəsilməyinin səbəbi qəbul balını yığa bilməməsidir. Ortada natamam, sadəcə sə-

bəbdən yaranan nəticənin məzmun əskikliyidir. Bu da asanlıqla bərpa olunur.

Daha güclü koqnisiya (əqli bacarıq) bizə I(a) cümlədə lazım olur. Biz (dinləyən) həm səbəb, həmçinin də nəticəni zəngin məntiqi təfəkkür və kreativ təxəyyül hesabına tamamlamalıyıq. Bu, implikasiyadır [4, s.52-53].

Biz isə cümlənin implisit əsasını mətnin daxili imkanları hesabına bərpa edilən koqnitiv baza imkanları, eksplisitliyi isə mətnxarici amillərlə bağlayır və Karston ilə razılaşıırıq.

Ədəbiyyat

1. Fəxrəddin Veysəlli. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010
2. Ahrens K. Analyzing Conceptual Metaphors in Political Language. In: Politics, Gender and Conceptual Metaphors. /Ed. By Kathleen Ahrens. London: Palgrave Macmillan, 2009
3. Dijk Teun A. Van. Discourse and Context: A Socio cognitive Approach Cambridge University Press, 2008
4. DijkTeun A. Van. Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2009

Summary

The comparative analysis of ellipsis as a contextual phenomenon through texts in Azerbaijani and English languages

The article is about the analysis of the term ellipsis not only as a semantic-structural but at the same time as an impulsive linguistic phenomenon. The addresser delivers the signals that wants to pass to addressee via the impulsive lines. The author takes into consideration the semantic-pragmatic features of implication, which creates the supposition in the texts, psycholinguistic context in the discourse. Besides, the author highlights the contextual sides of ellipsis as a very strong cognition (mental ability).

Резюме

Сравнительный анализ эллипсиса как контекстуальное явление через тексты в азербайджанском и английские языки

Статья рассматривает термин “эллипсис” как с семантико-структурной стороны, так и понятия, выступающего в роли лингвистического феномена, обладающего имплицитной отечностью значения. Говорящий (адресант) старается донести адресату ту или иную мысль имплицитно. Учитывая то, что импликация является семантико-прагматическим феноменом, порождающим субпозицию, в статье основное внимание отводится особенностям импликации, предполагающим имплицитное значение в рамках предложения и психолингвистическое значение в рамках дискурса. Помимо этого, автор объясняет феномен сильной когниции (умственные способности) при помощи установления связи между когнитивными базами и контекстуальными отношениями предложений, содержащих эллиптические конструкции.

*Rəyçi: fil.f.d.S.Qurbanova
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrasının
05.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.12.2016

Azadə Süleymanova
ADPU-nun Şəki filialı

DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər: hədəf dili, yaradıcı oyunlar, texnikalar, dilin tədris, təfəkkürün inkişafı

Key words: Target language, creative games, techniques, language training, developing thinking

Ключевые слова: цель языка, творческий игры, техники, преподавание языка, развиваться размышление

Dilin öyrənilməsi çətin işdir... Hər an cəhd tələb olunur və bu uzun müddət davam etdirilməlidir. Bu yollardan biri və ən maraqlısı oyunlardır. Oyunlar bütün öyrənilənlərin marağının və işinin davamlı olmasına kömək edir.

Oyunlar, həmçinin də, müəllimə dili faydalı və mənalı şəkildə çatdırmağa imkan verən məzmun yaratmağa kömək edir. Şagirdlər bu prosesdə iştirak etmək üçün başqalarının nə dediklərini və yaxud, nə yazdıqlarını anlamalı və onlar öz fikirlərini ifadə etmək və ya informasiyalarını çatdırmaq üçün danışmalı və ya yazmalıdırlar.

Bir neçə illərdir ki, dilin öyrənilməsində mənalılığa ehtiyac duyulur. Mənanın daha anlaşılıqlı şəkildə çatdırılması o deməkdir ki, öyrəncilər müəyyən qədər məzmunu cavab verə bilirlər. Əgər onlar əylənilərsə, hirsənilərsə, maraqlanırlarsa, yaxud da təəccüblənilərsə, deməli, məzmun onlara aydındır. Beləliklə, onların qulaq asdığı, oxuduğu, danışdığı və yazdıqlarında dilin mənası daha da qabarıq ifadə olunacaq və buna görə də daha yaxşı xatırlanacaq. Əgər qəbul olunsa ki, oyunlar dilin güclü və mənalı şəkildə çatdırılmasını təmin edir, onda onlar müəllimin planlarının mərkəzi hesab edilməlidir. Onlar təkcə yağışlı günlərdə və rübün sonunda istifadə olunmamalıdır.

"EFL/ESL sinifləri üçün oyunlar: Dil öyrənilmə prosesi bəzən bezdirici ola biləcək dərəcədə çətin olur. Hədəf dilin başa düşülməsi, ifadə edilməsi və idarə olunması üçün davamlı cəhd tələb olunur. Yaxşı seçilmiş oyunlar şagirdlərə dincəlmək imkanı verdiyi və eyni zamanda da dil bacarıqlarını məşq etdirdiyi üçün çox dəyərlidir. Şagirdləri əyləndirdiyi və işləməyə sövq etdiyi üçün oyunlar motivasiyaediciyədir.

Bundan başqa onlar kontekstdə (mətn) dilin istifadəsini və mənalılığını tətbiq edirlər. Oyunlar həmçinin də öyrənciləri cəsarətləndirir və əməkdaşlığı artırır. Oyunlar əyləncəli və maraqlı olduğu üçün yüksək motivasiyaediciyədir. Onlar dil bacarıqlarının təcrübəsindən istifadəyə imkan verir və ünsiyyətin bir çox növlərini təcrübədən keçirməyə kömək edir.

"Sinif dili üçün yaradıcı oyunlar"dan

Burada ümumi anlayış var ki, bütün öyrənmələr ciddi və təbiətə şən olmalıdır, əgər kimsə gülməli bir şey etsə (əyləncəli bir şey) sinifdə xoşhəlliq yaranır, gülünür və bu real öyrənmə olmur. Bu anlaşılmazlıqdır. Eyni zamanda dilin öyrənilməsini özün üçün daha da əyləncəli etmək mümkündür. Bu yollardan biri də oyunlardır.

Siniflərdə oyunların istifadə edilməsinin müsbət tərəfləri:

1. Oyunlar sinifdə daimi olan nizam-intizamı (ciddiliyi) pozur.

2. Oyunlar motivasiyalaşdırıcı və dərsə keçicidir.
3. Dilin öyrənilməsi böyük effektivlik tələb edir. Oyunlar şagirdlərə kömək edir və öyrənmənin effektivliyinə yol açır.
4. Oyunlar dilin müxtəlif formalarla öyrənilməsini təmin edir: danışq, yazı, dinləmə və oxu bacarıqları.
5. Oyunlar şagirdləri fəallaşmağa və ünsiyyətə cəsarətləndirir.
6. Oyunlar dilin istifadəsində məzmunu mənalandırır.

Oyunlardan istifadə: Bir çox dərslük və metodoloji əlyazmaların müəllifləri öz aralarında mübahisə edirlər ki, oyunlar yalnız vaxt keçirmək üçün deyil, həmçinin də böyük təhsil dəyəri var. V.R.Li düşünür ki, əksər dil oyunları düzgün dil formalarını öyrənmək əvəzinə, öyrənciləri dildən istifadə etməyə yönəldir. (1979:2) O, həmçinin də qeyd edir ki, oyunları xarici dilin öyrədilməsi proqramında periferik deyil, mərkəzi xarakter daşmalıdır. Eyni fikir Riçard Amoto tərəfindən də istifadə edilir, belə ki, o inanır ki, oyunlar əyləncəli olur, lakin xəbərdarlıq edilir ki, oyunların pedoqoji dəyərlərinə, qismən də xarici dilin öyrənilməsinə diqqət etmək lazımdır. Burada oyunların istifadəsinin böyük əhəmiyyəti var. Oyunlar təşvişi (narahaçılıq) azalda bilər, bu da dərsə başlamağı kompensasiya edə bilər. (Riçard Amoto 1988:147) Bunlar yüksək motivasiyaedici və əyləncəlidir və onlar utancaq şagirdlərə öz fikirlərini və hissələrini ifadə etməyə imkan verir. (Hansen 1994:118) Oyunlar həmçinin tipik dərs müddətində mümkün olmayan yeni təcrübələrini xarici dil dərslərində şagirdlərə qazandırır. Əlavə olaraq, Riçard Amoto statında qeyd edir ki, "gündəlik sinifdəki fəaliyyətlərindən yayındırır", buzları qırır, "həmçinin də bunlar yeni ideyaların təqdimatı üçün istifadə olunur". (1988:147) Sadə desək, oyunlardan istifadə edilmiş rahat mühitdə şagirdlər hər şeyi daha tez və yaxşı xatırlayırlar. (Vierus və Vierus 1994:218) S.M.Silve deyir ki, əksər müəllimlər oyunlardan "öyrətmə üsulu" kimi istifadəsinə hələki həvəsli deyillər, "onlar adətən oyunların sadəcə zamanı doldurduğunu düşünürlər", öyrənmənin monotonluğunu qırmaq və ya qeyri-ciddi fəaliyyət kimi olduğunu fikirləşirlər. O, həmçinin də iddia edir ki, əksər müəllimlər rahat şəraitdə faktları nəzərdən qaçırırlar, real öyrənmə əsas yer tutur və şagirdlər dili məcburi şəkildə istifadə edir və erkən təcrübədən keçmiş olurlar. (1982:29)

Başqa dəstək isə Zdibeşka tərəfindən gəlir ki, o da inanır ki, oyunlar dilin təcrübəsi üçün yaxşı yoldur, belə ki, onlar gələcək həyatda şagirdin istifadə edəcəyi dilin modelini yaradaraq onları təmin edirlər [1, s.121].

Oyunlar cəsarətləndirir, əyləndirir və rəvanlığı artırır. Əgər bunlardan biri belə olmasa, onda oyunlar yalnız istifadə məqsədi daşıya bilər, çünki onlar xarici dildə olan gözəlliyi görməkdə şagirdlərə kömək ola bilər və həmin vaxtlarda böyük görünən problemlərdən şagirdləri ayıra bilər.

Oyunlardan istifadənin zamanı: Oyunlar tez-tez qısa müddətlik warm-up (isidici) fəaliyyətlərində və ya dərslin sonunda vaxt qalanda istifadə edilir. Hələ də, Linin müşahidə etdiyi kimi, oyunlara sonda qalan vaxt, müəllim və şagirdlərin nə edəcəklərini düşündüyü son dəqiqələrdə istifadə olunan fəaliyyət kimi münasibət göstərilməməlidir. Oyunlar gərək xarici dil öyrədilməsinin ürəyi hesab edilsinlər. Rikson təklif edir ki, oyunların dərsə uyğun və ehtiyatla seçilməsi təmin olunaraq dərslin bütün pillələrində istifadə olunsun.

Oyunlar öyrəncilərə çalışmaları yenidən gözdən keçirmələrinə, materialı xoşagələn, əyləncəli şəkildə təkrarlamağa yardım edir. Bütün müəlliflər bu məqaləyə istinad edərək razılaşırlar ki, oyunlar hətta səsli-küylü və əyləndirici olsalar belə, şagirdlərin motivasiyasını, onların ünsiyyətqurma səriştələrini və ümumi axını (rəvanlığı) təmin etməklə, sinifdə şagirdlərin daha yaxşı dərslərə diqqət etməsinə yol açır.

Oyunlar lüğətin müxtəlif yollarla öyrənilməsində üstünlükləri və effektivliyi göstərir. Birinci, oyunlar şagirdlərə rahatlıq və sevinc verir, belə ki, onlara yeni sözləri çox asan şəkildə öyrənilməsinə və yadda saxlanılmasına kömək edir. İkincisi, oyunlar adətən dostcasına yarışmalarla əhatələnir və öyrənciləri maraqla saxlayır. Bunlar İngilis dili öyrənən şagirdlərdə motivasiya yaradaraq onları öyrənmə fəaliyyətlərində fəal olmağa, iştirak etməyə cəlb edir. Üçüncüsü, lüğət oyunları sinifə real dünya məzmununu gətirir və şagirdlərin İngilis dilinin çevik, ünsiyyətçil şəkildə istifadəsini artırır [1, s.119].

Buna görə də, oyunların lüğət öyrədilməsində və öyrənilməsində rolu inkar edilə bilməz. Baxmayaraq ki, lüğət oyunlarında ən yaxşısına nail olmaq üçün ən uyğun oyunun seçilməsi vacibdir. Nə zaman ki, dərslər keçirilməsi üçün oyunlardan istifadə edilir, onda şagirdlərin sayına, səriştəlilik səviyyəsi, mədəniyyətlə bağlı məzmunu, məzmunun öyrənilməsinə ayrılan vaxta və sinfin vəziyyətinə diqqət etmək əsas faktor hesab edilir.

Nəticədə, lüğətin oyunlar vasitəsilə öyrənilməsi və maraqlı yolla keçirilməsi hər sinifdə təmin oluna bilər. Nəticələr bunu göstərir ki, oyunlar yalnız əyləncə üçün yox, həmçinin də çox vacib olduğu üçün istifadə edilir, öyrəncilərin biliyinin artırılması məqsədilə, dil dərslərinin nəzərdən keçirilməsi və təcrübə edilməsi üçün faydalıdır.

Dərs vaxtı oyunlar nə üçün istifadə edilir?

- Oyunlar əyləncəlidir və uşaqlar oynamağı xoşlayır. Oyunlar vasitəsilə uşaqlar təcrübə keçirir, kəşf edir və ətrafındakılarla qarşılıqlı əlaqə yaradırlar.

- Oyunlar dərslərə fərqlilik verir və hədəf dilin istifadəsində inandırıcı stimullar yaratmağı təmin edərək motivasiyanı artırır. Dörd və on iki yaşdakı uşaqlar üçün, xüsusilə də gənclər üçün dilin öyrənilməsi motivasiya üçün açar olmayacaq. Oyunlar bu amillə təmin edilir [3, s.19].

- Oyunun məzmunu uşaqları dərhal xarici dilin öyrədilməsi faydalıdır. Bu hədəf dili canlandırır [3, s.18].

- Oyun hətta istəksiz (həvəsiz) uşaqlar üçün belə danışıqın öyrədilməsində əsas səbəbdır [3, s.20].

- Oyun oynanılması vasitəsilə şagirdlər İngilis dilini öz ana dillərini öyrəndikləri kimi xəbərsiz şəkildə təhsil aldığı kimi, yəni stressiz, çox bilik əldə etməklə öyrənirlər.

- Hətta utancaq şagirdlər belə pozitiv iştirak edirlər.

Oyunların seçilərkən diqqət ediləcək məsələlər

- Oyun əyləncədən daha çox şeyi özündə əks etdirməlidir.
- Oyun "dostcasına" yarışdır.
- Oyun bütün şagirdləri cəlb etməli və maraqlandırmalıdır.
- Oyun uşaqları dilin özündən daha çox dilin istifadəsini özündə cəmləşdirməsinə cəsarətləndirməlidir.

• Oyun şagirdlərə öyrənməyə, təcrübə aparmağa və ya spesifik dil materialının nəzərdən keçirilməsi üçün imkan yaratmalıdır.

ESL sinfində dərslərinin effektivliyini artırmaq üçün müəllimlər tez-tez oyunlara üz tuturlar. Sınıfdə oyunların istifadəsi üçün əsaslılıq, müxtəlif yollarla tələbələrə bunun faydalılığını nümayiş etdirməkdir. Bu faydalılıq dilin öyrənilməsi idrakı baxımından qrupların həddən çox fəaliyyətini kooperativləşdirməklə hüdudlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. U.Mürşüdoğa. A. Mehdiyeva. English Teaching methods. Bakı-Mütərcim-2012.
2. Riçard Amoto. Teaching Speaking 1988:147
3. Levis, Teaching English.1999
4. The use of creative drama in developing the Speaking skills of young learners. Ankara – 2007
5. "EFL sinfinin şagirdləri üçün oyunlardan istifadə" Daejin Universiteti ELT tədqiqat vərəqi. 2000
6. "Göstərici kartlar: Müəllimlər üçün təbii mənbələr"dən Forum Vol. 35 №4, Oktyabr-dekabr 1997, səh 42

Summary

The ways of proficiency of learning g a language

This rule might sound strange to many ESL students, but it is one of the most important rules. However, if you want to speak fluently in English, then you should try to learn English without studying the grammar.

When you want to create an English sentence, do not translate the words from your Mother tongue. The order of words is probably completely different and you will be both slow and incorrect by doing this. Instead, learn phrases and sentences so you don't have to think about the words you are saying. It should be automatic.

Резюме

Полезные способы изучения языка

Это правило может показаться странным для многих студентов ESL, но это один из самых важных правил. Однако, если вы хотите стать свободно говорит на английском, то вы должны попробовать, чтобы выучить английский язык, не изучая грамматику.

Если вы хотите создать английское предложение, не переводят слова из вашего родного языка. Порядок слов, вероятно, совершенно другая, и вы будете, как медленно и неправильно, делая это. Вместо этого, узнать фразы и предложения, поэтому вам не придется думать о словах, которые вы говорите. Это должно быть автоматическим.

*Rəyçi: fil.f.d. K.Adişirinov
ADPU-nun Şəki filialı "Dillər" kafedrasının
18.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05..12.2016

Nərminə Nəsrullayeva

ADPU, filial

E-mail: queen_leyli@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ DİŞARASI SAMİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

Açar sözlər: /th/ hərf birləşməsi, tələffüz problemləri, diqraf, fonem, dişarası samitlər, fonetik qanunlar

Keywords: /th/ sound combination, pronunciation problems, digraph, phoneme, interdental consonants, phonetic rules

Ключевые слова: буквосочетание /th/, проблемы произношения, диграф, фонем, межзубные согласные, фонетические правила

Elmi tədqiqat işi ingilis dilində istifadə olunan **th** hərf birləşməsinin tələffüzündən bəhs edir. Bu hərf birləşməsinin verdiyi səslərin ekvivalenti Azərbaycan dilində mövcud olmadığına görə öyrəncilər üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Tədqiqat işində bu çətinliklər araşdırılmış və onların həlli yolları işıqlandırılmışdır.

İngilis dilini öyrəndiyim və öyrətdiyim illər ərzində, İngilis dilində işlənən dişarası ‘th’ hərf birləşməsinin “s” və “z” kimi tələffüz edildiyini müşahidə etmişəm. Bu cür tələffüz tam olaraq uşaq bağçasından universitet səviyyəsində olan tələbələrə qədər yayılmışdır [5]. Düzgün İngilis tələffüzü ESL (İngilis dili 2-ci dil olanlar) üçün daha çətin ola bilər. Nəzərə alsaq ki, İngilis dili ləhcəsi Amerikan ingiliscəsi və Britaniya ingiliscəsi olaraq 2 yerə ayrılır və həmin dövlətlərin insanları bir-birilərini aydın başa düşmələrinə baxmayaraq onların tələffüzləri fərqlənir. Elə başda ‘th’ hərf birləşməsi olaraq, Azərbaycanın çox məktəblərini nümunə götürsək, deyə bilərik ki, məktəblərdə istifadə olunan dərsləklər və tədris olunan dil Britaniya ingiliscəsidir [6].

Hər hansı bir dili mükəmməl öyrənmək, onun mövcud qaydalarına riayət etməklə yanaşı, həmin dilin düzgün tələffüzü danışmaq bacarığının ən vacib və ayrılmaz hissəsidir. Tələffüz problemləri ingilis dilində danışdığı məhdudlaşdırır və öyrəncinin özünəinamını zəiflədə bilər. Əslində, ikinci dil kimi ingiliscənin öyrənilməsi müxtəlif ölkələrdə həmin dilin qanunlarına xas olan yeni bir ingiliscənin yaranmasına gətirib çıxardır. Bu isə öz növbəsində ingilis dilinin təkə “ABŞ və Böyük Britaniyaya xas olan bir dil” həddlərindən kənara çıxır. Əgər ingilis dili müxtəlif ölkələrdə danışılırsa, demək həmin ölkənin lüğətində olan müxtəlif sözlər də o ingilis dilinə daxil olur. Hazenin vurğuladığı kimi: “Əgər insanlar dil qanunlarının necə işlədiyini daha yaxşı bilsəydi, onlar müxtəlif dialektlərdə danışanlara daha müsbət fikirlə yanaşardılar.” (Hazen, 2001, p.1). Əslində, dil mədəniyyətin və şəxsiyyətin ayrılmaz bir hissəsidir, və dil müxtəlifliyi multimedəni təhsil sistemində nəzərə alınmalıdır. “Biz bilmədiyimiz şeyi heç vaxt heç kimə öyrədə bilmərik” (Charity & Mallinson, 2011). Məhz bu səbəbdən ikinci dil kimi ingilis dili öyrədən müəllimlər həmin öyrəncilərin doğma dilində mövcud olan standartlardan, tələffüz prinsiplərindən və intonasiya qanunauyğunluqlarından xəbərdar olmalıdırlar.

/th/ Latın əlifbasında bir diqrafdır. Bu, mənşəcə, Yunan mənşəli sözləri transliterasiya etmək üçün Latın dilinə keçmişdir. Bu səs birləşməsi Latın əlifbası istifadə ediləndə müxtəlif səsləri təqdim edir. İngilis dilində isə daha çox istifadə olunur. Baxmayaraq ki, İngilis dilində danışanlar onu labüd bir fakt kimi qə-

bul edirlər, /**th**/ diqrafi əslində sürüşkən diş samitinin tam əksi deyildir. Onun yaranması və inkişafı əslində yunan dili ilə bağlıdır. Proto-hind-Avropa dillərində mövcud olan nəfəsli /**d^h**/ səsi Yunan dilinə /**t^h**/ səsi kimi keçmiş və /**theta**/ hərfi ilə yazılmışdır. Homerin və Platonun dövründə bu hərf hələ də /**t^h**/ kimi tələffüz olunmuşdur, ona görə də yunan dilindən latın dilinə keçən sözlərdə həmin səs /**th**/ kimi transkripsiya olunmuşdur [4, s.78].

İngilis dilini 2-ci dil kimi öyrənənlər üçün, xüsusilə də azərbaycanlılar üçün tələffüzündə ən çox problem yaranan, qarşılığı olmayan ingilis samitlərindən biri də /**ð**/ və /**θ**/ dişarası samitləridir. Qeyd etmək istərdim ki, dişarası termini ingilis dilində /**ð**/ və /**θ**/ samitləri üçün yalnız tədrisin ilk mərhələsində onların artikulyasiyasını yaratmaq məqsədilə verilir. Əslində isə onlar dental (diş) səslərdir.

İngilis dilinin fonetik tərkibi üçün səciyyəvi olan bu səslər dünya dillərində az yayılmışdır. Bu cür samit səslərə ərəb dilindəki (sə) və (zal) hərfliəri ilə işarə edilmiş səslər uyğun gəlir. Türk dillərinin bəzilərində və Azərbaycan dili dialekt və şivələrində də bunlara uyğun səslərə təsadüf olunur. /**ð**/ və /**θ**/ samitləri İngilis dilində “th” hərf birləşməsi ilə qeyd olunur. Göstərilən samitlər bir-birindən birincinin cingiltili, ikincinin kar olması ilə seçilir. /**θ**/ və /**ð**/ dilucu, dişarası, novlu samitlər olub, dialektlərimizdəki bəzi istisnalara nəzərə almasaq, Azərbaycan ədəbi dilində heç bir samit səsə uyğun gəlmir [1, s.8]. Azərbaycanlı tələbələrin bu səslərin tələffüzündə buraxdıqları səhvlər aşağıdakılardan ibarətdir: Orta məktəbi bitirən bəzi şagirdlər /**θ**/ səsinə /**t**/ kimi, /**ð**/ səsinə isə /**d**/ kimi tələffüz edirlər. Məs: thank/θæŋk/- /tæŋk/, three /θri:/- /tri:/ kimi, the / ðə/-/de/, this / ðis/-/dis/ kimi, that / ðæt/-/dæt/ kimi. Orta məktəbi qurtaranlar arasında /**θ**/ səsinə /**s**/ kimi, /**ð**/ səsinə /**z**/ kimi tələffüz edənlər də çoxdur. Məsələn, three /**θri**:-/**sri**/, /θæŋk/-/sæŋk/ kimi, the / ðə/-/ze/, that / ðæt/-/zæt/ kimi və s. [1, s.56]

Bundan başqa bu səslərin tələffüzündə fərdi səhvlərə də yol verilir, yəni həmin səslər bəzən /**l**/ və /**f**/ kimi də tələffüz edilir. Bu səsləri düzgün tələffüz etmək üçün birinci növbədə onların təsvirini vermək lazımdır. Bunun üçün isə həmin dil-önü, apikal, novlu /**θ**/ və /**ð**/ samitlərinin dörd mərhələdən ibarət tələffüz qaydasını öyrənmək lazımdır:

a) dodaqlar azacıq kənara çəkilir və dişlər bir-birinə yaxınlaşır;

b) ağız bir qədər açılır;

c) dilin ucu dişlərin arasından azca çölə çıxır;

d) hava axını dil və diş arasında əmələ gəlmiş hamar novdan keçir [1, s.55]

Bu mərhələdən sonra ingilis dilindəki /**θ**/ və /**ð**/ səsləri alınır. Çalışmaq lazımdır ki, bu səslərin tələffüzü zamanı /**t**/, /**d**/, /**s**/, /**z**/, /**l**/, /**f**/ səsləri alınmasın və onların tələffüzündə dodaqlar iştirak etməsin. **Th** hərf birləşməsi sözlərdə gələn vəziyyətdən asılı olaraq yanında duran səslərə də öz təsirini göstərir. Bu prosesə uyuşma deyilir. Bu növ uyuşma zamanı müəyyən bir qeyri-fəal danışıq üzvündə əmələ gələn samit özündən fərqli məxrəcə malik olan başqa samitə təsir edərək, onun əmələ gəlmə yerini dəyişdirir. Bu uyuşma biləvasitə azərbaycanlı dinləyicilər üçün asan və ya çətinliyi ilə əlaqədar bir məsələ olub, ingilis dilində aşağıdakı halları əhatə edir:

Yuvaq (alveol) samitləti /**t**/, /**d**/, /**n**/, /**l**/, /**s**/, /**z**/ özlərindən sonra gələn /**θ**/, /**ð**/ dişarası samitlərinin təsiri ilə diş samitlərinə çevrilir. Bub fonetik hadisə aşağıdakı vəziyyətlərdə özünü göstərir:

1) sonu yuvaq samitləri ilə bitən bütün miqdar saylarından sıra sayları əmələ gətirilərkən: /sevenθ/, /eitθ/, /nainθ/, /tenθ/, /θə:ti:nθ/.

2) sonu yuvaq samitləri ilə bitən müstəqil və köməkçi sözlər müəyyən artikldan əvvəl gələrkən: in the /inðə/, at the /ətðə/, get there /getðee/ [4, s.83].

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində olan /t/, /d/ samitləri öz müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilindəki /t/, /d/ samitlərindən kəskin surətdə fərqlənir (apikal və dorsal məxrəc). Uyuşma zamanı isə ingilis və Azərbaycan dilində yuxarıda qeyd etdiyimiz samitlərin arasındakı fərq demək olar ki, aradan qalxır. Ona görə də ingilis dilinin yuvaq samitləri ilə dişarası samitlər arasında özünü göstərən uyuşmadan bəhs edərkən şərti olaraq demək mümkündür: İngilis dili yuvaq samitləri dişarası /θ/, /ð/, samitlərindən əvvəl gələrsə, onlar Azərbaycan dilindəki /t/, /d/, /n/, /l/, /s/, /z/ samitlərinin məxrəcinə yaxınlaşır. Belə ki, yuvaqlarda əmələ gələn /t/, /d/, /s/, /z/ səslərindən fərqli olaraq üst ön dişlərin ucunda əmələ gələn ingilis dili /t/, /d/, /n/, /l/, /s/, /z/ və s. səsləri Azərbaycan dilindəki /t/, /d/, /n/, /l/, /s/, /z/ səslərinə daha çox oxşayır və demək olar ki, eynidir [3, s.65].

Məlumdur ki, ingilis dili apikal, yuvaq samitləri /t/, /d/, /n/, /l/, /s/, /z/, dişarası /θ/ və /ð/ səslərindən əvvəl gələrkən dəyişikliyə uğrayır və dorsal məxrəcli dişarası samitlərə çevrilir. Lakin bu hal Azərbaycan danışanların İngilis dilindəki bu fonetik hadisəyə yiyələnməsində əsasən heç bir çətinlik törətmir. Burada tələffüzə mane olan yalnız /s/ və /z/ səsləridir. Belə ki, əmələ gəlmə yerinə görə uyuşmanın tam növünə görə vərdiş edən azərbaycanlıların tələffüzündə apikal yuvaq samitləri olan /s/ və /z/ ilə dişarası samitlər olan /θ/ və /ð/ arasındakı fərq o qədər də hiss olunmur. Təcrübə göstərir ki, azərbaycanlı tələbələr /siksθ/ sözü əvəzinə /sikθ/, is this... /izðis/ əvəzinə /iðis/ tələffüz edirlər. Bunun da səbəbi onunla əlaqədardır ki, istər /s/ və /z/, istərsə də /θ/ və /ð/ səsləri novlu samitlərdir. Məhz buna görə də tam uyuşmaya adət etmiş azərbaycanlılar üçün bu, çox təbii haldır. Bu hal ingilis dilini öyrənən azərbaycanlıların demək olar ki, hamısına aiddir [1, s.8; s.55].

Sonda apardığım araşdırmalar nəticəsində belə nəticəyə gəldim ki, 'th' birləşməsinin düzgün istifadəsi çətin olduğu qədər həm də bir o qədər asandır, sadəcə insanlar bu hərf birləşməsinə tələffüz etməzdən qabaq onu ağız boşluqlarında düzgün formalaşdırmalı və yuxarıda göstərdiyim qaydalara müəyyən qədər də olsa əməl etməlidirlər. İngilis və Azərbaycan dili samitlərinin fizioloji fonetika nöqteyi-nəzərindən müqayisəsini verdikdən sonra aydın olur ki, ingilis və Azərbaycan dilləri öz fonetik tərkibləri cəhətindən bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. S. Babayev, M. Qarayeva "İngilis dilinin fonetikasi"
2. V.A.Vasilyev və başqaları "English Phonetics" L.1951
3. V.A.Vasilyev "English phonetics: A Theoretical Course" M.1970
4. T.I.Hidayətzadə "İngilis dili Azərbaycan auditoriyasında" B.1987
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Pronunciation_of_English_th
6. Hazen, K. (2001). *Teaching about dialects*. Retrieved from www.cal.org/resources/digest/0104dialects.html
7. Charity, H. A. H., & Mallinson, C. (2011). *Understanding English language variation in U.S. schools*. New York, NY: Teachers College Press.

Summary

Pronunciation of interdental consonants in English

This article deals with the sound combination [th] and its pronunciation rules. Different ways how to pronounce this sound cluster are explained. The author shows pronunciation differences of this sound with other sounds like [s, z, t, d, l, f].

Резюме

Произношение межзубных согласных в Английском языке

В данной статье рассматриваются способы произношения звуко сочетания [th]. Объясняются разные способы, как произносить это звуко сочетание правильно. Автор показывает способы различия произношения звуков как [s, z, t, d, l, f].

*Rəyçi: fil.f.d., dos.U.Mürşüdova
ADPU-nun Şəki filialı "Dillər" kafedrasının
18.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.12.2016

ТЕРМИНЫ И СПОСОБЫ ИХ ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: термины, способы образования терминов, предмет, понятие, наименование

Açar sözlər: terminlər, terminlərin əmələ gəlmə üsulları, əşya, anlayış, ad

Keywords: term, types of term formation, subject, concept, name

Термин как носитель специальной информации имеет существенное значение не только в коммуникации между специалистами, но и в терминоведении. Термины – это специализированные наименования, обозначающие определенные конкретные или абстрактные предметы (напр., Nockenwelle – кулачковый вал, Strafverfahren – уголовное судопроизводство). Согласно немецкому стандарту DIN 2342(1992:3) «термин как элемент терминоведения – это взаимосвязанная пара, состоящая из понятия и его наименования» [1].

Из этих двух дефиниций вытекают три основополагающих понятия – **предмет, понятие и наименование (название)**, которые образуют базис для понимания термина как основного элемента терминоведения.

Под **предметом** в терминоведении понимается любое явление воспринимаемого и представляемого нами мира. В качестве предметов могут выступать различные события, обстоятельства, а также предметы материального и духовного мира.

Под **понятием** понимается мыслительная единица, отражающая существенные признаки предмета или предметов.

Название (наименование) – это обозначение, состоящее из одного и более слов. Название термина – это его внешняя сторона, выраженная одним или несколькими словами. Однако название может быть и невербальной природы, например, в форме символа (§), формулы (H₂O) или номера. В терминоведении принципиально различают между терминами, состоящими их одного слова (однословные), и терминами, состоящими из двух и более слов (многословные). Однословные термины, как видно из названия, состоят из одного слова. Сюда относятся также производные слова и сложные (состоящие из двух и более корней), а также слова, пишущиеся через дефис. Многословные термины, напротив, состоят, по крайней мере, из двух отдельных слов.

Специальная лексика в полной мере использует ресурсы основного словарного фонда. Однако для образования новых терминов имеются и другие способы. Рассмотрим их:

1. Терминологизация как процесс переосмысления общеупотребительной лексики. В результате, значение слова меняется, а форма сохраняется. Часто этот процесс базируется на метафорическом переносе значения, в основе которого лежит сходство предметов, явлений в широком смысле этого слова. Возьмем, к примеру, слово *Wurzel* (*корень*). Значение этого слова было несколько расширено в языкознании, а также в стоматологии.

Наряду с метафорическим переносом важную роль в терминологизации общеупотребительной лексики играет и метонимический перенос. Метонимизация представляет собой процесс развития смыслового содержания на основе смежности того, что уже обозначено предыдущим значением лексической единицы и нового обозначаемого. В зависимости от того, какой именно смежностью связаны предметы (понятия), действия различают метонимию пространственную, временную и логическую. Очень распространена логическая метонимия. К логической метонимии можно отнести: а) перенос названия вещества, материала (Glass – стекло) на изделие из него (Glas – бокал); б) перенос имени автора, создателя чего-либо (Diesel – Дизель, Рудольф) на его творение или какое-либо научное понятие (Diesel – дизельный двигатель, дизельное топливо, дизельный поезд).

2. Наряду с терминологизацией наиболее часто применяемым способом для образования терминов является **словосложение**. Особенно в немецком языке возникшее таким способом сложное слово пользуется большой популярностью. Типы словосложения следующие:

- 1) соединение двух существительных (*Zahnrad – зубчатое колесо*);
- 2) соединение основ глагола и существительного (*Drehbank – токарный станок*);
- 3) сочетание прилагательного с существительным (*Edelmetall – благородный металл*);
- 4) соединение прилагательного с глаголом (*dauertesten – испытывать на долговечность*);
- 5) сочетание предлога с существительным (*Unterdruck – нижнее давление*).

3. Следующим способом образования терминов является **словопроизводство** путем прибавления к основе слова суффиксов (-ung, -heit, -keit, -er, -bar) и префиксов (ver-, be-). Например: *Schönheit, essbar, Arbeiter, Versuchung, betonen*.

При конверсии происходит переход слова из одной части речи в другую, например, субстантивация инфинитива (*das Warten*) или прилагательного (*das Blau*). При переносе имени изобретателя на его изделие наблюдается пересечение конверсии с метонимией.

4. Образование новых терминов происходит также посредством **заимствования** и **калькирования**. Заимствование – это процесс, в результате которого в языке появляется и закрепляется некоторый иноязычный элемент (*Corpus, Analyse, Computer, E-Mail*). Данный способ пользуется большой популярностью, прежде всего, в естественных науках и технике. Заимствование имеет место тогда, когда содержание понятия типично для исходного языка, и поэтому его передача на целевом языке оказывается весьма проблематичной (напр., *Ombudsman* со шведского языка).

При калькировании внутренняя структура термина сохраняется, и переводятся его отдельные компоненты. Английское слово *scyscraper* передается в немецком языке полукалькой *Wolkenkratzer*.

5. **Сокращенные слова** также являются довольно часто применяемым элементом в коммуникации между специалистами. Наряду с сокращениями

типа *z.B., i.A.* важную роль играют также акронимы (инициальные сокращения), т.е. аббревиатуры, образованные из начальных букв (*UNO, PKW, AMS*), частей слов или словосочетаний, произносящиеся как единое слово, а не по буквам (*Kripo, Kita*).

Лишь изредка специальная лексика прибегает к созданию неологизмов. Даже если возникшие понятия и требуют новых наименований, эта потребность лишь в исключительных случаях удовлетворяется без уже существующих в языке средств. Вышеперечисленные способы играют при этом важную роль.

Литература

1. <https://de.wikipedia.org/wiki/Terminus>
2. Arntz, Reiner/ Picht, Heribert/Mayer, Felix (2009) Einführung in die Terminologiearbeit. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
3. Budin, Gerhard (1998) Theorie und Praxis der übersetzungsbezogenen Terminologiearbeit. Wien: WUV| Universitätsverlag
4. Wüster, Eugen (1991) Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Bonn: Romanistischer Verl.
5. Duden. <http://www.duden.de/rechtschreibung/Gemeinsprache> (02.03.2013)
6. Duden. <http://www.duden.de/rechtschreibung/Metonymie> (24.02.2013)

Xülasə

Terminlər və onların alman dilində yaranma üsulları

Məqalədə terminlərin həm mütəxəssislər arasında kommunikasiyada, həm də terminologiyada oynadığı rolundan bəhs olunur. Onların alman dilində yaranma üsulları ətraflı göstərilir.

Summary

Terms and types of their formation in German

The article is devoted to the role of terms in the communication between the specialists and in the terminology. Their types of formation in German are extensively reviewed in the article.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Qubatov
ADU-nun Alman dili tərcümə kafedrasının
01.12.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05..12.2016

Aysel Şükürova
ADU

"AZƏRBAYCAN" KONSEPTİNİN KOQNİTİV METAFORALARDA TƏSVİRİ (ABŞ-IN THE WASHINGTON TIMES QƏZETİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: Azərbaycan konsepti, siyasi diskurs, metafora

Keywords: concept "Azerbaijan", political discourse, metaphor

Ключевые слова: концепт "Азербайджан", политический дискурс, метафора

Metafora müasir koqnitiv dilçilikdə mental əməliyyat, dünyanı dərkətmə, kateqoriyalaşdırma, qiymətləndirmə və izahətmə yolu olaraq məlumat ötürməklə bərabər həmçinin praqmatik funksiyanı da yerinə yetirir. Metaforanın praqmatik funksiya daşmasını kommunikasiya prosesində adresat və adresant arasındakı məlumat mübadiləsi zamanı görə bilərik. Burada adresat məlumatı qavrayan tərəfin fikirlər, baxışlarına təsir edib əks tərəfin şüurunda müəyyən reaksiyaların yaranmasını gözləyir. Metafora ilə bağlı koqnitiv nəzəriyyəyə müraciət etsək görərik ki, bu anlayış linqvistik deyil, mental fenomendir. Burada dil səviyyələri isə sadəcə fikri proseslərin ifadə olunmasına xidmət edir.

A.Məmmədov, M.Məmmədov hesab edirlər ki, metafora idrak qanunu, çox qədim tarixi olan kateqoriyalaşmış təcrübədir. Onlar bu haqda yazır: "Əgər tarixi mifik təfəkkürün müvafiq kodları olmasa onda metaforanın hədəfini tapa bilmərik və o, dekodlaşmaz" [2, s.49].

Deməli, dərkətmə üçün qanuni əsas yaradan və mifik təfəkkürün formalaşmasında böyük rol oynayan metafora (A.Məmmədov, M.Məmmədov: 2010) kateqoriyalaşdırma anlayışı ilə bağlıdır.

Təbii ki, metafora düşünən insanın təfəkkürünün məhsuludur. Bununla bağlı, Ə.Abdullayev qeyd edir: "İnsanın aqlının yeganə düzgün əlaməti onun dildən normal istifadə etmək qabiliyyətidir" [1, s.162].

Son dövrlər siyasi dilçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ölkə adları ilə bağlı konseptlərin tədqiqatına geniş yer verilir. Bunun səbəbi belə anlayışların zəngin informasiya "yükünə" malik olmasıdır. Həmçinin müxtəlif sosial-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq ölkə-dövlət adları ilə bağlı konseptlər tez-tez koqnitiv metaforalarda verballaşır. Tədqiqatımızda müstəqillik dövrü siyasi diskursu çərçivəsində "Azərbaycan" konseptini "The Washington Times" qəzetinin materiallarındakı koqnitiv metaforalarda təhlil edəcəyik.

Hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs sayılan vətənimizi - Azərbaycanı təqdim edən "Azərbaycan" konseptinin "The Washington Times" qəzetinin materialları əsasında təhlil etməyimizin səbəbi bu Amerika qəzetinin bir sıra mətnlərinin siyasi diskurs periferiyasına aid olmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik dövrü siyasi diskursunun əsas komponenti olan "Azərbaycan konsepti" yalnız ana dilimizdə aktuallaşmır. Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qurulmuş müstəqil Azərbaycanda aparılan uğurlu daxili və xarici siyasət bu gün də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İl-

ham Əliyev tərəfindən aparılır. Bunun bariz nümunəsidir ki, Azərbaycan sözü ingilis dilli siyasi diskursda müxtəlif koqnitiv modellərdə verballaşır.

Tədqiqatımızda koqnitiv-diskursiv yanaşmaya müraciət edərək A.P.Çudinovun təqdim etdiyi təsnifata uyğun və kontent təhlil vasitəsilə bir məqalə əsasında Azərbaycan konseptinin koqnitiv modellərdə işlənməsini müəyyən etməyə çalışacağıq.

“The Washington Times” qəzetinin məqalələrində Azərbaycan-İsrail münasibətlərinə geniş yer verilir.

“Azerbaijan’s rich history with Jewish settlers opened door to Israel alliance” – “Yəhudi köçkünlərlə Azərbaycanın zəngin tarixi, İsrail ilə ittifaqa qapı açdı” adlı məqalə iki dövlət arasında mövcud olan sıx əməkdaşlıq və dostluğa həsr olunmuşdur [5].

Məqalənin başlığında işlənən koqnitiv metafora “ev” anlam sahəsinə aiddir. “Ev” haqqında A.P.Çudinov yazır: “Ən-ənəvi olaraq ev metaforası müsbət pragmatik mənalarla əlaqəlidir: ev həyatdakı fəlakətlərdən sığınacaq, ailə ocağı, fundamental mənəvi dəyərlərin rəmzidir; müvafiq olaraq tikinti – bir dinamika, gələcək üçün planlar, həyatı daha yaxşı etmək arzusudur” [3, s.163].

Həmçinin, A.P.Çudinov evin tərkib hissələrini təsvir edərkən “qapı” elementinin semiotik nöqtəyi nəzərdən müdafiə funksiyasını ifadə etməsi haqqında yazır: “Eyvan və qapı çıxış və giriş imkanı verir; eyni zamanda qapı arzuolunmayan qonaqlardan müdafiədir” [3, s.156]. Deməli, Azərbaycan müstəqil, güclü dövlət kimi yağ düşmənlərin üzünə sərhədlərini, yəni “qapılarını” möhkəm bağlamışdır. Eyni zamanda, ölkəmiz dostluq, əməkdaşlıq, qardaşlıq niyyəti ilə ona üz tutan dövlətlərə qapılarını məmuniyyətlə açır. Belə dövlətlər sırasına isə İsraili də əlavə etmək olar.

Azərbaycan tərəfindən qədim dövrlərdən bu günə qədər İsrail xalqına açılmış “qapı” bu gün də ittifaq (“alliance” – ingilis dilindən tərcümədə “ittifaq”, “alyans”, “birləşmə” [4, s.31]) yaratmaq üçün hər iki dövlətə münbit şərait yaradır.

Məqalənin əvvəlində Azərbaycan Tel-Əvivlə dostcasına davranan nadir müsəlman ölkəsi kimi təqdim edilir - **“Rare Muslim country to befriend Tel Aviv”**. - Müasir dövrdə İsrailin İslam dünyasına aid bir sıra dövlətlərlə gərgin münasibətlərdə olmasına baxmayaraq Azərbaycan İsrailin “nadir müsəlman dostu” hesab edilir.

“If one wonders how the majority Muslim country of Azerbaijan came to such a rich alliance with Israel today, one need look no further than the Red Village, a tiny river conclave in the mountainous region of Quba” - “Əhalisinin çox hissəsinin müsəlmanlardan ibarət ölkə olan Azərbaycanın bu gün İsrail ilə zəngin ittifaqda olmasının səbəbi ilə maraqlanmaq istəyənlər dağlıq bölgə olan Qubanın çay kənarındakı kiçik qəsəbə - Qırmızı Kəndə nəzər yetirmələri kifayətdir”.

“Red Village” - Qırmızı Qəsəbə qədim dövrlərdən bu günə qədər Azərbaycan və İsrail arasında dostluq, dini tolerantlıq simvoludur.

“... And the language of Hebrew, the artifacts of the Jewish faith and the rich tapestry of Azerbaijani woven carpets all blend together in a lasting tribute to the cultural tolerance this country has achieved” - “İvrit dili, yəhudilərin inanclarını əks etdirən artefaktların, toxunma Azərbaycan xalçalarının zəngin qobelenləri ilə bir-birinə qarışması bu ölkənin nail olduğu mədəni tolerantlığa uzunmüddətli töhfədir”.

to blend (tərcümədə - uyğunlaşmaq, bir-birinə qarışmaq [4, s.79]) feli azərbaycanlıların multikulturalizm fəlsəfəsinə sadıq bir xalq kimi digər xalqlarla dini və mədəni harmoniyada yaşaması, qaynayıb-qarışmasını ifadə edir.

“Azerbaijan has made a concerted effort to create and foster the necessary political and social conditions for developing and strengthening the country’s traditions of multiculturalism and tolerance” - "Azərbaycan ölkənin multikulturalizm və tolerantlıq ənənəsini inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək uğrunda vacib siyasi və social şəraitin yaradılması və təşviqatı üçün qərarlı uğur əldə etmişdir". Sosiomorf metafora vasitəsilə Azərbaycan dünya ictimaiyyətinin şüurunda özgə dəyərlərinə hörmət və dözümlülük nümayiş etdirən bir ölkə nümunəsi kimi təqdim olunur.

“Time and again, Azerbaijan has demonstrated that harmony is possible, and issues can be resolved without resorting to violence or strife” - "Dəfələrlə, Azərbaycan nümayiş etdirmişdir ki, harmoniya mümkündür və problemlər zorakılıq və ya fitnəyə müraciət etmədən həll edilə bilər".

Azərbaycan insana xas olan keyfiyyətlərlə ölkəsinin multikulturalizm və tolerantlıq ənənəsini inkişaf etdirərək möhkəmləndirmək məqsədilə mühüm siyasi və sosial şəraiti yaratmaq üçün böyük cəhd göstərir. "Azerbaijan" metonimiyası yuxarıdakı cümlələrdə siyasi sosiomorf metaforanın bir hissəsidir. Siyasi metafora siyasi diskurs və onun iştirakçılarının konseptual dünyasının özünəməxsusluğunu, kommunikativ məqsədlərini daha da aydın və maraqlı formada ifadə edir. Siyasət sahəsinə aid olan koqnitiv metaforalar bizə dünyada baş verən siyasi hadisələr, siyasətçilərin müəyyən konseptlərə münasibətləri, və bizim üçün mühüm olan Azərbaycan konseptinin dünya ictimaiyyəti tərəfindən qavranılması xüsusiyyətlərini, Azərbaycan haqqında siyasət arenasının iştirakçılarının daşdığı bilikləri müəyyən etmək imkanını yaradır.

“But the cementing of two cultures really took root in 1742, when the leader of Quba, Huseynali Khan, and his son, Feteli, gave their blessing to Jewish settlers to form a permanent community” – "Lakin iki mədəniyyətin möhkəm birləşməsi Quba xanı Hüseynəli xan və onun oğlu Fətəlinin Yəhudi məskunlaşmasına xeyir dua verdiklərindən sonra baş verdi".

“The cementing of two cultures really took root” koqnitiv metaforasında iki mədəniyyətin möhkəmlənməsi "to cement" (ingilis dilindən tərcümədə - sementləşmək, möhkəm birləşdirmək) [4, s.117] və əsasının qoyulması isə "to take root" (ingilis dilindən tərcümədə - kök salmaq) [4, s.609] fəlləri ilə ifadə edilib.

“That bond of trust has grown over the centuries, and today has translated into a larger diplomatic alliance between Azerbaijan and Israel that began a quarter of a century ago” - "Bu inam əlaqələri (ingilis dilindən tərcümədə "bond" - əlaqə [4, s.85]) əsrlərlə əvvəl inkişaf etmiş, və bu gün dördüdə bir əsr bundan öncə yaradılmış Azərbaycan və İsrail ittifaqı daha geniş diplomatik ittifaqa çevrilmişdir".

“Israel opened the door in late 1991, with one of the first declarations in the world recognizing Azerbaijan as an independent country after the fall of the Soviet Union” – "1991-ci ilin sonlarında, Sovet İttifaqının süqutundan sonra İsrail Azərbaycanı müstəqil ölkə kimi tanıyan dünyada ilk bəyannamələrdən biri ilə öz qapısını açdı".

Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan və İsrail arasında ikitərəfli münasibətlər müxtəlif sahələri əhatə edir. Bu münbit şəraitin yaradılmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Ali Baş Komandan İlham Əliyev Cənablarının müstəsna rolu vardır.

“Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu made the first official state visit to Baku in 1997 in a sign of how warm relations between the two countries were becoming” – “İsrail baş naziri Benyamin Netanyahu iki ölkə arasında isti münasibətlər olmasının əlaməti olaraq 1997-ci ildə Bakıya ilk rəsmi dövlət səfəri edib”.

“Commerce and trade flourished, with Israel becoming a major importer of Azerbaijan oil and Israel’s technology industry aiding Baku with such projects as telecommunications infrastructure” – “Azərbaycan neftinin əsas idxalçısı olan İsrail ilə maliyyə və ticarət əlaqələri inkişaf edirdi və İsrailin texnologiya sənayesi telekommunikasiya infrastrukturunu kimi layihələrlə Bakıya yardım edirdi”.

“Shortly after the Sept. 11, 2001, terror attacks in America, Israel and Azerbaijan declared they shared a common interest in fighting global terrorism, and they forged an intelligence and security alliance that has flourished over the last decade” - “11 sentyabr 2001-ci ildə Amerikadakı terror hadisəsindən qısa müddət sonra, İsrail və Azərbaycan global terrorla mübarizədə ortaq maraqlarını paylaşdılar, və son on il ərzində kəşfiyyat və təhlükəsizlik sahəsində ittifaqı möhkəmləndirdilər”. – Burada Azərbaycan dünyada global terrorizmlə mübarizədə fəal iştirak edən dövlət kimi təqdim olunur.

“I know the policy of Azerbaijan is of peace, friendship, development but also of independence. With your unique geographic location, there is no doubt that you already are, and will continue to be, a key country in this part of the world. Azerbaijan takes a clear stand against terror, against war,” the Israeli leader explained” - “Mən bilirəm ki, Azərbaycanın siyasəti həm sülh, dostluq, inkişaf, həm də müstəqillikdir. Unikal coğrafi mövqeyinizlə, şübhəsiz ki, siz artıq dünyanın bu nöqtəsində əsas dövlətsiniz və olacaqsınız. Azərbaycan müharibəyə, terrora qarşı aydın mövqe tutub”.

“Unique geographic location” birləşməsi bir daha Azərbaycan lokusunun Qafqaz kimi geosiyasi regionda xüsusi mövqeyi olan məkan, hətta “əsas dövlət” - “a key country” olduğunu ifadə edir.

Beləliklə, Azərbaycan – İsrail münasibətlərinə həsr olunmuş siyasi diskurs nümunəsinin təhlili zamanı iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin təsvirində əsas məqamlar aşağıdakılardır:

İsrail müxtəlif sahələrdə Azərbaycana kömək əlini uzadır - “ ... *Israel’s technology industry aiding Baku ...*”;

Azərbaycan Tel-Avivin nadir müsəlman dostudur – “ ... *rare Muslim country to befriend Tel Aviv* ”;

İsrail qapılarını Azərbaycana 1991-ci ildən açır - “ ... *Israel opened the door ...* ”;

Azərbaycan və İsrail arasında isti münasibətlər mövcuddur – “*warm relations*”;

İsrail və Azərbaycan arasında bütün sahələrdəki münasibətlər zəngindir – “*...rich alliance with Israel ...*”;

İsrail və Azərbaycan əməkdaşlığının zəngin tarixi vardır – “*rich history*”;

İsrail və Azərbaycan dost ölkə olaraq

a) birgə bəyanatlar verirlər- “...*Israel and Azerbaijan declared...*”;

b) ümumi maraqlarının ifadə edirlər - “...*shared a common interest...*”;

Azərbaycan və İsrailin əsas ümumi maraqlarından biri isə qlobal terrorizmlə mübarizədir – “*fighting global terrorism*”.

İsrail və Azərbaycan dostluğunu “*möhkəm birləşdirən*” linqvistik vasitələr aşağıdakılardır - “*bond of trust*”, “*blend together*”, “*cementing of two cultures*”.

“Azərbaycan” konseptinin bir dövlət və xalq olaraq müsbət konnotativ mənalarda təsvir edən leksik vahidlər isə aşağıdakılardır:

“*multiculturalism*”, “*tolerance*”, “*harmony*”, “*peace*”, “*friendship*”, “*development*”, “*independence*”, “*unique geographic location*”, “*a key country*”.

Beləliklə, Azərbaycan söz-konseptinin xarici dildə olan mətnlərdəki koqnitiv modellərdə dinamik modifikasiyaya uğramasının və konseptin mühüm əhəmiyyətə malik olmasının bir daha şahidi oluruq. İngilis dilli siyasi diskursda Azərbaycan konseptinin inkişaf dinamikasının səbəbi dövlətimizin nəinki daxili həmçinin xarici siyasət sahəsində apardığı uğurlu fəaliyyətidir. Müxtəlif sosial-siyasi, iqtisadi faktorların təsiri və ən əsası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Cənablarının yürütdüyü siyasət nəticəsində Azərbaycan inkişaf edir. Azərbaycanın digər dövlətlərlə yaratdığı əməkdaşlığın bəhrəsi isə xarici dildə olan mətnlərdə öz əksini tapır. Belə nümunələrdən biri uğurlu Azərbaycan-İsrail münasibətləridir. Bu isə öz növbəsində biz - dilçilərə Azərbaycan konsepti ilə əlaqədar əhatəli linqvistik tədqiqatların aparılması üçün münbit şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı 1998, 190 s.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: 2010, 96 s.
3. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991—2000): Екатеринбург: 2001, 238 с.
4. Мюллер В.К. Англо-Русский Словарь Издание, 22, Москва: "Русский язык", 1989, 848 с.
5. <http://www.washingtontimes.com/news/2015/jan/28/azerbaijans-rich-history-with-jewish-settlers-open>

Summary

The description of the concept “Azerbaijan” in cognitive metaphors (on the materials of “The Washington Times”)

The given article is devoted to the research of the concept “Azerbaijan” in cognitive models within the frames of political discourse. The investigation of the concept is held on the materials of one of the most influential American newspapers - the Washington Times. The author analyses the cognitive metaphors in the article dedicated to the Azerbaijan-Israel relations. The Azerbaijan-Israel relations have long, rich history. National Leader of Azerbaijani people Heydar Aliyev and the successor of his political course, the current President of Azerbaijan Republic İlham Aliyev have done a lot in increasing the friendship between these two countries.

Резюме

Репрезентация концепта “Азербайджан” в когнитивных метафорах (на материале газеты "The Washington Times")

Данная статья посвящается анализу концепта Азербайджан в когнитивных моделях в рамках политического дискурса. Исследование концепта проводится на материалах одного из самых влиятельных американских газет - The Washington Times. Автор анализирует когнитивные метафоры в статье, посвященной Азербайджано-израильским отношениям. Азербайджано-израильские отношения имеют давнюю богатую историю. Развитие дружбы между двумя странами - большая заслуга **Общенационального лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева** и преемника его политического курса, нынешнего президента Азербайджана, Ильхама Алиева.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Abdullayev
DİN-in Polis Akademiyası “Dil hazırlığı” kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.11.2016

Samirə Babayeva

ADPU

E-mail: samira.adu.13@gmail.com

SÖYLƏM ANLAYIŞININ TƏYİN OLUNMASI MƏSƏLƏSİNƏ BİR BAXIŞ

Açar sözlər: söz birləşməsi, cümlə, söyləm, sintaqm, fraza, hökm, predikativlik

Keywords: word combination, a sentence, statement, syntagm, phrase, order, predicativity

Ключевые слова: словосочетание, предложение, высказывание, синтагма, фраза, приказ, предикативность

Müasir dilçiliyin öyrəndiyi məsələlərin dairəsi genişləndikcə, onun yeni elmi istiqamətlərinin sayı artdıqca bir çox anlayışların təyin olunması yenidən gündəmə gəlir. Tədqiqatçılar, ilk baxışdan, mahiyyəti üzdə olan bir sıra anlayışların dərin elmi mübahisələrə səbəb olması halları ilə tez-tez üzləşirlər. Bu baxımdan, həm ənənəvi dilçilikdə, həm də linqvistik tədqiqatların yeni elmi istiqamətlərində adı keçən, lakin terminoloji mənası, definisiyası dəqiq təyin edilməmiş «söyləm» anlayışı da böyük maraq doğurur. Bu anlayışı ayrı-ayrı dilçilər fərqli şəkillərdə izah edirlər. Nəticədə «hökm», «faza», «ifadə», «söz birləşməsi», «sintaktik konstruksiya», «sintaqm» və «söyləm» kimi vahidlərin terminoloji çəkisi, anlayış fərqləri ortaya qoyula bilmir. Dilin işarə təbiəti imkan verir ki, müəyyən məna xüsusiyyətlərinə malik olub bir bütöv yaradan konstruksiyalara bir vahid kimi baxılsın. Lakin bu yanaşma sintaktik səviyyə vahidləri müstəvisində ziddiyyətli hallar yaradır. Söz birləşməsinə predikativlik xas deyildir. Cümlə ilkin predikativ vahiddir. Predikativlik xüsusiyyəti sintaksisdə cümlə ilə söz birləşməsi arasında müəyyən sərhəd şərti yaradır. İki söz və onlara əlavə edilmiş qrammatik vasitələrin köməyi ilə formalaşmış «Əsmərin nəvəsi» və «Əsmərin nəvəsidir» birləşmələrindən biri söz birləşməsi, digəri cümlədir. Lakin «Əsmərin nəvəsi gələndə» konstruksiyası nə söz birləşməsi, nə də cümlə ola bilər. Bu birləşmədəki «gələndə» feli bağlaması psevdopredikativlik amilini ortaya atır. Söz birləşməsindən fərqli olaraq, yeni konstruksiyada informasiya həcmi həm artmış, həm də yarım predikativlik amili vardır. Bu cəhət, şübhəsiz ki, iki sintaktik konstruksiyayı bir-birindən fərqləndirməyi tələb edir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq linqvistikanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafı müşahidə olunur. Bu inkişaf nəticəsində dilçilikdə bir sıra yeni elmi istiqamətlər yaranmışdır. Belə elmi istiqamətlərdən biri də mətn dilçiliyidir. Mətn dilçiliyi bütöv mətnləri öyrənir. Tam mətni öyrənmə prosesi mətnin özünü hissələrə ayırmağı tələb edir. Bu isə «mətn vahidləri» anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ənənəvi dilçilikdə sintaksis şöbəsində istifadə olunan bir sıra anlayışların mətn dilçiliyi müstəvisində təhlil cəlb olunması prosesində söyləmə də mətn dilçiliyi prizmasından baxılmışdır. Yaxud kommunikasiya nəzəriyyəsi, nitq aktları nəzəriyyəsi, koqnitiv dilçilik kimi elmi istiqamətlərdə də nitqdə istifadə olunan söyləmələrə fərqli prizmalardan yanaşmaq tələbini ortaya atmışdır. Söyləm semiotikada və semantikada tədqiqat obyektinə çevrilir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, söyləm anlayışı və söyləmin linqvistik statusu məsələlərinə bir daha baxılsın.

Dilçilik ensiklopediyalarında və izahlı lüğətlərində «söyləm» termini qeydə alınır. «Söyləm - Müəyyən fikir, anlam ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm

cümlənin nitqdə reallaşması kimi cümləyə uyğun gələ bilər, habelə cümlənin sxemlərinə sığmaya da bilər. Xüsusilə danışıq dilində söyləmə cümlədən daha geniş miqyas alır. Dialoqlarda cavab replikalari, söz-cümlələr söyləmələrə daxildir: - Məni sevirsen? - Mirəm (S.Rəhman)» [1, s.258].

Hər şeydən əvvəl, söyləmə verilmiş bu izahı bir qədər şərh etməyə çalışaq. İzahda söyləmə «müəyyən fikir, anlam ifadə edən ünsiyyət vahidi» kimi təyin edilir. Burada «fikir» və «anlam» sinonim kimi götürülür. İzah belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, söyləmə üçün vacib şərt onun fikir və ya anlam ifadə etməsidir. Təbii ki, bu halda fikir və ya anlamın özü təyin olunmalıdır. Dilçilik məsələləri, Xudafərin körpüsü, müəyyən anlam, müəyyən fikir kimi söz birləşmələri müəyyən fikir və ya anlam ifadə etməsi mübahisə doğurur. Təbii ki, bu birləşmələrdə informasiya vardır və bu informasiya tərkibdəki bir sözün daşdığı informasiyadan böyükdür. İnformasiyanın özü fikir və ya anlamdır? İzahdı ikinci aparıcı meyar «ünsiyyət vahidi» anlayışıdır. «Söyləmə cümlənin nitqdə reallaşması kimi cümləyə uyğun gələ bilər, habelə cümlənin sxemlərinə sığmaya da bilər» izahında da ziddiyyət vardır. Belə qənaət hasil olur ki, söyləmə həm cümlədir, həm də cümlə deyildir. Söyləmin cümlə «sxemlərinə» strukturuna sığmaması predikativliklə bağlıdır. Lakin izahda verilmiş nümunədə «mirəm» predikativliyə malikdir. Bu sözformada birinci şəxs təkini ifadə edən «-əm» şəxs və ya xəbərlilik şəkilçisindən istifadə edilmişdir. Bu cəhətdən də daha bir ziddiyyətli məqam ortaya çıxır. Yəni söyləmə üçün həm predikativlik, həm də qeyri-predikasiya səciyyəvidir.

Tədqiqatçılar söz birləşməsinin və cümlənin formalaşmasına fərqli yönərdən yanaşırlar. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi də cümlə də geniş tədqiq edilmişdir [2; 3; 4]. Sözlərin bir -biri ilə birləşmə əmələ gətirməsində tabelilik və tabesizlik əlaqələrindən bəhs edilir. Sözlər bir-birinə yanaşmaqla da birləşmə əmələ gətirir. Məsələn, qalın kitab, kərpic hasar və s. bu kimi birləşmələrdə sözlər sadəcə bir-birinə yanaşaraq birləşmə yaratmışlar. Su səhəngi, üzüm giləsi, araba təkəri, siqaret tüstüsü birləşmələrində ikinci tərəf qrammatik şəkilçi qəbul etmişdir. Evin qapısı, ağacın budağı, qapının kandarı, Məcnunun fikri birləşmələrində hər iki komponent qrammatik şəkilçi qəbul etmişdir. Hər üç növdən olan söz birləşmələrinin informativliyi onların tərkibinə daxil olan sözlərin ayrı-ayrılıqda götürüldükdə daşdıqları informativlikdən fərqlənir. Qrammatik şəkilçilərin artırılması da birləşmənin semantikasına əlavə informasiya daxil edir. Söz birləşmələrində natamam informasiya formalaşır. Müəyyən qanunauyğunluq əsasında düzələn birləşmələr, əslində cümlənin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Deməli, cümlənin əmələ gəlməsi ilə söz birləşmələrinin yaranması arasında da bağlılıq vardır. Sözlərin birləşməsi ilə cümlənin formalaşması problemlərini bir-birindən tam ayırmaq olmur. Söz birləşməsində ümumi informasiya var. Bu informasiyanın məqsədi aydın deyildir. Cümlə konkret informasiyanı ötürür. A.İ.Smirnitski bu məsələyə münasibət bildirərkən «the doktor's arrival» -«doktorun gəlişi» və «The doktor arrived» -«doktor gəldi» birləşmələrini müqayisə edərək göstərir ki, onlardan birincisi aktual dəyər daşımır, ikincisi isə aktual mahiyyətə malikdir [5, s.101].

Predikasiyanın əsas ifadə vasitələrindən biri felin predikativ formalarıdır. Felin predikativ və ya şəxs formaları şəxsi, kəmiyyəti, şəkli və zamanı ifadə edir. Predikasiyanın əsas elementi modallıqdır. Cümlədə predikasiyanın ifadə vasitəsi olan fel bəzi dillərdə müəyyən hallarda cümlədə üzdə olmur və ya işlənmiş. Rus

dilində xəbəri ismi xəbər formasına uyğun gələn cümlələrdə fel buraxılır. Bu hallardan hansılarının söyləmə aidiyyəti nəinki qeyd olunmur, hətta söyləmə həm predikativ vahid və ya cümlə, həm də cümlə olmayan sintaktik konstruksiya kimi götürülür. Söyləmə verilmiş izahda söyləmə söz-cümlə ilə eyniləşdirilir. Söz-cümlə anlayışının özünü təyin edən müəyyən prinsiplər vardır. Bu prinsiplərin söyləmə üçün nə dərəcədə məqbul olması barədə isə heç bir şərh verilmir.

F.V.Veysəlli «söyləmə və ya sintaqm haqqında» yarımbaşlığını işlətmişdir. Bu yarımbaşlıq söyləmələ sintaqmı eyni anlayış kimi qəbul etməyi təsdiq edir. Müəllif yazır: «Cümlənin leksemlərdən (sözlərdən) ibarət olması və leksemlərin də (sözlərin) daha kiçik söyləmələrdə - sintaqmlarda qruplaşması artıq qəbul olunmuş aksiomdur. Dilçilik ədəbiyyatında sintaqmın müxtəlif açılışı var. F.de Sössür hər cür dil vahidlərinin sintaqmatik oxda birləşməsini sintaqm adlandırır. Şərba məktəbi isə sintaqm danışmaq aktında yaranan, fonetik və qrammatik cəhətdən bölünməz konkret məna daşıyan vahid kimi dəyərləndirir. Məsələn, //Dünəndən bəri/ ara vermədən yağan yağış/ yalnız bu gün kəsdi// Göründüyü kimi, cümlə 3 sintaqma bölünür» [6,s.167-168].

Q.Kazimov söz birləşməsi və sintaqm məsələsinə münasibət bildirərək göstərir ki, sintaqm anlayışı dilçilikdə müxtəlif şəkildə izah edilir. Bəzi müəlliflər söz birləşmələrini sintaqmlarla qarışdırırlar. «Sintaqmın L.V.Şərba tərəfindən izahı fonetik sintaqmlara aiddir. Bu təlimə əsasən sintaqm nitqin məna bütövlüyünə malik ritmik bölümlərindən ibarət olan fonetik vahidlərdir. Sintaktik sintaqmlar haqqında təlim bundan fərqli olub, F.de Sössür, Ş.Balli, V.V.Vinoqradov, F.Mikuş və başqaları tərəfindən hazırlanmışdır. Sintaqm (yunanca syntagma sözündən olub, birləşmə əvəzi, qurulma mənasındadır) cümlədə sintaktik əlaqələrlə birləşən və vahid tam kimi fəaliyyət göstərən söz birləşməsi və söz qruplarından ibarətdir» [7,s.39]. Göründüyü kimi, müəllif sintaqmı söz birləşməsindən ayırır. Lakin sintaqm və söyləmənin eyni anlayış olması haqqında heç bir söz demir. Onun definisiyasında sintaqmda söz birləşməsi qrupunun işlənməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda sintaqm söz qrupları da ola bilər. Burada da mübahisə üçün müəyyən məqam vardır. Tərifdəki «söz qrupu» və «söz birləşməsi qrupu» anlayışı aşkara çıxır ki, bu anlayışların özlərinin izahı isə yoxdur. Q.Kazimova görə, «sintaqmlar əlaqə tipindən asılı olaraq fərqlənir və predikativ sintaqmlar, atributiv sintaqmlar kimi növlərə ayrılır. Adətən, binar xarakterdə, yəni ikiüzvlü olur. Sintaqmlar söz birləşmələri ilə oxşar cəhətlərə malik olsa da, əhatə dairəsinə və bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqləndirilir» [7,s.39].

F.Veysəlli qərb dilçiliyində sintaqm anlayışının phrases adı altında verilməsini, onların feili (Verbal phrase) və ismi (Noun phrase), qısaldılmış şəkildə VP və NP fərqləndirilməsini qeyd edir və müqayisə üçün «The little boy (NP) has been reading (VP) a fairy story/ (NP) - Balaca oğlan yaxşı bir nağıl oxudu» cümləsini verir, həmin cümləni sintaqmlara və ya söyləmələrə bölür. Onun fikrinə görə, bu «cümlədə digər sintaqmlar da iştirak edə bilər. Məsələn, yuxarıdakı cümləyə (This afternoon/ (günortadan sonra) və ya /in the garden/ (bağda) artırmaq olar. Onlara adyunktlar və adverbial komplekslər (AP) deyirlər» [6,s.168].

O.S.Axmanovanın lüğətində «vıskazıvanie» termininin izahı verilmişdir. Bu terminin ingilis qarşılığı olaraq «utterance» verilir. Müəllif bu anlayışı anlam bitkinliyi ilə səciyyələnen və ünsiyyət prosesində dərk edilə bilən məlumat vahidi kimi təyin etmişdir [8, s.94]. Onun fikrinə görə «qrammatik təşkil olunmuş söyləmə»,

«modal təşkil olunmuş söyləm», «qeyri-kommunikativ söyləm» «genişləndirilmiş söyləm» «situativ söyləm», «elliptik söyləm» növlərini də fərqləndirməliyik.

Sintaqmın söz birləşməsindən fərqli vahid olması şəxsizdir. Bu barədə Q.Kazımovun şərhində göstərilir ki, «söz birləşmələri sintaktik əlaqə tipinə və əsas komponentin kateqorial səciyyəsinə görə, sintaqlar isə komponentlər arasındakı sintaktik münasibətlərə, əlaqə tiplərinə görə təhlil edilir. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sintaqların komponentlərini başqa sözlərlə əvəz etmək olur və məna dəyişmir. Bəzi dilçilər söz birləşmələrinin statik keyfiyyətə malik dil faktı olduğunu, sintaqların isə nitq faktı olmaqla dinamikliyə malik olduğunu qeyd edirlər: söz birləşməsi -özünü mənalı iki vahidin statik-qrammatik birləşməsi kimi göstərən birləşmədir, sintaqm isə sözlərin nitqdə və ya cümlədə aktiv funksiya yerinə yetirən birləşməsidir. Məsələn, Xaçə Ənvər bardaş qurub hökmdarın ayaqları altında, xalçanın üstündə oturdu (Y.Səmədoğlu) - cümləsində hökmdarın ayaqları altında, xalçanın üstündə statik birləşmələr, Xaçə Ənvər oturdu, bardaş qurub oturdu, hökmdarın ayaqları altında oturdu, xalçanın üstündə oturdu birləşmələri dinamik birləşmələr- sintaqlardır. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sintaqlara predikativ münasibət də aiddir [7, s.40].

Dəqiq mənbəni göstərə bilməsək də söyləmlə deyimin eyniləşdirilməsi faktlarının olmasını da qeyd etməliyik. Ümumiyyətlə, deyimlər sintaqma verilmiş təriflərə cavab verir. Lakin onların öz tərkibində də sintaqlar ayırmağın mümkünlüyü ilə üzləşirik. «Çünki oldun dərimançı, çağır gəlsin dən, Koruğlu» sintaqmdırsa, onun tərkibində «Çünki oldun dərimançı», «çağır gəlsin dən» sintaqlarını ayırmaq mümkündür. Bu halda sintaqm daxilində sintaqm məsələsi ilə üzləşmiş olacağıq.

Son dövrlərdə dilçilikdə məntiqi və qrammatik kateqoriyaların bir-birindən fərqləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahədə cümlə ilə hökmün fərqləndirmək də müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilir. Cümlə ilə hökmü fərqləndirən qrammatiklər olduğu kimi, onu hökm ilə eyniləşdirənlər də vardır.

Cümlə və hökmün ən aşkar forması özünü hər bir cümlənin hökmü təsdiqi ifadəsində göstərir. Hər bir məlumat, xəbər, hər bir düşüncə aktı mütləq iki komponentin fəal, dinamik birləşməsini nəzərdə tutur. Bunlardan biri məlumatda nəyin xəbər verilməsini və ona uyğun olaraq hansı fikrin yaranmasını nəzərdə tutursa, ikincisi məlumatın birinci komponentində nəyin xəbər verilməsi, fikrin birinci üzvünün necə tərk olunması təşkil edir. Cümlə ilə hökmün eyniləşdirmənin gizli forması hər bir cümləyə «predikativliyin» xas olmasıdır. Cümləni cümlə edən predikativlikdir. V.Q.Admoni yazır: «Cümlənin qurulması və ya canlandırılması zamanı «predikativ münasibət» və ya sadəcə predikativlik adlandırılan vacib sintaktik konstruksiyanın əhəmiyyəti, eləcə də vacibliyi danılmazdır. Beləliklə, predikativliyin mülahizənin subyektivi və obyektivi kimi iki komponentə bölünməsindən doğması aşkara çıxır. Hökmün subyektivi və predikativ hər bir cümlənin vacib komponentləridir» [9, s.37].

Qeyd olunduğu kimi, söyləmdə predikativ münasibətin mümkünlüyü də göstərilir. Yəni söyləm üçün predikativlik şərti var. Lakin bu şərt nə kafi, nə də zəruri şərtidir. Məsələ predikativliyin mümkünlüyü səviyyəsində qoyulur. Söyləmdə subyektin varlığı məsələsi isə izah və şərh obyektivi olmur. Bu baxımdan hökm ilə söyləmin eyniləşdirilməsi də ciddi təhlil və tədqiqat tələb edir. Fikrimizcə, ilk

növbədə sintaqm və söyləmin eyniliyi məsələsi müzakirə obyektı olmalıdır. Yalnız bundan sonra fraza ilə söyləm arasındakı münasibət araşdırılmalıdır.

Söyləm ilə sintaktik konstruksiyanın eyniləşdirilməsi fikrinin doğruluğu məsələ quruluş səviyyəsində baxıldıqda özünü doğruldur. Söz birləşməsi, cümlə, sintaqm və eləcə də söyləm strukturuna görə sintaktik konstruksiyalardır. Onlara müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında birləşmə şəklində olmaq xasdır. Söyləmin xüsusi halda söz-cümlə olması faktı isə quruluş fərqliliyi halının da mümkünliyünü təsdiq edir.

Beləliklə, aydın olur ki, söyləm anlayışına münasibətdə dilçilikdə müxtəlif fikirlər vardır. Bu fikirlərdə həm oxşar cəhətlər, həm də ziddiyyətli məqamlar aşkara çıxır. Bu isə söyləmin fərqli aspektlərdən təhlilə cəlb edilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989
2. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966
3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Maarif, 1972.
4. Müasir Azərbaycan dili. III s. Sintaksis. Bakı, Elm, 1981.
5. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Ин.яз., 1957.
6. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013.
7. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Ünsiyyət, 2000.
8. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, Советская энциклопедия, 1966.
9. Адмони В. Г. Введение синтаксис современного немецкого языка. Москва, 1955

Summary

The new approach to the defining of statement concept

The article shows that in linguistics there are some ideas that determine the relations of statements and their definitions, a word combination and a statement, a syntagm and a statement; an imperative and a statement, a sentence and a statement. Based on this connections we tried to find out a statement. Analysis and research show that the factor of integrity and communication content to determine a statement plays a crucial role.

Резюме

Одно из точек зрения на дефиниции понятия высказывание

В статье рассказывается об определении и дефиниции понятия “высказывание”, широко употребляющийся в языкознании ставится вопрос: о высказывании и словосочетании, высказывании и синтагме, высказывании и суждении, высказывании и предложении.

*Rəyçi: fil.e.d. prof. N.Sadıqova
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin İngilis dili
və onun tədrisi metodikası kafedrasının
18.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.12.2016

METAFORİK FİTONİMLƏR

Açar sözlər: *metafora, fitonim, qavrama, dilin lüğət tərkibi*

Keywords: *metaphor, phytonym, comprehension, vocabulary*

Ключевые слова: *метафора, фитоним, постижение, словарный состав*

Obrazlılıq – estetikanın, sənətsünaslığın və dilçiliyin ortaq tədqiqat obyektidir. Dilçilikdə obrazlılığın tədqiqinə geniş yer verilməsi onun məişət və bədii üslublarda aktuallığı ilə bağlıdır. Obrazlılığın geniş yayılmış ifadə formalarından biri də metaforalardır.

Ümumiyyətlə, insanların öz fikirlərini ifadə etməsi üçün 4 üsul mövcuddur: yazmaq, yazmaq-danışmaq, yazmaq-danışmaq-göstərmək və metaforalar. Metafora (qəd. yun. “meta – dəyişmək”, “pherein – daşımaq”) – bir əşya, varlıq və ya hədi-səyə məxsus əlamətin bir digəri üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır [6, s.112]. Metaforalar ədəbi dilin bədii üslubunun lüğət tərkibini zənginləşdirir, dildə ifadə olunanların məzmununa, ideyasına, surət xəttinə və s. xidmət edir. Tarixi inkişaf boyu xalqın formalaşmasının bütün mərhələlərində iştirak edən bu təsvir vasitəsinin tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiqi əvəzsiz rol oynayır.

Poetik nitq mühitində dil işarələrinin funksional səviyyəsi metaforalardan istifadə məqamında da maraqlı nəticələrə gəlmək üçün əsas verir. Metaforaların bədii dilə xidməti dərin tarixi köklərə malikdir. Bəllidir ki, tarixi-ictimai inkişafın məhsulu olan metaforaların poetik funksiya qazanması, öz işarəvilik vəzifəsini mühafizə etməklə əlavə emosional-estetik səviyyəyə qalxması, eləcə də ekspressivlik kimidərin idraki əməliyyatın dəqiq ifadəçisi olması üçün bu təsvir vasitəsinin qeyri-adi təsir və tərbiyə imkanları ilə seçilən denotantlarının uzun illər ərzində yaddaşlarda yüksək dərəcədə abstraktlaşma prosesi keçirməsi lazım gəlmişdir. Klassik ədəbi materiallar metaforaların bədii-estetik funksiyasını dəqiqləşdirmək baxımından maraqlı nümunələrlə zəngindir.

Bədii təfəkkürün ifadə tərzini üçün, xüsusi poeziya üçün dil təsəvvürlərinin kommunikasiya məhdudluğu arasında qalxır. Bu bir tərəfdən metaforanın estetik meyarı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən sənətkarın poetik cəsarətinin labüd nəticəsi olaraq meydana çıxır. Poetik fikrin metaforala ifadə tərzini şəirdən, söz sənətkarından mənəvi azadlığa nail olmaq cəsarəti tələb edir. Yalnız bu zaman metafora sənət əsəri səviyyəsində bütün zamanlara və xalqlara məxsus ola bilər.

Tez-tez təşbehə qarışdırılan metaforanın fərqləndirici xüsusiyyəti odur ki, bu-rada qarşılaşdırılan tərəflərdən biri iştirak etmir. Bu cəhətdən, əsasən, metaforalar dildə iki formada təzahür edir:

1. Bənzədilən atılır, əlaməti bənzəyən köçürülür. Məsələn:

Yarpaqlar pıçıldadır.

2. Bənzədilən bənzəyənini yerini tutur, onu əvəz edir. Məsələn:

Yoxmudur, gülüm, səndə heç vəfa? (Hüseyn Cavid)

I qrup metaforaların xüsusiyyətləri belədir ki, bənzədilən (insan) atılmış, o nun əlaməti (ağlamaq, pıçıldamaq, gülümsəmək) bənzəyəne (göyə, yarpağa, günəşə) köçürülmüşdür. Yəni, bənzədilənin əlaməti artıq bənzəyəninin əlaməti olmuşdür.

II qrup metaforalarda isə bənzəyəni (qızı, sevgilini, məşuqu) bənzədilənlə (gül, bülbül) adlandırmışlar. Verilmiş sonuncu nümunədə müəllif qızı gülə bənzətədiyi üçün gülün əlamətini qızın üzərinə köçürmüşdür.

Bildiyimiz kimi, bitkilər insan həyatının əhəmiyyətli bir parçasıdır. İnsanlar və heyvanları qida ilə təmin etməklə yanaşı, bəzi bitkilər tibbi və digər məqsədlər üçün olduqca yararlıdır [7, s.7]. Buradan belə bir nəticəyə gəlir ki, insanların öz fikirlərini ifadə edərkən istifadə etdikləri metaforaların fitonimlərə də siraət etməsi təsadüfi bir hal deyil.

Bununla yanaşı, fitonimlər bir çox hallarda ədəbi dildə reallaşan metaforaların subyektinə çevrilə bilirlər. Bu mənada, bəzən metaforik konsepsiyaları bitkilərə tətbiq etmək ilk baxışdan yararsız görünə bilər, lakin bitkilərə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanın mümkünlüyü bu barədə olan fikri dəyişdirmişdir [7, s.12]. Məs.:

The Sunflower is turning its head to the sun.

The Leaves were wispering in the wind.

An old oak was leaning over the water surface.

The poplar is reaching to the sky.

Even the strong pine was bending in the strong wind.

Burada verilmiş metaforik konsepsiyaya əsasən “bitkilər insandır”. Verilmiş nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, bu konsepsiya əsasən ağaclarla (trees) bağlıdır. Bəşəri keyfiyyətlər bitkilərin üzərinə köçürülərək onlar arasında əlaqə yaradılır.

Digər bir metaforik konsepsiya ondan ibarətdir ki, “insanlar bitkidir”. Bu konsepsiyanın əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada bitkilərin əlamətləri insanlar üzərinə köçürülür. Bədii ədəbiyyatın dilində mücəssmə zamanı bu fikir dərhal öz təsdiqini tapır. [7, s.12]. Məs.:

A person is the tree of a field.(Deut. 20:19)

For as the days of a tree shall be the days of my people.(Isaiah 65:22)

He will be a tree planted near water...(Jeremiah 17:8)

Sözgedən məsələdən danışarkən bir metaforik konsepsiya ilə kifayətlənmək yanlış olardı. Elə bu səbəbdən dolayı, “insanlar bitkidir” konsepsiyası ilə yanaşı, fitonimlərdə gizlədilmiş metaforikləşməni nəzərdən qaçırmamalıyıq. Məs.:

The tall trees formed a roof above our heads.

The meadow was surrounded by a wall of trees.

The leaves formed a small window, through which the sun was shining.

I was lying on the ground with a pillow of moss under my head.

The forest was covered by a carpet of moss.

Verilmiş nümunələr fikrin təsdiqi ilə yanaşı, “bitkilər insandır” və ya “insanlar bitkidir” konsepsiyalarından daha da uzağa gedərək, “meşə evdir” ideyasını da metaforikləşdirmişdir. [7, s.13]

Fitonimlər yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı bir çox metaforik konsepsiyalarda iştirak edə bilər. Bu isə onların müxtəlif xüsusiyyətlərinin insanlar tərəfindən hansı formada qavranılmasından asılıdır. [7, s.13-14]

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində metaforlaşma yolu ilə yaranmış fitonimlərə tez-tez rast gəlinir. Bitkilərin bu və ya digər bir cəhətinin başqa bir varlığa bənzəməsi, metaforaların isə bu kimi əlamətlərin daşınmasındakı rolunu nəzərə alsaq, onda sözgedən proses qaçınılmazdır. Əlbəttə adlandırma prosesi bir gündə real-

laşmamış, insanların dünyanı qavrayarkən, yeni tanıdıqları bitkiləri hər hansı xüsusiyyətinə görə mənimsəməsi metaforik fitonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İngilis dilində mövcüd olan, ədəbi dildə də tez-tez müraciət olunan *bird's eye* (*nov-ruzgülü*), *deer's eye* (*şabalıd*), *cat's tail grass* (*pişikquyruğu*), *dead man's finger* (*səhləb*), *colt's tail* (*qatırquyruğu*), *angels' eyes* (*dəstərək*), *monks' hood* (*akonis – zəhərli dərman bitkisi*), *pheasant's eye* (*adonis*), *cat's tail* (*su qamışı*), *hare's foot* (*yonca*) və s. metaforik fitonimlər məhz fiziki görünüş baxımından insanların təfəkküründə adlarında qeyd olunan məfhumları xatırlatdığı üçün bu qaydada adlandırılmışlar. Fərqli morfoloji quruluşa malik olan ingilis və Azərbaycan dillərində qeyd olunmuş fitonimlərin (*pişikquyruğu*, *qatırquyruğu* və s.) əksər hallarda eyni formada (metaforikləşmə yolu ilə) mövcud olması bu fikri bir daha təsdiq edir.

Long flat leaves of a cat's tail are used for making mats and chair seats in North America, Europe, Asia and North Africa.

Eurasian herb pheasant's eye, in another word, an adonis is cultivated for its dark-centered deep red flowers.

Bu yolla adlandırılmış fitonimlər Azərbaycan dili üçün də aktualdır: *molla-başı* (*camomile*), *dəvədabanı* (*colt's foot*), *ayıdöşəyi* (*brake*), *itburnu* (*brier; dog-rose*), *pişikquyruğu*, *quzuqulağı* (*dock*), *ayıpəncəsi* (*agrimony*), *şirpəncəsi* (*lady's mantle*), *tülküquyruğu* (*foxtail*), *qurdağzı və ya şırağzı* (*spondrogon*), *siçanqulağı* (*sweet vernal grass*), *pişikpəncəsi* (*cat's ear*), *siçovulqulağı* (*buttercup*), *ayıqulağı* (*bear-berry*), *danaayağı* (*arum*), *xaniməli* (*azalea*), *xanimotu* (*belladonna*), *zəng-çiçəyi* (*blue-bell*), *peyğəmbərçiçəyi* (*bluebottle*), *qaymaqçiçəyi* (*buttercup; butterfly flower*), *dovşanqulağı* (*through-wax*), *quşəppəyi* (*shepherd's purse*), *qarğaayağı* (*wart-cress*), *çobaniynəsi* (*branching larkspur*), *tikanburun* (*prickly parsnip*), *ilanbaşı* (*dragon head*), *qatırquyruğu* (*horse'-tail* və s.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, Azərbaycan dilində bu qəbildən olan fitonimlər xüsusi quruluşa malikdir: belə ki, bu sırada verilmiş fitonimlərin əksəriyyəti ikinci növ təyini söz birləşməsinin formasında yaransa da (*quzuqulağı*, *aslanquyruğu*, *öküzgözü*, *ilankölgəsi*, *çobanqarğısı* və s.), bəziləri birinci növ təyini söz birləşməsinə (*tikanburun*, *qızısaqqal*, *ağqanad* və s.) xatırladır. Metaforik fitonimlərin quruluş etibarilə əksər hallarda ikinci növ təyini söz birləşməsi formasında təzahür etməsi əbəs deyil. Poetik nitqin özünəməxsus üslub qurumu və məzmun sanbalı qazanması, başqa sözlə, poetik nitqin forma və məzmun planında ifadə gözəlliyi və informa-siya dolğunluğunun yaradılması müəyyən dərəcədə fitonimik vahidlərdən də asılıdır.

Məlum olduğu kimi, fitonimlər digər onomastik vahidlər tarixi kateqoriya olub, dilin digər funksional vahidləri ilə yanaşı yaranmışdır. Fitonimlər hər bir xalqın etnogenezinin müəyyənləşdirilməsi, həyat şəraiti və tarixi inkişaf istiqamətlərinin aydınlaşdırılması işində əvəzsiz siyasi, ictimai, sosial və əxlaqi dəyərlərə malik vahidlərdəndir. [3, s.275]

Bitkiləri adlandırma yolları insanların dünyanı hansı formada qavraması haqqında mühüm informasiyalar verdiyi qədər, ayrı-ayrı cəmiyyətlər arasındakı əlaqələri də işıqlandırır. İnsanların ayrı-ayrı anlayışları adlandırarkən istifadə etdikləri metod və izlədikləri yol, onların yaşayış biçimi və dünyanı necə dərk etməsi haqqında mühüm məlumatlar verir [7, s.273]. Məs., kaktus bitkisinin *qaynana-*

dili adlandırılan bir növü vardır. Bu fitonim yarandığı dilin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunduğu cəmiyyətdə qaynanaya qarşı olan münasibəti əks etdirir. *Xanım-əli* adlandırılan bitki də öz növündə dil daşıyıcılarının qadınlara qarşı mövqeyindən xəbər verir. Eyni qaydada fərqli dillərdən alınan fitonimlər cəmiyyətlər arasındakı mədəni alış-verişin də bariz sübutudur.

Dili daşıyan xalqın təfəkkürünü özündə əks etdirən özünəməxsus məcazlar yaradan fitonimlər fikrin ifadəsində estetikanın güclənməsinə səbəb olur. Bu qəbildən olan metaforik fitonimlər dildə nə qədər çox aktual olsa, bir o qədər nitqin inkişafında geniş imkanlar açılmış olur.

Ədəbiyyat

1. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 səh.
2. İbadlı O., Zərgərli A. Bitki adları haqqında nə bilirsiniz? Bakı: Elm, 2009, 86 səh.
3. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Memar Nəşriyyat – Poliqrafiya MMC, 2008, 302 səh.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 302 səh.
5. Arnold I.V. The English word. Москва, Высшая школа, 1986, 296 ст.
6. Həjiyeva A. Contrastive Lexicology. Bakı: Science and Education, 2013, 212 p.
7. Doskocilova I. "Semantic shift in Plant names". Ceske Budejovice, 2014, 49p.
8. Veliyeva N. Communicative - pragmatic paradigm of English lexicology. A Linguistic approach. Bakı: Science and Education, 2014, 287p.

Summary

Metaphorical phytonyms

Metaphorical phytonyms play an important role in vocabulary. Metaphorical phytonyms are created in a way of transference. Such kind of phytonyms express the outlook of the people. Metaphorical phytonyms are used in communication and literature both in Azerbaijani and English languages.

Резюме

Метафорические фитонимы

Метафорические фитонимы играют важную роль в словарном составе языка. Метафорические фитонимы создаются путем копирования. Этот вид фитонимов отображает мировоззрение народа. И на азербайджанском, и на английском языке метафорические фитонимы используются в общении и литературе.

*Rəyçi: fil.f.d. D.Həşimova
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
21.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

İNGİLİS DİLİNDƏ NÜVƏ TONLARIN CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV
TIPLƏRİNƏ MÜNASİBƏTİNƏ DAİR*Açar sözlər: intonasiya, nüvə tonlar, melodik şkala, kommunikativ cümlə tipləri**Keywords: intonation, nuclear tones, melodic scale, communicative types of sentence**Ключевые слова: интонация, ядерные тоны, мелодическая шкала, коммуникативные типы предложения*

Məlum olduğu kimi, intonasiya da dilin leksik vasitələri və qrammatik formaları kimi dil daşıyıcılarının ünsiyyətinin təmin edilməsində mühüm rola malikdir. Qeyd edilməlidir ki, eyni bir cümlə intonasiya baxımdan müxtəlif variantlarda səslənə bilər. Bu zaman variantlardan biri digərindən ifadə olunan obyektiv və subyektiv münasibətlərə görə fərqlənəcək. Cümlə intonasiyasının variativliyi dil daşıyıcılarının müxtəlif situasiyalarda bir-birini başa düşməsi, anlamasını təmin edir. Ünsiyyət prosesində intonasiya yalnız müəyyən məzmun daşıyıcısı kimi (nəqli, sual, əmr, nida) çıxış etmir, o həm də dinləyicidə müəyyən müsbət və mənfi emosiyalar oyadır, ətrafdakı əşya və hadisələrə müəyyən münasibət formalaşdırır, danışanın müəyyən hadisələrə münasibətini ifadə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində nəqli cümlə vasitəsilə müxtəlif tonlar və melodik şkalalar vasitəsilə 60, ümumi sual cümlələrilə 39, xüsusi sual cümlələrilə 32, əmr cümlələrilə 24, nida cümlələrilə 24 modul-emosional məna, münasibətlər ifadə olunur [3].

Nitqimizi təşkil edən cümlələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Cümlənin bir qisminə bizi əhatə edən əşya və hadisələr haqqında məlumat verilir; bir fikir ya təsdiq, ya inkar edilir, başqa bir qrup cümlələrdə heç bir məlumat verilmir, əksinə, danışan şəxs müəyyən məsələ ətrafında başqasından məlumat almaq, öz fikrini tamamlamaq, bilmədiyini öyrənmək, fikrini dəqiqləşdirmək məqsədi ilə həmin cümlədə istifadə edir.

Cümlələrin müxtəlif məqsəd üçün deyilməsi, cümlələrin tələffüz xüsusiyyətini, aksent-melodik strukturunu, bütövlükdə onun intonasiyasını da dəyişdirir.

İntonasiya cümlələrdə o qədər incə məqsəd və emosional münasibətlər toplusu yaradır ki, onları heç bir qrammatik vasitələrlə vermək mümkün olmur.

Nəqli cümlələr əsas bir funksiya-məlumat vermək funksiyasını yerinə yetirir. Nəqli cümlələrdə verilən məlumatların forma və xarakterindən asılı olaraq həmin cümlələr situasiyalardan və digər ekstralinqvistik faktorlardan asılı olaraq intonasiya baxımından variativləşir. Ümumiyyətlə, alçaq şkala ilə işlənən alçaq düşən və alçaqdan qalxan tonlar tələffüz edilən cümlənin məzmununa laqeydlik, etinatsızlıq, soyuqluq kimi münasibətlər gətirir.

Təsirlənmə, çağırış, etiraz, səbirsizlik münasibətləri ifadə edən nəqli cümlələrdə vurğulu vurğusuz hecalar əsasən bərabər səviyyədə yüksək tonal reqistrdə tələffüz edilir. (High Head+ Rise –Fall) sonuncu vurğulu heca, söz səs tonunun qalxıb-enməsi ilə səciyyələnir.

Məsələn: He is 'coming to^morrow.

He was 'drinking ^coffee.

Sual məqsədilə işlədilən cümlələr sual cümlələr adlanır. Sual cümlələrinin yaranmasında intonasiya daha çox üstünlüyə malikdir.

Ümumi sual cümlələrində sonuncu vurğulu hecə səs tonunda dar diapazonlu qalxma baş verir. Ümumi sual cümlələri ən çox maraqlı ifadə edir.

Təsdiq xarakterli ümumi sual cümlələri yüksəkdən düşən ton ilə səciyyəvi olsa da, cümlənin məzmununda suallıq ifadə olunur.

Məsələn: 'Here you ,are. So `this is your ,house?

Təklif, təkid və müzakirə xarakteri ümumi sual cümlələri:

I am ^ sorry. / but I ' hate cocoa - ' would you ' like a ' cup of ` tea then?

Əlavə izahat, məlumat verən ümumi sual cümlələri yüksək qalxan, yüksəkdən düşən və düşüb-qalxan tonla tələffüz olunur.

Məsələn: I have just seen John. ' Have you?

Çağırış xarakterli ümumi sual cümlələrin məzmununda ziddiyət, çağırış, təsirlənmə ifadə edir. Belə cümlələrdə səs tonunun qalxıb-düşməsi bir və ya bir neçə heca daxilində baş verə bilər.

Məsələn: He shot an elephant. – ^ Did he ?

They have nowhere to live. - ^ Haven't they?

Xüsusi sual cümlələri yüksək düşən tonla tələffüz olunduqda onların məzmunu maraqlı, canlı, işgüzar səslənir.

Məsələn: She went to the circus on Sunday.

- ' Why ' didn't she ' take the ` children with her?

Laqeydlik, biganəlik bildirən xüsusi sual cümlələri (Low Head + Low Fall) ilə tələffüz olunur.

Can you lend me some money?

^ What do you , want it , for?

Bu metodik şkala ilə (Low Head) alçaq qalxan ton işləndikdə sakit, ancaq xoşagəlməyən bir münasibət ifadə edir.

Məsələn: I like the new hat.

-Who is , going to , pay for it?

Çağırış ifadə edən xüsusi sual cümlələrində cümlənin sonuncu vurğulu hecası qalxıb-düşən tonla deyilir.

You pay for it – ^ How?

Seçmə suallarda birinci intonasiya qrupu alçaq-qalxan tonla, sonuncu isə alçaq düşən tonla səciyyələnir.

Məsələn:

' Do you ' know , English / or , French?

Ayrııcı sual cümlələri də, əsasən iki intonasiya qrupundan (sintaqmdan) ibarət olur. Əgər danışan şəxs nəqli cümlənin məzmununda yürüdülmə fikrin doğruluğuna tam əmin deyilsə, bu halda cümlənin ikinci tərəfi alçaq qalxan tonla deyilir və müsahibindən cavab gözlənilir. Əgər danışan şəxs ifadə etdiyi fikrin doğruluğuna tam əmindirsə, bu halda cümlənin hər iki sintaqmı düşən tonla tələffüz edilir.

Məsələn: You ' don't ' take , beer, , do you? – , yes, I , do.

The ' Nile is the ' longest ' river in the , world, , isn't it?

Ümumi sual cümlələri emfatik nitqdə əsasən iki halda işlədilir.

a) müraciət olunan şəxs suala cavab vermək həvəsində olmadıqda həmin sual yenidən təkrarlanır. Bu halda köməkçi və ya modal fel güclü vurğu və yüksək düşən tonla tələffüz edilir.

Məsələn: ` Could a man do more?

Əgər ümumi verilən cavab danışan şəxsdə bir təəccüb oyardırsa, köməkçi və ya modal fel güclü vurğu və yüksəkdən düşən tonla tələffüz olunur. Cümlənin ümumi melodik istiqaməti düşən-qalxan ton formasında olur.

Məsələn: ˇ Was it really so interesting?

ˇ Is it worth trying?

Xüsusi sual cümlələri də həvəssizlik və ya inandırıcılıq ifadə edərsə bu halda o, yüksək enən və ya enən-qalxan tonla deyilir.

` What has he done ? ˇ Where have you been ?

Nüvə tonları eyni sintaktik quruluşlu əmr cümlələrində müxtəlif çalarlı modal-emosional mənalar formalaşdırır. Bələki, müxtəlif nüvə tonları əmr cümlələrinin müxtəlif yarımkommunikativ növlərini yaradır. Məsələn, ciddi, rəsmi, qəti əmr ifadə edən əmr cümlələrində bir qayda olaraq enən ton işlədilir. Metodik şkala enən istiqamətli olub pilləvari forma alır:

' Read the ' first , paragraph.

But I don't like pudding. - ' Eat it , up I say.

Xahiş bildirən əmr cümlələri alçaqdan qalxan tonla ifadə edilir. Bununla yanaşı, əmr cümlələri alçaqdan qalxan tonla ifadə edildikdə ruhlandırıcı, sakitləşdirici, uşaqlara münasibətdə himayəedici modal-emosional mənə münasibətləri ifadə edir.

I can't hear what you say. - ' Switch ' off the , radio then.

I am just going. - ' Have a ' good , time.

What a frightful storm. - ' Don't be , afraid.

Ciddi, rəsmi, qəti əmr ifadə edən əmr cümlələrində olduğu kimi, xahiş, təsəlliverici, ruhlandırıcı münasibət mənaları ifadə edən əmr cümlələrində də melodik şkala enən istiqamətli və pilləvari formada olur, sonuncu vurğulu hecə səs tonu alçaq tonal səviyyədə qalxır.

Xahiş bildirən əmr cümlələri pilləvari melodik şkala ilə və enən-qalxan tonla tələffüz edildikdə cümlənin məzmununa xahiş çalarından daha çox təcillik və maraq ifadə edir.

We'll leave before dawn. - ' Have a ˇ heart.

I am right at the top. - ' Mind ' don't ˇ fall.

İngilis dilində mülayim və doşcasına edilən əmrlər əsasən yüksək enən tonla, pilləvari şkala ilə ifadə edilir və müsahibinə hərəkətin icra üsulu göstərən tərzidə səslənir.

The tea is too hot.- ' Put some ` milk in it.

İngilis dilində yüksək emosional xahişlər, yalvarışlar mürəkkəb tərkibi tonla ifadə edilir. Bir cümlə, yaxud bir intonasiya qrupu daxilində yüksəkdən enən və alçaqdan qalxan ton müxtəlif sözlər üzərində baş verir. Səs tonunun düşməsi cümlənin əvvəlində əsas nitq hissəsinin üzərində, alçaqdan qalxan ton isə cümlənin sonuncu vurğulu sözünün üzərində baş verir. Bu halda yüksəkdən enən tonla, alçaqdan qalxan ton arasında əsas nitq hissəsindən ibarət olan sözlər zəif vurğu qəbul edir və alçaq səviyyəli şkala formalaşdırır.

` Please, , stay a , little , longer.

I think I'll never do it. – Oh, don't , say , that.

Xəbərdarlıq bildirən əmr cümlələri enən istiqamətli şkala ilə enən-qalxan, qalxan tonla tələffüz edilir.

'Be' careful to 'cross the , road.

Əmr cümlələri yüksək səviyyəli melodic şkala və yüksək səviyyəli qalxan tonla tələffüz edildikdə təkrarlanan əmr cümləsinə çevrilir. Bu halda əmr cümləsi bu və ya digər hərəkətin yerinə yetirilməsində ehtiraz cavabı kimi səslənir.

'Be , nice to them. – 'Be ' nice to them.

'Go there at , once. – 'Go there at 'once.

Əmr cümlələri alçaq səviyyəli melodik şkala və alçaq səviyyəli enən, yaxud qalxan tonla tələffüz edildikdə ehtinasız, biganəlik, inciklik münasibətləri ifadə edir.

I think he will get it. – Don't be too , sure.

She is terrible rude. – Don't , take any , notice of her.

Əmr cümlələri düşməni bəzən də zarafatyana münasibət ifadə etdikdə qalxan-enən tonla tələffüz edilir. Bu növ əmr cümlələri yüksək səviyyəli şkala ilə müşayət olunur.

May I borrow this book for a while.

'Keep it as 'long as you ^ like.

I hate what can I do? – 'Tell them you ^ hate it.

Elan xarakterli əmr cümlələri qalxan istiqamətli melodik şkala və yüksəkdən qalxan tonla ifadə olunur.

↑Have your 'passports ' ready, please.

↑First class to the ' right, ' second ' class to the , left.

Məlum olduğu kimi, nida cümlələri hiss, həyacan, təəccüb, qorxu və s. ifadə edir. İngilis dilində nida cümlələri üç yolla əmələ gəlir: “what”, “how” sual əvəzlilikləri və intonasiya vasitəsilə. Nida cümlələri nəqli, sual və əmr formasında ola bilər. Lakin əsl nida cümlələri “what”, “how” sual əvəzlilikləri ilə yaranır. How late you are! What a pity! Nida cümlələri bir qrupda olaraq enən tonla tələffüz olunur. İngilis dilində nida cümlələri müxtəlif nüvə tonları ilə tələffüz edildikdə müxtəlif münasibət çalarları ifadə edə bilər. Məsələn; təəccüb ifadə etməyən nida cümlələri alçaqdan enən tonla tələffüz edilir.

How , sweet of you. Isn't it , wonderful!

Nida cümlələri enən istiqamətli pilləvari şkala ilə və alçaqdan qalxan tonla ifadə edildikdə şən və dostcasına səslənir.

I'll see you on Sunday. – 'Right you , are!

Will you have more tea? - 'No, , thank you.

Əmr cümlələri soyuqluq, biganəlik çalarları ifadə etdikdə alçaq tonal səviyyəli şkala və alçaqdan enən tonla tələffüz edilir.

What do you think of my house? – 'Pretty , good! 'Not , bad!

Əmr cümlələri qalxan melodik şkala və yüksəkdən enən tonla tələffüz etdikdə mənfi münasibətlər (təhqiredici, töhmətedici, məzəmətedici) ifadə edir.

A ↑fine 'friend you ' turned ` out to be.

Nida cümlələri enən-qalxan tonla tələffüz edildikdə xoş, mülayim, səmimi səslənir.

I asked you to go there. – `All , right! `Just a , minute!

Beləliklə, yuxarıda aparılan araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olur ki, ingilis dilində cümlənin beş kommunikativ tipi (nəqli, ümumi və xüsusi sual, əmr və nida) şkalalar və nüvə tonlarının vasitəsilə intonasiya baxımdan variativləşir. Bununla da müxtəlif sayda modal-emosional münasibətlər ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Kingdon R. The groundwork of English Intonation. London, 1958.
2. Antipova E.Y. English Intonation. M, 1985.
3. Slesneva V. Intonation of colloquial English. Leningrad, 1983.
4. Legnteva S.F. A course of English phonetics. M, 1988.
5. Axundov A, Babayev S, Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, BDU, 1996.
6. Roach P. English phonetics and phonology. Cambridge University Press, 2009.
7. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics. Book 1, Bakı, Mürtəcim, 2012.

Summary

On the relation of the nuclear tones to the communicative types of sentence in the English language

The article deals with the relation of the nuclear tones to the structurally different communicative types of sentence. In the article an attempt is made to study the relations of melodic scale and nuclear tones to the communicatively different types of sentence.

Резюме

О связи ядерных тонов с коммуникативными типами предложений в Английском языке

В статье рассматривается связь ядерных тонов со структурно-различными коммуникативными типами предложений. В статье сделана попытка изучения связей мелодической шкалы и ядерных тонов с коммуникативно-различными типами предложений.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K. Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
24.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

Suzan Əsgərova

ADU

E-mail: suzanesgerova@ymail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN GƏLƏCƏK ZAMAN FORMALARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *qrammatik kateqoriya, zaman məfhumu, gələcək zaman forması, modallıq mənası*

Keywords: *the grammatical category, the content of tense, the future tense form, the meaning of modality*

Ключевые слова: *категория грамматики, понятие времени, форма будущего времени, смысл модальности*

Zaman haqqında fikirlərə qədim dövrlərdə- dilçiliyin hələ müstəqil bir elm kimi formalaşmadığı bir vaxtda rast gəlinir.

R.İ.Binnik qeyd edir ki, obyektiv zaman və qrammatik zaman məfhumları Qədim Yunan filosofları Platon və Aristotelin dövründə istifadə olunmuşdur. Onların yaşadığı dövrdən bu günə qədər hər bir zamanın ifadə olunmasında keçmiş (past), indiki (present), gələcək (future) zaman kateqoriyalarından istifadə olunur. Lakin Qədim Yunan filosofu Aristotelin dövründən 2500 il keçməsinə baxmayaraq, feil zamanları hələ də aktuallığını itirməyən mövzulardan olub, həllini tapmayan mübahisəli məqamları ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan və İngilis dillərində gələcək zaman iş, hal və ya hərəkətin danışıq vaxtından sonra icra olunacağını bildirir. Həm Azərbaycan dilində, həm də İngilis dilində gələcək zaman geniş ifadə vasitələri sisteminə malikdir. Hər iki dildə linqvistik-morfoloji kateqoriya kimi gələcək zaman müxtəlif təzahür formalarına, çoxaspektli qrammatik-semantik funksiya və vəzifələrə malikdir.

İngilis dilində gələcək zamanın müstəqil qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğu barədə dilçilər arasında fikir birliyi yoxdur.

R. Vitman hesab edir ki, *will* modal feilinin sintaksisi digər bütün modal feillərin (*can, must, may*) sintaksisi ilə eynidir. Belə ki, əgər biz digər bütün modal feillərin gələcək zaman ifadə etməsi haqqında fikir söyləyə bilmiriksə, bunu *will* haqqında da demək düzgün olmaz [1, s.77].

Eyni fikirləri R.Hudlston da qeyd etmişdir: "Əgər ingilis dilinin feil sistemi-nə-keçmiş, indiki, gələcək zaman vasitəsilə ifadə olunmasına nəzər salsaq, o zaman *will, shall, may, must, can* və *s.-in* eyni növ köməkçilər kimi qruplaşdığının şahidi olarıq" [2, s.210].

Shall/will+infinitive (məsdər) konstruksiyasını analitik gələcək zaman hesab etməyən L.S.Bərxudarov qeyd edir ki, mətndən asılı olan, həmişə modallıq mənası ifadə edən *shall/will* həmçinin gələcək məna ifadə edir [3, s.3].

B.S.Xaymoviç və B.J.Roqovskaya hesab edirlər ki, *shall* və *will-* in original mənası yox olub, bəzi mətnlərdə yalnız cüzi gələcək zaman mənasına işarə edirlər. Məsələn: *I shall be forty next autumn.*

They will know it in due time.

It will take place next month.

M.Blok qeyd edir ki, ingilis dilində gələcək zamanın modal məna çaları inkar edilə bilməz.

O.Yespersen ingilis dilində gələcək zamanın olmasını inkar edir. O qeyd edir ki, *shall/will+infinitive* (məsdər) birləşməsində *shall* və *will* feilləri özlərinin ilkin modal mənalarını saxlamışlar. Onun fikrincə, ingilis dilində gələcəyi ifadə etməkdən ötrü modal məna çalarından azad olan sərbəst bir üsul yoxdur, yəni bu zamanın keçmiş və indiki zamanda mövcud olan müstəqil formal əlaməti yaranmamışdır [4, s.60].

Bizim fikrimizcə, *will* və *shall* məsdərlə birləşərək çox vacib modallıq mənasını itirərək sırf köməkçi element kimi, yəni gələcək zamanın qrammatik mənasının göstəricisi və ya morfemi kimi işlədilir.

İngilis dilində gələcək zamanı düzəltmək üçün birinci şəxsin təkində və cəmində *shall*, qalan şəxslərdə isə *will* köməkçi feilləri işlədilir. Bu feillər Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman şəkilçisi *-acaq*, *-əcək* və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi *-ar*, *-ər* morfemləri ilə ifadə olunur.

Dilin qrammatik sistemində morfoloji-qrammatik kateqoriya kimi gələcək zamanın formalaşması, inkişafı və sabitləşməsi haqqında irəli sürülmüş mülahizələrdə ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, gələcək zaman dillərin inkişafının son dövrələrinə aiddir [5, s.87].

Müxtəlif dillərdə zaman formalarının semantikasi müxtəlif aspektlərdən təhlil olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zaman aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Hərəkətin gələcəkdə qətiyyətlə icra olunacağını bildirdikdə:

İngilis dilində: "No, I shall not ride again. Put him up" (Theodore Dreiser).

Azərbaycan dilində: Atası çox təkid edəndə Əmiraslan dedi:- Dədə, mən məktəbə getməyəcəm (S.S.Axundov, *Qorxulu nağıllar*); Biz hər ikimiz şeirimizdə dünyə kədərinə qalib gələcəyik (H.Mehdi, *Ölkəm*).

İngilis dilində göstərilən nümunədə sadə gələcək (future simple), Azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir.

2. Əvvəlcədən planlaşdırılmamış və danışiq anında verilən qərarlarda:

İngilis dilində: The phone is ringing. I'll answer it (Telefon zəng çalır. Mən cavab verərəm).

Azərbaycan dilində: İki dəftər qalib,-dedi, indi qurtararam. Bağışlayınız, xanım, güllərə su verirdim, indicə süpürərəm (C.Cabbarlı, *Seçilmiş əsərləri*); Bu saat Bədirlilə danışaram (H.Mehdi, *Abşeron*).

3. Təklif və ya xahişi ifadə edərkən:

İngilis dilində: This box is very heavy.- I'll help you to carry it (Bu qutu çox ağırdır. - Mən sənə daşımağa kömək edərəm). My car won't start.- I'll give it a push (Maşınım işləmir. - Mən onu itəliyərəm).

Azərbaycan dilində: Mən sizi müşayiət elərəm, - deyə Mehman nəhayət dilləndi (S. Rəhimov).

Yuxarıda qeyd olunan nümunələrdə İngilis dilində sadə gələcək (future simple), Azərbaycan dilində isə qeyri-qəti gələcək zaman forması istifadə olunur.

4. Şəxsin gələcəyə dair düşüncələrini, ümidlərini və s. ifadə edərkən:

İngilis dilində: We'll keep a close watch on it for the next few days. (John Grisham). I'm sure cars will be more expensive this year.

Azərbaycan dilində: *Çıxıb gedəcəm. Harada olsa, bir parça çörək taparam (İ.Şıxlı). O gün mən də ilhamımla oxşayaraq sevəcəyəm, At belində qılınc vuran Don çayının qazağını (S.Vurğun, Səhər-səhər).*

5. Gələcəyə aid olan və həyata keçməsinin qarşısını ala bilməyəcəyimiz həqiqətləri ifadə edərkən:

İngilis dilində: *She will be twenty next month (Gələn ay o, 20 yaşında olacaq).*

Spring will come again (Yaz yenidən gələcək).

Azərbaycan dilində: *Ay ana, vaxt keçəcək, ay keçib illər ötəcək, qərinə dəyişəcək, biz hamımız gedəcəyik, Allah elməsin sahibimizin başından bir tük askik olsun (Firudin bəy Köçərli).*

Feilin zaman kateqoriyasına daxil olan gələcək zaman formalarının müqayisə və ya tutuşdurma yolu ilə araşdırılması həm ümumi, həm də xüsusi kriteriyaları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Whitman R.L. English and English Linguistics, New York, International Thomson Publishing, 1975
2. Huddleston, R, Pullum, G.K, The Verb, In: the Cambridge Grammar of the English Language, the UK, Cambridge University Press, 2002
3. Barkhudarov L.S., Rusko-anglyskye jazykovye paraleli, in: Ruskyj jazyk za rubezhom, 1972
4. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, Издательство иностр. лит., 1958
5. Axundov Ağamusa. Feilin zamanları, Bakı, Azərb. Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 1961.

Summary

Comparative analysis of the future tense forms of verb in the Azerbaijan and English languages

The article deals with the future tense forms and their age. The future tense is a verb form that generally marks the event described by the verb as not having happened yet, but expected to happen in the future. The scholar argues that *shall* and *will* always preserve their modal meanings which depending on the co-text, either dominate over the meaning of futurity or are considerably weakened.

Резюме

Сравнение анализа слагаемых на азербайджанском и английском языках в будущем времени

Эта статья посвящена применению и использованию форме будущего времени. Форма сказуемых будущего времени показывает события, которые пока не збылись, но в будущем предполагается. Ученые спорят о независимости сказуемых "*shall*" и "*will*" от контекста, эти сказуемые усиливают или ослабляют смысл будущего.

*Rəyçi: fil.f.d. F.Köçərli
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
05.12.2016-cı il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

DIALEKTİZMLƏRİN ƏDƏBİ DİL NORMASINA ÇEVRİLMƏSİ

Açar sözlər: *dialektizm, ədəbi dil, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, Amerika ingiliscəsi*

Keywords: *dialectism, literary language, enrichment of vocabulary, American English*

Ключевые слова: *диалектизм, литературный язык, обогащение словарного состава, английский язык, английский язык в Америке*

Ədəbi dilin lüğət tərkibi müxtəlif vasitələr hesabına zənginləşir, yəni dilin həm daxili imkanları əsasında, həm başqa dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə, həm yeni sözlərin yaranması hesabına və s. Leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsi prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesindən əsasən öz sadəliyi etibarilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, həqiqətdə daha mürəkkəb olub, dərin tədqiqata ehtiyacı olan yollardan biridir. Çünki öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman əmələ gədiyini, həm də məhz bu yolla əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Ədəbi dil üzrə sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesində və zənginləşməsində mühüm mənbələrdən biri onun dialektləridir. Doğrudan da dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi dil o dilin bu və digər dialekti əsasında formalaşır [9, s.20].

Dialekt sözləri ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr verir ki, həmin söz və ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən ədəbi dildə yazıçı, alim publisist, müəllim, radio və mətbuat işçiləri istifadə etməklə dialektizmləri bilavasitə ədəbi dil normasına çevirir. Şairlərin, yazıçıların, alimlərin əsərlərində işlənən dialekt sözləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunur, qəbul edilir, mənimsənilir və özünə hüquq qazandıqda isə ədəbi dil normasına çevrilərək dilin lüğətinə daxil olur. Hətta onlarca frazeoloji vahidlər də ədəbi dilə dialektizmlərdən keçmişdir. Alimlər öz əsərlərində dialekt sözlərindən, əsasən, termin yaradıcılığında istifadə edirlər.

Qərb dilçiliyində də bu sahədə müxtəlif baxışlar var. Bəzi dilçilər düşünür ki, ədəbi dil normaları əhəlinin daha çox hissəsi tərəfindən istifadə edilən olmalıdır. D.Cons bu fikrə qarşı çıxaraq bildirirdi ki, dilin hər hansı formasının normalaşdırılmış ədəbi dil şəklinə gəlməsi bu ədəbi dildən istifadə edənlərin sayı ilə müəyyənləşdirilmir [1, s.23]. O, buna misal olaraq, ingilis ədəbi dilini göstərir və qeyd edir ki, əhəlinin yalnız 1/3 hissəsi ədəbi dildə və ya cənubi ingilis dilində danışır. Qalan hissə isə hesab edirlər ki, ədəbi dil normaları üçün coğrafi, iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni faktorlar əsas götürülməlidir. Belə ki, məhz bu faktorlar ingilis dilinin cənub dialekti əsasında formalaşmasında və özünü ədəbi dil kimi təsdiq etməsində iştirak etmişdir. Əgər Amerikada məskunlaşan əhali cənubi İngiltərədən olmasaydı, bu region siyasi proseslərdə iştirak edib iqtisadiyyata nəzarət etməsəydi, hərbi gücdən istifadə edib bu dialekti yer kürəsinin müxtəlif istiqamətlərində yaymasaydı və beləliklə mədəniyyətin, ədəbiyyata inkişafına şərait yaratmasaydı, bəlkə də heç bir dialekt ədəbi dilə çevrilməz və müəyyən normalar çərçivəsinə düşməzdi.

Həmçinin ədəbi dili dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən də bəhs etmək lazımdır. A.Axundovun təsnifinə nəzər salaraq:

- mahiyyətə - ədəbi dil düzəltmə, normalaşmış, qanuniləşmiş, subyektivdir, dialekt isə təbii, normalaşdırılmamış və obyektivdir.

- vəzifəyə - ədəbi dil geniş, ümumi, çoxşaxəli, dialekt isə məhdud, *xüsusi* və *təşəvvüf*dir.

- inkişaf tempinə görə - ədəbi dil nisbətən dəyişkən, fəal, asılı, dialekt isə sabit, neytral və nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur [1, s.256].

Ədəbi dil dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərə baxmayaraq, qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil məhz dialektlər əsasında formalaşır. Onlardan biri daha üstün götürülür, lakin tam üst-üstə düşmür. “Ədəbi dil” - izahlı dilçilik terminləri kitabında da məhz belə izah edilir.

Dialektizmlər - müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə deyilir [4, s.308].

Hər bir ədəbi dilin formalaşmasında onun dialektləri mənbə olmuşdur, həmçinin ədəbi dilin zənginləşməsində dialekt leksikası böyük rol oynamışdır. Əgər inkişafın əvvəlki dövrlərində ədəbi dilə dialektlər təsir edirsə, sonradan ədəbi dilin istifadə dairəsi genişləndikcə, o dialektlərə təsir etməyə başlayır və nəticədə dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqlər azalır.

Dialektlər coğrafi cəhətdən və ərazi baxımından müxtəlif mənbə və əsaslar nəticəsində lokal təsirlərdən, təhsil və sosial əhatə, sinif müxtəlifliyindən birbaşa asılıdırlar. Hər bir ingilis dilinin variantında öz dialektik xüsusiyyətləri əks olunur. Dialekt dili, ümumiyyətlə, müəyyən insan kütləsi tərəfindən müəyyən ərazi daxilində məskunlaşmış insanlar tərəfindən işlədilir. Dialektləri Standard dildən fərqləndirmə dərəcəsi bir çox faktorlardan asılıdır:

- 1) dialektin inkişaf tarixindən
- 2) cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşundan

Dialektə çoxdan itmiş köhnə cəhətlər bir daha işlənmə və ya yox ola bilər. Belə ki, dialekt sərbəst şəkildə inkişaf edir. Dialektlərin öyrənilməsi tarix üçün də maraqlıdır.

Amerika linqvisti M.Rey düzgün olaraq qeyd edirdi ki, hər hansı bir coğrafi ərazidə yaşayan insanların özünəməxsus yeməkləri, geyim və adət-ənənələri olduğu kimi, özünəməxsus dialektləri də vardır. İnsanların zövq və həyat tərzini müxtəlif olduğu kimi, dilləri də müxtəlifdir. Siyasi, iqtisadi və sosial faktorlar nəticəsində hər hansı bir dialekt millətin “Standard dilinə” çevrilə bilər. Bu və ya digər tələffüz qaydaları və normaları da öz növbəsində “Standard tələffüz” normalarına çevrilə bilər. Digərləri isə “qeyri Standard tələffüz” kimi qəbul olunacaqdır. Linqvistikada “bədi tələffüz, milli variant, orfoepik norma, dialekt” kimi terminlər bugün də tez-tez işlənir və tədqiq edilir [3, s.6-7].

İngilis dilinin milli variantları müxtəlif regional standartlardan ibarətdir. Bunlar da qəbul olunma səviyyələrinə görə 2 yerə bölünür:

1. Regional Standard tələffüz
2. Ümumi Standard tələffüz

Bədi dil ilə bu standartların uyğunluğu digər variantlarla nisbətə böyük olur. Regional Standard tələffüz çoxlu dialektlər əsasında əmələ gəlir. Milli Stan-

dard tələffüz dialektlərin əlaqəsindən fərqli olaraq dəyişir. Regional Standard milli standardın fərqli formasıdır. Dilin milli Standard variantı regional və dialekt variantlarının tamıdır.

A.Ginson Amerika ingiliscəsinin inkişafının dilin tələffüz normalarına təsir etdiyini qeyd edərək demişdir ki, əvvəllər səslənmiş olan filmlərlə bu gün səsləndirilən filmlər arasında tələffüz nöqtəyi-nəzərdən çox böyük fərqlər var. Onları başa düşmək çətinləşib. Məsələn, 60-cı illərdə **“Beatles”** qrupunun ifaları Böyük Britaniyada Liverpul aksentinin yayılmasına səbəb olmuşdur. Beatlesin ifasında **“In my life”** mahnısının bir hissəsinə nəzər salaq:

*There are places I remember
All my life, though some have changed
Some forever not for better
Some have gone and some remain
All these places have their moments
With lovers and friends I still can recall
Some are dead and some are living
In my life I've loved them all
But of all these friends and lovers
There is no one compares with you
And these memories lose their meaning
When I think of love as something new [6]*

Gördüyümüz kimi, dili çox sadə və sözləri dilə yatımlı olduğundan həmin ifalar çox asanlıqla yayılırdı. Dinlədikdə mahnının melodiyası haqqında da eyni sözləri demək mümkün olur.

Amerika variantının özünəməxsus sözləri **amerikanizmlər** adlanır. Bu termin ilk dəfə 1781-ci ildə Prinseton Universitetinin prezidenti Con Vizerspən (John Witherspoon) tərəfindən işlədilib [7, s. 773].

Qeyd edək ki, Amerikada müşahidə olunan heç də bütün hadisələr normaldan kənar hesab edilməməlidir və onlar öz təbiətinə görə dialekt qrupuna aid deyil. Məsələn, **“either”** və **“neither”** sözlərindəki birinci hecadakı [i:] səsi ABŞ-ın ədəbi dil normasına uyğun gəlir. Lakin **“theatre”** sözündəki ikinci hecadakı [ei] dialektizm kimi xarakterizə edilir. Başqa misallara da müraciət edə bilərik. Məsələn, **“gotton”** felinin qrammatik forması amerikalılar tərəfindən adi nitqdə geniş şəkildə işlənir. Lakin **“ought not”** əvəzinə **“hadn't ought”** dialektizm hesab edilir. Aşağıda göstərəcəyimiz misal da maraqlıdır:

“Candy” sözü (konfet) ədəbi dilə aiddir və dilin lüğət fondunda da belə formalaşmışdır. Lakin **“piece”** sözü “yüngül qəlyanaltı” mənasında dialektizm kimi qəbul edilir.

Beləliklə də, ingilis dilinin Amerika variantında yeni sözlər sürətlə yayılırdı. Belə olan halda, ingilis dilinin Amerika variantında dialektlər də artırdı. Buna aid aşağıdakı dialektizmləri misal gətirmək olar:

- slush money** - vəzifəli şəxsləri ələ almaq üçün pul
- floater** - rüşvət üçün səs verən seçici - qastrolçu
- bum** - avara

holdup - silahlı basqın

sell-out - siyasi satqınlıq

lay pipes - siyasi intriqaqlarla məşğul olmaq

Yuxanda göstərdiyimiz dialektizmlərdən bəziləri yeni sözlərə də çevrilə bilər və ədəbi dilə keçə bilər:

holdup man - bandit

go on the bum - avaralanmaq

pipe layer - siyasi intriqaqlant

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik, Bakı, 1970.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1960.
3. Maqsudoğlu H. Regional varieties of the English language. Bakı, 2012.
4. Wolfram W., Christian D. Appalachian English Arlington, 1976.
5. Хомяков В.А. введение в изучение сленга – основной компоненты английской просторечии. Волгоград, 1973.
6. <http://www.lyricsfreak.com/b/beatles/in+my+life10026479.html>
7. The Encyclopedia Britannica 14th ed. USA 1932 (v. 1, 4p) www.britannica.com1c-773
8. www.wikipedia.org

Summary

Dialectisms as a source of literary language

The vocabulary of the literary language is enriched in different ways. Dialects have always been a deep source for literary languages. It was also the case with the English languages, as well as with the American literary language.

Dialectical words are widely used in the enrichment of the English vocabulary. Dialects of all languages are rich sources in the formation of vocabulary. They are considered to be a source of word formation. As is known, any language is formed on the basis of the dialects of that language.

Dialectisms are used in the literary language as a means of stylization, of characterizing the speech of characters and of creating local color.

Резюме

Диалектизмы как источник литературного языка

Словарный состав английского языка обогащается двумя путями. Одним из источников обогащения являются диалектизмы. Диалектизмы входят в язык из письменного и устного языков. Однако в отличие от литературного языка диалектизмы не имеют общие нормы. Лексика литературного языка является изменчивым, тогда как диалектизмы сравнительно самостоятельны и стабильны в коммуникации.

*Rəyçi: fil.f.d. C.Babayev
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
05.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 22.12.2016

Rahibə Mustafayeva

ADU

E-mail: rahibe-93@mail.ru

CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLOGİZMLƏRİN MƏXƏZ MƏTNİDƏ TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: tərcümə, frazeologizmlər, adekvatlıq

Keywords: translation, phraseologisms, adequacy

Ключевые слова: перевод, фразеологизмы, адекватность

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin, ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar əsasında qururuq. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur.

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin mənasına frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, “**phrases**” - ifadə, “**logos**” - nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya dedikdə atalar sözü, zərbiməsəllər, sabit söz birləşmələri, müxtəlif yazıçı və şəxsiyyətlərin zərbiməsələ çevrilmiş deyimləri (proverbs, catch words, epigrams and quotations) başa düşülür. “Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətməmişdir. Onlar məcazi mənalı söz birləşmələridir. Söz komplekslərinin obrazlı şəkildə məna dəyişmələri nəticəsində meydana gəlirlər. Belə birləşmələr öz strukturuna görə söz birləşmələrinə aid edilir, lakin onların bir sıra fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan biri hal şəkilçili birləşmələrdir. İkincisi, tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan , üçüncüsü tabelilik əlaqəsi ilə birləşən birləşmələr, dördüncüsü isə söz birləşmələrinin predikativliyidir. Frazeoloji birləşmələrin sərbəst söz birləşmələrindən fərqi odur ki, onların komponentləri öz lüğəvi mənasında, ayrılıqda işlənmir, bir vahid şəkildə çıxış edir. Yəni, onun tərəfləri ayrı-ayrılıqda təhlil olunmur, ümumi mənada rol oynayır və məna verir. Əsaslanma olmayanda mənanı anlamaq da çətin olur. Xüsusilə də, tərcümədə böyük problemlər yaşanır. Frazeoloji birləşmələrə struktur-semantik, semantik, leksik, sintaktik sabitlik xasdır. Frazeoloji birləşmələr müəyyən lüğəti mənaya malik olur, lakin bu məna kontekstdə müəyyən modifikasiyalara uğrayır. Lüğəvi məna geniş və mücərrəd olduğundan onlar müxtəlif kontekstlərdə işlənə bilər, ancaq heç vaxt lüğəvi məna ilə kontekstual məna arasında əlaqə qırılmaz. Frazeoloji birləşmələr dil universaliləridir və bütün dünya dillərində mövcuddurlar [1, s.262].

Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir. Onların məğzində obrazlılıq və konnotativlik xüsusilə üstünlük təşkil edir. Fikir emosional şəkildə ifadə edilir. Tarixi və mədəniyyəti oxşar olan xalqların frazeoloji vahidlər də oxşar olur və burada mədəni reallilər xüsusilə vacib rol oynayır. Frazeologizmə müxtəlif təriflər verilsə də o, fikrin ifadəsində nitqin bila-

vasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeologizmlər deyilir. Frazeologizmi təşkil edən sözlər onun tərəfləri, yaxud komponentləri hesab olunur. Onlar frazeologizmlərdə üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqil mənada düşünmək qeyri-mümkündür. Frazeologizmi təşkil edən sözlərin hamısı ümumilikdə bir məna ifadə edirlər. Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzii ilə yaxından tanış oluruq [3,s.104].

Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Frazeoloji vahidlərin birinci müşahidəçiləri – lüğət tərtib edənlər – leksikoqraflar olmuşlar. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarını itirdiyini müşahidə etmişlər. Belə vəziyyət, adətən, bu və ya başqa söz bölünməz birləşmə tərkibində olduqda nəzərə çarpmışdır.

Hər bir konkret dilin frazeologiyası iki planda tədqiq edilir: diaxronik və sinxronik.

1. Diaxronik planda dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir.
2. Sinxronik planda isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri verilir [4,s.113].

Frazeologizmlərin tarixi çox qədimdir. Müxtəlif dillərdə bu sahə alimlər tərəfindən araşdırılmış və maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. Rus dilçilərindən A.A.Bulaxovski frazeologiyaya hazır şəkildə işlədilən sitat materialı kimi baxaraq, ümumiyyətlə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektii hesab edib, ona belə tərif vermişdir:

“Frazeologiyaya, adətən, dildə məna cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözləri” şəklinə düşmüş ifadələr və bunun kimiləri daxildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir.

B.N.Qolovinin fikircə isə frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir. A.A.Reformatski isə, yuxarıdakı tədqiqatçıların qeyd etdiklərindən əlavə olaraq, dildəki “spesifik sözləri” də frazeoloji vahid hesab edir və əhalinin müxtəlif qrupunun nitqi üçün spesifik olan sözləri və söz birləşmələrini “frazeologiya” adlandırır. Bundan başqa, XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə Şarl Balli məşğul olmuşdur. O, dilçilik tarixində birinci olaraq frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Ş.Balli nitqdə iki növ söz birləşmələrinin olduğunu müşahidə etmiş, bunlardan sabit söz birləşmələrinin sirri onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. Bu növ birləşmələri frazeoloji qrup adlandıraraq onları sinxronik planda şərh etməyə çalışmışdır. O, dildə sabitləşən söz birləşmələrini “frazeoloji ifadə”, onlardan nisbi müstəqilliyini saxla-

yan sözlərin iştirakı ilə düzələn söz birləşmələrini “frazeoloji qrup”, elementləri tamamilə bir-birilə əlaqədar olan söz birləşmələrini “frazeoloji bitişmə” adlandırmışdır. Beləliklə, bu sahənin tədqiqatı hələ də aktualdır və araşdırılır [1,s.262].

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, nəinki təcrübəsiz tərcüməçilər, həmçinin təcrübəli tərcüməçilər də çətinliklərlə üzləşirlər. Buna baxmayaraq M.Qorki hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün hər dilin kifayət qədər imkanı olduğunu hesab edir. Frazeologiyanın tərcüməsində müxtəlifüsullardan istifadə olunur. Ən çox istifadə olunanlar aşağıdakılardır:

1. **Ekvivalent üsulu (equivalent)** - Bu tərcümə növü ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını və bədiilik xüsusiyyətlərini tam şəkildə əks etdirir, məna və obrazlılıq tam şəkildə üst-üstə düşür, məsələn: as black as coal - kömür kimi qara; as cold as ice- buz kimi soyuq; as red as blood- qan kimi qırmızı.

2. **Analoq üsulu (analogue)** - Tərcümənin bu növü isə ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını azərbaycan dilində ifadə edə bilsə də, onların bədiilik xüsusiyyətlərini tam və ya qismən əks etdirir, məsələn: It is raining cats and dogs - Şıdırğı yağış yağır; A drop in the bucket - deryada bir damla; Have a good time - yaxşı vaxt keçirmək.

3. **Təsviri üsul (descriptive)** – İngilis dilində verilmiş frazeologizmlərin azərbaycan dilində adekvat və ya analoq tərcüməsi olmadığı zaman təsviri tərcümə üsulundan istifadə olunur. Bu növ frazeologizmləri sərbəst söz birləşmələri kimi tərcümə etmək imkanı verir. Bu zaman orijinaldakı ifadəlilik və obrazlılıq artıq itir, məsələn: Have a yellow streak - cəsərsiz, qorxaq; To be in pink - sağlam görünmək, gümrah olmaq; Black eye-gözünün altı göyermək.

4. **Antonim üsulu (antonymic)** - Orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. Bu üsulda inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz olunur və ya əksinə, məsələn; Let sleeping dogs lie- yatmışları oyatma; To keep one’s hair on - əsəbiləşməmək; Don’t count your chickens before they are hatched - cücəni payızda sayarlar.

5. **Kalka üsulu (calque)** - Bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq onların maksimal tərcüməsini verir. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin dilimizə başqa üsulla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət olunur. Kalka üsulundan adətən Bibliyadan götürülmüş, yaxud da antic və mifik dövrə məxsus frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunur, məsələn: The owner of the honey is the bee - balın sahibi arıdır; Wisdom is not sold with money - ağıl para ilə satılmaz [2,s.85].

Con Steynbekin “Qəzəb salxımları” əsəri də frazeologizmlərin zənginliyi və çoxluğu ilə fərqlənir. Əsərdə maraqlı doğuran frazeologizmlər aşağıdakılardır:

1. To be of one’s mind - bir fikirdə qalmaq.
2. At the eleventh hour - son məqamda
3. To strengthen somebody’s hand - dəstəkləmək
4. To beat the air - boş yerə çalışmaq, xəlbirlə su daşımaq
5. To dig a pit for someone - bir kəsə quyu qazmaq
6. To have pity on somebody - bir kəsə ürəyi yanmaq
7. It costs an arm and a leg - çox bahadır

8. To put one's nose into somebody's affair - başqasının işinə burun soxmaq
9. For a long - havayı, müftə
10. To play with fire - odla oynamaq

Ədəbiyyat

1. “Dilçiliyə giriş”, A.Babayev, Bakı 1992, səh 262
2. “Tərcümə sənəti”, Q.H.Bayramov, Bakı 2008, “OKA Ofset” nəşriyyatı. səh 85.
3. “Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi“, Rafiq Novruzov, Bakı 2010, səh.
4. “Теория и практика художественного перевода”, Ю.П.Солодуб, Ф.Б.Альбрехт, А.Ю.Кузнецов, Москва 2005, стр 113
5. “Bədii tərcümənin xüsusiyyətləri”, R.Novruzov, Bakı 2016

Summary

The transformation of phraseologisms in the target text used in “The Grape of Wrath” by John Steinbeck

This article deals with phraseologisms. They play a very important role in the language. Their translation is one of the problematic and controversial issues. Phraseologisms have been analyzed, evaluated and extensively discussed from different points of view and approached from many different perspectives.

Резюме

Трансформация фразеологизмов в языке перевода использованных в романе “Гроздь гнева” Джона Стейнбека

Эта статья связана с фразеологизмами. Они играют важную роль на языке. Их перевод считается одним из проблемных и противоречивых областей в переводческой теории. Фразеологизмы широко обсуждались, оценивались и проанализировались с разных точек зрения и подошли с разных перспективах.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. E.Rəhimli
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
05.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.12.2016

ƏDƏBİYYAT

Həmidə Əliyeva
ADU

GERMAN-SKANDINAV MİFOLOGİYASINDA ŞAMANİZM ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: Odin, şamanizm, at kultu, run əlifbası

Keywords: Odin, shamanism, the cult of the horse, futhorc

Ключевые слова: Один, шаманизм, культ лошади, рунический алфавит

Skandinav mifologiyasının baş allahı Odindir (Qərbi almanlarda – Votan – H.Ə.). O, allahların atası və əcdadı, torpağın hamisi, dünyanın yaratıcısı və qurucusudur. Odin həm də döyüşlərdə qələbə bəxş edən müharibə allahıdır. Odinin dini vikinqlər dövründəki skandinav drujinaçıların döyüş ideallarını əks etdirirdi. Odin cəsur döyüşçülərə kömək edir və ölümündən sonra onları öz yanına aparır. O, runların sirrini öyrənmək və onların köməyi ilə hər cür sehrbazlıqla məşğul olmaq üçün gözünün birini qurban verir. Rəvayətə görə Odin doqquz gün yaralı vəziyyətdə İqdirasil ağacından, skandinav mifologiyasına görə dünya ağacından, başı aşağı asılaraq runların sirrini öyrənmiş, run əlifbasını aşkar etmişdir. Ümumiyyətlə, Odində insanlara zəruri bilik və vərdişlər öyrədən mifik əcdadın-“mədəni qəhrəmanın” bütün əlamətləri cəmlənmişdir [1, s. 18]. Digər dünya xalqlarının mifologiyasında rast gəlinən “mədəni qəhrəman”lar kimi Odin də ilahi və insani keyfiyyətlərə malikdir: O, tarixin başlanğıcında dayanır, cəmiyyətin riayət etdiyi bütün ənənələr və qaydalar bünövrəsini ondan götürür. İnsanların hamisi və xilas-karı olan Odin onları təbiətin sirlərindən aqah edir, təbiət qüvvələrinə qalib gəlməyin yollarını öyrədirdi.

Odinin çiyinlərində Quqin və Mumin adlı iki qarğa otururdu. Quqin “düşünən”, Mumin isə “yadda saxlayan” demək idi. Onlar hər gün səhər tezdən uçub yerin başına dolaşır, gördükləri hər şeyi Odinə danışdırlar. Gecələr isə bu funksiyanı Qeri (“acgöz”) və Freki (“qarınculu”) adlı iki canavar yerinə yetirirdi. Onlar da dünyanı gəzib dolaşır, gördüklərini və eşitdiklərini Odinə danışdırlar. Onların köməyi ilə Odin insanların gözünə görünmədən dünyanı idarə edir, hər kəsi öz əməlinə görə mükafatlandırır, yaxud da cəzalandırırdı. Odinin əsas atributu hakimiyyət rəmzi olan Qunqır adlı nizəsidir. O, özünün Sleypnir (“sürüşkən”, “süzüb keçən”) adlı yerdə və səmada hərəkət edən səkkizayaqlı atında gəzməyi xoşlayırdı. Öncəgörmə və sehrkarlıq kimi qabiliyyətlərə malik Odin enli yanları olan köhnə şlyapasını başına qoyaraq yoxsul səyyah cildində daima səyahət edir. Rəvayətlərdə daha çox təkgözlü təsvir olunan Odin o birisi gözünü yuxarıda qeyd olunduğu kimi, gələcəyi öncədən görmək bacarığı əldə etmək üçün nəhəng Mimirə vermişdir. Bu isə zorakılığın getdikcə öz yerini ağıla, şüura verdiyinə bir işarədir [2,

s.24]. Odin həmçinin, müdrik allahdır. “Poeziya balı”nı əldə edən Odin poeziyanı da sevir və ona himayədarlıq edirdi.

“Edda” nəğmələrində, ümumiyyətlə skandinav allahlar panteonunda, Odin dünyanın yaratıcısı, başçısı, həm də qədim qəbilə - icma birliyinin başçısı kimi bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu baxımdan bir çox tədqiqatçılar Odini tarixi şəxsiyyət hesab edir və onun etnik mənsubiyyətini Qafqazla bağlayırlar. P.Menli yazır: “Şimal xronikalarından məlum olduğu kimi asiyalı Asər tayfasının başçısı Sigge xristian erasının birinci əsrində öz tayfasını Xəzər dənizindən və Qafqazdan Avropanın şimalına gətirdi. <...> O, özünə Odin adı götürdü, 12 Drottardan (Druiddən?) ibarət kahin klanının əsasını qoydu” [3].

Vodan-Odinin mənşəyi barəsində əsas mənbələr Sakson Qrammatikin “Daniyalıların əməlləri” və S. Sturlusonun “Edda” əsərləridir. Məşhur island tarixçisi və ictimai xadimi S Sturluson öz “Edda”sının giriş hissəsində aslar və Aser ölkəsi barəsində söhbət açaraq Odinin və vikinqlərin İslandiya Asiyadan gəldiyini yazmışdır. Öz əsərini qədim saqalar əsasında yazan S.Sturluson gəlmələri aslar adlandıraraq, onların əvvəlcə Troyaya getməsindən sonra isə Avropanın şimal bölgələrində – İsveç, Norveç və İslandiya məskunlaşmasından söhbət açmışdır [4]. Asların Asiyadan gəlməsi barəsində o, “Heymskringla” və ya “Yer kürəsi” adlı digər bir əsərinin “İnqlinqlər haqqında saqa” hissəsində daha geniş məlumat vermişdir [5]. Qədim skandinav saqalarının tərcümə edilib rus dilində nəşr olunmasında böyük xidmətləri olan M.İ.Steblin-Kamenski “Heymskringla”nı parlaq, drammatik, eyni zamanda da, nə vaxtsa yaşamış yüzlərlə insanın taleyi haqqında gerçək hekayə adlandırır. Alimə görə bu hekayələr Şimali Avropanın uzaq tarixi, əfsanəvi mifoloji zamanları, qaynar vikinqlər dövrü, bir sözlə skandinav dövrlərinin yarandığı ilk əsrlərin zəngin hadisələri barəsində xəbər verən qiymətli söz xəzinəsidir. S.Sturluson da kitabının giriş hissəsində hökmdarlardan bəhs edən bu qədim hekayələri müdrik və adlı-sanlı insanlardan eşitdiyini, əyanların nəsil şəcərəsində gördüyünü qeyd etmiş, onların həqiqət kimi qəbul olunduğunu vurğulamışdır. Əsərin “İnqlinqlər haqqında saqa” hissəsində əfsanəvi konunqların, bütprəst allahların-asların Asiyadan gəlməsi və özləri ilə bərabər öz adətlərini və inanclarını gətirməsi təfəsilatı ilə nəql olunurdu: “Asiyada Tanakvisldən şərqdə yerləşən ölkə Asların ölkəsi, yaxud Asların məskəni, paytaxtı isə Asqrad adlandırdı. Oranın hökmdarı Odin idi. Burada böyük məbəd vardı. Qədim adətə görə məbəddəki on iki ali kahin qurban ayinlərini yerinə yetirir və xalqı mühakimə edirdi. Bütün insanlar onlara xidmət və ehtiram göstərməli idilər. Odin böyük döyüşçü idivə çoxlu səyahət etmiş, bir çox ölkələri tutmuşdu. O, döyüşlərdə o qədər şanslı idi ki, hər döyüşdə uğur qazanırdı, ona görə də insanlar inanırdılar ki, qələbə həmişə onunla olacaqdır” [5].

Tədqiqatçı H.Gerber də özünün “Şimali Avropanın mifləri” əsərində asların (o, burada onları arilər adlandırır - H.Ə.) Asiyadan gəldiyini qeyd edir: “Bəzi tədqiqatçıların fərziyyəsinə görə Şimali Avropanı məskunlaşdıran arilər Asiyanın mərkəzindən İran yaylasından çıxmışdılar” [6, s.11].

Odinin tarixi şəxsiyyət olması məsələsinə toxunan H.Gerber onu Kiçik Asiyanın sakinləri olan asların baş allahı adlandırır. E.ə. 70-ci ildə romalıların əmansız təqiblərinə məruz qalan aslar öz doğma torpaqlarını qoyaraq Avropaya köç etmişlər. Romalıların aslara təhlükə yaratması “İnqlinqlər haqqında saqa” da vurğul

lanır: “O zamanlar romalılar bütün dünya üzrə yürüşlər edir və bütün xalqları öz-lərinə tabe edirdilər, bir çox hökmdarlar onda öz yerlərini qoyub qaçdılar. Odin öncəgör və cadugər idi, o bildirdi ki, onun nəslə dünyanın şimal hissəsini məskunlaşdıracaqdır. O, öz qardaşları Veni və Vili Asqrada başçı təyin edərək yola düşdü, bütün kahinlər və xalqın çox hissəsi də onunla idi. Odin əvvəlcə qərbə Qardarikə, sonra isə cənuba Sakslar ölkəsinə yollandı. Onun çoxlu oğulları vardı. O saksların bütün torpaqlarını zəbt edərək öz oğullarını onlara başçı təyin etdi” [5].

Odinin Rusiyanı, Almaniyayı, Danimarkanı, Norveçə və İsveçə fəth edərək, onların idarəçiliyinə öz oğullarını təyin etməsi faktını digər mənbələrə istinad edən H.Gerber də qeyd edir. Odinin sonrakı yürüşlərindən danışan tədqiqatçı onun şərqə konunq Gülvinin torpaqlarına gəlməsini və onunla sülh bağlamasını belə təsvir edir: “Odin həmçinin, Odense şəhərini inşa etdi. Odini İsveçdə isti qarşıladılar və konunq Gülvi öz krallığının bir hissəsini ona verərək Siqtun şəhərini salmağa icazə verdi. Burada o, məbəd tikdirdi və yeni kult sistemi yaratdı” [6, s.46]. Odinin as olması və Asiyadan gəlməsi faktı şübhə doğurmasa da, asların etnik mənsubiyyət məsələsi kifayət qədər mübahisəlidir. Antik dövrlərdən etibarən tarixi mənbələrdə as//az etnoniminə geniş rast gəlinir. Etnik mənsubiyyət baxımından müxtəlif xalqları, xüsusilə alan, sarmat, osetin, abxaz kimi Qafqaz xalqlarını asların varisləri hesab edirlər. Bəzi tədqiqatçılara görə (Aleman A., Kulakovski Y.A., Kovalevskaya V.B., Kuznetsov V.A., Bubenal O.B., Lisenko N.N., G.V.Vernadski) as etnonimi alan xalqın adlarından biridir. Lakin nədənsə əksər tədqiqatçılar, xüsusilə onların avropalı nümayəndələri, “türk etnosu içərisində çoxsaylı soylardan biri olan as boyu” nun [7, s.12] üzərindən sükutla keçirlər. Halbuki, S. Sturluson “Kiçik Edda”nın giriş hissəsində bir neçə dəfə aydın şəkildə türk millətinin adını çəkir: “Yerin ortasında böyük şöhrətə malik şəhər tikilmişdi. Onda Troya adlanan bu şəhər indi Türklərin ölkəsidir” və yaxud “O, şəhərə (Siqtun nəzərdə tutulur - H.Ə.) on iki hakim qoydu ki, məhkəmə işləri ilə məşğul olsunlar və əvvəllər Troyada olan və türklərin vərdisi etdiyi qanunları tətbiq etdi” [8].

Göründüyü kimi, yuxarıda adı çəkilən bir skandinav ədəbi abidəsi, özü də tarixçi tərəfindən yazılan bir əsər türk adlarını, türk qanunlarını Troyadan Avropa-ya aparan aslar haqqında nə qədər məlumat verir. Əksər Avropa alimlərinin S.Sturlusonun bu fikirlərini müxtəlif istiqamətlərə yozmasına baxmayaraq, nəğmələrdə əks olunan türk mədəni elementlərini tamamilə yoxa çıxartmaq mümkün deyildir. Məsələn, Odinin qədim türklərin dini olan şamanizmə etiqadı, runik yazı sistemi, qılınc və at kultları, qurbanlıq ayinləri və qədim türk cəmiyyətlərinə aid olan bir çox adət və ənənələr eddik nəğmələrin epizodlarında bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır.

“Edda” nəğmələri Odinin mahir şaman olmasını təsdiqləyən faktlarla zəngindir. Odinin loğmanlıq, dini nəğmələr oxumaq, istənilən heyvana çevrilmək, öncəgörlük, ölüm, bədbəxtlik göndərmək kimi bacarıqları şamanlarda tez-tez rast gəlinən qabiliyyətlərdəndir. Odin runik magiyanı və ovsunları çox gözəl bildirdi. O, ölümləri qəbirdən çağırır, dar ağacından asılı olanları həyata qaytararaq onları gələcəkdən xəbər verməyə məcbur edirdi. Odinin almanlara xas Votan adı wut sözündən əmələ gəlmişdir və hərfi mənası “qəzəb” deməkdir. Bu sözün etimologiyasını daha ətraflı araşdırarkən, onun “özündən çıxmaq, azğınlaşmaq, mübtəlaliq” kimi mənalarda işləndiyi aydın olur. J.Simpson Odinin təbiətindəki çılğınlıqları

belə ifadə edir: “Miflər və əfsanələr bizə deyir ki, ona (Odinə - H.Ə.) dəliliyin üç növü verilmişdir: müharibədə döyüşçü dəliliyi, ekstaza düşən öncəgör dəliliyi və şairlik dəliliyi” [9, s.370].

Şamanizmin digər əlaməti özünü at kultunda göstərir. Odin öz sevimli atı səkkizayaqlı Sleypnirin köməyi ilə axirət dünyası ilə əlaqə saxlayır. Atla “yerin altına səfər” şaman təcrübəsindən gəlir. Çünki şamanın ən böyük vəzifəsi ölənlərin ruhunu axirət dünyasına, yəni yerin altına ötürməkdən ibarətdir. Odinin kultuna görə şaman “səyahətlərində” at ölənə axirət dünyasına yola salır. “Edda” rəvayətlərindən birində Odinin öncəgör qadından Baldrın gələcəyini öyrənmək üçün Sleypnirlə ölümlər səltənətinə enməsi təsvir olunur. Bu səfərin özü də şaman təcrübəsindən xəbər verir.

Məlumdur ki, Odin runların sirrini öyrənmək üçün 9 gün başı aşağı İqdirasil ağacından asılı qalmışdı. Buradakı 9 rəqəmi təsadüfi xarakter daşımır. Şamanizmdə yeraltı aləm 7, yaxud 9 qatlıdır. Odin 9 gün Dünya ağacından başı aşağı asılarkən trans vəziyyətində yeraltı aləmləri dərk etməyə çalışırdı. Dünya ağacının dar ağacı kimi təqdim olunması şamanizmdə xüsusi mənə daşıyır. “İqdirasil” “İqqanın atı” (Odinin adlarından biri) deməkdir. Dar ağacını isə adətən asılanın “atı” adlandırırıldı. Təsadüfi deyil ki, Odinə verilən qurbanlar dar ağacından asılırdı. Özünü nizə ilə deşərək yeməkdən və sudan imtina edən allah ölüm ayinini yerinə yetirir və bu inisasiya prosesində gizli biliklər, müdriklik əldə edirdi [10]. Odin İqdirasilə ağacınahəmdə atını bağlayırdı. Allahların özlərini Dünya ağacına bağlamasına inam Orta və Şimali Asiyada geniş yayılmışdı. Beləliklə, axirət dünyasına səyahət və sehri at ətrafında yaranan miflər səciyyəvi Asiya təsirinə məruz qalmış, şimali almanlar və skandinavlar arasında geniş yayılmışdır [11, s.80].

Az//as etnoniminə başqa xalqların adlarında və toponimlərində rast gəlinə bilər. “Lakin əgər oxşarlıq varsa, ən azı bu oxşarlıq həmin xalqın dilində və onomastikasında da sistem təşkil etməlidir” [7, s.13]. Bu baxımdan as boyları türk onomastikasında mühüm yer tutur. Azərbaycanda, Orta Asiyada, Uralda və Volqaboyunda, Anadolu-İran-Qafqaz ərazilərində az//as etnonimini əks etdirən yüzrlə toponim vardır. Az//as boylarının etnik mənsubiyyət məsələsinə aşıran F. Ağasıoğlu yazır: “Müxtəlif türk xalqlarının boy-soy (tayfa-nəsil) bölgüsü kimi diqqəti çəkən və tərkibində az//as komponentini yaşadan etnonimlər böyük maraq kəsb edir. Məsələn, başqort-katay boyundakı as, assı soyları, balkarların as adlanması, özbəklərin 32 əsas boyu sırasında A.Vamberinin as boyunu qeyd etməsi, qırğızlarda azıq boyu, nəhayət, qədim Azərbaycan əhalisinin az adlanan bir qisminin sonralar azər boyu kimi tanınması azların türklüyünə şübhə yeri qoymur” [7, s.13].

Məşhur norveç səyyahı, etnoqrafı, arxeoloqu və alimi T.Heyerdal da Qobustan qayalarını görəndən sonra skandinavlara əcdadlarının izini uzaq Şimalda deyil, Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda axtarmağı məqsəduyğun saymışdır. O, Qobustandakı qayaüstü rəsmləri şərh edərək sensasiyalı nəticələr açıqlamışdır. Qobustandakı qayalardan birində Azərbaycana gələn Roma legionunun dəqiq tarixini və nömrəsini görəndən sonra T.Heyerdal bunun vikinqlərin Aser ölkəsində çıxdığı tarixlə üst-üstə düşdüyünü bəyan etmişdir. Onun nəticələrinə görə vikinqlər Xəzər dənizi vasitəsilə Volqaya çıxmış, sonra isə Novqorod və Kiyevdən keçərək Qərbə doğru istiqamət almışlar. İngiltərənin, Şotlandiyanın, Fransanın, İspaniyanın ilk kralları da məhz vikinqlərin əcdadları olmuşlar [12].

Qədim skandinav rəvayətlərində də Odinin oğulları Veqdetin, Beldeqin, Siqin, Skeldin, Seminqin və İnqvinin müvafiq qaydada Şərqi Saksoniyanın, Qərbi Saksoniyanın, Frankoniyanın, Danimarkanın, Norveçin və İsveçin ilk konunqları olması barədə söhbət açılır. Hətta bir versiyaya görə Odinin və Friqqin yeddi oğlu anqlo-sakson heptarxiyasının –yeddi krallığının əsasını qoymuşlar.

Lakin tədricən tarixi konunq Odinin obrazı mistik haləyə büründü və birincinin bütün əməlləri bu ilahi obrazın adına yazıldı. Beləliklə, Odinin ölümündən sonra ilahiləşdirilməsi onun tarixi şəxsiyyətini mifoloji personajla birləşdirdi və o, müdriklik simvoluna çevrildi.

Tur Heyerdal da Odini ilahi-tanrı hesab etmirdi. Onun fikrincə onu hansısa mifoloji varlığın şərəfinə belə adlandırmışlar və yaxud Odinin şəxsi sərgüzəştləri belə rəvayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Odinin ölümündən sonra ilahiləşdirilməsi faktını o da təsdiq edirdi.

T. Heyerdalın Odinin vətəni ilə bağlı başqa bir versiyası da olmuşdur. O, S. Sturlusonun vikinqlərin vətəninin cənubda, Tana sahilində yerləşməsi və Az-Hof adlanması fikrinə də diqqətini yönəltmiş, bu fərziyyəni də yoxlamaq qərarına gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Don çayının latınca adı “Tana”, yaxud “Tanais” idi. T. Heyerdala görə bu sirləşən şəhər Azov, çay isə Don ola bilər. O, şəhərin adındakı as//az etnoniminə əsasən oradakı əhalinin “aslar”, yaxud “azlar” adlandığını, skandinav allahlarının adının da oradan götürüldüyünü ehtimal edirdi.

Asların vətəni məsələsindən danışan tanınmış italyan tarixçisi F.Kardini bu problemi mədəni əlaqələrin geniş kontekstində həll etməyi vacib sayırdı. Onun fikrincə, asiyalılar germanın inanclarına və kultlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdilər. Məhz onların mənəvi, mədəni dəyərləri sayəsində german mədəniyyəti daha da zənginləşmişdir və bunun üçün onlar Pont regionunda (Qara dəniz) Dunay və Qafqaz arasında yaşayan xalqlara borclu olmalıdırlar [11, s.78-79].

Odinin tarixi şəxsiyyət olması, ümumiyyətlə “İnqlinqlər haqqında saqa”nın tarixi əsası məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalır. Bir sıra tədqiqatçılar bu əsəri bədii yaradıcılığın məhsulu, tarixləşdirilmiş mif kimi qiymətləndirirlər. S.Sturlusonun “Heymskrinqla”, yaxud “Yer kürəsi” əsərini bütünlükdə şimal xalqlarının qədim mədəniyyət tarixi ilə bağlı qiymətli məxəz hesab edən M.İ.Steblin-Kamenski “İnqlinqlər haqqında saqanı” bütpərəst allahların gerçəklikdən uzaq olan evhemerist şərhi adlandırdı: “Sübut olunmuşdur ki, “İnqlinqlər haqqında saqa”nın ilk on səkkiz fəslə, yəni İnqlinqlərin ilk on nəslə (Nyörd, Freyr, Fyölnir, Sveyqdir, Vanland, Visbur, Domald, Domar, Dyuqvi və Daqa) haqqındakı hissələr heç bir tarixi əsasa malik deyil. <...> bu fəsillər qədim skandinavların mənəvi mədəniyyət tarixini, onların inanclarını, adət və ənənələrini ehtiva edir. İlk on fəsildə Aslar və Vanlar, Odin, Friqq, Nyörd, Freyr, Xyönir, Kvasir və digərləri barəsində danışılanlar əsasən skandinav bütpərəst mifologiyasının iki digər vacib mənbəyi ilə –“Kiçik Edda” və “Böyük Edda”nın mifoloji nəğmələri ilə üst-üstə düşür. Lakin “İnqlinqlər haqqında saqa”da miflərin personajları –allahlar deyil, vaxtilə mövcud olan, sehrbazlığı yaxşı bilən və onun sayəsində özlərini allah kimi qələmə verən krallar idi. Beləliklə, eddik miflərdə nəql olunan fəvqəltəbii hər şey saxlanılmış, lakin bütpərəst allahlara inanmaq istəməyən, amma cadugərliyə inanlar üçün münasib edilmişdir. Bütpərəst allahların bu cür evhemerist şərhi digər qədim island abidələrində də vardır” [5].

German-skandinav mifologiyasının tanınmış tədqiqatçılarından olan A.Y.Qureviç S.Sturlusonun “Heymskringla” əsərini təhlil edərək burada miflə reallığın bir-birinə sıx qarışdığını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, S.Sturluson və digər müəlliflər mifi təkmilləşdirərək bütpərəst allahları göydən yerə endirmiş və onları İsveç və Norveç konunqlarının simasında təqdim etmişlər. Bu evhemerist üsulun köməyiylə S.Sturluson əfsanəvi materialı lazımi qaydaya salmış və ona tarixi forma və zaman ardıcılığı vermişdir [13, s.73]. S.Sturluson, ola bilsin ki, mifin yüksək bədii dəyəri ni dərk edərək onunla oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Heymskringla” əsəri qələmə alınarkən mif tədricən bütpərəstlik dövrünə xas “ciddi” şüur səhnəsini tərk edir, bədii təxəyyül sahəsinə keçirdi. Lakin bu proses tam başa çatmadığından mif hələ də gerçəkliyin, o cümlədən tarixin dərk forması kimi qalırdı. Ona görə də əsərin təhkiyyəçisi onun söylədiklərini heç də həmişə doğru qəbul etməyi məsləhət görmürdü. Lakin o nəql etdiklərinin həqiqət olmadığına da zəmanət vermirdi: “Hərçənd biz özümüz bilmirik, bu hekayələr doğrudurmu, lakin biz dəqiq bilirik ki, qədimlərin müdrik insanları onları həqiqət sayırdılar” [5].

Ədəbiyyat

1. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. М.: Художественная литература, 1975, 770 с.
2. Şükürov A.M. Mifologiya. 8-ci kitab. Alman-Skandinav xalqlarının mifologiyası. Bakı, Elm, 1999, 163 s.
3. Manly P. Hall The secret teachings of all ages. The Odinic misteries www.sacred-texts.com/eso/sta/sta05.htm
4. Sturluson Snorri. The Prose Edda: Tales from Norse Mythology, translated by Jean I. Young. – University of California Press, 1964
5. <http://norse.ulver.com/src/konung/heimskringla/yngrlinga/ru.html>
6. Гербер Х. Мифы Северной Европы, М.: ЗАО Центрполиграф, 2008, 346 с.
7. Ağasıoğlu F. Azər xalqı. Seçmə yazılar. Bakı, Ağrıdağ, 2000, 436 s.
8. http://www.biblio.nhat-nam.ru/mladshaya_edda.pdf
9. Симпсон Ж. Викинги. Быт, религия, культура. М.: Центрполиграф, 2005, 460 с.
10. Элиаде М. История веры и религиозных идей. От Гаутамы Будды до триумфа христианства. Т. 2. М.: Критерион, 2002, 512 с.
11. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. М.: Прогресс, 1987, 384 с.
12. Хейердал Т., Лиллиестрем П. В погоне за Одним. По следам нашего прошлого. М.: Менеджер, 2008, 430 с.
13. Гуревич А.Я. История и сага. М.: Наука, 1972, 198 с.

Summary

The elements of shamanism in German- Scandinavian mythology

The article deals with the signs of shamanism in German-Scandinavian mythology and different elements of shamanism in terms of the main god in Scandinavian mythology Odin. Odin's belief in old Turkish religion shamanism, runic written form, the cults of sword and horse, ritual of sacrifice and several traditions related to the old Turkish society are reviewed in various ways of episodes in Edda songs. The author of the article on the basis of facts analyses all these in details.

Резюме

Элементы шаманизма в Германно-Скандинавской мифологии

В статье прослеживается тема шаманизма в Германно-Скандинавской мифологии, а также присутствие различных элементов шаманизма, в лице главного бога скандинавской мифологии Одина. Например, вера Одина в древнюю религию Турков шаманизм, руническая форма письма, культ меча и лошади, ритуал жертвоприношения и различные традиции, связанные с древне-тюркским обществом в той или иной форме отражаются в эпизодах песен Эдды. Автор детально анализирует в статье все эти моменты на основе фактов.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ş.Xəlilli
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
22.12.2016-cı il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

SEYİD NİGARI VƏ XIX ƏSR QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİ

*Açar sözlər: sufi, zikr, təriqət**Keywords: mystic, remembrance, sect**Ключевые слова: мистик, память, секта*

Sufi ocaqlarında adı hörmətlə anılan, XIX əsr nəqşibəndilik təriqətinin görkəmli nümayəndəsi olan Mir Həməzə Nigari ümumşərq ədəbi prosesinə, o cümlədən Qarabağ ədəbi mühitinə güclü təsir göstərən sənətkarlardandır. Türk tədqiqatçısı prof. İsgəndər Palanın sözləri ilə desək, “88 illik ömrünü bir tək eşqə, bir tək aşiqinə həsr etmiş bu şeyx” [9,s.4] müasirləri olan “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvlərinin də həyatında unudulmaz bir mürşidə çevrilmişdir.

Qarabağ sənətkarlarının Seyid Nigarinin türkcə və farsca divanı, “Mənaqib”, “Nigarnamə”, “Həştbehiştname” və s. kimi sufi məzmunlu əsərlərində səsləndirilən ideyalardan bəhrələnmələrinin başlıca səbəbi XIX yüzillik Qarabağ ədəbi mühitində nəqşibəndiliyin geniş yayılmasıyla bağlı idi. Qurucusu Şeyx Bəhaəddin nəqşibənd olan, Asiya və Anadoluda geniş yayılan, “xəfi”-yəni gizli zikri əsas götürən bu təriqətin XIX əsr Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində yenidən canlanması isə Pərvanə Bayramın qeyd etdiyi kimi, “həmin yüzillikdə bütün dünyada islam aləminin yox olmaq təhlükəsi qarşısında qalmasıyla bağlı idi. Afrikanın bəzi yerlərində, orta Şərqdə və Misirdə fransız, Hindistanda ingilis, Asiyada, Qafqazda rus, çin zülm və müstəmləkəçiliyi bu dövrdə təsəvvüf və təriqətlərin yenidən canlanması və fəallaşmasına gətirib çıxarmışdır [2,s.13]. İslam və türk fəlsəfi düşüncə tarixində, ədəbiyyat və mədəniyyətində son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu fikir cərəyanının nəqşibəndilik adlandırılması isə təriqət yolçusu olan salikin qəlbini üzərini naxışlarla bəzəməsi ilə bağlı olmuşdur (Nəqşibəndi kəlməsinin mənası fars dilində “naxış çəkən”, “nəqş edən” deməkdir [2,s.12]. Sözügedən təriqətin görkəmli nümayəndəsi –əslən Qarabağdan olan, əsərlərində doğma torpağına məhəbbətinin izhar edən Qarabağlı Seyid Nigarinin “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvləri ilə yazışması da şairin irfani düşüncələrinin bu sənətkarların yaradıcılığına sirayət etməsinə səbəb olmuşdur. Nigari əsərlərində sərgilənən əxlaqi problemlər, ilahi eşq konsepsiyası, insanın mənəvi cəhətdən arınaraq kamil insan səviyyəsinə yüksəlməsi ilə bağlı mülahizələr “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvlərinin lirikasının əsas mövzusunı təşkil edir. Bu baxımdan A.Asi, Ə.Baki, Ə.Növrəs, H.Qaradağı kimi ustadların Mir Həməzə Nigarinin poetik örnəkləri ilə səsləşən əsərlərinin araşdırılması maraqlıdır. Lakin Mir Həməzə Seyid Nigarinin ədəbi nüfuzu, çoxcəhətli maraq və zövqü XIX əsr Qarabağ mühitinin ünlü sənətkarlarından olan Sədi Sani Qarabağının bədii irsinə daha çox təsir etdiyindən araşdırmamız da sözügedən ustadların poetik örnəklərində səsləşən məqamların işıqlandırılmasını daha məqsədəmüvafiq bildik. Sədi Sani Qarabağının Seyid Nigari irsi ilə daha yaxından tanış olması, əsərlərində səsləndirilən ideyalardan daha çox yararlanması təsadüfi olmayıb bu təriqət nümayəndəsinin ədəbi məktəbinin üzvü olmasıyla bağlı idi. Belə ki, ilk təhsilini boya-başa çatdığı doğma Qarabağında alan Sədi Sani sonralar yeni biliklər əldə etmək, ilahi eşq təlimini daha da zəngin-

ləşdirmək məramıyla S.Mümtazın qeyd etdiyi kimi, “Türkiyənin Amasya şəhərinə gedərək mürşidi Şeyx Mir Həməzə Nigari ilə görüşmüş, onun müşahidələrindən istifadə etmişdir. S.Mümtazın bu qeydlərindən, eləcə də digər mənbələrdə sərgilənən bilgilərdən məlum olur ki, Seyid Nigarinin ilahi eşq təlimi, onun nümayəndəsi olduğu nəqşibəndilik təlimi şairin dünyagörüşünün formalaşmasında əsas rol oynamışdır. R.Kərimovun sözləriylə desək, “o, artıq təkcə islam dininin kanonları ilə kifayətlənməyib təsəvvüfə meyl etmiş, ilahi eşqin, “vəhdəti-vücut” nəzəriyyəsinin bütün incəliklərini mənimsəməyə çalışmışdır [4,s.60]. Sədi külliyatında Seyid Nigari ilə bağlı yer alan poetik örnəklərdə də şair öz mürşidini müqəddəs bir varlıq kimi səciyyələndirməyə çalışmışdır:

*Manəndi aşiq müştəqın adın çağırdınmı?
Nigari-Şirin üstə nami-Fərhadın çağırdınmı?
Yetişdi güşinə, ey Sədi, fəryadın çağırdınmı?
Şikayət kuyində imdadın çağırdınmı?
Nigaritək bati-taği-səri-xubanə yetdinmi? [4,s.271]*

Sədi Sani Qarabağının böyük ustadının ölümü münasibətilə qələmə aldığı maddiyi-tarix də (şair “Fələk” rədifli müxəmməsi və “Aməd” rədifli qəzəlində ustadının ölümünü böyük təəssüf hissiylə yad etmişdir [6,s.54]) müridin mürşidi qarşısında ehtiramının poetik təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, hər iki qarabağlı sənətkar yaradıcılığında fikri qohumluq və səsləşmələr məhəbbət fəlsəfəsində, onların etiqadında, o cümlədən tez-tez müraciət etdikləri Quran ehkamlarında, dini, mifoloji, folklor surətləri və ifadələrində nəzərə çarpır.

Nəqşibəndiliyin Allah, insan təlimi Sədi Sani Qarabaği yaradıcılığında da öz klassik ifadəsini tapmışdır. “Məclisi-fəramuşan” üzvünün kamilləşməyə çatmaq yolunda şəriət, təriqət, mərifət və həqiqətin əsas sayıldığı qeyd etməsi, Tanrıya yaxınlaşmaq və öz məninə onda əritmək üçün salikə dörd mərhələ kifayət etdiyini söyləyən böyük sufi mütəfəkkir Mir Həməzə Nigari ilə razılaşdığını bəyan edir. Seyid Nigari yaradıcılığında öz əksini tapan zikrlə bağlı mülahizələr Sədi Sani Qarabaği yaradıcılığında da poeziya hadisəsinə çevrilmişdir. İlahi vücuda qovuşmaq üçün Tanrı adının zikr edilməsi sufi ideologiyasında mühüm yer tutur. “Zikr, sufiliyə görə, trans vəziyyətinə düşməklə İlahini dərk etməyə nail olmaq məqsədiylə icra edilən xüsusi bir mərasimi təşkil edir”[4,s. 8]. İstər Nəqşibəndilik təriqətinin nümayəndəsi, istərsə də onun sadıq müridi olan “Məclisi-fəramuşan” üzvünün yaradıcılığında Allaha qovuşmaq üçün zikrin önəmini vurğulayan çoxlu sayda poetik örnəklərə təsadüf etdik:

Seyid Nigari:

*Əlhəmdüllillah, əlhəmdüllillah
Söylər vücadum təməmən Allah.
Görsəm bir bəla, zikrim hüveyda
Əlhökmülillah, əlhökmülillah. [10,s.485]*

Sədi Sani Qarabaği:

*Fəramuş eyləyim, səndən səvay olmasın fikrim,
Həmişə zikrim et isbat illa Nəfi la mövla [6,s.69]*

“Nəqşbəndilikdə əsasən səssiz, yəni xəfi zikrə böyük önəm verilir və bu təriqətin bir tərəfdən Həzrəti Əliyə, bir tərəfdən də Həzrəti Peyğəmbər tərəfindən gizli zikr təlqin edilən Həztəri Əbubəkrə yetişdiyinə inanılır” [9,s.15]. Bu təriqətin özünə xas zikr şəkli var ki, “buna da “xətmi-xacəqan” deyilir” [3,s.71-72]. Sədi Sani Qarabaği də bu səbəbdən – sözügedən təriqətə mənsubluğunu bildirmək üçün özünü xəlvəti adlandırmışdır:

*Biz xəlvətiyiz, ta nə zərər məşğələmizdən,
Eşq əncüməni şölələdir məşəlimizdən [6,s.160]*

Və ya:

*Bəna israrın agah etmədi, bir kimə çox sordum,
Dəhanının heyrətilə guşeyi-xəlvətdə xamuşəm.[6,s.157]*

Xamuşiliklə bağlı düşüncələr Seyid Nigari yaradıcılığında da mühüm yer tutur:

*Ey Mir Nigari, çək peymaneyi-xamuşi
Əndişeyi-ələmdən keç, tərki-tələş övla. [10,s.496]*

“Mütəsəvvüflərin ən qabarıq özəlliklərindən birinin tənha yaşamağı üstün tutmaları və Haqla olmaq üçün xalqdan ayrı qalmağa əhəmiyyət vermələri olduğundan [11,s.110] “qarabağlı şair də əsl haqq aşiqi kimi” dəhanın həsrətilə bir xəlvətdə inzivaya çəkildiyini bəyan edir. Şair digər bir nümunədə isə bu aşıqlər silsiləsinin çox qədim bir tarixə malik olduğunu bəyan edir:

*Pabəsteyi-zənciri-cünunuz biz əzəldən
Hər əsərdə bir Qeys çıxar silsiləmizdən. [6,s.160]*

Nümunədən aydın olduğu kimi, ayağı zəncirli həqiqi aşıqlər haqqa qovuşmaq yolunda az təhlükəyə məruz qalmamışlar. Bu səbəbdən hər cür bələdan, təhlükədən qorunmaq üçün onlar bir silsilə yaratmışlar ki, bu silsilədən-karvandan da hər dövrdə bir Qeys çıxır, başqa sözlə desək, həqiqi aşıqlərin haqqa qovuşduran yolu sonsuz, tükənməzdir. Həqiqətə yetmək üçün bu silsilənin-eşq silsiləsinin əhəmiyyətindən bəhs edən şeir nümunələri Seyid Nigari yaradıcılığında da üstünlük təşkil edir:

*Silsileyi-eşq ilədürür kari-həqiqət,
Bilsileyi-eşq dilara ələ gəlməz. [10,s.261]*

Mənəvi ruhani saflaşma, fərdi və cılız “mən”dən azad olma isə ancaq eşqlə mümkün olduğundan həm Nigari, həm də Sədi dəfələrlə onun əhəmiyyətindən söz açmış, bu kainatın var olmasında eşqin əhəmiyyətini vurğulamışdır:

*Eşqdəndir cümlə əşya, innəma
Eşqdəndir əslü fəri-külləməş [10,s.43]*

*Arifi-sərlərin mərifəti eşqin imiş,
Düşməyən eşqinə, sirri xəfiyə-cahildir. [6,s.102]*

Bu yalan, riyə dolu dünyadan yalnız ilahi eşq vasitəsilə xilas olmanın mümkünliyünü söyləyən hər iki sufi mütəfəkkirə görə, ancaq bu eşq yolunda çəkilən məşəqqətlər vasitəsilə Yarın məhəlləsinə daxil olmaq mümkündür. Ancaq məhəbbətinin kuyinin ətrafında dolanmaqla İlahi lütfə nail olmaq istəyən Nigari deyir:

*Kuyin ətrafında sərgəştə gəzər, dil dolanur
Necə kim, bağı güli şövqilə bülbül dolanur. [10,s.227]*

Digər Qarabağlı sənətkar da yarının kuyinə-məhəlləsinə yetmədən Kəbədən belə heç nə hasil edə bilməyəcəyini bəyan edir:

*Nə kuyinsiz bənə bir Kəbeyi-məğsud olur hasil,
Nə ruyinsiz bu üryan cisminin ehramı var, cana [6,s.69]*

“Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə, insanın dünyaya gəlməsi, ruhi-cüzün ruhi-külldən ayrılmasıdır. Tanrının insan xislətinə bəxş etdiyi dərd isə xaliq ilə məxluqu birləşdirən yeganə bağ, qırılmaz əlaqədir. Dərd yolu-insanın mənəvi inkişaf, daxili təmizlənmə Tanrıya qayıdış yoludur. Aləmi-ərvahda dərdədən, qüssədən azad olan ruh dərdin nə olduğunu yalnız fani aləmə gəldikdən, bədən qəfəsinə girdikdən sonra anlayır” [8,s.83].

Sədi Sani Qarabaği də qəlbinin bəşəri gözəlliklərindən imtina edərək Tanrı dərğahına doğru yönəlməsinin səbəbini heç bir qəm-qüssənin olmadığı yoxluq aləmindən-bəhri-ədəmdən gəlməsiylə izah edir:

*Gəldim vücudə bəhri-ədəmdən qədəm-qədəm,
Oldum hüdəsi-sirri-qədəmdən qədəm-qədəm [6,s.146]*

İki dünya, “əqli-küll”, “əqli-cüz” kimi sufi rəmzlər Nigari poeziyasında da işlənmə tezliyi ilə seçilir:

*Ey hüsn, sana həmtə yoxdur iki aləmdə,
Aləm sanadır heyran, zira sənə yoxdur ta [4,s.45]*

*Hüveydə əqli-küll vəsfindən acizdir ki, mümkünmü
Qübari-rəhgüzarə vəsfi-Qafü söhbəti-ənqa? [4,s.48]*

Yarın məhəlləsinin, yəni Allahın insanın qəlbində olmasıyla bağlı mülahizələr də sözügedən sənətkarların örnəklərindən yan keçməmişdir. Tanrı nuru insanın qəlbində olduğundan Tanrı ibadəti könül ibadətidir. Əslinə qovuşmaq istəyən insan öz qəlbini elə təmizləyib saflaşdırmalıdır ki, oradaca Yarına qovuşa bilsin. Bu münasibətlə Sədi Sani Qarabaği yazır:

*Sərgəştəqani-kuyini könlümdən al xəbər,
Kəbə yolunu hacibə çavuş olan bilir [6,s.89]*

Nəqşbəndilik təriqətinin görkəmli nümayəndəsi isə eyni fikri dolayısıyla belə ifadə edir:

*Kuyi-dilbərdir məqami-könlümüz kim, sübhü şam,
Pasibani-cənnətsiz, Darüssəlamət bəkləriz [10,s.259]*

Tanrıdan eşqinin artırılmasını təvəqqe edən hər iki aşiq Yarın vüsalına yetmək üçün canan yolunda canını belə qurban verməyə hazır olduğunu söyləyir:

*Cananımı ver, ya al canımı, ya Rəb,
Öldür bəni, ya lütf elə dərmanını, ya Rəb. [10,s.89]*

Və yaxud:

*Meyli canan etməsün, rahat sevüb can istəyəm,
Tərki-can etmək gərəkdir, vəsli-canan istəyəm. [10,s.416]*

Nəqşibəndiliyin sadıq ardıcılardan olan digər qarabağlı söz ustadı da vüsal məqamının ancaq aşiqin canan yolunda canını nisar etməsi yolundan keçdiyini bildirir:

*Keçib canan yolunda canü sərdən,
Olar kim canı canan eyləmişlər [4,s.93]*

Və ya:

*Əcəl, qət eyləmə məşuqin eşqin cani-aşıqdən,
Verən canan üçün canın həyatı-cavidan dutmuş. [4,s.125]*

Göründüyü kimi, vəsl üçün-haqqa qovuşmaq üçün canan yolunda candan keçməli olduğunu söyləyən müəllif “fəna-fillah” məqamını xatırladır. Qəlbi bəşəri gözəlliklərdən Tanrı dərğahına yönələn, bununçün öz varlığını oda yaxan salıq ancaq dərvişlik və fəqirlik məqamını keçdikdən sonra Allahda əriyib əbədiyyətə qovuşur. Seyid Nigari də bir çox nümunələrdə yarın məhəlləsinə yetişməklə vəhdət vadisinə qovuşduğunu, başqa sözlə, öz məninə mütəlak həqiqətdə əridərək Yarıdanla birləşdiyini bəyan etmişdir:

*Mətləbim hasildi, zira mənzilimdir kuyi-dust,
Hər nə istərsəm olur, əhli-dua mənzuriyəm. [10, s. 369]*

Klassik Şərq ədəbiyyatından ustalıqla bəhrələnerək N.Gəncəvi, F.Əttar, C.Rumi, İ.Nəsimi, M.Füzuli kimi mütəfəkkirlərin ənənələrini davam etdirən hər iki şairin lirikasında ilahi cəzbəni tərənnüm edən, aşiqin ruhi vəziyyətini əks etdirən mey, piri-muğan, gül-bülbül, dərviş kimi irfani anlayışlar da mühüm yer alır. “Müxtəlif dünyagörüşlər arasındakı təzadı, əks qütbləri ifadə edən” məscid, meyxanə kimi obrazlara sözügedən sənətkarların aşiqanə məzmunlu əsərlərində daha çox təsadüf edilir. “Müminlərə görə, məscid Allahın evidir. Haqq aşiqinin qəlbi bütün çirkin ehtiraslardan təmizlənerək Tanrı nuru ilə dolmuşdur. Həqiqi salikin qəlbi, sufilərə görə, Allahın evidir. Ona görə də əhli-dildən uzaq qaçaraq onları dinin zahiri qaydalarına əməl etmədikləri üçün məzəmmət edən zahidlər çox yanılırlar” [8,s.115]. Qəbli məcazdan həqiqətə doğru yönələn, vüsal həsrətiylə alışıb yanan qarabağlı söz xiridarları da həqiqi aşiqlərin məkanı olması səbəbindən meyxanəni məsciddən daha üstün tutmuşlar.

S.Nigari:

*Şahənşahi-meyxanə sərməsti-səla eylər,
Meyxanəyə düş, guş et, fəvt eyləmə gəl fürsət. [10,s.94]*

S.Sani Qarabaği:

*Mənə meyxanədən təklifi-məscid eyləmə, ey zahid
Ki, rindi-məstlər sərmənzili-meyxanə olmazmı [4,s.199]*

Meyxanə ilə eyni anlamı ifadə edən xərabat, meykədə rəmzlərinə də bu söz sənətkarlarının yaradıcılığında tez-tez təsadüf edilir:

S.Nigari:

*Xərabat içrədür abad könlüm kim, bu dərgahın
Ziyad olsun əsası, dəmbədəm kəm olmasun, ya Rəb. [10,s.74]*

“Ariflərin məskəni, ilahi sirlərin təcəlli etdiyi bir məkan olan” xərabatda həqiqətə qovuşmaq üçün bəşəri sifətləri xarab edərək ilahi zövqü artırmaq, daha dəqiq desək, mey nuş etmək gərəkdir. Bu münasibətlə Sədi Sani deyir:

*Biz ki, bir rindi-xərabatız, xərab olmaq gərək,
Sərxoşü mədhuşü pürçuşü-şərab olmaq gərək. [6,s.128]*

Müəllif Məbudun eşqindən parçalanan, əzab-əziyyətə düşərək olan qanlı ürəyinin dirilməsi üçün daxili nurlanmaya səbəb olan meydən nuş etmək, bununla da Tanrı dərgahına daxil olmaq niyyətindədir. Seyid Nigarinin sözləriylə desək:

*Cam dər gərmiş, mey dər cuşü minadır xüruş
Yar əndər ciltə, ey peymanə gərdan istəyəm. [10,s.417]*

Və yaxud:

*Gəl xərabat içrə, gör bərbad olmuş, könlümü,
Ey qılıb əzmi-səyahət, şəhri-viran istəyəm. [10,s.417]*

İlahi varlığın xatirində- Haqqa qovuşmaq üçün bəşəri duyğulardan azad olan, yəni könlünü bərbad edən şair “şəhri-viran” terminindən də istifadə etmişdir ki, o da sufi anlam kəsb edir. Şəhr sufi terminologiyasında “insan ruhunun Aləmi-ər-vahdan ayrılaraq dünyaya gəlməsi” [8,s.89], yəni nüzul prosesini əks etdirir. Buna işarə edən şair də vəhdət aləminə qovuşmaq istəyəm hər bir xərabat əhlinə öz şəhri-virani viran etməyi (dünya nemətlərindən imtina etməyi) məsləhət görür.

Hər iki sənətkarın yaradıcılığında gözəlin tərənnümü, ilahi eşqin izharı ilə yanaşı, dövrün ideoloji mənzərəsinə də toxunularaq yeri gəldikcə dində qarşıdurma salan yalançı vaiz, fəqih, zahid və s. kimi yenilikçi din xadimləri də tənqid edilmişdir. Hər zaman eşqdən, Yardan bəhd edən istər Seyid Nigari, istərsə də Sədi Saninin yaradıcılığında yalançı sufilərin tənqidi də mühüm yer alır:

S.Nigari:

*Sufi tutmuş müğ əlin, imdi peşiman olmuş,
Küfri kin tərkin edüb məzhəri-iman olmuş [10,s.278]*

Sədi Sani:

*Zahidi-rahzəndən eraz et, müarizdir səna,
İctinab et, vaizliğin kitabın gör də, keç. [4,s.79]*

Göründüyü kimi, hər iki müəllifin nəzərində yalançı sufilərlə zahid və vaizlər eyni mərtəbə, səviyyə sahibidirlər. Burada riyakar din xadimlərinin hər biri aşkar kinayə obyektini təşkil edir. Dində yenilik yaratmaq istəyənlərin, ilkin islami təsəvvürləri deformasiyaya uğradanların tənqidinə həsr olunmuş şeir nümunələrinin hər birində satira duyulur:

*Ol ki, eylərdi həqiqət əzəli tərsalıği,
İmdi imanə gəlüb tazə müsəlman olmuş. [10,s.278]*

Əvvəllər küfrü özünə peşə edib indi imana gələn yalançı din xadimlərinin tənqidinə yönəlmiş bu poetik örnəkdə də müəllif dinin adından sui-istifadə edən kəsləri tənqid atəşinə tutaraq əsl simalarını xalqa tanıtdırır.

Seyid Nigari, o cümlədən bu eşq fədəisinin sadıq davamçılarından olan Sədi Saninin poetik örnəklərində Müridizm hərəkatı, hərəkatın rəhbəri olan Şeyx Şamilin dəstəkləyən nümunələrə də təsadüf etdik. Bu isə təsadüfi olmayıb sözügedən hərəkatın bütün Qafqazı öz ağışına alan nəqşibəndiliyin təsiri altında formalaşmasıyla bağlı idi. Belə ki, nəqşibəndiliyin görkəmli nümayəndəsi “İsmayıl Şirvaninin müridlərindən olan Xas Məhəmməd Şirvani Dağıstanın Yaraq kəndində müridlik etmiş, onun söhbətlərindən sonra Molla Məhəmməd Yaraqlı Kürdəmirə, İsmayıl Şirvaninin yanına gəlmiş, İsmayıl Şirvani ona bütün bilikləri verdikdən sonra Dağıstanda bu təlimin yayılmasına həyatını həsr etməsini əmr etmişdir” [7,s.53]. “Daha sonralar isə Şamil imam seçilərək dağlıların çar Rusiyasına qarşı azadlıq mübarizəsinə başçılıq etmişdir” [7,s.63]. Şeyx Şamilin azadlıq uğrunda mübarizə aparması səbəbindən bu hərəkatı dəstəkləyən Seyid Nigari yazır:

*Mərdi-mərdanə o qaplansifəti-Moskof ilən
Eyləmək cəngü cədal şiri - Dağıstanə düşər. [10,s.186]*

Sədi Sani Qarabağı isə bu azadlıq carçısına qarşı olan hüsn-rəğbətini belə ifadə edir:

*Ey arizi-yar, əksini sinəmdən eylətmə,
Ey lalə, Dağıstani-dilə Şamil imişsən. [4,s.162]*

Nəqşibəndilik təriqətinin görkəmli nümayəndəsinin dinə dair mülahizələri onunla eyni zaman və məkanı paylaşan həmkarının analoji məzmunlu poetik örnəklərinin ana xəttini təşkil edir. Hər iki sənətkarın yaradıcılığında yüz illər öncəsində - 680-ci ilə məhərrəm ayının 10-cu günündə Kərbəla çöllərində baş vermiş qanlı olaylara dair nümunələrin yer alması onların dini mühitində böyüməsi, ən əsası isə klassik ənənəyə sadıq qalmalarıyla bağlı idi. Belə ki, istər ərəb, istər fars, istərsə də ümumtürk ədəbiyyatında bu mövzuya dəfələrlə müraciət olunmuş, Kərbəlanın susuz çöllərində şəhid olmuş din təəssübkeşlərinə yas saxlamağın, aşura günü baş yarmağın, sinə çək etməyin əhəmiyyətindən söz açan şeir nümunələri yaradılmışdır.

Bu ənənəni layiqincə davam etdirən qarabağlı ustadlar da Kərbəla şəhidlərini vəsf edən, Yezid və onun tərəfdarlarını lənətləyən nümunələr qələmə almışlar.

Sədi Sani:

*Cəngi-qeyrətdə fədakari-Hüseynəm deyənin,
Dümi-tigində bu dəm xuni-Yəzid istərlər. [6,s.87]*

Seyid Nigari:

*Könül ah edər, ağlar gözüm, zira ki bular,
Kərbəlayi-həsrətin Zeynəbi, Səkinəsi. [10,s.522]*

Nümunələrin təhlilindən aydın olur ki, hər iki sənətkarın Kərbəla hadisəsinə münasibəti o dövrün sırası din xadimlərinin münasibətindən fərqli deyil. Onların tənqid, qınaq hədəfi Yəzid ibn Müaviyə və əlaltılarıdır, təəssüb və həmrəyliyi isə Hüseyn və digər Kərbəla qurbanlarının tərəfindədir. Lakin Sədi Sani Qarabaği sərgilədiyi dini mülahizələrində öz mürsidindən müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, “düşdüyü mühitin təsiri ilə ilk öncə sünni təriqətini seçən şair sonralar şiə təriqətinə meyl edərək onun ardıcıl təbliğatçısına çevrilmişdir” [4,s.57]. Şairin sünni təriqətini mədh edən şeir nümunələri bu mülahizələrin doğruluğuna heç bir şübhə yeri qoymur:

*Məxvi saxlar guşeyi-xatirdə matəm sünnilər,
Yoxsa, etməz sinədən matəm səsin kəm, sünnilər. [6,s.199]*

“hətta sünnilərə həsr etdiyi şeirində də Kərbəla faciəsindən söz açan müəllif” sonralar sünni-şiə qarşıdurmasını islami parçalamaqla onu içindən zəiflədən bir iğtişaş kimi dəyərləndirərək onları birliyə çağırmışdır:

*Ol qədər eşqi-Hüseyn ilə pərişan ol ki, ta,
Sədiya, gəlsin sənə həm şiələr, həm sünnilər. [6,s.200]*

Lakin şairin yaradıcılığında Haqq yolunda şəhid olmuş Hüseyn və onun tərəfdarlarını mədh edən şeir nümunələri üstünlük təşkil edir ki, bu da digər həmkarının dini məzmunlu mülahizələri ilə səsləşir:

*Biz sinəzəni-təziyəyi-pirayi-Hüseyniz,
Biz dilşüdəyi-hüsni-dilarayi-Hüseyniz. [6,s.236]*

Hər iki sənətkarın dini məzmunlu əsərlərinin digər özəlliyi Kərbəla hadisələrini öz dövrləri ilə uzlaşdıraraq dövrlərinin hakimi-mütləqlərinin haqsızlığına qarşı çıxması, bu dövrün sahiblərinin zülmələrində Kərbəla faciəsinin baskarlarından olmuş Yezidlə ortaqlaşdığını, xalqın izzət və fəlakətinə yol açdığını qeyd etmələridir.

Göründüyü kimi, Nəqşibəndilik təriqətinin görkəmli nümayəndəsi Mir Həmzə Seyid Nigarinin istər sufi, istərsə də ictimai-siyasi və dini məzmunlu əsərlərində səsləndirdiyi ideyaların XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin nümayəndələri, o cümlədən Sədi Sani Qarabağının poeziyasında geniş yayılması onu söyləməyə əsas verir ki, yaratdığı təriqətlə Seyid Nigari “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvlərinin yaradıcılığında bütöv bir mənəvi-estetik sistemin yaranması üçün təkən rolu oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. AMEA Əlyazmalar İnstitutu A-34, fr-993, vər-3
2. Bayram P. Qarabağlı Seyid Mir Həmzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkce divanının poetik strukturu, avtoreferat, B.2008
3. Kara M. Dərvişin həyatı Sufinin kəlamı, Hal tərcümeləri, Tarikatlar, İstilahlar. İstanbul. 2005, 871-72
4. Kərimov R. Sədi Sani Qarabağının həyat və yaradıcılığı. Sədi Sani Qarabağının qəzəlləri, B.2011
5. Кириллина С.А. Культурно – обрядовая практика суфийских братств Египта : Суфизм в контексте мусульманской культуры. М 1989, с.80-93.
6. Qarabaği S.S. Əsərləri, B.2014
7. Məhəmmədcəlil M, Xəlilli F. Mövlənə İsmayıl Siracəddin Şirvani, B.2003
8. Məmmədli N.Füzulinin “Leyli-Məcnun” əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi, B.2010
9. Məmmədli N.Seyid Nigarinin həyat və yaradıcılığı; Mir Həmzə Seyid Nigari, Divan, B.2010
10. Mir Həmzə Seyid Nigari, Divan, B.2010
11. Rıhtım M.Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvtətilik, B.2005

Summary

Seid Nigar and literary environment of the nineteenth century Karabakh

Sayyid Nigary's creative work, the prominent representative of the Naqshbandi, had a strong influence on the nineteenth-century Karabakh literary environment. Especially, commons are much more between the creative work of Mir Hamza Sayyid Nigary and Sadi Sani Garabaghy, the member of "Majlis-i-faramushan". And it is connected with the Sadi Sani's later coming to Amasiya and benefiting from the training of the member of Naqshbandi. Commons are much more among the works of sufi, socio-political and religious contents in both of the artsmen.

Резюме

Сеид Нигари и литературная среда девятнадцатого века Карабах

Творчество Сейид Нигари, тем видный представитель Накшбанди, оказал сильное влияние на девятнадцатом веке карабахской литературной среде. Особенно общее намного больше между творчеством Мир Хамзы Сейида Нигари и Сади Сани Карабах и, член "Маджлисе-фарамушен". И это связано с Сади Сани поздно подходит к Амасии и получения выгод от подготовки члена Накшбанди. Фонда гораздо больше среди работ суфиев, общественно-политических и религиозных содержание обоих мастеров.

*Rəyçilər: fil.e.d., prof. F.Səfiyeva,
fil.f.d. dos. S.Mirzəyeva
ADU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının
26.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.12.2016

fil.f.d., dos. Ramida Mirzəfərova
BSU

TƏNHALIQ VƏ SEVQİ MÖVZUSU Q.Q.MARKESİN “YÜZ İLİN TƏNHALIQI” ROMANINDA

Açar sözlər: sevgi, ailə, tənhalıq, obraz, zaman

Keywords: love, family, solitude, image, time

Ключевые слова: любовь, семья, одиночество, образ, время

Q.Markesin “Yüz ilin tənhalığı” romanı mürəkkəb və müxtəlif tərkibli bir romandır. Romanda müxtəlif mövzular əhatə olunur. Onların arasında sevgi və tənhalıq mövzusu da böyük yer alır. Yazıçı praktiki olaraq təsvir olunan hadisələrə qiymət vermir, burada sözsüz nə müsbət, və yaxud sözsüz olaraq inkaredici mənfi personajlar yoxdur, qəhrəmanlar daha doğrusu yarı tipik obrazlardır.

“Yüz ilin tənhalığı” roman olmaqla yanaşı həm də roman-mifdir. Yəni mifdə, əsərdə başlıca rol – Taledir. Tale – Q.Markesin bütün qəhrəmanlarının alın yazısıdır. Onların hamısı öz qismətlərinin qurbanlarıdır. Q.Markesin qəhrəmanlarının demək olar ki, hamısını bir keyfiyyət birləşdirir. Bu da onların sevə bilməməsidir. Yazıçının yaradıcılığının gizli yollarında biri də məhz budur. Q.Markesin yaradıcılığında, o cümlədən “Yüz ilin tənhalığı” romanında məhəbbət ya gecikir, ya da qarşılıqlı olmur. Doğrudur ki, ilk baxışda məhəbbət gənc Buendiaların qismətinə çıxır. Ancaq bu heç də bizim tanıyıb-bildiyimiz, bütün varlığımızla qapıldığı sevgi deyil. Bu yalnız ehtirasa qapılan bir hissdır.

Yazıçı Aureliano obrazının üzərinə xarakteri ilə yanaşı, bir sıra rəmzi elementlər də yükləyir. Aureliano hara ayaq basırsa, onun mühafizəçiləri sərkərdənin dövrəsində təbaşirlə çevrə cızır, ona bir neçə addım belə yaxınlaşmağa qəti qadağa qoyurlar. Polkovnik Aureliano Buendia çevrənin ortasında dayanıb dilucu əmrlər verir, ölkənin, kimlərsə taleyini bir göz qırpımında özü həll edir. Q.Markesin təxəyyülü bitib-tükənmək bilmir və o, hər şeyi absurd səviyyəsinə çatdırmağı da özünə borc bilir. Aureliano Buendianın əmrləri ağzından çıxmamış hətta ağına belə gəlməmiş yerinə yetirilir. Buna baxmayaraq, o, nəhayət anlayır ki, yaşadığı həyat tamamilə mənasızdır. Əvvəlki peşəsinə-zərgərliyə qayıdan Aureliano gecə-gündüz öz otağına qapılıb oturur, heç kəslə və heç nəylə maraqlanmır. Hökumət onun qapısında nəzarətçi qoyub ki, polkovnik bir daha qiyam qaldırmaq fikrinə düşməsin. Əslində isə, Aureliano artıq bir həqiqəti dərk edir ki; insanın dünyaya gəlməyi, həyatı eləcə də ölümü özündən asılı deyil. Və hər kəs istər bir gün olsun, istər yüz il - həyatda tək-tənhadır.

Romanın elə adından göründüyü kimi ailə üzvləri arasında olan mühüm problem də elə onların tənhalığa məhkum olmasıdır. Buendialar nəslinin axırına çıxanda elə tənhalıqdır. Bu romanda elə təkliyin tarixidir. İlk tənhalığa qapılma anını biz Xose Arkadionun oğlunun erkən yaşında Pilar Terneraya olan hissələrindən sonra görürük. Aureliano dan sonra qardaşı da Pilara tutulur. Sonradan bu iki qardaş anlayır ki, hər ikisi tənhalığa qapılıb.

Romanda Q.Q.Markes qəsdən nəsillər arasına fərq qoymur, onları bir-birindən ayırmaq da əbədir çünki, birincidən tutmuş axırıncı Buendiaya qədər, yüz il

ərzində bir-birini əvəz edən altı nəsil Xose Arkadio Buendia və Aurelianoların hamısı bir-birini tamamlayır, xaraktecə bir-birinə oxşayır, ancaq hərə öz həyat tərzini və taleyi ilə, dünyaya gəlməyi və dünyadan getməyi ilə bir-birindən seçilir. Lakin, Q.Markesin son dərəcə böyük ustalığı ondan ibarətdir ki, birincidən tutmuş sonuncusuna qədər Buendialar hamısı bir-birinə oxşayır, sanki biri o birisinin nüsxəsidir. Bunları da bir-birinə bağlayan polkovnik Aureliano Buendiadır.

Pyetro Krespinin də sevgisi cavabsız qaldığından o, öz biləklərini doğrayıb bükurla dolu əlizyuyana sallayır. Amaranta bunu bilib əlini sobanın üstünə qoyaraq yandırır. Sonra da əlinə sarğı bağlayır və bu sarğını heç bir zaman açmır. Əslində Amaranta ilk əvvəl Pyetronu sevirdi, lakin Pyetro ilk baxışda onun sevgisini qız şıltaqlığı adlandırdı. Amaranta elə bu səbəbdəndir ki, dəfələrlə onun sevgisini rədd etmişdi.

Aurelianonun da Remediosa olan sevgisi onun yazdığı şeirlərində öz əksini tapır. Sonradan Rebeka və Amaranta da sevgiyə düşər olurlar. Buna nümunə olaraq, Ursulanın Rebekanın kitabının arasından on altı sevgi məktubunu tapmasını göstərmək olar.

Qabriel Qarsia Markes, Mariya Varqas Lyosa ilə söhbətində əsərlərindəki qadın probleminə toxunur, məsələlərin vacibliyini vurğulayır...

“Kolumbiyada bir tənqidçi var, mənim yazdıqlarımı həddindən artıq diqqətlə oxuyur. Onun müşahidəsinə görə, mənim təsvir etdiyim qadınlar çox etibarlıdır, müdrikdirlər; ailənin dayağı olmaqla yanaşı, həm də hər şeyi nəzarətdə saxlayırlar. Kişilərsə əksinə, ağıllarına gələni eləyirlər, gah müharibələr eləyib, evləri dağıdır, gah kənd salırlar, min həngəmədən çıxırlar, bütün səyləri də puça çıxır. Evdə oturub, adətlərin, ilkin dəyərlərin keşiyində dayanan qadının sayəsində, kişilər arxayın olub müharibədə vuruşur, yer-yurd seçirlər, Amerikanı məskunlaşdırırlar. Tənqidçinin bu fikirlərini oxuyandan sonra mən öz yazılarıma bir də nəzər yetirdim və gördüm ki, həqiqətən belədir. Onda mən “Yüz ilin tənhalığı”nı yazırdım, romanda əsas qadın qəhrəmanı Ursuladır. Roman “onun üstündə” qurulub” [4, s.111].

Buendialar ailəsinin rifahı məhz Ursulanın tədarük və tədbirləri sayəsində get-gedə yaxşılaşır. Həqiqətən də Buendialar nəsində yaxşı nə varsa, Ursula İquaranın adı ilə bağlıdır. Xose Arkadio ilə onun arvadı Ursula çox yaxın qan qohumudur. Onlar valideynlərinin xeyir-duası olmadan evlənilər. Çünki belə bir qorxu hökm sürür ki, onların qan qarışığından dünyaya eybəcər, donuz quyruqlu uşaq gələcək. Ona görə də, Ursula uzun müddət Xose Arkadionu öz yatağına yaxın buraxmır. Ancaq, Prudensio Aqilyar Xose Arkadionu kişiliyinə lağ eləyəndən sonra Xose Arkadio, Ursula İquaranı sözün əsl mənasında arvadı olmağa məcbur edir.

Həqiqətən də hər şey Ursulanın söylədiyini təsdiq edir. Buendialar nəsində dünyaya gələn kişilərin, qadınların adları kimi, insanların taleyi də oxşardır. Ursula axıra qədər də başqaları kimi, necə deyirlər, öz aqlını itirmir. Əri Xose Arkadionunun özünə də deyir ki, sən bu izdivacla, böyük bir bəlanın özül daşını qoyursan. Öz-özünə didib-dağıdan ehtiras-Aureliano adını daşıyanlara xasdır. Soyuqluq, qorxu, hər şeydən çəkinməksə Amaranta və Fernandanın payına düşüb. Belə məhəbbət insanları bir-birindən ayırmağa aparıb çıxarır.

Romanda məhəbbət mövzusunun özündə əks etdirən bir obraz vardır ki, buda Gözəl Remedios hesab oluna bilər. Gözəl Remedios Həvva kimi o da elə bil dünyanın erkən dövrünü yaşayır. Qız haraya ayaq basarsa, öz qoxusu ilə kişiləri özünə

cəlb edir və bir növ kişilər tilsimə düşdüklərini hiss edirlər. Təsadüfi deyil ki, Amaranta da Gözəl Remediosun füsunkar gözəlliyini görüb qorxur ki, Rebekaya yaşanan hisslər ona qarşı da baş qaldırar. Hətta Ursula belə, qızın tək çölə çıxmasına qadağa qoyur. Gözəl Remedios evdə çıpaq gəzib-dolanır, heç kəsi saymır, onda insana məhəbbət və hörmət hissi yaddır. Həqiqətən də, sonradan başa düşürük ki, məhəbbət Remediosa yaddır, onun gözəlliyindən ətrafa soyuqluq, ölüm nəfəsi saçılır. Qəribəsi odur ki, Gözəl Remediosu başa düşən yeganə şəxs varsa o da polkovnik Aureliano Buendidir. Polkovnik hesab edir ki, özü ilə Gözəl Remedios arasında gözəgörünməz tellər mövcuddur. Remedios da, Amaranta da bakirədir, ancaq Amarantanın bakirəliyi qorxaqlıqdan, təkəbbür və eqoizmdən irəli gəlsə, Gözəl Remediosdakı təmizlik tam azadlıq duyğusundan doğur.

Yazıcının özünün Gözəl Remediosun qeybə çəkilməsi ilə bağlı fikri də maraqlıdır. Q.Markes bəlkə də özü hər şeyi bilərəkdən adıləşdirir. "...Gözəl Remedios əvvəlcə göylərə çəkilməməliydi, o da Rebeka və Amaranta ilə bir yerdə oturub səhərdən-axşama qədər nəsə tikməliydi. Hər halda Yer üzündən ayrılmamalıydı...Yadıma qəsəbəmizdəki bir arvad düşdü. Qız nəvəsi kiməsə qoşulub qaçmışdı, həmin arvad da utandığından haray-həşir qoparmışdı ki, nəvəsi göyə çəkilib. Camaat gülüşəndə arvad onlara bir üz göstərmişdi ki, burda təəccüblü nə var axı, Həzrəti Məryəmin göyə çəkilməyinə inanırsız, mənim nəvəmin qeyb olmağına inanmırsız?... Romanı yazanda bütün bunlar yadıma düşdü. Ancaq məsələnin həlli eləcə də qalmışdı. Bunları fikirləşə-fikirləşə həyəət çıxdım, küləkli hava idi, hansısa bir qadın yuduğu mələfəni ipdən asmağa çalışırdı. Külək mələfəni onun əlindən qoparacaqdı. Mən kömək elədim və birdən ağılıma Gözəl Remediosla bağlı bir fikir gəldi. O da mələfəynən bir yerdə göylərə uçub qeyb ola bilər..." [3, s.94].

İnsan tənhalığı problemi romanda müxtəlif səbəblərlə-sevməmək bacarığı, (bu xüsusiyyət demək olar ki, bütün Buendia nəslinin üzvləri üçün xarakterikdir), başqa insanlardan xaricən uzaqlaşmaqla (tənhalıqda yaşayan Rebeka, öz iradəsi əleyhinə monastra göndərilən, Melkiadesin otağında: əsgərlərdən ikinci Xose Arkadio və insanlardan-Aureliano Xosedən gizlənən Meme) və yaxud sevimliləri tərəfindən rədd edilməklə (Amaranta Pyetro Krespi və Xerineldo Markes tərəfindən atılanlar), daxili problemlərlə (ağılı itirmiş nəslin rəhbəri olan - Xose Arkadio Buendia) və xarici, (nəhayət ömrünün sonunda korlanmış Ursula) hətta çox güclü ehtiraslarla insanların qəlbini ələ keçirməklə (polkovnik Aureliano Buendianın "tənhalıq hakimiyyəti", o öz ətrafında üç metrəlik dairə yaradır, ora hətta ən yaxın insanları belə düşə bilməzlər, Meme və Maurisio, Aureliano və Amaranta Ursulanın "tənhalıq məhəbbəti" ilə) izah olunur.

Q.Markesin romanında məhəbbət-boş bir hissiyat, yaxud da eşqsiz istəkdir. Bəlkə də, Q.Markes bu əsl məhəbbəti yaratsaydı o zaman bizim oxuduğumuz "Yüz ilin tənhalığı" romanı meydana gəlməzdi. Q.Markes o zaman digər yazıçılardan fərqlənməzdi. Bu romanda nəyisə təzədən düzəltmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Budaqlı. S "Latin Amerika romanı" I cild. , Bakı, 2014, s. 245
2. Xəlilov Ə. "Dünya ədəbiyyatı". 6 cildə, IV cild. , Bakı, 2012, s. 565
3. Kazımlı X. "Patriarxın son baharı Markes öldü" / "Yeni Müsavat" qəz. , Bakı, 2014, 19 aprel

4. Məsud A. “Q.Q.Markesin seçilmiş əsərləri”. Bakı, 2010, s. 671

Rus dilində:

5. Карпентьер А. “Барочность и чудесная реальность”. М., 1984, 109 с

Summary

The theme of love and solitude in the novel of «One Hundred Years of Solitude» by Gabriel García Márquez

The subject matter of the paper is the issue of love and solitude. The paper discusses how the novel characters fall in love and how each of them individually experiences solitude. Fate plays an important role in their lives. It is predetermined by God.

Резюме

Тема любви и одиночества в романе Г.Г.Маркеса «Сто лет одиночества»

Основное содержание статьи составляет проблему любви и одиночества. В данной статье рассматривается как герои романа влюбляются и как каждый из них в отдельности испытывают одиночество. Судьба играет немаловажную роль в их жини. Она предписанна им Богом.

*Rəyçi: fil.f.d. dos. R.Eyubova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
21.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.12.2016

Мая Касимова
БСУ

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ЛИЧНОСТИ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

Ключевые слова: тип характера, национальный и интернациональный характер, нравственность, русская литература, азербайджанская литература

Açar sözlər: xarakter tipi, milli və beynəlmiləl xarakter, əxlaq, rus ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı

Keywords: type of character, national and international character, morality, Russian literature, Azerbaijani literature

Одной из отличительной особенностью в исследовании русской и русскоязычной прозы Азербайджана, получившей свое отражение в художественной прозе второй половины XX – начала 90-х годов XXI века, является внимание к постановке проблемы национального и интернационального типа характера, которую невозможно рассматривать вне социальных, философских и эстетических реалий, и без учета тесной взаимосвязи литератур разных народов.

Выдвинутая «деревенской» и «исторической» прозой господствующая в литературном процессе проблема героического типа характера в конце 60-х–начале 70-х стала рассматриваться в современных исследованиях с точки зрения отображения нравственной и социальной судьбы нации каждого народа. Характерной чертой русской и азербайджанской прозы этих лет стало возрождение национального духа в сущности типа характера. В эти годы «наиболее полно стала проявляться сама сущность характера из отдельной личности, так и целого народа», нации.

Начиная с конца 60–начала 70-х годов XX века в недрах художественного процесса, отражающего современную реальность, стал заметен рост интереса к национальной культуре и её прошлому, будущему нации разных народов. В проходимых дискуссиях к обсуждению все чаще стали привлекаться такие понятия, как: «нация, «национальный и интернациональный тип характера», что приобрело в целом позитивную направленность для понимания феномена, изучаемой нами проблемы. Именно в эти годы в традиционной форме жанра рассказа, повести и романа, героический тип народного характера, не стал привлекать внимание писателей.

В Азербайджане стимуляцией интереса к разработке нового типа характера способствовал приход к власти в республике человека, ставшего его лидером, её президентом. Ему принадлежит право свершения переворота в сторону роста национального сознания. От индифферентно-национального социализма к социализму с национально-культурными традициями.

В литературных дискуссиях этих лет черты национального и интернационального типа героя при постановке вопросов национального культурного развития, стали занимать более значительное место по отношению к

героическому типу характера. В рассказах, повестях и романах русских: Ф.Абрамов, В.Белов, В.Распутина, В.Шукшин, азербайджанских: И.Шихлы, Б.Байрамов, И.Гусейнов, И.Мелек-заде) и русскоязычных писателей Азербайджана: И.Касумов, Ч.Гусейнов, Ю.Самедоглы, М. и Р.Ибрагимбековы, Н.Расулзаде стали подниматься вопросы, тесно связанные с тандемом обычаев и условий существования разных народов.

Русская и азербайджанская литература, опираясь на многонациональную литературу, как и русскоязычная литература на традиции азербайджанской, сумела наиболее ярко отобразить в творчестве писателей национальные и интернациональные традиции нации, национальный быт и менталитет народов при опоре на специфические черты национального мирообраза русской и азербайджанской действительности.

Актуальность анализа, заявленной нами проблемы: «Социально-исторические и эстетические аспекты проблемы личности в русском и азербайджанском литературоведении конца 20-х – начала XXI века» в первую очередь будет тесно связана с необходимостью отказа от стереотипного подхода к её рассмотрению, и тем, что на сегодняшнее время до сих пор не систематизированы новые разработки в трудах русских и азербайджанских ученых, исследователей и критиков; до сих пор нет ни одного специального исследования, несмотря на то, что отдельные аспекты проблемы личности освещались в трудах русских и азербайджанских исследователей, что обуславливается необходимостью её монографического исследования.

За исследуемый нами период, мы обращаемся к её рассмотрению, опираясь на идейно-философские основы концепции национального и интернационального типа характера, отразившейся в художественно-исторической картине мира русской и азербайджанской действительности. При этом им характерно воспроизведение опыта национальных реалий любого народа. Творчество того или иного (русского или русскоязычного азербайджанского) писателя предстает в данной статье не является преимущественно объектом самостоятельного предмета исследования, а рассматривается нами с точки зрения воплощения в ней особенностей изучаемой нами проблемы. При таком подходе появляется возможность рассмотреть проблему как относительно самостоятельное и цельное в своей эстетической сущности явление.

Каждая национальная культура значима своей национальной индивидуальностью. Находясь в составе мировой литературы, она влияет на становление новых художественных типов характера. «Наиболее характерные новые черты в какой-либо национальной литературе тесно связаны с творческими истоками и достижениями писателей других народностей, особенно стран социалистического содружества» [4, с.3].

Анализ заявленной нами проблемы показывает, что постановка изучаемого нами вопроса проявляется, в первую очередь, через отображение типологической общности типа личности, которая в каждом конкретном случае индивидуально раскрывается писателем, который по-своему видит мир и интерпретирует его в понятых для него образах, определяемых нами как внутренние формы менталитета народа.

Азербайджанская литература, включившая в свой состав русскоязычную прозу, прошла большой и сложный путь своего развития. И, как «полноводная» река народной жизни», несла в себе общественно-философскую мысль разных эпох и периодов в становлении и развитии морально-этических и литературно-эстетических воззрений своего народа, его гуманных идеалов, традиций и обычаев. Тесно связанная с творчеством азербайджанских писателей, русскоязычная проза, как и вся азербайджанская литература исходила из расследования исторического самопознания личности, с опорой на духовную атмосферу времени, судьбы и дела народные, которые выражались в самобытных национальных формах. Питаясь из общего живительного источника, рожденного революцией, писателей разных народов вдохновляли проблемы строительства нового мира, идеи, характеры и темы нового времени. «Отсюда и творческая переключка национальных художественных культур, которая отчетливо слышна с первых дней Советской власти, и новаторская сущность нашего искусства в целом и каждого народа в отдельности» [2, с.235-236].

Процесс формирования русскоязычной азербайджанской прозы, находящейся на перекрестке двух культур: русской и азербайджанской шел в русле системно-множественной повторяемости процесса развития национальных искусств внутри азербайджанской, русской и многонациональной литературы, питаясь из общего живительного источника, первоначально рожденного революцией в едином мощном потоке социально-экономических условий и политической обстановке страны. Но раскрыть подлинное своеобразие писателей невозможно, если рассматривать культурный пласт нации вне влияния на него широкого воздействия опыта общеевропейского, общесоюзного общекультурного и исторического контекста национальных литератур разных народов и, в частности, влияния на русскоязычную прозу русской и азербайджанской литературы. При опоре писателей на близкие творческие концепции, похожие формы и традиции в выражении национального и «интернационального типа характера», начиная с конца 20-х годов XX века, отчетливо проступали в канве сюжета произведений русскоязычных писателей, наряду с героическим типом характера, характеризующегося относительной устойчивостью черт. Известно, что каждому типу характера присуще выражение основ не только народного, но и национального бытия.

На современном этапе развития художественной литературы, в которой было особенно сильно стремление народов к консолидации, утверждается понятие «многонациональная литература», внутри которой стали появляться художественные произведения, отвечающие аналогичной художественно-исторической задаче в борьбе за становление и строительство нового мира. Происходило сближение наций, выражающееся во взаимовлиянии национальных культур и народностей не только в общественно-политической, но и духовной, культурной жизни страны. В сравнительно короткий срок на различных языках народов СССР стали появляться крупные эпические произведения с историко-революционной тематикой, которые «явились на свет не в результате заимствования или подражания. Г.В.Ломидзе справедливо отмечал, что «воздействие посредством примера, возбуждающего

ответную творческую энергию, – одна из немаловажных сторон взаимосвязей национальных литератур» [3, с.197-198].

Процессы взаимосвязей литератур разных народов попали в поле зрения критиков и исследователей литературного процесса, начиная с конца 20– начала 30-х годов XX века. На основе всестороннего анализа, включая сравнительно-типологический, в составе потока «единой многонациональной литературы», первоначально были выявлены тематически однотипные произведения, с постановкой героического типа народного характера, внутри которых уже просматривалось внимание писателей к национальному и интернациональному типу героя. Справедливо приведенное в монографии Ф.Велихановой высказывание В.Белинского о том, что «даже тогда, когда прогресс одного народа совершался через заимствование у другого, он, тем не менее, совершался «национально» [1, с.37].

В современных исследованиях проблемы национального и интернационального важную роль стало играть изучение жанрово-родовых и литературно-художественных процессов как специфической формы выражения фундаментальных закономерностей в становлении концепции национального и интернационального типа характера.

Находясь в стилевом потоке русской, азербайджанской и многонациональной литературы, русскоязычная проза Азербайджана обращалась к раскрытию важных аспектов динамичных и реформаторских процессов, вызванных постановкой новых художественных типов характера. В образах национального и интернационального типа героя, начиная с конца 60-х годов русские и русскоязычные писатели сумели выразить не только психологию деревенского, но и городского жителя, динамику перемен в социальном и экономическом укладе жизни деревни и города, которые происходили в результате социально-политических и экономических отношений между народами.

Новое время требует от исследователя объективного подхода к оценке вклада ученых, внесших свою лепту в разработку проблемы в связи с усиливающимся интересом к постижению особенностей типов героев, ставших в центре их внимания, начиная 20-годов XX века. В связи с тем, что в новом типе характера проявлялась исторически сложившаяся совокупность устойчивых психологических черт представителей этнической группы в их отношениях к социально-бытовой среде, к окружающему миру, к своим и другим этническим ценностям, стержень национального самосознания каждой нации, не наследуемый от предков, а приобретаемый в процессе «советского» воспитания, проявляющийся в групповых действиях, особенно в процессе межэтнического взаимодействия становится главным признаком нации. Переходящая из поколения в поколение сложная совокупность отчасти генетических, но в основном социально-психологических, социальных и духовных черт (качеств, свойств) народа стало приобретать в работах, статьях, монографиях ведущих специалистов русской и азербайджанской прозы значимое явление.

Пути развития и восхождения проблемы национального и интернационального типа героя в художественных произведениях русских и русскоязычных писателей стали тесно связанными с отображением безраздельного господства тирании угнетения, ортодоксального ислама и религиозного фа-

натизма, являясь на начальном этапе формирования типа характера единственным способом выражения «открытой» и «скрытой» борьбы за свободу и независимость, за социальную правду и равноправие народов. «Разработка таких масштабных концепций применительно к Азербайджану и другим народам СССР, выявление своеобразия их исторической личности нам еще предстоит. «Но для этого, прежде всего, – советует Я.Караев, – необходимо освободиться от тенденций нивелирования и унификации национальных культур и литературного процесса» [5, 68].

Литература

1. Велихановой Ф. XX век и русскоязычие национальных литератур. М.: Спутник, 2005, 122 с.
2. Егоров А. Интернациональная, единая и многонациональная советская художественная культура. Некоторые методологические вопросы. В кн.: Литература исторического оптимизма. М., 1977, с. 43-49.
3. Ломидзе Г.В. Интернациональный пафос советской литературы. М.: Советский писатель, 1970, 45 с.
4. Современная проза социалистического реализма (литературные жанры) /Под ред. И.Ф.Волкова, Р.Р.Кузнецовой, В.И.Фатющенко. М.: Московский университет, 1986, 192 с.
5. Гафарова С.А. Актуальные проблемы современной жанрологии (типология синкретических жанров в русской и азербайджанской прозе 2 половины XX века). Баку, 2003, 264 с.

Summary

Socio-historical and aesthetic aspects of the problem of personality in Russian and Azerbaijani literature during the late 20's of XX – beginning of XXI century

The article investigates the socio-historical and aesthetic aspects of personality in Russian and Azerbaijani literature of the late 20's of XX – early XXI century. The study of this problem relies on the fact that in these years becomes a characteristic feature of the concept scholars of the revival of the national spirit, stimulating the formulation of national and international character types.

Xülasə

XX–XXI əsrin əvvəllərində rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şəxsiyyət probleminin sosial-tarixi və estetik aspektləri

Məqalə XX–XXI əsrin əvvəllərində rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şəxsiyyət probleminin sosial-tarixi və estetik aspektlərinin araşdırılmasına həsr olunub. Bu problemin tədqiqi milli və beynəlmiləl xarakter tipi məsələsini stimullaşdıran milli ruhun dirçəlməsi haqqında alimlərin konsepsiyasına söykənir.

*Rəyçi: fil.f.d. dos. S.Qasımova
BSU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
23.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.12.2016

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ СИМВОЛИЗМА

*Açar sözlər: poeziya, simvol, simvolizm, fəlsəfə**Keywords: poetry, symbol, symbolism, philosophy**Ключевые слова: поэзия, символизм, философия*

Символическая поэзия возникла во Франции. Парижская газета «Фигаро» в сентябре 1886-го года опубликовала манифест новой, только что возникшей литературной школы, которая объявила себя противницей «фальшивой чувствительности и объективного описания» [1, с.35]. Автором манифеста, являлся молодой поэт Жан Мореас, который считал, что «лирическая мысль, одевшись в особую образную форму, попытается приблизиться к тайнам вселенского бытия» [1,с.389], что путь к ним обязательно должен пролегать не поверхностно, а через внешние явления, которые вроде бы есть «не что иное, как осязательные видимости, предназначенные обнаружить свое средство... с изначальными идеями» [1, с.391]. По мнению Жана Мореаса, для символизма потребуется сложный поэтический стиль, который основан на «блестящем и живом» языке, просветленной метрике, а так же четкой рифме, почерпнутой из «потаенных текучестей».

Символизм – (от фр. symbolisme, от греч.symbolon – знак, опознавательная примета) это эстетическое течение, сформировавшееся во Франции в 1880-1890-х годах и получившее широкое распространение в литературе, музыке, живописи, театре и архитектуре многих европейских стран на рубеже XIX-XX вв. В искусствоведении русский символизм приобрел определение «Серебряный века».

Принципы обновленной поэзии, пришедшей из Франции на смену холодной "парнасской" школы, пустили затем ростки и в Германии, Дании, Чехии, России, Бельгии и Австрии приобретая повсюду самобытные, национально-художественные черты. Крупнейшими представителями этого нового течения в мировой литературе стали А. Рембо, Поль Верлен – по Франции, Э.Верхарн, М. Метерлинк – в Бельгии, Р.Рильке – в Австрии, Д.Мережковский, З.Гиппиус, Ф.Сологуб, Вяч.Иванов, А.Белый – в России.

Символизм можно назвать не просто художественным направлением, но также и новым «видом духовного зрения». Он позволил не только значительно расширить возможности литературы, а в целом искусства, но и как эстетического освоения действительности. На возникновение и развитие символизма в России, очень сильно повлиял западный символизм, начиная с 1880-х годов, философия Ницше, культура Востока, философия Шопенгауэра, философия всеединства, некоторые эзотерические движения (антропософия, теософия), идея софиологии и теургии Владимира Соловьёва. В основном, русский символизм принято делить на – «старшую» и «младшую».

К «старшим» символистам относят: Д.Мережковского, Н.Минского В.Брюсова, Ф.Сологуба, К.Бальмонта, З.Гиппиус. В 1894году появляется

сборник А.Миропольского и В.Брюсова «Русские символисты», с которого и берется начало этого художественного направления. Чуть позднее, в начале 1900 года к ним присоединились и «Младшие символисты». К ним принадлежал и Вячеслав Иванов, А.Блок, И.Анненский, Андрей Белый, Эллис. В русском символизме выделяются две основные тенденции:

– художественный символизм как эстетическая концепция, и как самостоятельное направление в искусстве;

– символизм как специфическая философия и миропонимание жизни. Мирозренческое обоснование символизма можно приписать младшим символистам, а заслугу художественного внедрения символа – старшим. Бальмонт и Брюсов, как и французы, видели в символизме литературное направление. Иванов, Блок и Белый видели в символизме «окно в вечность», они настаивали на его духовной трактовке. Младосимволисты, не только писали стихи, но также работали над самой теорией символа (Вяч.Иванов, А.Белый). Согласно этой теории, возвышенная цель искусства – теургия – призвана одухотворить нашу действительную жизнь и воплотить в ней совершенные идеалы: соединяемые в абсолюте добро, истину и красоту. Символизм как течение, в основном опирался на конкретный, определенный круг философских и жизненных идей и становился наукой о Вечности.

Символизм в России возник в середине 90-х годов XIX века. Книга Минского Н. М. стала первым манифестом отечественных символистов.

Программа Н. Минского состояла из:

- 1) непознаваемости мира;
- 2) замкнутости Художника, крайнего индивидуализма, его культа;
- 3) импрессионистского отражения мира.

Одним из наследников и продолжателей идей Н.Минского стал Д.С.Мережковский. Он в своей работе «О причинах упадка и новых течениях современной русской литературы» основные принципы символизма формулирует так:

- 1) мистическое содержание;
- 2) расширение художественной впечатлительности;
- 3) символы.

Д.Мережковский считает, что символ привносит в поэзию «безграничную сторону мысли», и представляет собой таинство мироздания, и всегда прикасается к изначальному, первородному. Символ, сплачивая воедино мирское и божественное, живо передает сведения о самых недоступных явлениях иного, абсолютного. Также в русском символизме известны еще три небольших сборника. Они были опубликованы известным символистом Валерием Брюсовым, выступивший в них в качестве не только редактора и научного комментатора, а также и поэта-переводчика, который вольно изложил на своем родном языке стихи известных символистов француза Малларме и бельгийца Метерлинка. Эти небольшие книги, названные «Русские символисты», являются, по своей сути, и первым конкретно-теоретическим осмыслением символа в России. В первом сборнике, под заметкой «От издателя», В.Брюсов особо выделил способность сравнительных образов. Во втором изданном сборнике, он определил художественное слово как невидимую вежу,

"поэзию намеков". В такой словесной речи именно внутренняя связь создает превосходство в ней интуиции над логикой. Брюсов и дальше обращался к функциям символики, и это нашло выражение в ряде его лекций и статей. «Философия творчества, сложилась в результате причудливого объединения разнородных влияний - Льва Толстого, Канта, Шопенгауэра» [3, с.29]. И из этого сложного синтеза эстетических и философских взглядов оформилось самое главное эстетическое кредо символистов: «цель искусства – раскрыть сокровенную душу художника, ее неповторимое содержание» [2, с.75], изменяющийся с каждым мгновением и не зависящий от внешнего мира.

Тему иррационального внутреннего чувства одновременно с Брюсовым исследовали К.Бальмонт, Вяч. Иванов, А.Белый, А.Блок. И исходя из идей Ницше и Шопенгауэра, они проповедовали познавательную ценность в самом творческом акте свободной интуиции поэта, а также его «откровений». А. Белый пришел к выводу, что природа символа «всегда музыкальна» и что именно мелодии души прекрасно выражают его, представляя собой «окно, из которого льются в нас очаровательные потоки Вечности и брызжет магия» [4, с.77]. Вяч.Иванов, говоря о символическом образе и символизме, особо подчеркивал мистическое и религиозное начало поэзии, считая, что поэт является «устроителем жизни, истолкователем и укрепителем божественной связи сущего...» [6, с.221]. К.Бальмонт указывал, что «поэты-символисты пересоздают вещественность своей впечатлительностью» [5, с.115]. Символисты искали Бога в образном слове, обожествляя его, приписывая самому языку способность производить мифотворческие преобразования в действительности. По мнению авторов, символическая концепция поэтического языка, восстанавливала «магическое» его предназначение. Библейское изречение гласит: «В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог». Собственно, с данного момента, и началась человеческая история, которая, по идее Александра Белого, есть «произнесение Словом слов» [5, с.67].

Символисты в своей образной системе нередко использовали и традиционную литературную поэтику древнерусской и западно-европейской литературы: Гете, Данте, Кирилла Туровского, «Слово о полку Игореве». Например, в мистерию «Рождество Христово» Д.Ростовского, наряду с обычными людьми в качестве действующих лиц введены Кротость, Смерть, Жизнь, Робость, Брань, Незлобие, Золотой Век и т. п. В модернистическую лирику XX века образ-символ «розы», связанный с темой «Вечной женственности» и с культом Девы Марии, пришел именно из средневековья и получил широкое распространение у А.Блока и Вяч.Иванова (соответственно в циклах «Роза и крест» и «Стихи о розе»), а до них и у Вл.Соловьева («Песня о фифов»). Так же символисты очень часто переосмысливали и персидскую классическую поэзию («Палатка Гафиза» Вяч. Иванова), и стихи из евангельских и веддийских текстов, из русских церковных гимнов («Святый Боже» К.Бальмонта).

Символ является центральной идеей Серебряного века, вокруг которой формируются новые идеи. Вопрос о соотношении идеального и материального, определяется как проблема символа. Символической установкой Серебряного века является концепция о наличии идеальной реальности, которая проявляется в потустороннем мире, – об этом, даёт о себе знать в раз-

личных сферах русской культуры. В литературе это символистская а также постсимволистская поэзия, это новый тип прозы (символистский роман, «Петербург» А.Белого). Искусство за каких-то два десятилетия проделывает огромный путь от реализма к «Чёрному квадрату» К.Малевича. Проблема символа, является центральной, символизм обретает здесь конкретно философское обоснование.

Литература

1. Алленов М. М. Русское искусство XIX - начала XX века. М.: Искусство, 1989.
2. Бабичева Ю. Парнас серебряного века. Вологда.,1991.
3. Банникова Н.В. «Серебряный век»русской поэзии.М., 1993.
4. Белый А. Символизм как миропонимание. М., 1994.
5. Долгополов Л.К. Андрей Белый и его роман «Петербург». - М.: Советский писатель. 1988.
6. Иванов В. Стихотворения. Поэмы. Трагедия. - СПб., 1995.

Xülasə

Simvolizmin estetik prinsipləri

Təqdim olunmuş məqalədə “Gümüş dövrün” əsas ideyası simvolizm sayılır. Simvolun problemi idealizm və materializmin mütənasibliyi üzərində qurulub. “Gümüş dövr” rus ədəbiyyatı tarixində mühüm rol oynayıb. Bu dövr dünyaya A.Blok, A.Bely, K.Bal-mont kimi istedadlı adlar verib.

Summary

Easthetic principles of Symbolesm

The symbol is the central idea of the Silver age around which the new ideas are formed. The question of ideal and material ratio is defined as a symbol of the problem. Symbolical installation of the Silver age is the concept about existence of ideal reality which is shown in the other world and it is informed about it on various spheres of the Russian culture.

*Rəyçi: fil.f.d. dos. T.Süleymanova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
21.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.12.2016

д.ф.ф. Салима Гасымова
БСУ

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗА МАРГАРИТЫ МАУЛЬТАШ (НА ОСНОВЕ РОМАНА Л.ФЕЙХТВАНГЕРА «БЕЗОБРАЗНАЯ ГЕРЦОГИНЯ»)

Ключевые слова: Л.Фейхтвангер, исторический роман, немецкая литература, Маргарита Маульташ

Açar sözlər: L.Feyxtvanger, tarixi ədəbiyyat, alman ədəbiyyatı, Marqarita Maultaş

Keyword: L.Feuchtwanger, historical literature, Dutch literature, Margaret Moultaş

Политическая и общественная деятельность герцогини Маргариты Маульташ в одноименном романе Л.Фейхтвангера является, бесспорно, в центре внимания автора. Но на фоне расцвета и упадка средневековых городов и графств вскоре выясняется, что не только Маргарита была озабочена грандиозной целью их строительства. Наступление новой эры в романе Л.Фейхтвангера также представлено Якобом фон Шенном, Виттельсбахами, императором Карлом и другими. Они, как и Маргарита, понимают, что будущее не за «рыцарями, а бюргерами». И не столько сильно само оружие, сколько товар, точнее, деньги». Последние по существу «правят бал» в современной политике. Маргарита, бесспорно, стоит выше современников, хотя духовно одинока среди них.

Здесь начинается реальный отрыв герцогини от взрастившей ее почвы. Династия Виттельсбахов, Гольдбахов, Люксембуржцев и прочие, вынашивая захватнические планы, по мысли писателя, не имеют ничего общего с подлинным гуманизмом. Несмотря на высокий социальный статус и политические должности, представители этих династий, внешне окружающих герцогиню теплом и заботой, в душе остаются скупыми дельцами, людьми суеверными, конъюнктурными.

Именно на их бледном фоне ярче проступает индивидуальность образа Маргариты. Ее ближайшее окружение провозглашает лозунг: «собирать, выхаживать, накапливать». Герцогиня стоит значительно выше всего этого. Мнимое «собирание, выхаживание и накапливание» в ее конкретных делах превращается в реальное строительство городов, благоустроенных домов, хороших дорог, развитие торговли и ремесел, возведение дорог, наведение порядка и законности. Но совершенно очевидно, что Фейхтвангер выводит на сцену те деструктивные силы, которые мешают всем реформаторским начинаниям Маргариты, хотя она все равно из последних сил пытается их реализовать.

Например, расточительный король Генрих – пародия на короля с его вечно нереализованными попытками подобрать себе достойную супругу, чтобы иметь наследника. Сам он уже не может держать в руках бразды правления государством. Галантный на первый взгляд, но не лишенный коварства и хитрости, авантюрист Иоганн-люксембуржец. Он превосходит многих других по части захватов и интриг, но отмеченное автором лукавство и дутые замыслы, в большинстве своем построенные на песке, снижают этот

образ. Людвиг Виттельсбах – человек иной породы. Но, как и все другие богатые феодалы, он также стремится завладеть Тиродем, накладывая на эту страну тяжелую руку. Писатель говорит о нем: «Император более всего любил города, больше, чем замки, а купцов он предпочитал воинам, договоры в свою очередь – битвам. Дорожил император больше всего реальной выгодой, чем «рыцарским благородством» [4, с.29].

Таким образом, в характере каждого из правителей имеются общие черты: алчность, корыстолюбие, эгоизм, притворство, желание урвать для себя кусок смежных территорий побольше. На протяжении всего повествования Л.Фейхтвангер многократно подчеркивает: среди них нет и не может быть искренней дружбы и братской поруки. Этих людей временно объединяют исключительно личные интересы. «Не друзья и не соратники; обычная коммерческая и политическая сделка» [4, с.32]. Или: Габсбурги и Людвиг «сговорились, обнюхали друг друга, что-то порешили меж собой» [4, с.32]. В таком последовательном объединении, сопоставлении и противопоставлении разных интересов образ Маргариты на фоне всех этих баронов, феодалов, императоров и королей окажется наиболее ярко и выгодно оттененным во многих отношениях.

В таком случае ставится вопрос: как же рождаются на свет благие устремления центрального героя? Чтобы ответить на этот вопрос, необходимо ознакомиться с основными этапами политической и общественной деятельности Маргариты.

Перед нами ее достаточно выразительный и вместе с тем очень далекий от художественного подражания портрет: «Она казалась старше своих двенадцати лет. Над толстым и весьма неуклюжим телом с короткими конечностями торчала большая, бесформенная голова. Правда, лоб был ясный и чистый, а глаза глядели внимательно, быстро, умно, испытующе; но под маленьким приплюснутым носом по-обезьяньи выступал крайне безобразный рот, огромные выдающиеся челюсти вместе с толстой нижней губой. Наконец, медно-красные волосы девочки были лишены всяческой мягкости и блеска, кожа - сухая, сероватая, бледная и дряблая» [4, с.14].

Крайне редко в анналах мировой литературы можно наблюдать такой неблагоприятный портретный рисунок героя, которому предназначено стать значимой и положительной фигурой в отечественной для Л.Фейхтвангера истории. В качестве яркого иллюстративного сравнения можно привести примеры из европейской романтической литературы (Квазимодо из романа «Собор Парижской Богоматери» или Гуинплен - «Человек, который смеется» Виктора Гюго). Но Л.Фейхтвангер относится к писателям-реалистам, и это снимает вопрос о сопоставлении исключительных идеализированных героев, которыми не отличаются художники данного направления.

Возникает вполне естественный вопрос: с какой целью появилась необходимость прибегнуть к столь чрезмерной, вычурной и преувеличенной художественной детали? Ответ однозначен: гиперболизация безобразной внешности Маргариты приобретает особую значимость в связи с ее страстным увлечением политико-экономическими и торгово-дипломатическими проблемами в государстве.

Безобразие становится одним из ключевых условий постановки и проведения эксперимента, в котором, по задумке автора, предстояло обстоятельно доказать следующий тезис: Бог заменил одно благо другим, вручил бразды поистине мудрого и степенного правления в руки «меченой», «обиженной», чуть ли не юродивой, если, конечно, иметь в виду только ее внешние данные. И на этом пути Маргарита, кажется, находит себя. «С бесконечным трудом собрала она обломки своей разрушенной жизни, создала себе новую семью, привела в порядок свою жизнь и страну» [4, с.45]. Страна отныне была для нее даже дороже собственных детей. «Плотью и кровью была ее страна. Долины и гор, замки и города были частицей ее самой, ветер, носившийся в горах Тироля, был ее дыханием, а реки - артериями» [4, с.46]. Все вновь убеждалась она, что «Бог лишил ее женских прелестей только для того, чтобы она отдала свои женские силы для управления страной» [4, с.47]. Собственно говоря, этот тезис полнокровно раскрывается на протяжении всего романа.

Таким образом, Маргарита управляла средневековым государством посредством максимальной отдачи сил за неимением других ценностей в жизни. Политико-общественная деятельность явилась для центральной героини своего рода компенсацией за не удовлетворенную любовь. И всякий раз, как она терпит поражение в делах сердечных, вся ее кипучая энергия словно автоматически переключается на решение текущих, но наиболее важных политических вопросов.

Так, уже с двенадцати лет она проявляет удивительное для такого возраста любопытство. В течение двух-трех лет оно перерастает уже отнюдь в «недетскую любознательность», затем приходит стадия взросления, связанного с пробуждением ответственного интереса к государственным делам в Тирольском княжестве. Пристально, настороженно и тревожно наблюдает она за людьми разных сословий, которые в недалеком будущем станут называть ее своей повелительницей. К примеру, только ли из праздного любопытства автор обращает внимание читателей на факт чтения стихотворений классических немецких поэтов прошедших лет? Нет! Они нравились не по годам взрослеющей девочке именно потому, что «воспевали человеческое достоинство, закон и чувство долга» [4, с.51].

В то же время необходимо отметить, что образ Маргариты очень сложен и внутренне противоречив. Так, устанавливая законность и миропорядок, она, к сожалению, вскоре перестает видеть перед собой живого человека, в чьих интересах этот закон и порядок, собственно, и должен быть установлен. И один из этапов становления Маргариты как самостоятельной независимой личности – это отношение к окружающим как эмоциональной и энергичной, так и холодной и бесстрастной натуры. Л.Фейхтвангер, не снимая ореола величественности и разумной деятельности, одновременно с тем осуждает юную герцогиню за то, что «...между ней и некоторыми другими людьми почти постоянно существовал какой-то холодок». Причем, этот холодок отчасти проявлялся и в отношении к своему народу: «Заходила во дворы крестьян, сторожки виноградарей, но при этом держалась повелительно и сухо» [4, с.58]. В результате ее гуманизм порою представлен беспредметным.

Нетрудно заметить, что образ Маргариты получается у писателя наиболее правдоподобным, жизненным и действенным в период ведения ею политической борьбы. Здесь Л.Фейхтвангер великолепно вскрывает клубок сталкивающихся интересов, разного рода дворцовых интриг и хитроумных комбинаций. Вместе с Маргаритой перед читателями вырисовываются и некоторые другие исторические фигуры со всей их жизненной сложностью, противоречивостью характеров.

Литература

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Художественная литература, 1987.
2. Банелис Т. Границы интеллектуализма. Театр, 1968, № 7.
3. Тимофеев Л.И. Советская литература и художественный прогресс. Новый мир, 1973, № 11, с. 254-268.
4. Фейхтвангер Л. Безобразная герцогиня. М.: АСТ, 2009, 334 с.

Xülasə

Marqarita Maultaş surətinin individuallaşdırılması (L.Feyxtvangerin “Eybəcər hersoginya” romanı əsasında)

Məqalədə hersoginya Marqarita Maultaşın siyasi və ictimai fəaliyyətinə diqqət yetirilir. Qeyd edilir ki, o, öz müasirlərindən daha yüksəkdə durur. Lakin onların arasında yüksək sosial statusa və vəzifələrinə baxmayaraq mənən təkdir. Kral sülaləsinin nümayəndələri Marqaritaya zahirən istilik və qayğı göstərsələr də, onlar qəlbən çürükdürlər, xəsis, xəbis, hiyləgər insanlardır. Məhz onların boz, solğun fonunda Marqarita obrazının individuallığı daha parlaq özünü büruzə verir.

Summary

Individualization of the image of Marguerite Moulitas (based on the novel by lion Feuchtwanger “The Ugly Duchess”)

In the article attention is paid to the political and social activities of the Duchess Margaret Moultaş. It is noted that she stands above his contemporaries, spiritually lonely among them, despite the high social status and political office. Representatives of other Royal dynasties, externally surrounding the Duchess of warmth and care, remain in the soul of the avaricious businessmen, people are superstitious, opportunistic. It is their pale color appears brighter than the individual image of the Margarita.

*Rəyçi: fil.f.d. dos. S.Qasımova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
21.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.12.2016

Парвана Гуламова
БСУ

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА С ОКРУЖАЮЩИМ МИРОМ (НА МАТЕРИАЛЕ РАННЕГО ЭТАПА ТВОРЧЕСТВА И.БУНИНА)

Ключевые слова: И.Бунин, нравственность, природа, социальный мотив, человек и мир

Açar sözlər: İ.Bunin, əxlaq, təbiət, sosial motiv, insan və dünya

Keywords: Ivan Bunin, morality, nature, social motive, man and the world

Писатель-реалист Иван Алексеевич Бунин в чьем творчестве отразилась деревенская и провинциальная глушь Средней России, жизнь некоторых стран Западной Европы, и русского крестьянина, цейлонские рикши и описания жизни американского миллионера, видел и неминуемое разрушение и запустение дворянских усадеб и наступление буржуазных отношений, проникающих в деревню. Он правдиво показал темноту и косность старой деревни и ее обитателей, создав при этом множество своеобразных и запоминающихся характеров русских крестьян и проникновенно написал о чудесном даре любви, о неразрывной связи человека с природой, с тончайшими движениями его души.

Мысль о включении человека в движущийся мир окружающих его реалий издавна волновала И.Бунина, заставляя его постоянно разгадывать и выявлять как многомерную обусловленность человеческого бытия, так и мучительные поиски человека самого себя, смысла своего существования. «На разных этапах писательского пути эта тема, естественно, как писала Л.В.Крутикова, – находила разное художественное воплощение соответственно углубляющемуся авторскому сознанию и менявшимся социально-историческим событиям, определявшим выбор тем и направленность авторского внимания» [3, с.18].

В прозе Ивана Бунина действительность и жизнь сознания героя находятся в противоречивом единстве. «Сложное переплетение различных пластов реальности, – как отмечал Э. К. Лявданский, – в сознании героя и составляет мир личности, или, говоря словами И.Бунина, истинно твое и единственно настоящее, требующее наиболее законного выражения, то есть следа, воплощения и сохранения хотя бы в слове» [4, с.72]. И поначалу, когда автор находился во власти народнических и толстовских идей, взаимоотношения его героев с окружающим миром выглядели довольно просто: человек находил успокоение, радость и осмысленность существования в спокойной подчиненности естественным законам природы.

Эта концепция укладывалась в сюжете рассказов «Кастрюк», «На хуторе», «В поле», на фоне которых диссонансом звучали другие рассказы Бунина – это «Танька», «На край света», «На чужой стороне». В сюжет этих врывались социальные контрасты и народные беды которые на раннем этапе творчества писателя смягчались общим тоном повествования. В них главен-

ствующим был не социальный мотив, а мотив вечно торжествующей и умиротворяющей природы.

К середине 1890-х годов, И.Бунин окончательно разочаровался в народничестве и толстовстве, что отразилось в его творчестве при раскрытии связи героев в его рассказах с окружающим миром действительности. Его главные персонажи рассказов «На даче», «Вести с родины», «Учитель» сталкиваются с нелегко разрешимыми и непримиримыми конфликтами в своей жизни. В контексте рассказов они обуславливались сложным сплетением социальных, бытовых, идейных и психологических противоречий, как во взаимоотношении героя с природой, так и в их поведении.

Новый поворот в осмыслении взаимодействий человека с окружающим миром впервые проявился в рассказе «На Донце» («Святые горы»), где ценность человеческой личности писатель тесно связывает с расширенными и незавершенными представлениями человека о мире.

В рассказе Бунина «Святые горы» нашли выражение сокровенные авторские раздумья «о старине, о той чудной власти, которая дана прошлому герою, управляющему «человеком с такой дивной силой». В этом величественном и неразгаданном чувстве прошлого Бунин сумел уловить «таинственное родство с мыслями и делами всех отживших, выражаемые пока еще в форме авторских размышлений – вопросов, догадок и предложений, которые обретут затем силу художественного прозрения на позднем этапе его творчества.

Круто ломавшаяся русская действительность на рубеже веков, всеобщая жажда перемен внесут коррективы в бунинское сознание. Писатель стал думать о смене культур, о движении истории, о вызревании новых отношений человека с миром. Но и тогда мысль об уходящем прошлом не покидала И.Бунина в свете бурно развивающейся городской, индустриальной, капиталистической жизни, идущей на смену патриархально-деревенскому укладу. Бунин острее многих дореволюционных писателей чувствовал те непреходящие ценности, которые были характерны для прошлого времени, считая, что их необходимо было сохранить и передать потомкам. Так появился неосуществленный замысел книги «Эпитафии», от которого у неё осталось три рассказа: «Антоновские яблоки», «Новая дорога», «Руда». К ним примыкали рассказы «Скит» («Мелитон») и «Сосны». В этих рассказах писатель продолжает поэтизировать единство человека с природой, цельность человеческого мировосприятия, характерные для жителей усадьбы и деревни, живущих в ладу с природой и бытом, безропотно подчинявшихся законам судьбы, её вековым верованиям и традициям.

При этом цельность патриархального мироощущения в канве рассказов подчеркивается широким введением в рассказ фольклорных мотивов, сказок, пословиц, поговорок, песен, присловий, поверий, которые выражали устоявшийся опыт веков, опыт предшествующих поколений. Вместе с тем писатель не мог не увидеть неизбежность гибели старого уклада, укоренявшего праздность и легкомысленность.

Ощущая несправедливость уходящих устоев, художник искал каких-то иных законов человеческого поведения, иных людских взаимоотношений. Так родились лирические миниатюры Бунина 1900–1906 годов. В них писа-

тель обращался к тем вечным духовным ценностям, которые должны принести людям счастье.

Новый подход в раскрытии человеческой личности стал складываться в творчестве Бунина, когда он сумел противопоставить удачу человека, способного находить и открывать в дружбе, любви, в путешествиях, в искусстве, в природе красоту повседневности – словом, в способности глубоко чувствовать в душе и видеть многоликую красоту, изменчивость и сложность окружающего бытия.

Постепенно в поэтике рассказов и повестей образ человека измерялся уже ни кроткостью, ни смирением, ни умиротворенностью и даже не чувством долга или сострадания к чужому горю, как было в 1890-е годы, а способностью к разносторонне богатому восприятию мира – эмоциональному, этическому, эстетическому, философскому, социальному.

Углубившийся взгляд художника и его возросшие требования к человеку повлияли на изменение структуры бунинского рассказа. Иным стал герой, изменился выбор жизненных ситуаций, тон и жанр повествования. Герой в рассказах «Поздней ночью «Над городом», «Туман», «Тишина», «Костер», «Новый год», «Заря всю ночь», «Надежда», «Сны», «Золотое дно», «У истока дней» уже был максимально приближен к авторскому сознанию и ставился в такие ситуации, которые позволяли читателю каждый раз взглянуть с особой стороны на взаимоотношения человека с миром и тем самым полнее запечатлеть в своем сознании многообразие человеческих эмоций и дум, рождавшихся при соприкосновении героя с многоликой действительностью – социальной, исторической, культурной, природной, интимно-психологической.

Однако разнородность и богатство человеческого бытия, ощутимые и показываемые писателем как норма существования, не нашли на раннем этапе творчества И.Бунина цельного художественного воплощения. Рассказы тех лет производят впечатление фрагментов, эскизов, зарисовок. В них герой лишен определенного типа характера. Он поворачивается к нам лишь отдельными гранями духовной жизни, и в поисках своих исканий. Большинство из перечисленных выше произведений были в то время сильно лиричны, в них порой слишком прямо и однозначно были высказаны авторские представления о смысле жизни, о человеческом счастье. Героям этих рассказов не хватало земной плоти, той сложности и полноты бытия, к воссозданию которой придет Бунин в 1910-е годы.

Бунинские принципы изображения человека в многоликой обусловленности его психологии, сознания и поведения впервые нашли наиболее полное выражение в повестях «Деревня» и «Суходол». Не случайно, Горький, высоко оценивая «Деревню» прежде всего, отметил глубину бунинского историзма. Об этой повести он скажет: «Так глубоко, так исторически деревню никто не брал...».

Двустороннее воздействие прошлого на человека, лишь намеченное в повести «Суходол» найдет воплощение во многих рассказах 1911–1916 годов («Древний человек», «Захар Воробьев», «При дороге», «Жертва», «Братья», «Сны Чанга», «Пост»). Мысль о пагубных и благовонных следах векового опы-

та в жизни людей, о неисчезаемой связи времен получают более отчетливое выражение и в поэзии Бунина в стихах «Зов», «Слово», «Мулы», «В горах».

Однако анализ и постижение творческой памяти в многообразных связях человека с прошлым не стали еще в те годы художественно самостоятельной задачей Бунина. Эта загадка творчества первоначально скорее интуитивно влекла его, не отделяясь в его творчестве от более общих и социально злободневных проблем, которая станет одной из ведущих проблем романа «Жизнь Арсеньева», которая будет связана с более прямым и целостным выражением концепции проблемы взаимодействия человека с окружающим миром как звена в цепи поколений, первоначально нашедших свое воплощение найдет свое воплощение в философских рассказах писателя 1925 года («Ночь», «Воды многие»). В дальнейшем они будут непосредственно примыкать к роману «Жизнь Арсеньева».

«Жизнь Арсеньева» – может быть, единственное произведение Бунина, где связи человека с миром наиболее многомерны и выверены, сбалансированы и лишены той односторонности, которая зачастую присутствовала на раннем этапе его дореволюционных произведениях. В новой книге человек встает в обусловленности действительностью, природой, бытом, прошлым и настоящим, тесно связанными с активными факторами масштабных и незначительных событий.

Литература

1. Ачатова А., А.И.Бунин «Жизнь Арсеньева» (наблюдения над композицией) // Художественное творчество и литературный процесс. Вып. 1 Томск, 1976, с.116– 126
- 2.Бабореко А., И.А.Бунин. Материалы для биографии. М.: Художественная литература, 1967
3. Крутикова Л.В. Проза И.А. Бунина начала XX века (1900–1902)// Ученые записки ЛГУ им. А.Жданова. № 355. Серия филологических наук, Вып. 76, 1971
4. Лавданский Э.К. Действительность и жизнь сознания в прозе Ивана Бунина. Иван Бунин и литературный процесс начала XX века до 1917 года.// Бунинский сборник материалы научной конференции, посвященной столетию со дня рождения И.А. Бунина. Орел, 1974.

Xülasə

İnsanın ətraf ələmlə qarşılıqlı münasibəti problemi (İ.Buninin yaradıcılığının erkən mərhələsi materialı əsasında)

Məqalədə İ.Buninin erkən yaradıcılığı tədqiq olunur. Təhlil yazısının inqilabdan öncə yazılmış hekayələrinin materialları əsasında aparılır. Yazıçı bu yaradıcılıq mərhələsinin vacibliyini və əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Bu mərhələ insanın ətraf ələmlə qarşılıqlı münasibəti probleminin həllində özünəməxsus bir təkən olmuşdur. Bu problem özünün parlaq ifadəsini bütövlükdə "Arseneyevin həyatı" romanının konsepsiyasında tapıb.

Summary

The problem of human interaction with the environment (based on the early work of I. Bunin)

This article examines the early work of I. Bunin. The analysis is performed on the pre-revolutionary stories. It emphasizes the importance and significance of this phase of the writer. It became a kind of approach in solving problems of human interaction with the surrounding world, which in the integrity and multidimensionality was most clearly revealed in the concept of the novel "Life of Arsenyev".

*Rəyçi: dos. M.Qasımova
BSU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
23.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.12.2016

Jalə Məmmədova
BSU

RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ UŞAQ QƏHRƏMANLARININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Rəşad Nuri Güntəkin, hekayə, uşaq qəhrəmanları, səciyyəvi xüsusiyyətlər

Keywords: Rashad Nuri Güntekin, stories, children's heroes, characteristics

Ключевые слова: Рашид Нури Гюнтекин, рассказы, детские герои, характеристики

Uşaq-təkbaşına təmsil etdiyi dəyər baxımından bütün incəsənət və ədəbiyyatla bağlı olan sahələrə girmiş və bu səbəbdən də onun fiziki, psixoloji, sosial və pedaqoji problemləri, bununla yanaşı uşağın bir dəyər olaraq həyatımızdakı yeri və önəmi müxtəlif baxışlarla araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat da öz çərçivəsi içərisində uşağa ayrı bir önəm vermişdir. Ədəbiyyat sahəsi içərisində uşaq iki ana xətt üzərində dəyərləndirilir: “ədəbiyyatda uşaq” və “uşaq ədəbiyyatı”.

Uşaq ədəbiyyatı- uşaqlıq dövrü yaşayan insanların duyğu, düşüncə və xeyallarının yazılı olaraq işləyən, bu dövrdə yaşayanların ehtiyaclarını ödəmək üçün yaradılan ədəbiyyatdır; ədəbiyyatda uşaq isə bütöv bir ədəbiyyatda uşağın aldığı yerdir.

Bu “yer” ədəbi əsərdə yer alan qəhrəmanın uşaqlıq dövrü olduğu kimi, həm də qəhrəmanın uşaq olaraq seçilməsi də ola bilər.

Uşaq - klassik ədəbiyyatda ancaq bir tip, xalq ədəbiyyatında isə insan həyatının bir dönəmi kimi qarşımıza çıxır. Klassik ədəbiyyatda uşaq, bu ədəbiyyatın özülü olan mübaliğədən kənara çox da kənara çıxa bilməz. Buna görə də uşaqlar “daha çox beşikdə və məktəb çağında eşq, izzət yüklü insan olaraq verilir”. Bundan başqa klassik ədəbiyyatda uşaq ilə bağlı verilmiş əsərlərin pedaqoji tərəfi daha üstün olur.

Xalq ədəbiyyatında isə bütün uşaq ruhuna xitab edən nağıllar, laylalar, nəğmələr, dastanlar və s. kimi janrların növləri vardır. Nağıl və dastan qəhrəmanları çox vaxt uşaqlıq vaxtlarından başlayaraq söylənilir. Lakin belə janrların növlərində “uşaqlıq dövrü” çox qısa verilir.

Bir çox yeni dəyərləri özündə ehtiva edən hərəkəti bu sahədə ədəbiyyatı güclü bir forma olaraq görən realist ədəbi cərəyanın nümayəndələrinin əsərlərində klassik ədəbiyyatının bəzi xüsusiyyətlərini mühafizə edərək uşaqları əsas mövzu kimi götürərək, onu bir təhsil çərçivəsində düşünürlər.

Realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Rəşad Nuri Güntəkinin ədəbiyyatda uşağa verdiyi dəyər baxımından ayrıca bir yeri vardır. Rəşad Nuri Güntəkin doqquz romanı ilə yanaşı yeddi hekayə kitabının müəllifi kimi də tanınmışdır. Yazıcının hekayələrinin çoxunda əsas mövzu və qəhrəman uşaqdır. Əsərlərinin çoxunun uşaqlarla bağlı olması, onlara çox yer verilməsi Rəşad Nuri Güntəkinin müəllim olması ilə bağlıdır. Yazıcının hekayələrində uşağa baxış əsasən iki cür diqqəti çəkir:

1. Uşağın böyüdülməsi və onda tərbiyənin formalaşması;
2. Ailədə uşağın oynadığı rol;

Hekayələrində yazıcının pedaqoji fəaliyyətinin ona verdiyi bir çox üstünlüklərlə və yazıçı olaraq yaşadığı cəmiyyətdən uşağı götürüb, onun təhsilinə hər şeydən daha çox diqqət olmasını qabarıq vurğulamışdır. Buna görə də yazıçı əsərlərində uşağın tərbiyə formasına önəm vermiş və tərbiyə əsnasında nələrə diqqət edilməsi, nələrdən qorunması lazım olduğunu müxtəlif uşaq tipləri vasitəsilə ədəbi bir surətdə cəmləşdirərək sərgiləmişdir.

“Papaq duası”, “Kino, uşaq və küçə”, “Eşq məktubları”, “Bir içimlik su”, “Qol saati” və s. kimi hekayələrində Rəşad Nuri Güntəkin uşaqların təlim- tərbiyəsinə diqqət çəkməyə çalışmışdır.

“Papaq duası” adlı hekayədə uşağın da bilmədən atasının yalanını ortaya çıxarmasından bəhs edilir. Yeddi yaşındakı oğlu ilə gəmidə zarafatlaşan ata, papağını balıqlara atdığını söylədikdən sonra, “papaq duası” oxuyaraq balıqların papağı təkrar geri qaytardığını söyləyir. Bir az sonra uşaq məsum bir şəkildə papağı dənizə atır və atasından “papaq duası” oxuyaraq papağın geri qaytarılmasını istəyir. Beləliklə, uşaq atasının yalanını ortaya çıxarır [5, s.94- 96].

Uşağın sadəcə uşaqcasına davranaraq atanın yalanını ortaya çıxarması kifayət qədər həyat təcrübəsi olan birinin qüsurlu diqqətimizi çəkir. Uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı yalana və yanlış hərəkətlərə baş vurmaı sonradan təqdir edilməyəcək pis vərdişlər doğura bilər.

“Kino, uşaq və küçə” adlı hekayədə isə küçədə qoyulan uşağın tərbiyəsinin necə pozulduğu deyilir. Yaşının kiçik olmasına görə kinoya getsə, mənfi təsir edər deyə kino zalına buraxılmayan uşaq ata- anası tərəfindən qəpik- quruş verilərək küçədə qoyulur. Ata, ana və böyük uşaq kinodan çıxana kimi uşaqların küçədə oynamasına razı olurlar. Axşam evə gəldikləri zaman böyük uşaq kinoda izlədiklərini kiçik uşağa danışır. Böyük uşağın kinoda gördüyü (qumarxana, dava-dalaş, oğurluq) kiçik uşaq oynaması üçün buraxıldığı küçələrdə canlı özü görür [5, s.142- 145].

Bu hekayədə də yazıçı küçələrin uşaqlar üzərindəki mənfi təsvirinə diqqət çəkmək istəyir. Küçə həyatın bütün mənfi tərəfləri ilə doludur. Bu səbəblə yazıçı uşaqların başiboş bir vəziyyətdə küçəyə buraxılmaması mesajını verməyə çalışıb.

“Eşq məktubları” hekayəsi isə qəribə tərbiyə şəkli ilə diqqəti çəkir. Rasim adlı uşaq məktəbdə dərslərinə fikir vermir. Bundan əlavə yeni əlifbanı öyrənmək üçün də səy göstərmir. Bunu belə görən Rasimin atası Bədia adı ilə oğluna məktublar yazır. Bədia hər məktubunda coğrafiyadan, ədəbiyyatdan bir çox suallar soruşur və bunların cavabını Rasimdən yazılı istəyir. Rasimin anası isə bütün hadisələrdən xəbərsiz bir gün oğlunun yatağının altında Bədia adlı qızdan gələn məktubları tapır və narahat olur. Oğluna Bədia adlı birinin məktub yazdığını həyat yoldaşı Əhməd bəyə söyləyir. Əhməd bəy isə o məktubları yazanın özü olduğunu deyir və əlavə edir: “Oğlumdakı nadinclik artıqca artırdı. Nə məktəbdəki müəllimlər, nə mənim bütün səylərimə rəğmən ona doğru- dürüst yazmağı belə öyrədə bilmirdik. Nəhayət, düşünə-düşünə bir çarə tapdım. Rasimin qıza yazdığı məktublar sayəsində yeni əlifbanın mütləq öyrənəcəyindən və bu il sinifdən- sinifə keçəcəyindən əminəm. Doğrusunu bilmək istəyirsənsə, mən də əski əlifbanı vaxtilə sənə məktub yaza-yaza öyrənmişdim!”[3, s.5- 8].

Burada Rəşad Nuri Güntəkin bəzi məlumatların həvəsləndirici bir ruhla və tez- tez təkrar edərək öyrənə bilinəcəyini vurğulamaq istəyib.

“Qol saati” hekayəsində ata qorxusu və atanın uşağı döyməsi kiçik bir uşağı ölümə sürükləməyindən danışılır. Hekayədə Niyazi adlı uşaq demək olar ki, hər gün atası tərəfindən döyülür. Çünki atası uşağın döyülməklə tərbiyə ediləcəyinə inanır. Niyazi bir gün atasının qol saatını götürür və bilmədən suya salır. Atasının bundan xəbər tutmasını bilən uşaq saati suya saldığı yerə gedərək saati götürmək istəyərkən suya düşür. Ətrafdakı adamlar gəlib Niyazini boğulmaqdan xilas edir. Lakin uşaq beş gün sonra sətəlcəmdən ölür. Atası qamışı Məhərrəm isə illər sonra belə “Allah verdi, Allah aldı” deyərək təsəlli ilə söylənirdi. Oğlunun isə verdiyi tərbiyə nəticəsində öldüyünü heç ağlına gətirmir [4, s.88-93].

Bütün mənəvi inancıları batıl sayan və qızını materialist fəlsəfə ilə böyüdən həkim bir atanın hekayəsi olan “Bir içimlik su” bir çox cəhətdən insanların diqqətini çəkən hekayədir [4, s.59-65].

Materialist bir həkim olan Həmid bəy qızını etiqadsız, açıq vicdanlı, xoşbəxt bir qız olaraq böyütmək istəyir. Özünün nəzəriyyələrini qızının yetişməsində tətbiq edir. Əvvəllər qan, ruh və sevgi ilə bağlı olan insanların dünyadakı kimi axirətdə də ayrılmayacağına inanan qız, sonralar isə ölümlərin bir daha canlanmayacağını, məzarda çürüyəcəyi düşüncəsinə inanmağa atası tərəfindən təkid edilir. Həyata maddi dünya çərçivəsindən baxan Həmid bəy, ölənlərinin məzarda susuzluqdan yanmaması üçün dünyadakı susuzlara su verilməsi lazım olduğuna inanan on iki və on yeddi yaşlardakı qız uşaqlarından əsaslı bir dərs alır. Bu kasıb iki qız uşağı sayəsində qızına verdiyi tərbiyənin yanlışlığını anlayır. Qızı öldükdən sonra bir çeşmə çəkdirir və gələcəyə su paylayır. Burada həyat maddiyyat ilə anlamaya çalışmanın yaratdığı inanc boşluğunun insanları bərbad edəcəyi ifadə edilmək istənilir. Rəşad Nuri Güntəkin, uşağın tərbiyəsində mənəviyyatın ehmal edilməz bir yer olduğunu və əgər mənəviyyata ehmal edilərsə insanların bədbəxt olacağını, mənəvi bir boşluq içində qalacağını söyləməyə çalışır.

“Əxlaq dərsi verən biri yaxşı əhval-ruhiyyəçi, yaxud idealist deyil insan davranışların çox yaxşı müşahidə edən və onlardakı səbəb-nəticə münasibətini anlamağa çalışan bir dəyərlərin qoruyucusudur” [1, s.5]. Rəşad Nuri Güntəkin, uşaqların tərbiyəsi zamanı heç bir zaman yalana, rüşvətə, döyməklə və mənəvi duyğuları gözdən keçirmədən verilməsi lazımdır və bu inancı da hekayələrində işləmişdir. Hekayələrində heyranedicilik, hərəkətliyi və məsumiyyəti ilə qarşımıza çıxan uşaq, elə olur ki, ailənin səadətini qurtarmaq üçün özünü fəda edir, elə də olur ki, uşaq öz ehtiyatsız davranışı ilə atasının ölümünə səbəb olur, elə vaxtda olur ki, özündən daha çarəsiz, biçarə olan uşağa pis örnək olur.

Özlərini ailələrinin səadəti üçün fəda edən uşaqlar, cəlbədicilik bir mövzu olaraq sonrakı əsərlərində də meydana çıxır. Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarında da uşaqların tez-tez ailələrinin səadətini dəstəklədikləri, həll edilə bilməyən kimi görünən məsələləri həll etdiyi və dağılmaq üzrə olan ailələri qurtarmaq olduğu görünür. Yazıçı adətən bütün əsərlərində uşaqlara belə əsl bir vəzifə yükləmişdir.

“Məktublar” hekayəsində atasına qarşı durduğu kin ondan intiqam almaq istəyən bir uşağın, özündən gözlənməyəcək dərəcədə püxtələşmiş davranaraq bir ailəni necə dağılmaqdan qurtardığı deyilir. Anasını, atasını aldatdığı düşüncəsilə boşayan atasına qarşı böyük bir kin güdən uşaq, intiqamın olacağı günün xəyalı ilə böyüyür. Uşaq özünün biy-yatılı məktəbə verilməsində, anasının onun həsrətilə ölməsinin səbəbini atasından görür [4, s.101-108].

Ögey anasının isə atasının aldatdığını öyrənən uşaq, atasından intiqam almaq üçün bir fürsət tapır. Lakin ögey qardaş və bacılarının da özü kimi bədbəxt olmaması və atasının yeni ailəsinin dağılmaması üçün bütün bildiyi gerçəklikləri gizlədir. Bununla da uşaq dağıda biləcəyi bir ailəni dağılmaqdan qurtarmış olur.

“Uşaq davası” atasının ailə səadəti üçün intihar edən bir qız uşağının hekayəsidir. Həyat yoldaşının ölümündən sonra iki uşaqly dul bir qadın ilə evlənən Əli Rza bəy, arvadının uşaqları və öz uşaqları arasındakı uyuşmazlıqlardan hər zaman öz qızını günahkar bilir. Çünki, Raciyə xanım hər axşam Pakizənin onun uşaqlarını döydüyünü Əli Rza bəyə deyir. Buna görə də Əli Rza bəy də günahly var, yoxdur araşdırmadan Pakizəni danlayır. Pakizə isə bir gün atasına gerçəkləri anladır. O gündən sonra Pakizəyə xanım kimi davranması gərəkdiyini atası deyir. Lakin Naciyə xanım belə bir rəftara razılaşmır və ayrılmaq istəyir. Naciyə əşyalarını toplamağa başladığı gecə, Pakizə atasının səadətini düşünərək özünün yox olması ilə hər şeyin düzələcəyini düşünərək intihar edir [2, s.35-42].

Balaca qız intiharly ilə atasının səadətini qorumuş, dağılmaq üzrə olan ailəni qurtarmaq və irəli zamanda baş verən bir sıra davaların qarşısını alır.

“Cazibə” adlı hekayədə isə “Uşaq davası”nda olduğu kimi anası ölən uşaqların atası bir başqa qadınla evlənir və onun da iki uşağı var. Uşaqlar arasındakı davalar ailə içərisində narahatlığa səbəb olur. Bu narahatlığı aradan qaldırmaq üçün və analarının yanına getmək üçün iki uşağın bir balıqçy qayığına minərək dənizə çıxmaları onların intizarına səbəb olur. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, uşaqlar ailənin səadətini qurtarmaq üçün öz həyatlarını fəda etmələri mövzunun əsasıdır.

Bundan başqa iki hekayədə ailə səadətini pozan uşaqlara rast gəlirik. Bu hekayələr “Mavi gözlü uşaq” adlı hekayədə uşağın göz rənginin nə özünə, nə də anasına bənzəmədiyini anlayan kişy şübhələnir. Uşağın özünün olub-olmadığını araşdırmaq üçün kişy müxtəlif oyunlar hazırlayır. Amma hazırladığı çirkin oyunlar tərsinə dönərək özünə qarşy olur. Belə oyunların nəticəsi həyat yoldaşının kişyini aldatmasına və ondan ayrılmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, uşağın gözünün rəngi bir ailənin dağılmasına səbəb olur. Lakin bu hekayədə uşaq digər hekayələrdə olduğu kimi aktiv rol oynayır [3, s.54-57].

“Köhnə bir yara” adlı hekayədə isə bir uşağın yersiz hərəkətləri atasının ölümünə səbəb olur. Anasını üç yaşında itirib yetim qalan Xəlil, Quraba xəstəxanasında qapıçılıq edən atası ilə yaşayır. Sərhəddə yaxın bir məhəllədə yaşayan Xəlil və atası, düşmənlərin buranı gəlib zəbt etməsi qorxusu ilə yaşayırlar. Bu məhəllədə xristian uşaqları ilə bir yaşayırlar. Bu uşaqlar ataları, qardaşları haqqında bir qəhrəmanlıqdan danışib, bununla da qürurlanırlar. Onların içərisində belə qəhrəmanlıq hekayəsi danışa bilməyən bir tək uşaq Xəlildir. Atası, bir gün xəstəxanada can verən Hüdai Həlim adında bir könüllünün düşmən əsgərini öldürərək onlardan aldığı çaxmaq, üzük və dəftəri gətirir. Xəlil bunları götürərək xristiyan uşaqlarına atasını qəhrəman kimi qələmə verib qürurlanır. Lakin çox keçmir ki, məhəlləyə girən düşmən əsgəri xristiyan uşaqlarından öyrəndikləri məlumatla Xəlilin atasını tutub aparıb, öldürürlər. Xəlilin bir anlıq etdiyi pis hərəkətin əvəzini həyatdakı tək varlığı olan atasını itirərək ödəyir [2, s.165-172].

Rəşad Nuri Güntəkin sadəcə bir hekayəsində uşağa bir şantaj üsulu kimi baxılır. “Uğurlu uşaq” adlı hekayəsində evin xidmətçisi olan gənc qadın, evin bəyi başda olmaqla evə gələn ailə tanışları və qohumlarının hamısına da onlardan ha-

milə qaldığı yalanını söyləyir. Belə bir yalanla hər kəsdən müəyyən bir miqdar özünə aylıq ayırır, bununla da varlı və xoşbəxt bir həyat yaşayır. (5, s.81-83) “Xəstə uşaq” bir çox xüsusiyyətlərinə görə Rəşad Nuri Güntəkinin ən çox diqqət çəkən hekayələrindəndir. Yazıçı burada xəstə bir uşağa, özündən daha aciz bir uşağı döydürərək intiqam aldırır. Ailə xəstə uşaqlarını istər kasıb vaxtlarında, istərsə də varlı vaxtlarında həkim-həkim gəzdirir, müxtəlif çarələrə əl atırlar, lakin uşaq sağalmır. Xəstə uşaq bir gün qapının önündə oturarkən həyətdə şikəst bir dilənçi uşaq görür. Onu müxtəlif bəhanələrlə özünə tərəf gətirir və o uşaq buna yaxınlaşanda onu vəhşicəsinə döyür. Bu hərəkət xəstə uşağın xəstəliyinə yaxşı təsir edir. Xəstə uşağın yanaqları qızarıq, taqəti gəlir. Rəşad Nuri Güntəkin hekayəsini belə bitirir: “Xəstə uşaq, nəhayət özündən acizini tapıb əzir: insanlığın şərəf sahibi olma və qürurunu duyub, yaşamın dadını dadır” [5, s.167-171].

Açıqcası bir insanlıq dərsi vermək üçün yazılmış insanlıq hissi oyadan bu hekayədə yazıçı, insan psixologiyasında olan özündən gücsüzü, acizi əzmək hissi, uşaq qəhrəmanlarıyla verməyə çalışıb.

“Əsgərin dönüşü” hekayəsində əsgər olan Əli Qəmbər dayısından adətən fəlakətlər yumağı olan xəbərlər eşidir. Həyat yoldaşı Əli öldü deyə başqası ilə evləndirilir. Çox kiçik yaşlarında xəstəlik keçirən və lal olan qardaşı, uşaq yaşda olmasına baxmayaraq əsgər aparılır, əsgərlikdən qaçmağına görə də güllələnir. “Xınalı quzu” ləqəbi verdiyi qardaşı, sadəcə böyük qardaşı Əlinin sevgisindən, mərhəmətindən anlayır. Bu hekayədə yanlış anlaşılma nəticəsində bir uşağın dramı verilir. Dilsiz bir uşağın öldürülməsi duyğusal olaraq Rəşad Nuri Güntəkinin əsərlərinin lirizmi, böyük mənada üslub istiliyi uşaqla qarşılaşdırılınca ortaya çıxır [4, s.94-100].

Uzun illər müəllimlik edən Rəşad Nuri Güntəkin Anadolunu gəzib və gəzdirdiyi yerlərdə bir pedaqoq kimi uşaqları yaxşı tanımış və belə tanımaqla təcrübələrini birləşdirərək əsərlərində istifadə etmişdir. Ayrıca belə bir təcrübə əsərlərində uşaq üzərinə ayrıca bir incəliklə köçürülməsini böyük məharətlə vermişdir. Ailə içərisindəki rollarından tutmuş təhsilə qədər geniş ərsəldə uşaqların ruh dünyası onun əsərlərində ən incə məqamlarına qədər dərinliklə işləmişdir.

Rəşad Nuri Güntəkin yazıçı kimi diqqətini müəllimlik fəaliyyəti, fədakarlığı ilə birləşdirərək yazdığı hekayələrində uşağın həyatda yerini tapmış bir insanların belə edə bilməyəcəyi fədakarlığı edərəkən və uşaqda olmayan xüsusiyyətlərə sahib olaraq problemləri həll edərəkən görürük. Yazıçı uşaqları heç bir zaman bir hədəf olaraq düşünməmişdir. Əksinə uşaq qəhrəmanlarını yüklədiyi vəzifələrlə onların həyatımızın əvəz olunmaz bir varlıqları olduğunu və bu səbəbdən də onların təhsillərinə hər şeydən daha çox önəm verilməsini vurğulamışdır.

Ədəbiyyat

1. Birol Emil, Rəşad Nuri Güntekin, KTB Yay., Ankara 1989, s. 74-75.
2. Leyla ile Mecnun, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995, 271s.,
3. Olağan İşler, İnkılâp Kitabevi, 8. baskı, İstanbul, 1990, 176s.
4. Sönmüş Yıldızlar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997, 174s.,
5. Tanrı Misafiri, İnkılâp Kitabevi, 22. baskı, İstanbul, 1995, 175s.,

Summary

Characteristics of the characters of children's stories by Reshat Nuri Ghuntekin

Reshat Nuri Ghuntekin's teaching activities focuses as a writer. His stories, combined with the dedication of a child found their place in life, when people can not even sacrifice a child to solve the problems which we see with functions that do not carry out.

Резюме

Характеристика героев детских рассказов Решата Нури Гюнтекина

Педагогическая деятельность Р.Н.Гюнтекин фокус как писателя, его истории, в сочетании с посвящением ребенка нашли свое место в жизни, когда люди не могут даже принести в жертву ребенка, чтобы решить проблемы, которые мы видим с функциями, которые этого не делают.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.L.Məmmədova
BSU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının
30.11.2016-cı il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

Şəbnəm Məmmədova
GDU

E-mail: shebnemammadova@yahoo.com

E.BRONTENİN “İLDIRIMLI AŞIRIM” ROMANINDA EŞQİN TƏRƏNNÜMÜ

Açar sözlər: eşq, insan psixologiyası, fəzilət, təbiilik, fanatizm

Keywords: love, human psychology, gracefulness, naturalness, bigotry

Ключевые слова: любовь, человеческая психология, изящество, естественность, фанатизм

Emili Bronte yaradıcılığında güclü bədii xarakterlər konkret epoxanın mə-nəvi-əxlaqi simasını özündə ümumiləşdirmişdir. Onun əsərlərində kainatın sehrli qüvvələrlə idarə olunması və bunlara müqavimət göstərmək iqtidarında olan qəhrəmanlar qalereyası verilir.

E.Bronte “İldırımli aşırım” romanında “Qotik” roman adlanan formanın ən-ənələrindən istifadə edərək, malikanənin fantastik lövhələrini, sehrli və qorxunc məfhumlarla dolu olan əfsunlanmış meşəni və buna bənzər obrazları təsvir edir. Dumanlı rəmzlər və eyhamlar həyatı fantaziya ilə birləşmiş çox qəribə şəkildə təqdim edir. Müəllif geniş ümumiləşdirmələrə və həqiqət əsaslı simvollara xüsusi diqqət yetirir. Emili Bronte folklordan bol istifadə edərək meşə, elf (pəri), pəri, qulyabanı və azan ruhları təsvir edir. Əsərdə həddindən artıq mistik səhnələr, mürəkkəb romantik rəmzlər, möcüzələr verilir.

“İldırımli aşırım” romanı sonuna qədər faciə tələblərinə uyğun tragik kolli-ziyalarla boldur. Lakin əsərdə bəzən dramatik keyfiyyətli gərginliklər tragik mo-tivlər o dərəcədə təbii və qüvvətli verilmişdir ki, bu qovuşan cəhətləri bir-birindən ayırmaq çətin, bəlkə də mümkün deyildir. Əsərin metoduna aid fikir müxtəlifliyi-nin yaranması da bununla əlaqədardır. Klassik nəsrin hər cür “sarsılmaz” qaydala-rının pozulması, bir dramatik formada başqa formalara xas olan motiv və vəziy-yətlərin eyni dərəcədə qüvvətli verilməsi, gerçəkliyin real bədii əksi “İldırımli aşı-rım” romanında hakimdir. Əsərdə təsvir olunan vəziyyət əsil insan faciəsi, ictimai faciədir. Bəşəriyyətin inkişafı üçün təkan verən hər bir mütərəqqi hərəkətin özü-nün bir tərəfi faciəli olur və qurbanlar tələb edir. Təsvir olunan cəmiyyətin müha-fizəkərligi və mürtəceliyi tarixi inkişaf baxımından bir xalqın müqəddaratı ilə bağ-lı olduqda isə qəhrəmanın tragizmi də şiddətlənmiş olur. Əsər əsil ictimai həyat faciəsidir. Lakin estetik bir kateqoriya kimi dramatik faciə deyildir. Metodu müəyyən edən əsil məsələ təsvir olunan hadisə və vəziyyətin özünəməxsus xarak-teri və müəllifin bu hadisələrə münasibətidir. Müəllifin qəhrəmanlara olan münasibəti bir çox başqa bu kimi əsərlərdən tamamilə fərqlidir.

Hitklif və Ketrin Ernşou kilsənin hakimliyini və ənənəvi axirət dünyası haq-qında təsəvvürləri rədd edirlər. Ketrin həqiqi həyat ehtirası ilə alışıb yanır və “hət-ta 12 fut dərinliyində basdırılsam, kilsəni uçurub qəbrimə töksələr də, rahatlıq tap-mayacam” söyləyir [1,s.105].

Emili Bronte üçün ölüm mövcud həyatın məngənəsindən xilas olub təbiətin möhtəşəm ruhu ilə birləşməkdir və o, bu hissi Ketrin obrazının dili ilə çatdırır.

“Əgər mən cənnətə düşsəydim, orada özümü bədbəxt bilərdim” [1,s.106] - deyən Hitkliflə həyatda ayrı düşmüş Ketrin xristian cənnət-cəhənnəmini yox, arzuladığı Hitkliflə birgə səadətə qovuşmaq ümidi ilə öz ölümünü çağırır.

Xalq ədəbiyyatında formalaşan eşq motivləri və xalq yaradıcılığının mayası kimi ilahi eşq insanı hiylədən məkr və paxıllıqdan qoruyur. Bu cəhət onu düşünməyə əsas verir ki, böyük sevgisi olan insanın qəlbində mənfi işartılara yer qalmaz və bu baxımdan eşq fəzilətin ən birinci yaradıcısıdır. Dini baxışlara gəldikdə isə, insan təmizləndikcə, saflaşıb müqəddəsləşdikcə, tanrıya daha çox yaxınlaşa bilər. El arasında deyildiyi kimi, “Sevgi olan könlüdə Allah xofu olar”.

Emili Bronte özünün eşq aləmini vəcddə görür, yəni o, məhdud düşünülmən məcralara sığmır. Vəcddəki ideallaşmanı, ilahiləşməni bütün varlığı ilə duyur. Onun xəyal qartalı qəbul etdiyi gerçəkliyin dərinliyinə can atır. Eşqində dürüstlüyünü, təbiiliyini axtarır. O, dünyanı hədsiz bir həssaslıqla duyur. Onun fəlsəfi düşüncələri sevgi mənbəyinin nəticəsi olaraq tamamlanır. Bu mənbə isə könullərdir. Ədalət, insana hörmət, qəlb qırmamaq və nəhayət, eşq kimi məziyyətləri könullərdə axtaran Emili təsadüfi deyil ki, tanrını da insanın könlündə görür.

Emili Bronte yaradıcılığında ilahi eşqin tərənnümündə bədii təfəkkür təsəvvürlərlə müqayisə edilir və eşq aşiqin fəryadı kimi təsvir olunur.

Eşqin, bəsitlərin nəzərində əcaiblik, yanlışlıq təsəvvürü, aqillərin nəzərində isə müdriklik, böyüklük duyğusu olduğunu aşılaman yazıçı baxışı ilə təsdiq edir ki, eşqdə mənəvi ayrılıq yoxdur, çünki eşq insanın bətnindədir. O, aşıqlərdə təsdiq olunan vəhdət görür və bu, əslində cismani vəhdəti rədd edən qeyri-adi mənəvi qovuşmadır. “İnsan insana Allahdır” deyən məşhur L.Feyerbax da öz oxucularına müraciət edərək yazırdı: “Sev, lakin həqiqi məhəbbətlə sev! Onda bütün qalan fəzilətlərə də sahib olacaqsan”.

Şarlotta Brontenin əsas məqsədi insanlarda müsbət ideal fəzilətlər görmək idi. O, sevginin bütün çalarlarını vacib bilirdi və ilahi eşq kimi qiymətləndirirdi. Emili isə eşq dünyasının tərənnümündə təkcə Hitkliflə Ketrinin eşq məcarasının fərqi vararaq, bu aşıqlərin fərqli və oxşar məziyyətləri ilə bərabər yeri-göyü titrədən, daşqın seli kimi çağlayan eşqin vəhdətinə, mənəvi qovuşma çalarına, eşqin aliliyinə də diqqətlə yanaşmış və bu cəhətləri öz yaradıcılığına gətirmişdir. Hitklif surəti ictimai qanunlara, ikiüzlü adət və əxlaqa qarşı, Tanrıya və dinə qarşı çıxan məğrur üsyankar surətdir. Onun üsyani son dərəcə geniş bir səciyyə kəsb edir. O, yalnız insanları yaşamağa məhkum edildiyi mövcud şəraitin əleyhinə çıxmağa çağırmaqla kifayətlənmir. O, kainatın bütün qaydalarının və təbiət qanunlarının əleyhinə çıxır və beləliklə yarananın özünə də məğruranə bir şəkildə meydan oxuyur. Əsərin əsas surətinin kainat qanunlarına qarşı bu cür üsyan etməsi, dinin əbədi və məğlubedilməz bir quruluş kimi təsdiq etdiyi mürtəce ictimai quruluşa qarşı çevrilən bir üsyan kimi səslənir. Onun qisası - qəddarlığa və ədalətsizliyə qarşı üsyanın təcəssümüdür, “yazıçı uzun müddət romantik poeziyada və natamam sferada olanları realist qələmi ilə işıqlandırır və əsaslandırır” [2,s.30]. Hitklif əsərin əvvəlində insan mərdliyinin sarsılmaz mənəvi mətinliyin, misilsiz rəşadətin mücəssəməsi kimi təsvir olunur. O, eyni zamanda Ketrin kimi tənhalıqdan əzab çəkən, özünün acınacaqlı vəziyyətindən heç bir çıxış yolu görməyən yalqız, faciəli bir qəhrəmandır. Beləliklə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, həmin bu məsələdə Emilinin

özünün bütün ideal və xəyallarının məhv olduğu zaman keçirdiyi iztirablar, onun mənəvi dramı bu əsərdə öz əksini tapmışdır.

Emili Bronte dünyada ən ülvi bir hiss olan məhəbbəti bayağılaşdıran və gözəl bir gəncin həyatını məhv edən dözülməz fanatizmi lənətləyir. Sonda məhəbbətin ölümündən də güclü olduğunu göstərir. Hitklif Nelliyə deyir: “On səkkiz ildir ki, Ketrinin ölümü məni narahat edir. Mən arzu edirdim ölüm yuxusuna gedib onun meyitinin yanında rahatlıq tapım. Əbədi yuxuya gedib, ürəyim dayansın, üzüm isə onun üzünə donub yapışsın” [1, s.300].

Əsərdə romantik xəyalların ehtiraslı qüvvəsi mövzunun bədii cəhətdən nisbətən sadə şəkildə işlənilməsi ilə, təhkiyənin qəzəbli qəhrəmanlıq qüvvəsi incə ahəngdarlıqla, təbiət təəssüflərinin poetikliyi qəhrəmanın psixologiyasının dərin təsviri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Qəzəbli, eyni zamanda əzəmətli, amansız həm də həmişə cazibədar olan təbiət insanların istədiyi məqsədə çatmasına gah mane olur, gah kömək edir. Təbiətin əbədiyi, daimi inkişafda və dəyişmədə olması ideyası əsərdə qəhrəmanın tərəf müqabili kimi və hadisələrin ilk carçısı kimi irəli sürülür. Müəllif elə bil insan cəmiyyətindəki dəyişkənliyi təbiətdəki dəyişkənlik ilə müqayisə edir. Yorkşirə xas çiçəkliliyə və torf bataqlıqda şimşəyin çaxmasından işıqlanan və bərk dağıdıcı küləkləri hərəkətə gətirən ildırımın buludları onların üzərinə fırtınanın olacağına işarə olaraq kölgə salır; bu isə, dəhşətli tufanın əzəmətini təsvir edir. İnsanın iliyinə işləyən soyuq küləyi xatırladır. Payızın şimal küləyi özünün soyuq nəfəsi ilə canlı olan hər şeyi, yayın bütün gözəlliklərini məhv edən dağıdıcı bir qüvvə kimi verilir. Qəhrəmanların iztirabları və həyəcanları ildırımın və şimşəyin çaxması ilə müşayiət olunur.

Təbiətə də insanlara xas daxili gərginlik və həyəcanlı sirr xasdır. Dramatik gərginlik təbiət mənzərəsində də öz əksini tapır. Yazıçı elə bil insan cəmiyyətindəki dəyişkənliyi təbiətdəki dəyişkənlik ilə müqayisə edir, o təbiəti böyük bir həssaslıqla duyur. Hitklifin evi tərək etdiyi gecə ildırımın çaxması sakinlərin həyatında baş verəcək hadisələrdən xəbər verir: “Şiddətli külək və ildırım çaxırdı, ya küləkdən, ya da şimşəkdən evin tinindəki böyük şam ağacı parçalandı; nəhəng budaq dama düşüb şərq tərəfdən damdakı bacanı qoparıb mətbəxdəki ocağa gurultu ilə daş və hiss tökdü. Bizə elə gəldi ki, şimşək bizim aramızda çaxdı” [1, s.95].

Ketrini öz etdikləri kifayətləndirmir, o öz tənhalığının və gücsüzlüyünü etiraf edib vicdan əzabından yaxa qurtara bilmir. O təəssüflənir ki, qəlbinin tələb etdiklərini həyata keçirə bilmir. Ketrinin kədəri də fərdi kədər olmayıb, mənsub olduğu təbəqənin arzularından, idealından və bunları həyata keçirməyin çətinliklərindən doğan ictimai kədərin təzahürüdür.

Müəllif həyat və ölümün sirri, insanın vəzifəsi, insan səadətinin mahiyyəti və onun əldə edilməsi yolları, insanla cəmiyyət arasındakı faciəli münasibətin aradan qaldırılması məsələlərini son dərəcə ətraflı şəkildə qoyub həll edir.

Ümidlərinin boşa çıxması Ketrinin ruhunu bürüyən çarəsiz ümitsizliyin əsasını təşkil edir. O, cəmiyyətin irəli sürdüyü qayda-qanuna nifrət edir, xeyirxahlıq və bərabərlik kimi ideyaların saxtalaşmış hər yerdə xudbinlik, satqınlıq, ikiüzlülük, dini nadanlıq, miskinlik və acgözlüyə çevrilməsinə dözə bilmir, faciəli iztirablar keçirir.

O yalnız cəmiyyətin ictimai qayda-qanunlarını tənqid etməklə kifayətlənmir, kainatın qayda-qanunlarını da tənqid edir. O hər yeri bürüyən xudbinliyi tənqid atəşinə tutduğu kimi, özünün qeyri-kamil olmasını da, hələ tam yetkinləşmədi-

yini də tənqid edir. Çünki, o ancaq bunun nəticəsində ehtirasla sevdiyi Hitklifi rədd və məhv etmişdir. Ketrin yalnız ədalətsiz ictimai qayda-qanunların qurbanı deyil. O, xudpəsəndlik, şöhrətpərəstlik, təkəbbür, paxıllıq, mənəmlik, acgözlülük xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən qəhrəmandır. Hitklifi Ketrinin xudbin məhəbbəti məhv etmişdir.

E.Bronte Ketrinin simasında burjua insanına xas olan xudbinliyin və şöhrətpərəstliyin ətrafdakılara öldürücü mənfə təsir etdiyini göstərmişdir. Ketrin öz xudbinliyini çox gözəl başa düşür. Hitklifin həyatını dəhşətli şəkildə məhvə məhkum etdiyi üçün əzab çəkir. Beləliklə Ketrin öz şəxsi mənafeyini unudaraq sevdiyi adama öz sevgisini etiraf etməyə qadir olmadığına görə özünü günahlandırır.

Qadın xarakterini onun ziddiyyətləri ilə birgə təsvir etmək, dərin psixoloji hallar, “insan ruhunun dialektikasını” ustalıqla göstərmək tələbi Emili Brontenin estetikasının əhəmiyyətli nəliyyətlərindən biridir.

Ketrin müqayisə edərək deyir: “Mənim Lintona olan məhəbbətim meşə yarpaqlarına bənzəyir. Zaman onu dəyişəcək, qışın gəlməsi ağacları yarpaqsız qoyduğu kimi. Hitklifə olan məhəbbətim isə yerin əbədi daşlaşmış qatlarını xatırladır. Ondan zövq almasam da, o mənim həyatımın zəruri mənbəyidir. Mən özüm Hitklifəm! O, daim mənim düşüncəmdə bir sevinc və ya özümdən artıq sevdiyim bir kəs deyil, o, mənim varlığımıdır” [1,s.92].

“Xeyrin” müəyyən tarixi şəraitdə “şərə” çevrilməsini təsvir edən, bu məfhumların nisbilyini, konkret tarixi şəraitindən asılı olmasını göstərən Bronte xarakterin estetik keyfiyyətini daha da dərinləşdirirdi. Lakin bu estetik kateqoriyanı inkişaf etdirərkən çıxılmaz ziddiyyətlərə düşürdü ki, bunları da aydınlaşdırmağa çalışırdı. Həyatının sonuna yaxın Ketrin ağır, əzici, təhqiredici əzablardan, məhrumiyyətlərdən sonra cəmiyyətə qarşı üsyan edib az da olsa mənəvi bir qələbə qazanır. Bu qələbə yeniliyin, yeni ideyaların və sağlam dünyagörüşünün köhnəlik, fanatizm, ölümlük üzərində qələbəsidir. Əsərin ən ümdə, fəlsəfi, estetik gücü, məntiq və mənası bundadır. Emili Bronte elə ictimai nöqsanlara qarşı mübarizə aparırdı ki, nəticədə onları nə islahat, nə zorakılıqla aradan qaldırmaq mümkün idi. Buna görə də onu vəziyyətindən və zamanından asılı olmayaraq qarşısına əlavə tələblər qoyub, ittihamlar irəli sürən və mühitini birtərəfli anlayan tip adlandırmaq olardı. Görünür ki, Ketrin kimi cəmiyyətin ənənələrini vurub dağıtmaq istəyən, buna bir qüvvə və dərin ehtiyac hiss edən bir qadının sonda öz təkliyini və acizliyini dərk etməsi fəaliyyət məhdudluğu yaxud gəncliyin məhdudluğu idi.

Müəllif faciəli ziddiyyətlərə malik olan surətlər yaratmışdır. Ancaq sonda onlar etiraf edirlər ki, vaxtı ilə bir-birini sevirləmiş. “Bizim qəlbimiz nədən yaranmış olsa da, onunla mənim qəlbim eynidir”. Ketrin Hitklif haqqında deyir [1,s.90]. Gözəl məhəbbət həyata keçməsi mümkün olmayan bir arzu olaraq qalır.

Ketrin heç də ideal müsbət qəhrəman deyildir. Müəllif onu mənsub olduğu təbəqəyə xas olan məhdudluq, tərəddüdlər, həyəcanlar və şəraitdən doğan məyusluq ilə təsvir edir.

Qəzəb, kəskin istehza, acı fəryad və qəm-kədər doğuran motivlər Ketrin obrazının təsvirində biri digərini əvəz edir. Gah müəllifi qəzəbləndirir, gah da ağladığı dərinləndirir. Ketrinin daxilində acı kədər, xaricində isə göz yaşları dayanır. Ketrinin psixoloji durumunu təsvir edən müəllif bəzən rüsvay etdiyi yerdə mərhəmətini də əsirgəmir, onun mənəvi ziddiyyətlərini, dərin faciəsini də gös-

tərərək onun halına acıyır, düşdüyü vəziyyəti ürək ağrısı və təəssüflə qarşılayır, bununla da oxucuların qəlbinə nüfuz edir. O, kiçik lakin mənalı bir vəziyyətin təsvirində bütöv bir dövrün dərin faciəsini ümumiləşdirə bilir.

C.P.Sanqer qeyd edir ki, romanda nəzərə çarpan başqa bir maraqlı cəhət E.Brontenin XIX əsrdə mövcud olan varislik qanunlarına dair müfəssəl biliyə malik olmasıdır. Nasirlər bir çox hallarda hüquqi məsələlərə əsaslanan süjetlər yazsa da, adətən cəfəng məlumata istinad edirlər. E.Brontenin romanında isə on iki hüquqi istinad mövcud mənzərəni yaratmaq üçün kifayət edir [3, s.166].

Romanda təsvir olunan Ketrin xarakterinin tragik bir obraz olması onunla əlaqədardır ki, o, düşmən mühitlə əhatə olunmuş və mürtəcə-mühafizəkar qüvvələrin güclü təzyiqinə məruz qalmışdır, eyni zamanda öz daxili ruhi ziddiyyətləri və əzabları faciəvi bir xarakter daşıyır.

Düşüncələr içərisində olan Ketrin iztirablarının təsirinə qapılaraq vəziyyətdən çıxmaq üçün xilas yolu tapa bilmir, bu aləmdən qaçıb yaxa qurtarmağa can atır. Emili Bronte dərin müşahidə və təhlil qabiliyyətinə malik olduğundan həyatın ziddiyyətlərini dərk edir, gələcəkdən ümidini kəsmir, ona bel bağladığını söyləyir, öz mühitini, onun müzür tiplərini gələcəyin ittihamı ilə hədələyir.

Qəhrəmanın ifşaçı rolunda çıxış etməsi məsələnin başqa bir cəhətini də meydana çıxarır. Yaşadığı mühitdən, cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olaraq elə hallar olur ki, müsbət surət öz kəskin ifşaedici çıxışlarını, ittihamlarını, mühakimələrini adi vəziyyətdə açıq-açığına, müstəqil mənada deyə bilmir. Belə hallarda müəllif ifşaçı obrazı qeyri-adi vəziyyətdə təqdim etməli olur.

Coşqun, ülvəi arzularla imkansız şəraitdən doğan kəskin ziddiyyət möhkəm insanları belə sarsıdıb, aqlını itirmək dərəcəsinə gətirib çıxarır.

Ketrin və Hitklif onların arasında pul, xurafat və məşrutluq (şərtlik) olana qədər xoşbəxt olurlar, məhz bu amillər onların xoşbəxtliyinə mane olur. Lakin heç bir şey onların məhəbbətini və bir-birinə olan ehtirasını məhv edə bilmir. Faciəli şəkildə ölsələr də, onlar bir-birlərini əbədi sevirlər. Və bu da Ralf Foksa “Ketrin və Hitklif məhəbbəti XIX əsrin qisasıdır” deməyə əsas verir [4,s.121].

Emili Bronte öz qəhrəmanlarının taleyini faciəli tale kimi təsvir edir. Eyni zamanda Hitklif ilə Ketrinin faciəsini absolyutlaşdırmır (mütləqləşdirmək). Onların taleyi kimi yeni nəslin - öz xoşbəxtliklərinə hüquq qazanmış Keti və Qertonun həyat tarixini və məhəbbətini müqayisə etməyi qarşıya qoyur. Əsərin ümumi ahəngi nikbindir. Təbiətdə qış fəslini bahar əvəz etdiyi kimi, cəmiyyətdə də müharibələr və ictimai fəlakətlər əyyamını mütləq əmin-amanlıq və çiçəklənmə əyyamı əvəz edəcəkdir. Həyat və azadlıq qüvvələrinin məğlubedilməzliyi və ölməzliyi mövzusu əsərin sonunda aydın şəkildə verilmişdir.

Personajların dili onların sinfi mənsubiyyətinə, ictimai vəziyyətinə, sənətinə, peşəsinə o qədər uyğun və canlı, o qədər mənalı və kaloritlidir ki, heyran olmaq, lirik hissələrin ifadəsi zamanı isə dərindən kədərlənməmək, həyəcan və iztiraba qapılmamaq mümkün deyil. Onun olduqca sadə xalqın gündəlik danışq dilini, həm də xalqın geniş kütlələrinin, savadsız, avam kəndlisinin danışq dilini xatırladacaq qədər sadə olan bədii dilində heyrətamiz cazibə və təsir qüvvəsi var. Müəllif bu dil vasitəsilə ehtiraslı, kəskin Hitklifin nitqi, Helen Dinin təmkinli epik manerası, balaca həyatsevər və şən Ketrinin həyat eşqi, dəli-divanə olmuş böyük

Ketrinin sayaqlaması və qoca Cozefin Yorkşir ləhcəsi ilə qayda-qanunlardan narazılıq edən giley-güzəranını təqdim etməyə çalışır.

Romanda təsvir olunan təcrid olunmuş həyat, zülmət və əzab ‘nəcib cəmiyyəti’ təsvir edən müasir romanlardan olduqca fərqlənir. Əsər bizi həm E.Bronte, həm də obrazların daxili dünyasında yaşanan məyusluq və tənhalıq hissələrinin ziddiyyətli aləminə səyahətə aparır [5, s.21].

Fikir kəskinliyinə, yazıçı mövqeyinin aydınlığına, estetik idealın gözəlliyinə, bir sözlə ictimai tendensiyaya (şeyrlərində də) gəldikdə deməliyə ki, bütün bunlar onun əsərlərində şeyrləri də daxil olmaqla qətiyyətlə çılpaq şəkildə, müstəqim olaraq ifadə olunmur. Dilin təbiiliyi kimi, eləcə də bütün bu keyfiyyətlər təbiidir, təsvirin həyatiliyindən doğur, əsərin içərisindədir, ürəyindədir, bütün bədii ünsürlərində öz əksini tapmışdır.

Əsərdə fikirlə bədii boya, ideya ilə bədii forma, ehtirasla düşüncə, bu günlə gələcək bu qədər üzvi şəkildə bir-birinə nüfuz etmiş və bir-biri ilə elə vəhdət yaradır ki, bu da təbiilikdən irəli gəlir. Bunun səbəbi həm də onun ideallarının və hissələrinin həyatiliyində, yazıçı təfəkkürünün həyat və zamanə ilə bağlılığında, dilinin, düşüncəsinin və surətlər silsiləsinin xəlqiliyindədir.

Yazıçı iti nəzərlərini xalqın həyatına dikərək onu ən incə psixoloji təzahürlərinə qədər öyrənmiş və əks etdirmişdir. Emili Bronte ölümə qələbə çalan böyük məhəbbət hekayəsi yazmışdır.

Ədəbiyyat

1. Goodridge J.F. “Emily Bronte: Wuthering Heights (Studies in English Literature, no. 20)”. London, 1964
2. Елистратова А.А. “Наследие английского романтизма и современность”. Москва, 1975
3. Sanger C. P. “The Structure of Wuthering Heights”. London: Hogarth Press, 1926
4. Фокс Р. “Роман и народ”. Москва, 1985
5. Robinson F., Mary A. “Wuthering Heights (Annotated Biography)”. Kindle Edition, 1983

Summary

The manifestation of love in “Wuthering Heights” by E. Bronte

The article analyses the symbolic expression of artistic thought, legendary grandeur and expressive figurativeness inherent in Irish folklore, and metaphors. The demand of skillfully describing human nature with its contradictions, deep psychological states, the dialectics of the human spirit is one of the significant achievements in E. Bronte aesthetics.

The article illustrates that the literary work is based not only upon the poverty and deprivation of ordinary people, but also moral poverty and lack of consciousness.

Резюме

Проявление любви в "Грозовой перевал" Э. Бронте

В статье анализируется символическое выражение художественной мысли, мифическая величественность свойственная ирландскому фольклору, экспрессивная образность и переносность. Описать человеческий характер его противоречия-

ми, глубокие психологические состояния, умело показать требование диалектики человеческого духа одно из важных достижений эстетики Э. Бронте.

В статье показывается, что в основе произведения лежит не только финансовые нужды и трудности простых людей, а также и моральная нужда и недостаток сознания.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. N. Sadıqova
GDU-nun Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının
27.12.2016-cı il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

Gülnarə Məmmədova
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
dissertantı

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ RİTM SEMANTİK STRUKTURU YARADAN AMİL KİMİ

Açar sözlər: şeir, çağdaş, ritm, semantik struktur, ahəngdarlıq

Ключевые слова: стих, современный, ритм, семантическая структура, гармония

Keywords: poem, contemporary, rhythm, semantic structure, harmony

Fikrin poetik nitqdə ifadəsi məsələləri nəzəri fikirdə araşdırılması lazım olan ən vacib problemlərdən biridir. Çünki poeziyada bədii dilin səs tərkibi, ritmi və intonasiyası onun semantik strukturunu təşkil edir. Bu zaman şair fonetik vasitələrdən istifadə edir. Yəni şeir dilinin poetik təşkilində bir çox semantik məqamlar vardır ki, bunlar bütövlükdə bədii nitqə canlılıq gətirir. Ahəng, ritm, sürət, vurğu və tembrin vəhdəti bədii nitqin əsasını təşkil edir. Aristotel bu faktorlardan danışarkən yazırdı: "Təqlid də, harmoniya və ritm kimi, insan təbiətinə xas olduğundan (metrlərin isə ritmlərin xüsusi növləri olduğu bəllidir), hələ ən qədim zamanlardan həmin təbii qabiliyyətə malik olanlar onu tədriclə inkişaf etdirərək, improvizasiyadan (əsil) poeziyanı yaratmışlar" [1, 49].

Şeirdə sözlərin, səslərin ahəngdarlığını yaratmaq, onun müsiqililiyə nail olmaq həm də məzmun zənginliyinə gətirib çıxarır. Bualo "Poeziya sənəti" əsərinin birinci nəğməsində şeirin gözəl səslənməsi üçün ahəngdarlığı vacib şərtlərdən hesab edərək yazırdı: "Ahəngdar kəlmələrin münasib uyğunluğunu yarat ki, şeir bütünlüklə gözəl səslənsin; unutma ki, samitlərin kobud səslənməsi və nahamvar düzəlişi ikrah hissənə səbəb olur" [2, 31].

Ötən əsrin əvvəllərində rus futuristləri şeirin ritm və sintaksisinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Elə V.Mayakovskinin, N.Hikmətin şeirlərinin özündə də ritm vasitələrindən geniş istifadə olunurdu. Çünki onların şeirlərində ritm orarda təsvir olunan hərəkətin təşkili olaraq təsvir edilir. Şeirin müxtəlif hissələrə bölünərək sonda müəyyən nəticəyə gəlməsi onun müxtəlif ritmlərdən istifadəsini doğurmuşdur. Azərbaycan poeziyasının təbiətən ritmik poetik xüsusiyyətə malik olduğunu nəzərə almış olsaq, onda çağdaş poeziyanın böyük bir ənənədən gəldiyini və dövrümüzdə bu ənənəni yaşatdığını söyləmək olar. Bunu nəzərdə tutan nəzəriyyəçi alim Məmməd Əliyev qədim türk şeirinin inkişafında mühüm rol oynayan ritm vasitələri haqqında yazır: "Azərbaycan şeirinin ritm vasitələri alliterasiya, müxtəlif söz və səs təkrarları, misraların bərabərhecalığı qədim türk şeir sənətinə xas olan paralelizm problemi ilə bağlıdır. Başlıca meyar kimi paralelizmin qədim şeir sənətində oynadığı rol daha sonralar adı çəkilən ritm-intonasiya vahidlərinin, poetik vasitələrinin, təkamül və inkişafında mühüm rol oynamışdır" [3, 251].

Bu mənada çağdaş Azərbaycan poeziyasının semantik strukturunda polifonik xüsusiyyətini qeyd etmək yerinə düşər; məntiqi vurğu, ahəng və intonasiya çağdaş poeziyanın strukturunu təşkil edən əsas əlamətlərdir. Şeirdə isə məntiqi vurğunun yerini düzgün təyin etmək poetik mətnin gələcək həyatını təmin etmək üçün əsas

olur. Bu cür məntiqi vurğulara R.Behrudinın 90-cı illərdə yazdığı şeirlərdə sıx-sıx rast gəlmək olur. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, dövrə uyğun olaraq şair üzünü zamana tutaraq suallar verir, hiss və həyəcanlarını məntiqi vurğu vasitəsilə çatdırmaq istəyirdi. "Salam, Dar ağacı", "Hər şey ayrılıqdan başladı", "Turan qalxıb ayağa", "Ata dili", "boz qurd", "İlahi bu milləti yox olmaqdan hifz elə", "Ayrılıq matəmgahı", "Şaman Daştəkinin sonuncu duası" və s. şeirlərində məntiqi vurğunun mövqeyi düzgün təyin edildiyindən poetik fikir də təbii şəkildə məzmununu tapır. Bu cəhətdən "Salam, dar ağacı" şeiri semantik mənə və məzmununa görə vəhdət təşkil edir. Şair hər bəndin sonunda "Salam, Dar ağacı! Əleyküm-salam",- sual-cavabını məzmununa uyğun verir:

*O hansı millətdir-taleyi sirdir?!
Yüz adla bölündü...Yenə də birdir!
Məni hüzuruna bu dərd gətirdi,
Salam, Dar ağacı!
Əleyküm salam!
Xəzəri, Baykalı, aralı gördüm,
Gördüm can üstədir, yarahı gördüm.
Tanrını bəndədən aralı gördüm,
Salam, Dar ağacı!
Əleyküm salam! [4]*

Burada şair fonetik-qrafik üslubi vasitələrdən-məntiqi və həyəcanlı vurğudan istifadə edərək poetik obrazlılıq yaradır. Şeirdə biri digərinin varlığını şərtləndirən nitq vahidləri sırasında (söz, söz birləşməsi və cümlə) deyilişi ilə mənası göz önündə canlanan poetik obrazlılıq yaranır. Nəticədə potensial obrazlılıq poetik obrazlılığa çevrilir. Çağdaş şeirdə poetik obrazlılığın yaranmasında vurğu və ritm də həlledici rol oynayır. Arif Abdullazadə, Vaqif Bayatlı, Ramiz Rövşən, İsa İsmayilzadə, Vaqif Bəhməni, Könül Həsənqulu və başqalarının şeirlərində ritm və məntiqi vurğuların düzgün seçilməsi və yerində işlənməsi şeirin emosionallığı və semantik məzmununu artırmışdır. A.Abdullazadənin 90-cı illərdə yazdığı "Zamanın boyu", "Ruhun dedikləri", "Əlli yaşım ilə üz-üzə", "Qayıt, axşam deyil hələ", "Gələcəyin ilk ad günü", "60-cılar" və s. şeirlərində məntiqi vurğu və ritmin köməyi ilə şeirin emosional çıxmasına imkan yaratmışdır. "Zamanın boyu" şeirində şair "torpağımız" sözünü müxtəlif yerlərdə söz sırasını dəyişməyərək müxtəlif vurğu ilə işlətməmiş və poetik obraz yaratmağa nail olmuşdur:

*Torpağımız həmsərhəddi torpağımızla,
Torpağımız həm də səddi torpağımızla,
Torpağımız hələ dərdi torpağıma,
Qoca dünya özbaşına fırlanır hələ [5, 46]*

Yaxud, şairin "Əlli yaşım ilə üz-üzə" şeirində "əlli yaş" vurğusunun şeirin emosional çıxmasında və əlli yaş obrazının yaradılmasında vurğunun təsiri böyük olmuşdur. Cəsarətlə demək olar ki, şair "əlli yaş" ifadəsini müxtəlif yerlərdə müxtəlif rakurslarda işlətməklə həm şeirin məzmununda ekspressivliyə yol vermiş, həm də əlli yaşın emosional obrazını yaratmağa nail olmuşdur:

*Nə tez gəldin,
Nə gec gəldin, 50 yaşım?
ya belə tez, ya belə gec, niyə gəldin,
50 yaşım-
Yurdum hələ qarasını soyunmayıb,
Yurdum hələ qəlb dolusu ovunmayıb,
Hansı evin işığına,
Hansı səsə-küyə gəldin, 50 yaşım?!
mən ömrümün son səsini
Səndən əvvəl gözləyirdim.
Qədəmlərin nə bələh ilə düşdü,
Heç olmasa bircə il də gözləyəydin [5, 77]*

Şeirdə xalqımızın qan yaddaşı 20 yanvarın adı çəkilmir, lakin şairin "əlli yaş" sözünü tez-tez işlətməsi və onun gəlişindən məmnun olmaması onu göstərir ki, əlli yaşı yurdu yasda olarkən gəlmişdir. Lirik mən əlli yaşından əvvəl məhz həmin aksiyada "ömrünün son səsi" olmamasından da gileylidir. Bundan sonra şair 50 illik ömür yoluna nəzər salır, əlli yaşa gəlməyindən təəssüflənir, "kərpic-kərpic" axıb gedən "günlərindən", "aylarından" ucaldığı boz sarayını "xarabələr arasında" əritməsini ifadə edir.

Şeir in tonasiyasında musiqili vurğunun da rolu böyük olur; musiqili vuruğu, əsasən, hiss-həyəcanı əks etdirən fikri ifadə edərək işlədilir. Buna bəzən avazlı vuruğu da deyilir. Musiqili, yaxud avazlı vuruğu isə əsasən, nida və sual cümlələrindən əmələ gəlir. Bu vuruğu növü bir çox xalqların şeirində olduğu kimi, çağdaş poeziyamızda da şeirin ritmini, emosional və ekspressivliyini artırmaq üçün edilir. Bu vuruqdan XX əsr milli poeziyamızda ən çox M.Ə.Sabir, S.Vurğun, S.Rüstəmin şeirlərində istifadə edilirdisə, müasir şeirdə Baba Pünhan, R.Behrudi, S.Rüstəm xanlı, K.Abdulla, A.Abdullazadənin şeirlərində sıx-sıx rast gəlmək olur. B.Pünhanın "Biz hara, NATO hara?!", "Formanı neynirsən? "Tərpəndi, ya tərpənmədi, "Kim hara deyir, ora gedirik" və s. onlarla şeirində musiqili vuruğu yaradan nida və sual cümlələrilə qarşılaşırıq. "Biz hara, NATO hara?!" şeirinə nəzər salaq:

*Məşədi, böylə xəbər var gələcək NATO bura,
Biz hara, NATO hara?!
Təzə reklam da yazıb kənddə vurublar hasara,
Biz hara, NATO hara?!*

*Kişi, vallah, bir aya serbləri xamuş elədi,
Ona "bir quş" elədi.
Bizə "quş" növbəsi kaş düşməyə bu cırhacıra,
Biz hara, NATO hara?! [6, 203]*

B.Pünhanın şeirlərinin adında olduğu kimi, poetik nitqi də başdan-başa sual və nida cümlələri ilə doludur. Şairin canlı danışıq dilini yaxşı bilməsi poetik nitqdə də canlılığı artırır və dilin fonetik quruluşunun zənginliyindən istifadə edərək M.Ə.Sabir ənənəsini şeirin forması və semantikasında da yaşadır. Məşhur nəzəriyyəçi alim M.C.Cəfərov şeirdə vuruğunun əhəmiyyəti ilə bağlı çox şeir tədqiqatçıların da

bölüşdüyü qənaəti təsdiq edərək yazır: "Şeir tədqiqatçılarının çoxu şeirdə vurğunun müxtəlif növlərindən istifadə etməyin əhəmiyyətindən danışaraq göstərmişlər ki, şair hər tərəfdən onu bürüyən hissləri şeirə salmaq və birinci planda qüvvət, iradə, inam ifadə etmək istəyirsə, gərək vurğulu sözlərdən, cümlələrdən başlasın" [7, 170].

Bu cəhətdən R.Behrudinın şeirləri diqqəti cəlb edir; onun "'Sevgiyə bürüdü-yüm lənət", "Yıxıldım boşluqlara", "Bir şam da tapmadım" və s. onlarla şeirlərinin ilk sətiri musiqili vurğu ilə başlayır. Bununla şair şeirin sonrakı mətnlərində hiss və həyəcanlarına işarə etmiş olur. Şairin gəraylılarında isə ikinci sətirdəki sual və nidalər musiqili səslərdən istifadə imkanlarını artırır:

Lənət olsun, sənə lənət!

Sən ey ruhumdakı əzab

("Sevgiyə bürüdüyüm lənət" R.B "Din sevdim", 46)

Bu necə ömürdü, necə taledi?

Mən səni çağırısam...Cavab-öz səsim... [8, 57]

Lakin burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır; cümlənin ahəngdarlığında, şeirdə isə ritm məsələsində çox mühüm rol oynayan musiqili vurğu çağdaş poeziyada heç də, hər zaman durğu işarələri ilə ifadə olunmur. Çünki indi əksər şairlər şeirdə durğu işarələrindən çox az istifadə edirlər. K.Abdulla, E.Başkeçid, A.Əlizadə, D.Osmanlı, M.Köhnəqala, S.Çılğın, R.Qaraca və başqalarının şeirlərində nida və sual işarələri olmasa da, şeirin avazı və ritmi onun müsiqililiyini təmin edir:

Bir az sevinc, bir az soyuq,

Bir az kədər, bir az sevinc [9, 65]

haydı, dostum, halal eylə haqqımı,

vədəliyəm, bu yalınqat yol mənim.

bu sevdanı mövlam ehsan eyləmiş,

kimdə uçuq könül görsən, ol mənim [10, 80].

Şühsiz, musiqili-avazlı vurğunu bütün şairlərdən, yaxud şeirdən tələb etmək olmazdı. Bəzən buna əməl etməyə çalışan şairlər, istər-stəmər formaya uyaraq şeirin texniki tələblərini pozmağa məcbur olur. Avazlı vurğunun şeirin emosional təsirində ciddi əhəmiyyəti olduğuna diqqət çəkən A.Axundov belə bir doğru qənaətə gəlir: "Cəsarətlə deyə bilərik ki, bu şeirlərin çox təsirli və gözəl olmasında həyəcanlı vurğuların da mühüm rolu olmuşdur" [11, 154].

Çağdaş poeziyada hərəkətin xüsusi təşkili forması funksiyasını daşıyan ritmin də rolu çoxdur; müəllifin poetik məqsədə çatmaq üçün mətn boyu ritmyaratma amillərindən istifadə etməsi yalnız şeirin məzmununu dəyişmiş, həm də estetik təsir enerjisini artırır. Başqa sözlə şeirdə formanın bütün ünsürləri kimi ritm də onun semantikasını təşkil edən amillərdən biridir. Poeziyanı da nəsrədən fərqləndirən faktorlardan biri də ifadələrin yerində işlənməsi, onların çalarları, ritmik bölgüləri, avazı, ümumi tonu və s. ilə bağlıdır. Rus şeirşünası Kristofer Koduel ritmin şeirin ümumi ovqatına təsirini nəzərdə tutaraq yazır: "Poeziya, hər şeydən əvvəl, nəğmədir, nəğmə isə ritmdən xaric ağıla batın deyil. Ritm şeirin ümumi ovqatına təsir göstərir və nitq gözəlliyinin sirri də bundadır" [12, 52].

Burası da məlumdur ki, poeziya nəsrədən fərqli olaraq hər hansı bir əhvali-ruhuyənin məhsulu olduğundan şair bu əhvalia uyğun olaraq müəyyən ritm tapır və yaşadığı emosional vəziyyəti bu ritmə uyğun olaraq verməyə nail olur. Məhz buna uyğun olaraq hadisənin, vəziyyətin təsvirində şeirin bədii mətni müxtəlif nitq axınına bölünür ki, bu nitq axınına da ritm müəyyənləşdirir. Şeir dilinin canlı danışq dilindən qaynaqlandığını önə sürən M.C.Cəfərov da "Şeirimizin dili və vəznə haqqında" məqaləsində ritmi şeir dilinin zənginliyini təmin edən amil kimi qiymətləndirir: "Həqiqi şeir odur ki, dilin bütün gözəlliyini, zənginliyini, aydınlığını, səlisliyini, dilin özünəməxsus ritmini, melodiyasını parlaq surətdə əks etdirə bilsin. Bu həqiqəti nəzərə almayanların yazdıqları həmişə süni, xalqa yabançı olmuşdur" [13, 157].

A.Abdullazadə, Ə.Salahzadə, İ.İsmayilzadə, R.Rövşən, V.Cəbrayilzadə, R.Behrudi, E.Başkeçid, N.Əhmədli, B.Pünhan, K.Abdulla və başqalarının şeirlərinin vəzn və ritm strukturu öz ölçüləri etibarilə milli poetika sistemində yeniliyi ilə fərqlənir. Bu şeirlərin mətninin ritm strukturu təsəvvürdə canlandırılan semantik struktur (məzmun) da önəmli rol oynayır və nəticədə ritmin şeirin ölçüsünə təsiri və onu dəyişdirməsi prosesi baş verir. Nəzərə alsaq ki, "ritm hərəkətin xüsusi təşkil formasıdır (O.M.Brik), o zaman müəyyən vəziyyətin, hərəkətin təsvirini verən poetik mətnə ondan istifadənin mümkünlüyü də ortaya çıxır. Nəzəriyyəçi alim Rəhim Əliyevin müasir poeziyada formanın şərtliyini izah edərkən "ritm və qafiyəni də şeirin ayrılmaz əlamətləri" [14, 389] hesab etməkdə tamamilə haqlıdır. Bir çox nəzəriyyəçilər kimi, o da poeziyadakı ritm və ahəngi "mərasimlərə məxsus sinretizmin", "musiqili, rəqsli ifanın folklor mənələrində qalığı" adlandıraraq bu mənşə əlamətinin bu gün musiqililiyi özündə ehtiva etdiyini yazır: "Ona görə poeziyanın ən qədim mənşə əlamətini göstərmək lazım gəlsə, demək olar: musiqilik. Müasir poetika termini ilə isə indi buna **şeirin ritmikliyi** deyirik. Ritmiklik bütün ədəbiyyatlarda və bütün dillərdə poetizmin ilk ünsürüdür" [14, 373].

Çağdaş poeziyada ritmdən istifadəni əvvəlki poeziya ilə (tutaq ki, 20-30-cu, yaxud 50-60-cı illər) müqayisə etməli olsaq, indiki dövrdə ritmdən istifadənin genişləndiyini aydın görmək olar. Ritmin Ramiz Rövşən yaradıcılığında başlıca yer tutduğuna diqqət məkən tənqidçi C.Yusifli problemin nəzəri istiqamətinə də toxunur: "Ritm vahidləri elə sıx cərgələrlə izlənilir ki, vəzn tələblərinin qətilyi maksimum həddə şərtləşir, ritm elə bil ki, vəznə də əvəz edir, onun adından danışır, şeirdə, misra strukturunda eyniliklərin təkrarı ilə kontrastların təkrarı arasında yuvarlaq bərabərlik həm də şərti kontrastı ehtiva edir, ritm materiala fəlsəfi münasibətin xalis səs ifadəsinə çevrilir. Bütün semantika səs-in-harmonik ritmə çevrilmiş hecanın, sözün və digər vahidlərin bətnindən həm də elə bil ki, eyni mənbədən şüalanır" [15, 103].

R.Rövşən şeirinin ritmiyaradıcılığının ilkin dövrdən onun üslubunu, eyni zamanda uğurunu şərtləndirən faktorlardan olub. Ritm və intonasiya ikiliyi onun şeir dilinin ayrılmaz tərkib hissələrindəndir. Bu isə onu göstərir ki, intonasiya mətnə yalnız şeirin formasını müəyyənləşdirmir, həm də semantikasını bəlliləyir, ona emosionallıq və canlılıq gətirir.

İ.İsmayilzadə, Ə.Salahzadə, A.Abdullazadə, F.Qoca, F.Sadıq, Ə.Nuri, R.Behrudi, R.Faxralı, R.Qaraca, E.Başkeçid, K.Abdulla, T.Həmid, S.Çilgin, Əli-səmid, M.Köhnəqala, N.Əhmədli, Rəmiyyə Sabir, R.Tağızadə, Aysel Əlizadə və b. onlarla şairin yaradıcılığında intonasiya şeirin ən vacib atributlarından biri kimi çıxış edir. Əlbəttə, şairlərin bu sırasında altmışıncı illərdən yaradıcılığa başlayan-

larla çağdaş dövrün şairlərini intonasiyası baxımından eyniləşdirmək çətinidir. Ona görə ki, əgər 50-60 il əvvəl şeirin ritminə az diqqət yetirikirdisə, indi şairlər, demək olar ki, ritmləri ilə fərqlənməyə çalışırlar. Özü də ritm onların şeirlərində təsadüfi xarakter daşımır, üslubunu müəyyənləşdirən amil, şeir sənətinin vacib faktoru olaraq müəyyənləşir. Başqa sözlə, özündən əvvəlki ədəbi nəsilin yaradıcılığında, bu və ya digər şəkildə əksini tapan, ritm yeni nəsilin şeirində varislik ənənəsini qoruyaraq bir qədər də genişləndirmiş və zənginləşdirmişdir. Onların yaradıcılığında ritm yalnız söz və səs təkrarları ilə deyil, söz və səslərarasında məna əlaqələrinin şeirboyu bir-birini izləməsi ilə yadda qalır. Əslində ritm hadisəsinə bu cür yanaşma onu təsvirçilikdən xilas edir, şeir mətnində semantikaya daha çox üstünlük vermiş olur.

Ədəbiyyat

1. Aristotel. Poetika. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 120 s.
2. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 112 s.
3. Əliyev M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 480 s.
4. Behridi R. Salam, dar ağacı. Şeirlər və poema. Bakı: "Gənclik", 1992, 168 s.
5. Abdullazadə A. Tövbə duaları. Çeirlər. Bakı: "Çaşıoğlu", 2003, 358 s.
6. Baba Pünhan. Mən nə dedim ki?!.. Bakı: "Kitab klubu", 2015, 392 s.
7. Cəfərov M.C. Şeirimizin dili və vəznə haqqında. "Füzuli düşünür", Bakı: "Uşaqgəncnəşr", 1959, 236 s.
8. Behrudii R. Mələkdən iblis gözəldir. Bakı: 1997
9. Abdulla K. Nar çiçəkləri. Bakı: 2014, "Mütərcim", 150 s.
10. Başkeçid E. Broj və Panoptikum. Bakı: "Mütərcim", 2006, 208 s.
11. Axundov A. Şeir sənəti və dil. B., Yazıçı, 1980, 159 s.
12. Кодуел К. Иллюзия и действительность. Москва: "Прогресс", 1969, 365 стр.
13. Cəfərov M.C. Şeirimizin dili və vəznə haqqında. "Füzuli düşünür", Bakı: "Uşaqgəncnəşr", 1959, 236 s.
14. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: "Mütərcim", 2008,
15. Yusifli C. Filoloji fantaziya (Ramiz Rövşən yaradıcılığı poetik sistem kimi). Bakı: "Qanun", 2007, 224 s.

Summary

Rhythm as a factor of the semantic structure in the contemporary Azerbaijani poem

In the article the rhythm is researched as a factor of the semantic structure in the contemporary Azerbaijani poem. It is noted that the rhythm and intonation which poetry theorists give special attention, is the sound and semantic structure of figurative language in poetry. At this time poet uses phonetic means. It means there are some semantic points in the poetic form of poetry language and as a whole these points bring vitality to artistic speech. The unit of harmony, rhythm, speed, accent, timbre forms the basis of artistic speech. The rhythm is investigated as a factor of the semantic structure in the contemporary Azerbaijani poem in the poems of A. Abdullazade, K. Abdulla, V. Bayatli, R. Behrudi, B. Punhan, E. Bashkechid.

Резюме

Фактор создания ритмической семантической структуры в современном азербайджанском стихе

В статье исследуется ритм как средство создания семантической структуры. Отмечается, что ритм и интонация, которым теоретики поэзии придают большое значение, составляют в поэзии звуковую и семантическую структуру художественного слова. При этом поэтом используются фонетические средства. Таким образом при использовании поэтического языка применяется много семантических приёмов, которые в целом придают жизненность художественному тексту. Единение гармонии, ритма, движения, акцента и тембра составляет основу художественного текста. В стихах А.Абдуллызаде, К.Абдуллы, В.Баятлы, Р.Бехруди, Б.Пюнхана, Э.Башкенида ритм исследуется как фактор, образующий семантическую структуру.

Rəyçi: filol.e.d., prof. V.Əhmədov

DİGƏR SAHƏLƏR

ped.f.d., dos. Günay Şirəliyeva
ADU

QRAMMATIKANIN KOMMUNİKATİVYÖNÜMLÜ TƏDRİSİ PROSESİNDƏ SƏHVLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: qrammatik quruluş, problem, metodlar

Keywords: grammatical structure, problem, methods

Ключевые слова: грамматическая структура, проблема, методы

Qrammatikanın kommunikativ yönümlü tədrisi prosesində səhvlərin qarşısının alınması və buraxılan səhvlərin düzəldilməsi yollarından danışarkən, sözü gedən məsələnin xarici dilin öyrədilməsi kontekstində olduqca vacib və aktual olduğu aydındır. Səhvlərə münasibət istifadə edilən metodla bilavasitə bağlıdır. Belə ki, təlim prosesində qrammatika-tərcümə metodundan istifadə edilərkən əsas diqqət nitqin səlisliyinə deyil, onun düzgünlüyünə yönəldilir. Müvafiq olaraq, burada əsas məqsəd məhz səhvlərin qarşısının alınması və onların düzəldilməsidir. Tərədilən səhvlər xarici dilin mənimsənilməsi vəziyyətinin lazımi səviyyədə olmaması və dil təlimi prosesində ciddi problemlərin mövcudluğu haqda məlumat verir. Maraqlıdır ki, qrammatika-tərcümə metoduna üstünlük verən metodist və dil müəllimləri hər hansı dil, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisi prosesinin təkmilləşdirilməsi, onun daha səmərəli edilməsinin əsas yolunu səhvlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş çoxsaylı çalışmaların yerinə yetirilməsində görürlər.

Ənənəvi hesab edilən qrammatika-tərcümə metodu dil sisteminin mənimsənilməsini əsas məqsəd kimi irəli sürürdü. Mövcud qaydaların öyrənilməsi və onlardan istifadə etmək bacarığı arasında heç bir fərq qoyulmurdu. Lakin qaydaları bilmək heç də onlardan istifadə etmək bacarığına malik olmaq demək deyil. Əksər hallarda qaydaların mənimsənilməsi uğurlu kommunikasiyanı təmin edə bilmir. Məsələn, bəzən onlar deyilənləri başa düşüb danışmaq üçün kifayət qədər resurslara malik olsalar da, kommunikasiya prosesinə qoşula və həmin prosesdə fəal şəkildə iştirak edə bilmirlər. Digər hallarında tələbələr köhnəlmiş, artıq aktuallığını itirmiş ifadələrdən istifadə edə bilər, onların ingilis dilində verbal və qeyri-verbal davranışı müasir dövrdə mövcud olan normalara uyğun olmaya bilər. Başqa sözlə, dilin aspektləri olan qrammatika və leksikanın mənimsənilməsinin vacibliyinə baxmayaraq, onların praktikaya tətbiq edilməsi üçün başqa növ bilik və bacarıqlar tələb edilir. Müasir dövrdə dilin aspektlərinin mənimsənilməsi özü-özlüyündə bir məqsəd kimi qoyula bilməz. Dilin aspektlərinin mükəmməl şəkildə mənimsənilməsi dilin uğurlu şəkildə öyrənilməsi, öyrənilən dildə kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmənin əsasını, bir növ bünövrəsini təşkil edə bilər. Başqa sözlə desək, fəaliyyətin mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, həmin fəaliyyəti təşkil edən, onun

tərkib hissəsi olan vərdiş və bacarıqları tələbələrə aşılamaq zəruridir.

Təhlil göstərir ki, meydana çıxan problem və çətinliklərə səbəb olan qrammatik vahidlərin böyük əksəriyyəti tələbələrin ana dillərində olmayan vahidlərdir. Problemlərə həsr edilmiş tədqiqatlarda geniş qeyd edilir ki, qrammatikanın tədrisinin səmərəliliyini şərtləndirən amillərdən biri tədris edilən xarici dil ilə tələbələrin ana dilinin qrammatik quruluşları arasında olan fərqlərdir. Odur ki, problemlər və çətinliklərin başlıca səbəbini ingilis dilinin qrammatik quruluşunda axtarılmalıdır. Müvafiq olaraq ingilis dilinin tədrisi zamanı qrammatik materialların təqdim edilməsinin pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış ardıcılığını müəyyənləşdirmək üçün bu dilin və tələbələrin ana dilinin (Azərbaycan dili) kontraktiv təhlili aparılmalıdır. Müqayisəli təhlil nəticəsində potensial cəhətdən problem və çətinliklərə səbəb olan qrammatik vahidlər müəyyənləşdirilərək tələbələrin diqqətini məhz onlara yönəldilməlidir. Yalnız bu yolla qrammatikanın tədrisi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və daha yüksək nəticələrə nail olmaq mümkündür.

Bəzi mütəxəssislər ana dili strukturunun mənimsənilməsi modelinin əsas kimi qəbul edərək xarici dil strukturlarının tələbələrə aşılmasını müvafiq ardıcılıqla həyata keçirilməsini tövsiyə edirlər. Lakin qrammatikanın tədrisinə bu cür yanaşmanı heç də birmənalı qəbul edilmir və ana dilinin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi ilə xarici dilin öyrənilməsi proseslərinin eyniləşdirilməsini düzgün hesab edilmir. Problemi araşdıran tədqiqatçı alimlər (Bailey, Krashen, Larsen-Freeman və s.) belə qənaətə gəliblər ki, milli mənsubiyyətləri və ana dillərindən asılı olmayaraq, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrin böyük əksəriyyəti müəyyən qrammatik vahidlərin mənimsənilməsində problem və çətinliklərlə qarşılaşmaqla çoxsaylı səhvlərə yol verirlər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qaydalarla müqayisədə müstəsnaqlıq təşkil edən qrammatik hadisələr nisbətən çətin mənimsənilir. Dilin sistemi ilə üst-üstə gəlməyən və əksər hallarda onu pozan normalar tələbələr üçün çoxsaylı problemlər törədir və dilin mənimsənilməsini xeyli dərəcədə çətinləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq, bəzi metodist və müəllimlər əvvəlcə qaydalar ilə tənzimlənən qrammatik vahidlərin mənimsənilməsini, sonra isə müstəsnaqlıq təşkil edən qrammatik vahidlərin tələbələrə aşılmasını tövsiyə edir və qrammatik materialların məhz bu ardıcılıqla mənimsənilməsini daha səmərəli hesab edirlər. Mütəxəssislərin bəziləri əsas diqqətin yalnız ingilis dilinə xas olan və başqa dillərdə mövcud olmayan linqvistik vahidlər üzərində cəmləşdirilməsi və məhz bu kimi qrammatik strukturların birinci növbədə mənimsənilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər.

Metodist-alimlərin çoxu belə hesab edirlər ki, dil vahidləri, o cümlədən qrammatik vahidlər onların dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilməsinin tezlik göstəricisinə uyğun ardıcılıqla təqdim edilməlidir. Belə ki, dil daşıyıcıları tərəfindən tez-tez istifadə edilən dil vahidlərinə üstünlük verilməlidir. Lakin belə bir fikir də söylənilir ki, tezlik göstəricisi müəyyən dərəcədə qlobal bir ölçü kimi qəbul edilə bilər və çox vaxt funksional baxımdan deyil, daha çox formal göstəricilərə görə müəyyənləşdirir. Beləliklə də, həmin göstərici etibarlı bir kriteriya kimi qəbul edilə bilməz. Hər hansı qrammatik strukturun dil daşıyıcıları üçün deyil, təlimin baş verdiyi kontekst üçün zəruriliyi və vacibliyi, qrammatik materialların pedaqoji ardıcılığının müəyyənləşdirilməsində faydalılığı daha etibarlı kriteriya kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla belə, metodist-alimlər və təcrübəli dil müəl-

limlərin fikrincə, optimal, universal, yəni hər bir təlim situasiyasında eyni müvafəqəyyətlə tətbiq edilə bilən qrammatikanın tədrisi sistemi, eləcə də qrammatik materialların təqdim edilməsi ardıcılığı mövcud deyil.

Bu və ya digər təlim kontekstində müvafiq olan pedaqoji ardıcılığı müəyyənləşdirmək məqsədilə müəllim, ilk növbədə, tələbələrinin ehtiyacları, maraqları və onların ingilis dilini hansı məqsədlərlə öyrənməsini müəyyənləşdirməli və bunları nəzərə almaqla dilin, o cümlədən qrammatikanın tədris sistemini qurmalıdır. Qrammatikanı tədris edərkən təlim prosesinin dərslikdə verilən ardıcılıqla deyil, məhz tələbələrin ehtiyaclarını ödəyə biləcək şəkildə təşkil edilməsi daha yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsinə imkanlar açmış olur.

İngilis dili qrammatikasını tədris edərkən, artıq mənimsənilmiş materialların təkrarən istifadə edilməsi, onların təcrid edilmiş şəkildə deyil, kommunikativ kontekst çərçivəsində mənimsənməsinin zəruriliyi ən önəmli məqsəd kimi irəli sürülməlidir.

Lakin problemin nəzəri aspektlərini araşdıran bəzi tədqiqatlar belə hesab edirlər ki, qrammatikanın ardıcıl şəkildə tədrisi heç də önəmli deyil. Onların fikrincə, dilin mənimsənməsi kifayət qədər mürəkkəb bir prosesdir. Xarici dili öyrənən şəxslər ilk növbədə dilin funksiyalarını öyrənməlidir. İngilis dilində xahişlə müraciət etmək, icazə istəmək, üzr istəmək normaları tələbələrə aşılmalıdır. Tələbələrə bu və ya digər zaman formasını, məsələn, indiki bitmiş zamanı öyrətməyin əvəzinə, dilin funksiyalarından birini əsas məqsəd kimi irəli sürərək, həmin funksiyanın mükəmməl şəkildə mənimsənməsi üçün nitqdə bütün zaman formlarından istifadə edilməsi tövsiyə edilə bilər. Qrammatikanın tədrisi prosesinin məhz bu cür təşkil edilməsinin səmərəliliyini vurğulayan alimlərin fikrincə, silabusun yaradılması istiqamətində atılan ilk addımlardan biri tələbələrin mənimsənməli olduğu ən zəruri və vacib ifadələrin müəyyənləşdirilməsi və müvafiq olaraq onlardan adekvat şəkildə istifadə edilməsi üçün ən mühüm qrammatik strukturların təyin edilməsidir. Beləliklə, silabusun mənimsənməli dil strukturlarının siyahısı deyil, daha çox “kommunikativ vahidlərin” (salamlama, vidalaşma, sual etmək və s.) funksiyalarının yarısı şəkildə tərtib edilməsi daha məqsədəuyğundur. Əgər qrammatikanın tədrisinə bu cür yanaşmanın əsasında dilin funksiyalarının ciddi təhlili və onları təqdim edilməsinin pedaqoji pragmatik ardıcılığının işlənməsi durursa, belə yanaşmanın yalnız intuitiv xarakter daşıyan bir yanaşma kimi qəbul olunduğu da qeyd edilməlidir. Qrammatikanın tədrisi prosesinin məzmunca təşkil edilməsi zamanı meydana çıxan əsas problemlərdən biri hansı qrammatik vahidlərin tələbələrə təqdim edilməsi, onların hansılarının daha vacib və önəmli olmasının müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Problemi araşdıran tədqiqatçı-alimlərin böyük əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, tələbələr tərəfindən mənimsənməli olan qrammatik minimumun müəyyənləşdirilməsi həmin tələbələrin maraq, ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almaqla baş verməlidir. Belə ki, kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativlik prinsipinə uyğun olaraq, mənimsənməli olan dil vahidləri, o cümlədən qrammatik vahidlərin seçilməsi və onların qrammatik minimuma daxil edilməsi onların kommunikativ baxımdan nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğundan bilavasitə asılı olaraq həyata keçirilməlidir.

Qrammatik vahidlərin tələbələrə uyğun təqdim edilməsinə gəldikdə, kommunikativ yanaşmanın prinsipinə uyğun olaraq, qrammatik strukturların kontekst

daxilində mənimsənilməsinə üstünlük verilməlidir. Güman edilir ki, qrammatikanın məhz bu yolla öyrədib-öyrənilməsi proqramda mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuş strukturların tələbələr tərəfindən daha səmərəli şəkildə mənimsənilməsi və onlarda kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil edən qrammatik kompetensiyanın formalaşdırılmasını təmin edə bilər. Xarici dili, o cümlədən ingilis dilini öyrənən tələbələrə dilin praqmatik cəhətləri aşılmalıdır. Praqmatika dil daşıyıcılarına xas olan və onlara müəyyən kontekst çərçivəsində hansı dil strukturunun daha uyğun olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verən bilikdir. Belə ki, dil daşıyıcısına bu və ya digər situasiyada felin məchul və ya məlum növünə üstünlüyün verilməsi haqda asanlıqla, bəzən heç düşünmədən şüuraltı şəkildə qərar qəbul etməyə imkan verən məhz onda olan praqmatik biliklərdir. Həmin biliklər daha uyğun istifadə edilməli olan dil vahidləri və strukturlarını əksər hallarda düzgün seçməyə imkan verir. Buna görə də metodist və dilçi alimlər xarici dili öyrənən tələbələrə praqmatik biliklərin aşılmasının daha səmərəli yollarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bu istiqamətdə elmi-nəzəri və tətbiqi xarakterli araşdırmaların aparılmasının zəruriliyi və vacibliyini vurğulayırlar.

Tədris edilən xarici dilin tələbələrə mənimsənilməsi strategiyalarının aşılmasına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, son illər ərzində xarici dilin mənimsənilməsinin nəzəri aspektlərinə olan maraq artmaqdadır. Tələbələrin dil öyrənmə strategiyaları ilə bilavasitə əlaqəli olan problemlərdən biri dil öyrənənlərin törədilən səhvlərə münasibəti məsələsidir. Məlum olduğu kimi, qərb təhsil məkanından tam fərqli olaraq, bizdəki münasibət yol verilməzlik, dözülməzlik kimi qiymətləndirilə bilər. Avropa təhsil məkanında tələbələr tərəfindən səhvlər əksər hallarda müəyyən cəhdlərin, qoyulan məqsədlərə nail olmaq istiqamətində atılan adımlar bu istiqamətdə həyata keçirilən fəaliyyətin, inkişafın sübutu kimi qəbul edildiyi halda, bizdə təlim kontekstində yol verilən hər bir səhv uğursuzluğun sübutu kimi götürülərək bir növ faciə kimi qəbul edilir. Şübhəsiz, səhvlərə bu cür münasibət təlim prosesinə olduqca mənfi təsir göstərir, tələbələrdə qorxu, özlərinə inamsızlıq, əminsizlik kimi hisslərə gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində, dimotivasiya, xarici dilin öyrənilməsinə olan marağın itirilməsi ilə nəticələnir. Dil vərdişlərinin, o cümlədən qrammatik vərdiş və bacarıqların aşılması zamanı tələbələr tərəfindən törədilən səhvlərə olan münasibət köklü şəkildə dəyişdirilməli, ingilis dilinin Azərbaycanlı tələbələrə xarici dil kimi tədris edilməsi zamanı meydana çıxan çətinliklərə yenidən baxılmalı, dillərin tədrisi metodikasında olan müasir tendensiyalara arxalanaraq tələbələr tərəfindən törədilən müxtəlif xarakterli səhvlərin aradan qaldırılması, onların qarşısının alınması yolları araşdırılmalı və sistemləşdirilmiş şəkildə xarici dil müəllimlərinə təqdim edilməlidir. Dil müəllimləri, müvafiq olaraq, verilən göstəriş və tövsiyələrlə tanış olmalı və onlara riayət etməlidirlər.

İngilis dilinin ixtisas dili kimi pedaqoji fakültələrdə tədris edilməsi zamanı meydana çıxan vacib problemlərdən biri də gələcəkdə dil müəllimləri olmaq arzu və iddiasında olan tələbələrə hansı linqvistik modelin aşılması məsələsidir. Məsələyə dair müxtəlif fikirlər söylənilir. Metodist və ingilis dili müəllimlərinin çoxu ənənəvi hesab edilən qrammatik modelin istifadə edilməsinə üstünlük verirlər. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, universal və müxtəlif təlim kontekstlərində pedaqoji məqsədlərə xidmət edə bilən konkret linqvistik nəzəriyyə mövcud deyil. Beləliklə, bu sahədə də elmi-nəzəri axtarışların aparılmasına ehtiyac duyulur.

Qrammatikanın kommunikatıvyönümlü tədrisi prosesində istifadə edilən tapşırıq və çalışmalara gəldikdə, burada dil çalışmaları ilə yanaşı şərti-kommunikativ və kommunikatıv çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsi zəruridir. Görkəmli metodist-alim S.F.Şatılovun təsnifatına əsaslanaraq, biz qrammatikanın təlimi prosesində şərti olaraq üç mərhələ səciyyələndiririk: reseptiv mərhələ, reproduktiv mərhələ və produktiv mərhələ. Müvafiq olaraq reseptiv mərhələdə müəllim tərəfindən təqdim edilmiş qrammatik vahidlərin tələbələr tərəfindən başa düşülməsi, qavrama prosesi baş verir. Bu pillədə tapşırıq və çalışmalar müəllimin nəzarəti altında yerinə yetirilir. Bu mərhələdə yerinə yetirilən çalışmalar, əsasən, dil və şərti-nitq çalışmalarıdır. İkinci, reproduktiv mərhələdə tələbələr təqdim edilmiş qrammatik vahidlərin reproduktiv nitqlərində istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Burada yerinə yetirilən çalışma və tapşırıqlar qismən müəllim nəzarəti altında və onun iştirakı ilə yerinə yetirilir. Produktiv, yaradıcı mərhələdə müəyyən dərəcədə mənimsənilmiş qrammatik strukturların tələbələrin yaradıcı nitqlərində sərbəst şəkildə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, birinci mərhələdə tələbələrin qarşısında duran əsas vəzifə qrammatik strukturların avtomatlaşdırılmış şəkildə istifadə edilməsi, müvafiq qrammatik vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. İkinci mərhələdə mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərin tələbələrin reproduktiv nitqlərində istifadə edilməsi və nəticə olaraq, qrammatik bacarıqların inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Sonuncu, üçüncü mərhələdə artıq tələbələrdə qrammatik kompetensiyanın formalaşdırılması baş verir. Bununla da dərş ərzində tələbələrə təqdim edilmiş qrammatik vahidlərin ciddi nəzarət altında, tədricən nəzarətin azaldılması və nəhayət, tamamilə sərbəst, kreativ şəkildə istifadə etmək qabiliyyəti aşılır. Müəllimin vəzifəsi isə tələbələrə mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuş qrammatik strukturlarının kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi üçün onlara geniş imkanların verilməsi və müvafiq şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Tədris prosesi bu istiqamətdə qurularsa, tələbələrdə tədricən dil faktlarına münasibətin avtomatlaşdırılması baş verir, və beləliklə, onların diqqətləri nitqin formal cəhətdən qurulmasına deyil, onun məzmununa yönəldilmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Cabbarov M.Ç. Məqsəd keyfiyyət səviyyəsinə görə dünyada öncül mövqe tutan təhsil sistemi formalaşdırmaqdır // Azərbaycan məktəbi, 2013, № 6, s.6-12
2. Гусейнзаде Г.Дж. Культура речевого поведения как компонент адекватной речевой коммуникации на иностранном языке / “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda IV respublika elmi konfransının materialları (18-19 may 2011-ci il), s.41-42
3. Ismailova D.A. Teaching inqlish as a foreign language: Textbook. Baku: Mütərcim, 2011, 316 p.
4. Karimov F., Safiyev A. Methods of teaching English in Azerbaijan, Ministry of Education of Azerbaijan Republic, Azerbaijan University of Languages, Baku, 2008, 115 p.

Summary

The methods of eliminating the mistakes in the communicative education process of the grammar

Speaking about eliminating and correcting the mistakes in the processes of the methods of in the communicative education process of the grammar it is necessary to

mention the necessity and actuality of the foreign language of the problem. The attitude to the mistakes is connected with the used method. So using the grammar-translation method in the education process, the main attention is not given to the fluency of the speech but to its correctness. According to it the main aim is to eliminate the mistakes and to correct them. The information about the made mistakes not being in the properly level of the mastering foreign language and existing the strict problems in the language training problem is given.

Резюме

Пути устранения ошибок в процессе коммуникационно-ориентированного обучения грамматики

Говоря о путях предотвращения и устранения ошибок в процессе коммуникационно-ориентированного обучения грамматики, необходимо отметить что, изучение вышеуказанной проблемы в контексте обучения иностранного языка обладает особым значением и актуальностью. Отношение к ошибкам непосредственно связано с используемым методом. Использование грамматико-переводческого метода в процессе обучения основное внимание должно быть направлено не на гладкость речи, а на прямоту. Таким образом, основной целью является предотвращение и устранение ошибок. Допускаемые ошибки показывают низкий уровень освоения иностранного языка и серьезные проблемы в процессе обучения языка.

*Rəyçi: ped.f.d. F.Rzayeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
10.01.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

psix.f.d., dos. Gülnarə Həsənova

BSU

E-mail: gulya_psy@mail.ru

TƏLƏBƏLƏRLƏ İŞ PROSESİNDƏ E.BERNİN TRANSAKT TƏHLİLİNİN TƏTBİQİ

Açar sözlər: oyunlar, yetkin mərtəbə, uşaq mərtəbəsi, ünsiyyət, valideyn mərtəbəsi, transakt təhlil

Keywords: games, adult floor, children's floor, communication, parental floor, transactional analysis

Ключевые слова: игры, взрослый этаж, детский этаж, общение, родительский этаж, трансактный анализ

Gənclərlə iş zamanı biz tez-tez aqressiv, qapalı, ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkən insanlarla qarşılaşırıq. Bir sıra psixotexniki ünsürlər, müxtəlif təlim formalarından istifadə etməklə yanaşı, fikrimizcə özündə geniş imkanları ehtiva edən və psixoloqun işində çox effektiv olan Erik Bernin nəzəriyyəsi müraciət etdik.

Məlum olduğu kimi, Erik Bern psixoanalizin yeni bir istiqamətinin -transakt analizin banisidir. Transakt - ailədə və iş yerində insanlar arasındakı münasibətlərin təhlilinə imkan verir. Bir qayda olaraq, ünsiyyət şüurlu surətdə baş verir, lakin bu prosesdə şüursuzluq impulslarının rolu bəzi hallarda, münəqişələrin yaranma mənbəyinə səbəb olurlar. Münəqişəsiz ünsiyyət, bu gün çox aktual bir problemdir. Bu ağır missiyaya, əsasən tələbə kollektivində əlverişli iqlim şəraitinin yaradılması psixoloqlara həvalə olunub.

Erik Bern münəqişənin səbəblərini müəyyən edərək, münəqişəsiz ünsiyyət texnikasını işləyib, hazırlamışdı. İnsanlar arasındakı münasibətlərin təhlili zamanı, hər bir fərdin xarakterinin xüsusiyyətləri və formalarını müəyyənləşdirmişdir. Erik Bern insanın həyat ssenariyaları və hər kəsin oynadığı oyunlar arasında əlaqələrin olmasını, insanın şəxsiyyət quruluşunu müəyyənləşdirmişdir.

Erik Bern düzgün olaraq qeyd etmişdi ki, "struktur təhlilin məqsədi, "Mən" in vəziyyətinin diaqnozu vasitəsilə daxili münəqişəni mənimsəmək, onun sahəsində hərəkətə keçmək, zərərləşdirirək yaşlının, stress vəziyyətində olan şəxsiyyət üzərində nəzarətini saxlaya biləcək qədər stabilləşdirəcək vəziyyət yaradıram" [2, s.75].

E.Bernin nəzəriyyəsinə transakt təhlili üç hissədən ibarətdir: struktur təhlili, şəxsi transakt təhlili və ssenari təhlili. E.Bernin ən böyük xidməti ondadır ki, o böyük həyat materialını təhlil etmiş, şəxsiyyətin strukturu anlayışına daxil olan ən mühüm hissəni ayırır, freyding nəzəriyyəsinə bənzər, özünün 3 mərtəbədən ibarət təsnifatını təqdim etmişdi: uşaq, yetkin və valideyn.

Psixikanın ən aşağı - uşaq mərtəbəsi, həzz və incimə prinsipilə işləyir. Bu mərtəbə yetkinlərin yaddaşında qalır və onun davranışını, intuisiyasını müəyyənləşdirir, yaradıcılığa şərait yaradır. Lakin bu mərtəbə bir sıra xoşagəlməzlikləri də yaradır: səbirsizlik, aqlagəlməz və asosial. Bu mərtəbədə şüursuzluq tendensiyası mövcuddur, lakin onların dərk olunması üçün yetkin mərtəbənin köməkliyi ilə uşaq mərtəbəsinin xoşagəlməz impulslarının qarşısı alınır. Ona köməklik edən valideyn mərtəbəsidir.

Valideyn mərtəbəsi – valideyn və digər tərbiyəçilər tərəfindən insanın davranış proqramına daxil edilmiş: mənəvi-etik normalar və ənənələri qoruyub, saxlayan mərtəbədir.

Bu proqramlar «Mən», məfahunun tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, avtomatik, yəni şüursuz, lakin onlar da Yetkin mərtəbə tərəfindən dərk olunur və korreksiya edilir. Adaptiv və «ağıllı» Yetkin mərtəbə həm uşaqların, həm də valideynlərin «Mən - halının» həddinin qarşısını almaq qabiliyyətinə malikdir. Adekvat davranışla təmin edir.

Beləliklə, Yetkin mərtəbə - adaptasiya mərtəbəsi, şüurlu seçim və şüurlu davranış mərtəbəsidir. Lakin bəzi hallarda Yetkin mərtəbə Uşaq mərtəbəsinin, ya da Valideyn mərtəbəsinin, ya da hər iki mərtəbənin iddiasının öhdəsindən gələ bilmir. Bu Yetkin mərtəbənin, Uşaq mərtəbəsi və Valideyn mərtəbəsi tərəfindən, ya da hər ikisi tərəfindən «zəbt olunması» zamanı baş verir. Bu cür zəbt olunmalar kontaminasiya adlanır.

Uşaqlıq mərtəbəsindəki davranışları infantilizm, səbirsizliyi, tərbiyəsizliyi isə - xuliqanlıq kimi xüsusiyyətləri, Yetkin mərtəbədə qalması ilə xarakterizə olunur. Valideyn mərtəbəsindən kontaminasiyası zamanı isə davranışı riqəd, öyüd və rən, çürükçü olur. Hər iki mərtəbənin kontaminasiyası Uşaq mərtəbəsinin istəklərinə uyğun gəlmədiyini və valideyn mərtəbəsinin qadağaları, davranışın idarə edilməməsi, onun düzgün olmadığını dərk edilməsi və daha ağır hallarda - isə nevroza səbəb olur. Ola bilər ki, mərtəbələrəndən biri (və ya hətta hər iki mərtəbə) bloklaşdırılıb. Bu halda mərtəbələrəndən birinin bloklaşdırılması nəticəsində, şəxsiyyətdə emosional və ya əxlaqın zəifləməsi baş verir. Birinci halda Uşaq mərtəbəsinin bloklaşdırılması, ikinci halda isə Valideyn mərtəbəsinin bloklaşdırılmasını təmin edilir. Bunu bir mərtəbənin bloklaşdırılması və digərinin kontaminasiyası zamanı daha aydın görmək olur. Uşaq və valideyn mərtəbələrini bloklaşdırılması zamanı, Yetkin mərtəbənin "Mən - halı" bloklaşdığından, psixozə səbəb olur. Əgər biz transakt təhlili anlayışını diqqətlə nəzərdən keçirtsək, görərik ki, insanların ünsiyyət zamanı münasibətlərini transaksiya ünsiyyət prosesi stimullaşdırır.

Ünsiyyət prosesinin səciyyəvi ünsürünün müəyyənləşdirilməsinə hansı stimullar təsir edir və bunu necə edirlər, hansı müstəvilərdə ya da mərtəbələrəndə baş verir: eyni mərtəbədə, bir qədər yuxarıda, aşağıda, kəşşirlər, eyni zamanda neçə mərtəbə hərəkətdədir, bir və ya bir neçə mərtəbə şəxsiyyətin "Mən halı" və paraleldirmi onlar, ya da kəşşirlər, ya da bucaq əmələ gətirirlər.

Tələbələrə iş zamanı bu nəzəriyyənin tətbiq olunması imkanı bizi maraqlandırdı. "Ünsiyyətin psixologiyası", "Münaqişə psixologiyası", "Ailə münasibətlərinin psixologiyası", eləcə də xüsusi kursların oxunuşu zamanı "Psixologiya tarixində məktəb və cərəyalar" - mövzuları ilə iş prosesində xüsusi marağa səbəb olmuşdur.

Bu məşğələlərin birini nəzərdən keçirdək. Bu məşğələlərdə Bakı Slavyan Universitetinin magistratura şöbəsinin 2 qrupu - 69 nəfər iştirak etmişdir (məşğələlər ayrı-ayrı qruplarda keçirilmişdir). Dərsin məqsədi: ünsiyyətin üslubu ilə tanışlıq, müxtəlif vəziyyətlərdə ünsiyyət xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, yetkin, uşaqlar və valideynlərin mövqeyinin öyrənilməsi.

Əlbəttə ki, dərsin əvvəlində Erik Bernin nəzəri konsepsiyasının xülasəsi verilir. E. Bern insanlar arasındakı ünsiyyət formalarının əsas anlarını təsvir etmişdir

(Erik Bern nəzəriyyəsinin əsas müddəalarına aid izahlı prezentasiya hazırlanmış və göstərilmişdir).

İnsanlar arasında anlaşılmazlığın mövcudluğunun təhlili, mübahisələrin yaranması səbəbləri, ünsiyyətdəki maneələrin yaranması, dialoqun aparılması zamanı çətinliklər və s. Tələbələr sualları yazırlar və gündəlik reallıqda rastlaşdıqları hadisələrin ətrafında müzakirələr aparılır. Müzakirədən sonra mövqeyini yazaraq, Erik Bernin konsepsiyasındakı əsas anlayışlarının açıqlanmasına keçirlər.

Təqdimat göstərildikdən sonra, dərsin təcrübə hissəsinə keçirik, "Mən halı"nın üç mövqeyini, fərdi paylaşma materialı ilə araşdırmalı. Tələbələrə kartlar paylanır, kartların üzərində ünsiyyətin verbal və qeyri-verbal formalarının 3 halı əks olunmuşdur: ego-halı- valideyn, ego- halı -yetkin, ego - halı- uşaq.

Ego - hal «Valideyn»

Verbal əlamətlər	Qeyri-verbal əlamətlər
Məcburam, mən belə demişəm, borcluyam, heç vaxt, olmaz, ağıllı, afərin. Müraciət formaları: özünü üstün tutaraq - Siz, digərlərinə isə - Sən	Hədə jesti, təcavüz, kinayəli ton, ələ salma, təqsirli, yuxarıdan aşağı baxış

Ego - hal «Yetkin»

Verbal əlamətlər	Qeyri-verbal əlamətlər
Gəlin müzakirə edək, güman ki, belə düzgün olar, siz beləmi hesab edirsiniz? Bəlkə də, guman ki Müraciət formaları: Siz–Siz və Sən–Sən	Təbii və açıq baxış, tərəfdaşının göz səviyyəsində kontakt, sakitcə əl-qolu ilə hərəkət etmək, adekvat emosiyalar, düzgün qamət.

Ego - hal «Uşaq»

Verbal əlamətlər	Qeyri-verbal əlamətlər
Nidalardan istifadə: uy-da, tfu, fu, özünə əziyyət vermək və özünü təqsirləndirmə: bir şey çıxmaz, kömək edin, heç nə çıxmaz, mən kimsəyə lazım deyiləm, məni kimsə sevmir. Müraciət formaları: Siz – Sən və Sən – Sən.	Kütləmiş baxış, inamsızlıq, həycanlanmaq, qurdalanmaq, yalvarıcı baxışlar və intonasiya, altdan yuxarıya baxış, təhrik etmək, bədxahlıq, sürətli və yüksək səs, inadkarlıqla susmaq. Özünü nəzarət altında saxlamağı bacaran Yaşlılarda bəzən davranış formalarında özünü buruzə verir, lakin vaxtında yaşlı halına keçir.

Ego-halın hər növünün xüsusi xüsusiyyətləri ilə tanışlıqdan sonra - vəziyyətin təhlilinə başlayırıq. Təhlil zamanı, ünsiyyətin müxtəlif növləri aşkarlanır. Tələbələrə bir neçə dialoqlar təqdim olunur ki, dialoqun hansı ego-hala mənsub olduğunu müəyyən edə bilərsiniz.

Variant 1. - Mən başa düşürəm, bu cür paltarı necə geyinmək olar! Bu, sadəcə bir dəhşətdir.

-Mənim isə çox xoşuma gəlir və mənə yaraşır!

Variante 2. İki bacı arasında söhbət:

- Mənim mühazirələrim hardadır?

- Orda, otaqdadır

-Heç vaxt yerinə qoymursan.

Variante 3.- Niyə gecikdin?

- Yollar bağlanmışdır.

- Həmişə olduğu kimi, bir problemin var. İşdən vaxtında çıxmaq lazımdır.

Təhlil etmək üçün nümunələr çoxdur. Lakin, tələbələrin vəziyyətlə tanışlığı və oynaldığı zaman, hər bir konkret vəziyyətdə müəyyən edilir ki, eqo-halın hansı tipinə aiddir və dialoq iştirakçıları arasında yarana biləcək münaqişənin qarşısını necə almalı. Vəziyyət oynaldıqdan sonra, tələbələrə testdən keçmək təklif olunur. "Mən" məfkumu hər birinin davranışında və hansı formada təzahür edildiyi müəyyənləşdirilir. Bu məqsədlə, bir test təklif etdik: - "Transakt ünsiyyətin təhlili", [4, s.421-422], 21 sualdan ibarət, bir sorğudur: Şərh, tələbələrin davranışında valideyn, yetkin və uşaq mərtəbələrinin davranışının olmasını müəyyənləşdirir. Testin nəticələri aşağıdakı kimidir:

69 nəfəridən: YUV (yetkin - uşaq-valideyn) - 41 (59.4%); VUY (valideyn-uşaq- yetkin) - 16 (23,1%); UYV (uşaq-yetkin-valideyn) 12 (17,3%).

Dərs aparılan qrupdakı tələbələrin çox hissəsinin nəticələri YUV göstəricilərinə uyğun olduğundan, onları məsuliyyətli, vəziyyəti qiymətləndirməyi, ünsiyyət qurmağı, bütün hallarda güzəştə getməyi, münaqişəli vəziyyətdən çıxmağı bacaran insan kimi xarakterizə edir. 69 - nəfərdən - 16 nəfərinin (VUY) psixoloqla birlikdə, əlavə iş aparılmasına ehtiyacı var, belə ki, valideyn mərtəbəsinin nəsihətlərinin, uşaq mərtəbəsilə ardıcılığı olmadığından, bəzən inadkarlıq, insanlarla ünsiyyət prosesində bir sıra narahatçılıq yaradır. Uşaq mərtəbəsinin birinci yerində - 12 (UYV) nəfər təmsil edir ki, elmlə məşğul olan magistrantlar üçün idealdı, lakin bu düsturda tədricən və daha yavaş artım ünsürü iştirak edir.

Nəticələrin təhlilindən sonra, Erik Bern tərəfindən təqdim olunmuş ünsiyyət formalarını nəzərdən keçirdik: prosedura, ritual, əyləncə, oyunlar. Ünsiyyətdən qaçmaq, özünə qapanmaq. Yaxınlıq forması dedikdə, uşaq mərtəbəsindəki səmimi ünsiyyət, insanlar arasında öz hissələrini bölüşdürməyə imkan verir. Ünsiyyətin necə baş verəcəyindən asılı olaraq, bu kommunikativ vəziyyətdən çıxışın iki yolu var - ünsiyyətin, oyuna keçməsi, ünsiyyətin mənfi aspektini təşkil edir, ya da prosedura keçid, yetkinlik mərtəbəsində birgə fəaliyyət prosesi, əlaqələrin planlaşdırılması baş verir. Bu ünsiyyət forması üçün səmimiyyət və dialoqun düzgün aparılması ilə xarakterizə olunur.

Ünsiyyətin digər forması, Valideyn mərtəbəsində mərasim formasında təqdim edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyətin bu formasına görə, proqramda cəmiyyətdə davranış normalarına əməl edilməsi, ünsiyyətin hansı cəmiyyətdə baş verməsindən asılı olaraq, mərasimləri bilmək lazımdır.

Erik Bernin konsepsiyasında ünsiyyət - əyləncə forması, xüsusi yer tutur. Bu cür ünsiyyətin xarakterik xüsusiyyəti, mərtəbələrin ardıcılıqla dəyişməsidir: əgər bu uşaq mərtəbədirsə, sözün əsl mənasında əyləncə formasında, əgər bu yetkinlik mərtəbədirsə, informasiya mübadiləsi haqqında danışmaq lazımdır, əgər valideyn mərtəbədirsə, burada qınaq ünsürləri kimi görünə bilər və oyuna keçid alır. Yuxarıda təhlil etdiyimiz ünsiyyətin xarakteristikasında - vicdanlı, açıq ünsiyyətin ünsürləri mövcuddur. Növbəti ünsiyyət riyakar davranışla sədləşir, gizli kontekst, deyilməmiş sözlər, dramatism və münafişlərə meylik. Digər ünsiyyət formalarından fərqli olaraq, rəqabət mühiti, yarışlar, udmaq arzusu ilə oyunlar, bəzi hallarda oyunun qazanılması üçün düzgün olmayan yolun seçilməsi, hamıdan üstün olmaq.

Erik Bernsin işinin təhlili [1], müəllifin topladığı oyunlar, onların xüsusiyyətləri, mövzuları, xüsusiyyətləri, keçirilməsi formaları -bizə məlumatların ümumiləşdirilməsinə imkan verdi. Belə ki, E.Bern oyunları tematik kontekstə görə birləşdirilməsini təklif etmişdi: ömür boyunca oyun (bu "Əyyaş", "Borclu", "Vurun məni", "Nə oldu, əlimə keçdin, ay yaramaz", "Bax, sənə görə nə etdim" və s.). Qeyd etmək lazımdır ki, bu növ oyun, uğursuz adam ssenariyası üçün çox məşhurdur və həyata münasibətindəki neqativ izlər, ətrafındakı həqiqətlərə qarşı bacarıqsızlığını əks etdirir. Erik Bernin təsnifatında ər-arvad oyunlarına müəyyən bir yer ayrılmışdır: "yorğun evdar qadın", "əzizim", "soyuq qadın", "çıxılmaz vəziyyət", "Görürsən, necə çalışmışam", "Sən olmasaydın " kimi oyunların təhlili və yaxından tanışlıq zamanı, Erik Bernin təsvir etdiyi vəziyyət, necə də real həyatda baş verən hadisələrə oxşayır. İnsanların özləri də bilmədən, oyunun iştirakçısı olurlar.

Erik Bernin nəzəriyyəsində yığıncaqlarda keçirilən oyunlara da yer ayrılmışdır: "niyə görə siz yox...- Bəli, amma ..", "Düşün, necə də qorxuncdur," "qonaq -fərsiz", seksual oyunlar ("başlayın dalaşmağa", "pozğunçuluq", "Dinamo", "corab", "qalmaqal"), cinayətkar dünyasının oyunları ("polis və oğru", "buradan necə çıxmalı"), psixoterapevtin qəbulda oyunları, ("Oranjeriya", "Mən həmişə çalışıram ki, sizə kömək edim", "yoxsul", "kəndli qadın", "psixiatriya", "axmaq", "şikəst"). Bu oyunların hamısı - pisdir, bu oyuna cəlb olunanın psixoloju uduzması və aparıcının psixoloji uduşu, hətta faktiki olaraq, aparıcı uduzduqda. Erik Bernin təsnifatında konstruktiv xarakterli, yaxşı oyunlar da var. (pis oyunlardan fərqli olaraq, destruktiv kontekstə malik olan) belə ki, onlar kiçik bir miqdarı təşkil edir, Bu oyunlara cəlb olunmuş oyuncunun psixoloji uduzması olmadan, oyuna xarakterik olan aparıcının uduşudur. Bu - "Onlar məni tanıdıqlarına görə xoşbəxt olacaqlar", "Sizə kömək etmək üçün şadam" "Əmək məzuniyyəti", "sevgili", "Yerli müdirik adam".

Transakt təhlilin məqsədi - xəstənin hansı oyuna bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək və antitezislərlə ona kömək etmək, bu oyundan çıxartmaq və ümumiyyətlə, oyun oynamamaq, heç bir oyuna baş qoşmamaq, sərbəst ünsiyyət qurmali və oyundan kənarlaşmalı. Ünsiyyətin digər formalarından fərqli olaraq, oyunlar gizli motivlərlə və uduşların olması ilə xarakterizə olunur. Bernin ssenari təhlilinə yanaşması çox maraqlıdır. Uşaq həyatının ilk 5-7 ili ərzində valideynləri tərəfin-

dən proqramlaşdırmasının təsiri altında, onun həyat ssenarisi formalaşır və gələcək taleyi müəyyənləşir. Eyni zamanda, valideynlərin seçdikləri, uşağın imkanı olarsa, özü seçdiyi nağıllar, uşaq üçün oxunan nağıllar, uşağın həyatında müəyyən rol oynayır. Zoluşka, Qırmızı papaq, Çirkin ördək balası və s. ssenarisi formalaşır. Bundan əlavə, ssenarinin formalaşması üçün fərdin üç tərəfli mövqeyi: "Mən", "siz" (yaxın ətraf) və "Onlar:" (uzaq ətraf) onlar hansı işarələrdirlər (müsbət və ya mənfi), bu işarələr sabitdirmi və s. Təbii ki, bütün mövqeylərdə ən yaxşı vəziyyət müsbət və hər yerdə pis - mənfidir. Üç tərəfli mövqeyin xarakterindən, nağılın seçilməsindən, valideyn ssenariyasının tətbiq olunmasından asılı olaraq, "Qalib" taleyi və ya "taleysiz" formalaşır. Bernə görə, ssenariyada həmişə real həyatda yaşayan fərd, sərbəst olaraq, bir vəziyyətdən digərinə keçən, ssenariya əsasən yaxın münasibətlər qurmayan, ssenari geriyə çəkildiyi an, həqiqi münasibətlər quran.

Əlbəttə, oyunların və ssenariyanın təhlili, faciəli vəziyyətdən çıxış imkanı, əgər onlar sərt deyilsə və əgər xəstə masochist inadçılığı ilə özünün "xüsusi" fəlakətindən yarışmayıbsa, oyunun və ssenariyanın məhv edilməsinə istiqamətlənməlidir. Buna görə də, E. Bern bizə təklif edir ki, əvvəlcə dəyişməyə razısınızmı, bəzi insanlara öz çətinliklər ilə yaşamaq daha rahatdır, nəinki, çətinliklər olmadan, azad yaşamaqdan. Beləliklə, «transakt təhlil, insanlara rəşional təhlil metodu və davranış anlayışı»nı verir. Erik Bern nəzəriyyəsinin müddəalarının, həmçinin dərşin təcrübə hissəsinin müzakirəsindən sonra tələbələrə yaradıcılıq tapşırığı verilmişdir. Aşağıda göstərilən işlər yerinə yetirilməlidir:

- evdə (tələbə istədiyi variantı seçir) ünsiyyətin növlərinin təhlilini aparır: Dostları (rəfiqələri), rəhbərlik və işçiləri, sizin ailə üzvləri arasında;
- müəyyən etməli; ünsiyyətin hansı stili optimaldır, münaqişəsizdir
- insanlar arasında səmərəli dialoq qurulması üçün nə edilə bilər;
- "Erik Bern oyunları və onların praktiki tətbiqi" sualına hazırlaşmalı.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq, tələbələrin psixologiya dərslərində, Erik Bernin konsepsiyasından istifadəsi, daha səmərəli iş şəraiti yaradır, böyük və misilsiz əməyi nəticəsində, özünün təcrübə istiqamətində ünsiyyət prosesində mühüm olan, kollektivdə əlverişli psixoloji iqlim şəraitinin yaradılması, müxtəlif ego-halı olan insanların dinc yanaşı - yaşaması üçün yaratdığı müddəalar, müasir dövrdə də aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001, 640 с.
2. Берн, Э. Трансактный анализ в психотерапии: Системная индивидуальная и социальная психотерапия. Пер.с англ. М.: Академический проект, 2006, 320 с.
3. Джеймс М., Джонгвард Д. Рожденные выигрывать. Трансакционный анализ с гештальт-упражнениями. М., Издательская группа «Прогресс», 1993, 336 с.
4. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. СПб.: Питер, 2000, 432 с.

Summary

The possibility of using transactional analysis of Eric Berne in practical psychology

In this article we have tried to focus on the concept of Eric Berne who analyzed the features and capabilities of using transactional analysis in practical psychology. In addition to the theoretical part of the question, in the work highlights of use in the classroom for psychology theory Eric Berne were presented, the basic form of communication between people identified ego states, students are tested and revealed the characteristic features of exhibiting their adult parent and child floors.

Резюме

Применение трансактного анализ Э.Берна в работе со студентами

В данной статье была проанализирована теоретическая концепция Э.Берна и представлены возможности ее применения на занятиях по психологии». Автор представила анализ имеющегося материала, связанного с рассмотрением структуры личности по Э.Берну (три этажа: детский, взрослый, родительский), сценарный анализ, игры, но и изложены основные моменты использования на занятиях по психологии теории Э.Берна, рассмотрены основные формы общения между людьми, выявлены эго-состояния, протестированы студенты и выявлены характерные особенности проявления у них взрослого, родительского и детского этажей.

*Rəyçilər: prof. E.Quliyeva, dos. K.Səmədov
BSU-nun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının
23.11.2016-cı il tarixli iclasının
06 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.12.2016

dos. Güləhməd Məlikov
dos. Fikrət İbiyev
ADU

MÜƏYYƏN MƏTN ƏSASINDA TEZLİK LÜĞƏTİNİN HAZIRLANMASI BARƏDƏ

Açar sözlər: Tezlik lüğəti, linqvistik statistika, sözün işlənmə tezliyi

Keywords: Frequency dictionary, linguistic statistics, the incidence of words

Ключевые слова: Частотный словарь, лингвистическая статистика, частота встречаемости слова

Linqvistik statistika məsələlərinin həlli böyük həcmli mətnlərin təhlili ilə bağlı olduğundan, belə məsələlərin həllini kompütersiz təsəvvür etmək çətinidir. Hərflər və sözlərin mətnə işlənmə tezliyinin tapılması da bu tip məsələlərdəndir. [2,3]-də hərflər və sözlərin mətnə işlənmə tezliyinin istifadəçi səviyyəsində və proqramlaşdırma sistemlərinin köməyiylə hesablanma qaydası verilmişdir. Lakin hazır proqramların özündən də istifadə edərək müəyyən tətbiqi məsələləri həll etmək istifadəçilərdən kompüter bilikləri ilə əlaqədar müəyyən hazırlığın olmasını tələb edir. Ona görə də böyük praktiki əhəmiyyətə malik olan bu və ya digər məsələlərin daha sadə həll olunma yollarını müəyyənləşdirmək və geniş istifadəçi auditoriyasının istifadəsinə vermək lazımdır.

Tezlik lüğətləri böyük maraqlı doğuran və nisbətən yeni tipli lüğətlərdəndir. Onlardan istifadə etməklə hər hansı dilə aid olan sözün həmin dildə tərtib olunmuş mətnə işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək olar. Tezlik lüğətlərinin nümunəsi kimi Yosselson (Detroit, 1953) tərəfindən hazırlanmış və bir milyona yaxın sözün statistik təhlilinə əsaslanan verilənlərin köməyiylə hazırlanmış "The Russian Word Count" lüğətini göstərmək olar. 1963-cü ildə Tallində dərc olunmuş və E.A.Şteynfeldt tərəfindən hazırlanmış lüğət də mükəmməl tezlik lüğətidir. Lüğət müasir mətnlərdən (uşaq və böyüklər üçün bədii ədəbiyyat, radio verilişlər, qəzet, pyes və s.) seçilmiş 2500 ən çox işlədilən sözlərdən tərtib olunub.

Son vaxtlar mətn sintaksisinə dilçi alimlər tərəfindən böyük önəm verilməsi tezlik lüğətlərinin daha asan yolla və yüksək dəqiqliklə hesablanma məsələsini gündəmə gətirir. Cümlənin özünün də təşkil edici vabid kimi daxil olduğu mətnin struktur və semantik özünə məxsusluğunu mətn sintaksisi öyrənir. Mətn daxilində cümlələrin üzvü şəkildə birləşib yaratdığı bütöv intonasiya, məna və quruluş vahid vir tamın ifadəsinə xidmət edir. Bu bütövü təşkil edən cümlələrin iç-içə bağlanması həmin mətnin açar sözü əsas rol oynayır.

Tezlik lüğətini hazırlayarkən əsasən hər bir sözü və onun tezliyini göstərməklə və tezliyin azalması tərtibi ilə düzülmüş sözlərin(soz formalar) ümumi siyahısı əsas götürülür:

Tezlik lüğətləri mətnə söz və dilin qrammatik kateqoriyalarının işlənməsi barədə çox maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Onlar həmçinin böyük praktiki əhəmiyyətə malikdirlər. Belə ki, xüsusi halda hər hansı dilin təlimi prosesinin müxtəlif mərhələlərində (əcnəbilər üçün) leksikanın rəşional seçilməsi dediyimizə misaldır. Beləliklə, dilin öyrənilməsinin riyazi, hər şeydən əvvəl statistik metodla-

rının inkişafı tezlik lüğətini doğurmuşdur. Həmin lüğətlərdə sözlər ədəbi, statistik göstəricilərə malik olur.

İndi isə təklif edəcəyimiz alqoritmın mahiyyətini qısaca şərh edək. [3] –də təklif olunan alqoritmə sonu və əvvəli “ işarəsi və () mötərizələrin olduğu sözlərin emal olunması da əlavə etmək lazımdır. Onda alqoritmə həmin işarələrin emalı ilə əlaqədar yeni blokun daxil edilməsinə ehtiyac yaranır.

Beləliklə, daha təkmil alqoritm aşağıdakı kimi olar:

- Tədqiqat obyektini olaraq götürülən mətni Adi Mətn (Plain Text) formatında yadda saxlamalı;

– Word mətnində probel (boş simvol) işarəsini abzas işarəsi ilə əvəz etməklə mətni sütun formasına gətirməli;

– mübadilə buferi vasitəsilə həmin sütunu Excel pəncərəsinə köçürməli;

– Sütun üzrə hər bir sözün sonunda olan durğu işarələrini ayırmalı (əgər varsa) və sözləri növbəti sütunda yerləşdirməli;

– Sözləri eyni bir registrə keçirib yeni sütunda yerləşdirməli;

– Sözləri əlifba sırasına uyğun olaraq nizamlamalı;

– Sütun üzrə yerləşmiş bütün sözlərin köklərini ayıraraq yeni sütunda yerləşdirməli;

– Data/Subtotals əmrini icra edərək mətndəki ayrı-ayrı sözlərin və bütün sözlərin sayını müəyyənləşdirməli;

– Hər bir sözün sayını mətndəki sözlərin ümumi sayına bölməklə, həmin sözün işlənmə tezliyini tapmalı.

Xüsusi hazırlığı olmayan hər bir istifadəçi alqoritmın ilk iki mərhələsini icra edə bilər.

Alqoritmın sonrakı ayrı-ayrı mərhələlərini reallaşdırmaq üçün Excel-in mətn funksiyalarından istifadə etmək olar. Məsələn, alqoritmın üçüncü mərhələsinə müvafiq işi reallaşdırmaq üçün **Left()** funksiyasından, dördüncü mərhələsinə uyğun işi reallaşdırmaq üçün isə **lower()** (bütün hərfləri adi hərflərə çevirmək) və ya **Upper()** (bütün hərfləri baş hərflərə çevirmək) funksiyalarından istifadə etmək olar.

Alqoritmın altıncı mərhələsinə müvafiq işi reallaşdırmaq üçün alətlər paneli üzərində yerləşən **Sort...**() düyməsindən istifadə etmək olar.

Alqoritmın yeddinci mərhələsinə müvafiq işi reallaşdırmaq üçün makroslardan istifadə etmək əlverişlidir. Həmin mərhələyə uyğun işi avtomatlaşdırmaq üçün [2]-də təklif olunan üsuldan istifadə etmək olar. Əgər mətn həcmə kiçik olarsa, başqa sözlə mətndəki sözlərin sayı az olarsa, proqram tərtib etmədən də həmin mərhələni reallaşdırmaq olar. Belə ki, sütunda sözlər nizamlanmış qaydada yerləşdiyi üçün eyni köklü sözlər ardıcıl şəkildə yerləşmiş olacaq. Mətn funksiyasından (**Left()**) istifadə etməklə ilk sözün kökünü tapıb növbəti sütunun müvafiq sətirində yerləşdirmək lazımdır. Sonra isə həmin xananın məzmununu mausla eyniköklü sözlərin əvvəlki sütunda təkrarlanmasına uyğun olaraq cari sütunda müvafiq sətirlərə davam etdirmək lazımdır. Prosesi əvvəlki sütunda sözlər sona çatana qədər davam etdirmək lazımdır.

Növbəti mərhələlərin reallaşdırılması istifadəçidən xüsusi hazırlıq tələb etmir. Belə ki, səkkizinci mərhələdə nəzərdə tutulan işi Excel-in menyu əmri vasitəsilə və doqquzuncu mərhələdə nəzərdə tutulan işi isə Data/Subtotals əmrinin icrasından sonra sadə hesablama düsturların köməyiylə reallaşdırmaq olar. Alqoritmın

ayrı-ayrı mərhələlərini proqramlaşdırıb makros şəklində alətlər paneli üzərində yerləşdirməklə məsələnin həllini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmək olar.

Üçüncü mərhələni təmin edən operatorlar ardıcılığı aşağıdakı kimi olar:

Dim text1, text2, h As String

m = inputbox("Sütundakı elementlərin sayını daxil et:")

For j = 1 To m

text1 = Cells(j, 1)

n = Len(text1)

h = Mid(text1, n, 1)

t = (h = ".") Or (h = ";") Or (h = ":") Or (h = "!") Or (h = "?") Or (h = ",")

Or (h = ")") Or (h = ""))

If t = True Then text2 = Left(text1, n - 1) Else text2 = text1

Cells(j, 2) = text2

Next j

Proqramın işinin nəticəsi olaraq excel pəncərəsində birinci sütun üzrə hər bir sözün sonunda olan durğu işarələri atılır (əgər varsa) və sözlər növbəti sütunda yerləşdirilir.

Əgər mətnədə (və “ işarələri ilə başlayan soz varsa həmin işarələri ləğv etmək üçün aşağıdakı operatorlar ardıcılığından istifadə edə bilərik:

For j = 1 To m

text1 = Cells(j, 2)

h = Left(text1, 1)

t = (h = "(") Or (h = ""))

If t = True Then text2 = Mid(text1, 2) Else text2 = text1

Cells(j, 3) = text2

Next j

Beşinci mərhələni təmin edən operatorlar ardıcılığı aşağıdakı kimi olar:

m = inputbox("Sütundakı elementlərin sayını daxil et:")

For j = 1 To m

Cells(j, 3) = LCase(Cells(j, 2))

Next j

Operatorların icrasının nəticəsi olaraq ikinci sütundakı sözlər adi hərflərə çevrilir və növbəti sütunda yerləşdirilir.

Data/Subtotals əmrinin icrası üçün massivin elementləri nizamlı olmalıdır. Massivin elementlərinin nizamlanması üçün müvafiq alqoritm və program [2] verilmişdir. Lakin Data/Subtotals əmrinin köməyi olmaqdan da keçinmək mümkündür. Belə ki, sütun üzrə təşkil olunmuş sözlərin axırını variantını sözlərin tərtibinin azalmazı sırası ilə nizamlasaq və nizamlanmış elementlərdən təkrarların atılmasını reallaşdırsa istəyimizə qismən nail olarıq.

Nizamlanmış elementlərdən təkrarların atılması programı aşağıdakı kimi olar:

elem = maso(1)

j = 0

For i = 2 To m

If maso(i) <> elem Then j = j + 1: elem = maso(i): mas(j) = maso(i)

Next i

Təkrarlanan sözlərin sayını müəyyənləşdirmək üçün tərtib olunmuş program aşağıdakı kimi olar:

elem = maso(1)

k = 1: j = 1

For i = 2 To m

If maso(i) = elem Then k = k + 1 Else say(j) = k: k = 1: j = j + 1: elem = maso(i)

Next i

say(j) = k

Mas və **say** massivlərinə editing/sort&filter əmrini tətbiq etməklə *mas* massivinin elementlərini azalan ardıcılıqla düzməklə *say* massivinin elementlərini də həmin qayda ilə düzmək olar. Əmr imkan verir ki, istifadəçinin seçimindən asılı olaraq nizamlı düzülüş yuxarıdan aşağı yaxud soldan sağa aparıla bilər.

Məsələnin ayrı-ayrı mərhələlərini bu qayda ilə proqramlaşdırıb vahid makros şəklində birləşdirərək alətlər paneli üzərində yerləşdirməklə məsələnin həllinin sürətləndirilməsinə nail ola bilərik.

Xatırladaq ki, bəzən söz-formaların da işlənmə tezliyini tapmaq əhəmiyyətli olur. Belə ki, maşınla tərcümə sistemlərində operativliyi təmin etmək məqsədilə tezliyi yüksək olan ayrı-ayrı söz-formaları müstəqil leksik vahid kimi sözlüyə daxil edirlər. Belə olduqda yuxarıda təklif etdiyimiz alqoritm yeddinci mərhələsinə ehtiyac qalmır.

Leksikanın statistik modeli kimi tezlik lüğətlərindən geniş şəkildə istifadə olunur. Ümumi leksikologiyanın bir sıra problemlərini həll etmək üçün də ondan istifadə etmək olar. Lüğət tərkibinin nüvəsini, fəal və qeyri-fəal lüğət məsələlərini və s. həmin problemlər sırasına aid etmək olar [1].

Tipoloji tədqiqatların aparılması üçün də leksikanın tərkibi haqqında statistik məlumatlardan geniş istifadə olunur. Müxtəlif dillərin ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün dil sistemlərinin tədqiqi linqvistik tipologiyanın ümumi məsələlərindən biri hesab olunur. Bu da həmin sistemləri tipoloji əlamətlər əsasında təsnif etməyə imkan verir.

Dilin tarixi inkişafını izləmək məqsədilə də linqvistik statistikanın verdiyi imkanlardan istifadə etmək olar. Belə statistik metodlardan biri (qlottoxronologiya) leksikanın əsas nüvəsinin dəyişmə tempini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dilin ayrı-ayrı üslublarını – bədii, elmi, publisistik, məişət, rəsmi və s. üslubların kəmiyyətə öyrənilməsi məsələsi də böyük praktiki əhəmiyyət daşıyır. Üslubi statistika xüsusi səciyyə daşıyan ayrı-ayrı görkəmli şair və yazıçıya məxsus fərdi üslubların miqdar parametrlərini dəqiqləşdirməklə eyni zamanda ədəbiyyatşünaslıq elminə əhəmiyyətli xeyir vermiş olur.

Müəllifin fərdi üslubunun kəmiyyət göstəricisi anonim və mübahisəli mətnlərin əsl müəllifinin müəyyənləşdirilməsində mühüm vasitədir. Burada statistika ənənəvi tekstologiya və kriminalistikanın köməyinə gəlir.

Tədris prosesində qarşıda duran əsas problemlərdən biri də lazımı tədris materiallarının seçilməsi və həmin materialların “ifadə dilinin” şagirdlərin və yaxud tələbələrin hazırkı söz bazalarına uyğun olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsidir. Uzun illərdir ki, bu problem metodistlərin də diqqət mərkəzində durur. Bu problemi də tezlik lüğətlərindən istifadə etməklə həll etmək olar. Belə ki, tədris

olunan materialları əhatə edən mövzular üzrə şagird və yaxud tələbələrə sərbəst yazı işləri tapşırmaq, həmin yazı işlərinin tezlik lüğətlərini hazırlamaq və onların orta statistik göstəricisini hesablamaq olar. Tədris materialına uyğun hazırlanmış tezlik lüğətini şagird və yaxud tələbələrin yazı işləri əsasında hazırlanmış orta statistik söz ehtiyatı göstəricilərinə uyğun tezlik lüğətilə müqayisə etməklə (statistik üsullarla) tədris materialının həmin auditoriyaya uyğun olub olmaması barədə fikir söyləmək olar.

Emal olunan mətn həcmcə çox böyük olmadıqda mətni Adi Mətn (Plain Text) formatında yadda saxladıqdan sonra Excel proqramın Data (Verilənlər) panelinin Get External Data (Xarici Verilənləri Al) düymələr qrupunun From Text (Məndən) düyməsindən istifadə etməklə Adi Mətni sözlərə ayırmaqla Excel vərəqinin müəyyən sətirində yerləşdirmək olar. Sətir üzrə verilənləri emal etmək üçün **Editing** düymələr qrupunun **Sort & Filter** açılan siyahısına daxil olan **Custom Sort...** əmrindən istifadə etmək olar.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, tədqiq olunan mətn nə qədər böyük olarsa, tərtib olunmuş tezlik lüğəti teallığı daha dolğun əks etdirir. Ona görə də sözləri sütunlar üzrə yerləşdirmək və yuxarıda təklif olunan alqoritmdən istifadə etmək məqsədə uyğundur.

Ədəbiyyat

1. Məsud Mahmudov. Kompüter dilçiliyi. Bakı, 2013, "Elm və təhsil".
2. Məlikov G., Müslümov V., Novruzov A. Tətbiqi dilçilik məsələlərinin MS OFFICE-də həlli. Bakı, 2012.
3. Fikrət Cahangirov, Güləhməd Məlikov, Əflatun Aslanov. Tezlik lüğətlərinin tərtibi və tətbiqi məsələlərinə dair. ADU, Elmi xəbərlər, Bakı 3/2011.

Summary

Preperation of frequency dictionary on the basis of certain text

The article presents the code and algorithm for creating frequency dictionary, joint use of Word and Excel programs, as well as their linguistic applications. Macros were used in developing the program in Excel.

Резюме

О создание частотного словаря на основе определенного текста

В статье представлена программа и алгоритм создания частотного словаря, совместным применением программ Word и Excel, а также их лингвистические приложения. При разработке программы были использованы макросы в Excel.

*Rəyçi: dos.F.Məmmədov
ADU-nun İnformasiya texnologiyaları kafedrasının
30 dekabr 2016-cı il tarixli
04 sayılı iclas protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2016

fil. f.d. Sona Məmmədova

SDU

E-mail: Elviz.mamedov@mail.ru

X.RZANIN “QAYTAR MƏNİM QÜDRƏTİMİ, AZƏRBAYCAN” ŞEİRİNİN TƏHLİLİNDƏ YENİ TƏLİM ÜSULLARININ TƏTBİQİ

Açar sözlər: ümumitəhsil, məktəb, ədəbiyyat, X.Rza, poeziya, yeni təlim

Keywords: General education, school, literature, Khalil Rza, poem, writing

Ключевые слова: Общеобразовательная школа, литература, Халил Рза, поэзия, новое обучение

Üç iyun 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilmiş “Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulum)” sənədində təhsilin məzmunu, idarə olunması, maddi-texniki bazası və tədris bazası, infrastruktur, ümumi təhsilin səviyyələri üzrə təlim nəticələri, məzmun standartları, hər bir səviyyədə tədris olunan fənlər və s. məsələlərlə bərabər həftəlik dərslər və dərsləndirici məşğələ saatlarının miqdarı da müəyyən edilmişdir.

Digər fənlərlə yanaşı ədəbiyyat üzrə də fənnin məqsədi və təhsilin müxtəlif mərhələlərində şagirdlərdən gözlənilən təlim nəticələri, ədəbiyyat fənni kurikulumunda fənnin məzmununa yeni yanaşmanın zəruriliyi qeyd olunmuşdur.

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramında deyilir ki, ədəbiyyat tədrisinin ali məqsədi yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrənilməsi əsasında şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirmək, milli və beynəlmillət mənəvi dəyərləri mənimsətmək, nəticə etibarı ilə onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyyə olunmalarına kömək etməkdir [3, s.3].

Üç mərhələdə öyənən ədəbiyyatın V-VII siniflər üçün proqramında şagirdlərin mənəvi aləminin zənginləşməsində, dünyagörüşünün genişlənməsində əhəmiyyətli olan mütərəqqi ideyaların aşılmasına xidmət edən bir sıra əsərlərin tədrisi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

VIII-IX siniflərin proqramında isə ədəbiyyat tariximiz haqqında ilkin müxtəsər biliklərin verilməsini qarşıya məqsəd qoymaqla hər bir sənətkarın yaradıcılığı haqqında maraq verən məlumatla bərabər, həm də düşündürücü problemləri ədəbiyyata gətirən yeniliklər işıqlandırılmışdır.

X-XI siniflər üçün proqramda ədəbiyyatın tarixi prinsip əsasında tədrisi nəzərdə tutulmuş, icmal mövzularla yanaşı sənətkarların öyrədilməsi əsas tələblərə çevrilmişdir.

Kurikulum islahatının hazırlıq, öyrədici-innovativ mərhələlərindən sonra 2008-ci ildən davam edən tətbiqetmə mərhələsi hal-hazırda ümumitəhsil məktəblərinin doqquzuncu siniflərini əhatə edir.

Doqquzuncu sinif “Ədəbiyyat” dərslərinə əsasən ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı, eləcə də dünya ədəbiyyatından seçilmiş yüksək ideya-bədii dəyərə malik, milli və ümumi bəşəri dəyərləri, uşaq və yeniyetmələrin mənəvi-estetik tərbiyyəsi, dünyagörüşünün formalaşdırılması, təfəkkürünün inkişafı baxımından aktual mövzu və problemləri əks etdirən, yaş və qavrama səviyyələrinə uyğun müxtəlif janrlarda əsərlər daxil edilmişdir.

Ədəbi mövzuların tədrisi zamanı onların daha yaxşı mənimsənilməsi üçün yeni təlim üsullarından istifadə etmək zəruridir. Bu baxımdan xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün "Qaytar mənim qüdrətimi, Azərbaycan" şeirinin təhlili mövzusunun tədrisi zamanı istifadə oluna biləcək interaktiv təlim metodlarını müəyyənləşdirmək olar.

Tədris proqramında şeirə üç saat vaxt ayrılmış, məzmunu üzərində iş aparıldıqdan sonra ikinci dərs saati təhlili üzrə işə yönəldilmişdir.

Məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi mərhələlərindən danışarkən metodist alim F.Yusifov yazmışdır. "Əsərin ilkin qavranılması mərhələsi onun məzmununun öyrədilməsinə hazırlıq işlərini əhatə edir. Bu hazırlıq işləri əslində binanın təməlini xatırladır. Onun mükəmməlliyi bina üçün hansı əhəmiyyət kəsb edirsə, ədəbi əsərlərin məzmununun öyrənilməsi mərhələsi də, ilkin qavrama mərhələsi də həmin əhəmiyyət kəsb edir. İlkin qavrama mərhələsi bədii əsərin məzmununun yaradıcı şəkil-də qavranılmasına imkan yaradır və uşaqları bu işə səfərbər edir" [2, s.207].

X.Rzanın "Qaytar mənim qüdrətimi, Azərbaycan" şeirinin təhlilinə ayrılmış dərstdə verilmiş standartlardan (1.2.3, 1.2.4, 2.1.1, 2.2.1) çıxış edərək motivasiya yaradılır. Rəmzi (simvolik) materiallardan, suallardan istifadə etməklə, şairin fotoşəklini, onun haqqından çəkilmiş bir fraqmenti və yaxud onun məşhur deyimini "azadlığı istəmirəm qram-qram" və s. səsləndirməklə problemlə situasiya yaradıb, tədqiqat sualını müəyyənləşdirmək olar.

"Vətən üçün təhlükə yarananda həqiqi sənətkarın qələmi süngü, özü əsgər olur" cümləsində ifadə olunmuş fikri necə başa düşürsünüz? - yönəldici sualı əsasında yığcam müsahibə aparən müəllim bu yolla da tədqiqat sualını yarada bilər. Fəal/interaktiv dərslərin birinci və ən vacib mərhələsi sayılan tədqiqat sualı qoyulur: "Bu şeirdə böyük vətənpərvər, qorxmaz azadlıq mücahidi, ustad şair görürük" fikrini doğru saymaq olarmı?

Tədqiqat sualı qoyulduqdan sonra şagirdlərin fikirləri dinlənilir. Sonra Xəlil Rza haqqında hazırlanmış slaydlar görüntülənir, oxucularla görüşləri, çıxışları, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri zamanı həyat yoldaşı Firəngiz xanımla nümayəndə heyəti tərkibində olması, Heydər Əliyevlə görüşü və s. məlumatlar şagirdlərə çatdırılır.

H.Əliyevin şair haqqında söylədiyi fikirlər səsləndirilir: "Xəlil Rza bir insan kimi bütün xüsusiyyətləri ilə daim sevilmişdir. Mən daim onun yaradıcılığına, insanlığına, vətəndaşlığına, ən çox da cəsurluğuna, əyilməzliyinə, öz ideyalarından dönməzliyinə hörmət etmişəm, onu yüksək qiymətləndirmişəm".

Müəllim sinfə müraciət edərək görkəmli alim, əvəzsiz tərcüməçi, azadlığı "qram-qram" istəməyən, ürəyini məşələ çevirib xalq düşmənlərə qarşı mübarizəyə səsləyən xalq şairindən danışır.

Dərsləkdəki "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" tapşırığına və "əsərin təhlilinə hazılaşın" mətninə müraciət edilir. Əsərin təhlili ilə bağlı zəruri bacarıqların yaradılması və tətbiqi üzrə işlər əhatə olunur. Şairin yaradıcılığı, öyrənilən əsərə bağlı tədqiqat əsərlərindən toplanmış məlumatdan necə istifadə edilməsinin səmərəli olması barədə şagirdlərə istiqamət verilir. Müəllim ictimai-siyasi mövzuda olan lirik əsərlər haqqında əlavə nümunələr göstərməklə, lüğətdəki məlumatlardan şagirdlərin bəhrələnməsini təmin etməlidir.

Sınıf dörd qrupa bölünür və qruplara mövzuya uyğun adlar verilir. Sonra X.Rzanın həyat və yaradıcılığı ilə əlaqədar tərtib olunan suallar iş vərəqlərində qruplara paylanır.

İş vərəqi 1. X.Rzanın həyatı haqqında danışın.

İş vərəqi 2. X.Rzanın ictimai-siyasi mövzuda olan lirik əsərləri haqqında nümunələr söyləyin.

İş vərəqi 3. “Qaytar mənim qüdrətimi, Azərbaycan” şeirinin məzmunu və təhlili haqqında bildiklərinizi danışın.

İş vərəqi 4. Əsərin ideyasını, bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənəldirin.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsində şagirdlər suallar ətrafında bir-birinin təqdimatını dinləyir, suallar verir, əlavələr edirlər. Öncə Xəlil Rza Ulutürkün həyatı haqqında məlumatlar söylənilir:

Azərbaycanın xalq şairi, tənqidçi, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas alim, əməkdar incəsənət xadimi, “İstiqlal” ordeni mükafatçısı Xəlil Rza Ulutürk 21 oktyabr 1932-ci ildə Salyan rayonu Pirəbbə kəndində anadan olmuşdur. 50-ci illərdən bədii yaradıcılığa başlayan şairin ilk şeirlər toplusu olan “Bahar gəlir” kitabı 1957-ci ildə nəşr olunur.

Xəlil Rza millətin tərəqqisi yolunda qələm çalan, ana dilinin saflığını qorumağa çağıran, onun yad dillərin təsirinə məruz qalmaması üçün mübarizə aparan şair olmuşdur. 1980-ci illərin sonlarında xalq azadlıq hərəkatı genişləndiyi zaman şairin gur səsi ölkəmizin bütün bölgələrindən eşidilirdi. O, Qarabağ torpağına təcavüz edən erməni işğalçılarını odlu-alovlu çıxışları ilə ifşa edirdi. 20 Yanvar hadisələri ilə bağlı M.Qarbaçovun və onun əlaltılarının qanlı əməllərini dünya ictimahiyyətinə çatdırmağa çalışan şair həbs edilərək Moskvaya - Lefertova həbsxanasına aparılır. Səkkiz aydan çox həbsxanada qalan şair odlu-alovlu qəlbinin işığında “Lefertovo gündəliyi”ni, 200-dən çox şeir, poemasını qələmə alır. Şairin oğlu Təbriz Xəlilbəyli torpaqlarımızın işğalçı ermənilərdən təmizlənməsi uğrunda aparılan döyüşlərin birində qəhrəmancasına həlak olmuş, ölümündən sonra ona Milli Qəhrəman adı verilmişdir. “Oğlum Təbrizə” şeirində şair övladına bəslədiyi səmimi duyğularını ifadə etmişdir.

İkinci iş vərəqi üzərində iş başlanılır. Klaster (şaxələndirmə) təlim üsulundan istifadə etməklə X.Rzanın yaradıcılığına aid sxem lövhədən asılır. “Vətən”, “Ana dili”, “Qarabağ”, “Azadlıq” sxematik xəritəsi ilə qruplar hər şaxəyə aid fikirlərini bildirir, şeir parçaları əzbər söyləyir, münasibət bildirirlər.

- Xəlil Rza elə bir yüksək zirvədir ki, bu zirvədə Azərbaycanın poeziyasının əzəməti görünür. Onun hər misrasında doğma ana dilinə, xalqına məhəbbət, yurd sevgisi, vətənimizin düşmənlərinə kəskin nifrət və qəzəb hissi vardır.

“Ana dilim” şeirində deyildiyi kimi, müstəqilliyimiz, kimliyimiz, əbədiliyimiz, sabahımız, gələcəyimiz olan ana dilimizi qorumaq və nəsil-dən-nəsilə ötürmək hamımızın borcudur.

*Kim qorumur öz dilini
İtsin mənim gözümdən qoy ilim-ilim!
O sahili bu sahilə birləşdirən,
Polad körpüm, qılınıcımdır, günəşimdir
Mənim dilim! (“Ana dilim”)*

- *Azadlığı istəmirəm*
Zərrə-zərrə, qram-qram
Qolumdakı zəncirləri qram gərək

Qram! Qram! - deyər hayqıran şairin poeziyası xalqımızın milli oyanışında, vətənpərvərlik hissini qüvvələndirilməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

X.Rzanı oxumaq Azərbaycanın mənəvi gözəlliklərini seyr etməyə bərabərdir. Onun təbiət mövzulu şeirlərini oxuduqca vətənimizin gözəllikləri, füsunkarlığı bir tablo kimi qarşımızda canlanır. “Azərbaycan” şeirində dediyi kimi,

- *Dərələrin gül beşiyi*
Təpələrin gül dağıdır
Səni belə gözəl edən
Azərbaycan bayrağıdır!

- 1988-ci ildən etibarən ermənilərin vətənimizə qarşı əsassız iddiaları, törədikləri faciələr X.Rzanın ürəyini ağrıdır”. Qaytar mənəm qüdrətimi, Azərbaycan” əsərində yurdumuzun başına gələn bəlalardan ürəyi parçalanan şair Qarabağ dəhşətlərini, faciələri unutmamağa, şəhidlərin qisasını almağa çağırır, Azərbaycanın qələbəsinə inam hissini ifadə edir, müstəqilliyimizin, azadlığımızın qəsdinə duranlara nifrətini bildirir.

Şagirdlər Daşaltı qırğını, Xocalı qətliamını törədən mənfur düşmənin əməllərindən danışaraq əsərdən nümunələr göstərilər. Şairin xalqın düşməni bir əfi ilan kimi, hörümçək kimi əzməyə hazır olduğunu yazdığını qeyd edirlər:

Zəhər saçan bir əfisən, tor quran bir hörümçəksən,
Təpəyimin altındaca gəbərəcək, öləcəksən [1, s.175]

“Əhrimənlər yuvasını darmadağın edəcəksən” - deyən şairin xalqı döyüşə, mübarizəyə səslədiyi vurğulanır.

Üçüncü iş vərəqində qoyulan sual birbaşa dərsin əvvəlindəki motivasiya mərhələsində qoyulan tədqiqat sualı ilə səsləşir. Şagirdlər çıxışları ilə tədqiqat sualına cavab vermiş olurlar.

Sonra şagirdlər şeirlə bağlı təqdimat və çıxışlarında mənbələrdən topladığı materiallara əsaslanmaqla əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərini şərh edirlər. Mübarizəyə, döyüşə çağırış, qələbəyə inam ifadə olunan şeirin təsir gücünün artmasında bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu göstərilir. Epitet, təşbeh, mübaligə haqqında qısa məlumat verilir, “nurlu dağ”, “bağrı yanmış Qarabağ”, “zəhər saçan bir əfisən” və s. məcazların növləri aydınlaşdırılır.

Elmi yeniliyi: X.Rzanın “Qaytar mənəm qüdrətimi, Azərbaycan” şeirinin təhlilinə yeni təlim texnologiyaları prizmasından yanaşmaq.

Təbii əhəmiyyəti: Orta və ali məktəblərdə X.Rzanın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi üçün bir mənbə ola bilər.

Ədəbiyyat

1.B.Həsənov, A.Mustafayeva, S.Əliyev, N.Verdiyeva. “Ədəbiyyat” kitabı IX s. Bakı, 2016
2.F.Yusifov Ədəbiyyatın tədrisi metodikası Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2014

3. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənn kurikulumu. V-XI siniflər (www.kurikulum.az/images/.../edebiyat/pdf)

4. Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulum). Bakı, 2010

Summary

Application of New Methods of Instruction in the analysis of the poem “Bring me back my power, Azerbaijan”, Written by Khalil Rza Uluturk

It is necessary to use new methods of instruction for better understanding, while teaching literary themes. From this viewpoint we can show interactive methods of instruction used during the teaching of the poem “Bring me back my power, Azerbaijan” written by the People’s poet of Azerbaijan, Khalil Rza Uluturk.

Резюме

Внедрение нового метода при анализа поэмы “Верните мне мою мощь, Азербайджан”, написанный народным поэтом республики Халил Рза Улутурком

Необходимо использовать новый метод при обучении литературных тем для лучшего понимания. С этой точки зрения мы можем показать интерактивный метод обучения использованный в анализе поэмы народного поэта Азербайджана, “Верните мне мою мощь, Азербайджан”.

*Rəyçilər: dos. Y. Aslanov, b/m E. Məhərrəmovə
SDU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının
26.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.12.2016

t.f.d. Şəfayət Fərəcov
t.f.d. Hikmət Əhmədov
BDU

ZAQATALA RAYONUNUN TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ OXUYAN ƏHALİNİN CİNS VƏ YAŞ TƏRKİBİ (1999-CU İL SİYAHİYAALMA MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: savadlılıq, əhali, milli azlıqlar, qəza, dairə, inzibati mərkəz, şəhər, kənd, inzibati ərazi bölgüsü

Keywords: literacy, population, national minority, country, district, the administrative center, the city, administrative-territorial division

Ключевые слова: грамотность, население, национальные меньшинства, уезд, округ, административный центр, город, село, административно-территориальное деление

Müstəqilliyimizin ilk illərində ölkə ərazisində dövlətimiz tərəfindən əhalinin təhsilinin artırılmasına çox ciddi diqqət ayrılırdı. Təhsil sahəsində önəmli addımlar atıldı. Bakı şəhəri ilə yanaşı digər iri şəhərlərdə, rayon mərkəzlərində, o cümlədən də kənd və qəsəbələrdə yaşayan əhalinin təhsilinin yüksəldilməsi üçün mühüm mühüm işlər görüldü. Bunun üçün yeni-yeni məktəblər tikilir, dərslər vəsaitləri yenilənir, müasir dövrlə ayaqlaşan Avropa təhsil sisteminə uyğun proqramlar əsasında dərslər keçirilməyə başlandı. XX əsrin sonlarında yeni əlifba sisteminə tam keçməsi Azərbaycan təhsil sisteminin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri olmuşdur. Müstəqilliyimizin ilk illərindən bu günə qədər təhsil sahəsində dövlətimiz tərəfindən keçirilən siyasət uğurla nəticələnmişdir. Uğurlu nəticələr mərkəzi şəhərlərlə yanaşı, rayonlarda, ucqar kəndlərdə də əldə edilmişdir. O cümlədən də tədqiqat etdiyimiz Zaqatala rayonu ərazisində təhsillə bağlı böyük inkişaf müşahidə olunur.

1999-cu ildə aparılan əhalinin siyahıyaalmasına görə Zaqatala rayonu ərazisində yaşayan əhalinin sayı 107 240 nəfər olmuşdur. Bunlardan 51807 nəfəri kişi, 55433 nəfəri qadın olmuşdur. Bu dövrdə rayon ərazisində yerləşən Əliabad qəsəbəsinin əhalisinin ümumi sayı 8676 nəfər idi. Bunlardan 4261 nəfəri kişi, 4415 nəfəri qadındır. Qəsəbə ilə yanaşı rayon ərazisində yerləşən Aşağı Tala, Danaçı, Muxax, Yuxarı Tala kəndlərinin əhalisinin ümumi sayı 80623 nəfərdir. Bunlardan 39187 nəfəri kişi, 41436 nəfəri qadınlardır. Göstərilən illər ərzində rayon ərazisində yaşayan əhalinin savadlılıq dərəcəsini araşdırmaq məqalənin əsas məqsədidir. Təhsil – “sosial-iqtisadi həyatın tərkib hissəsi olub, müvafiq tədris müəssisəsində müəyyən müddətdə, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanlarına malik olan, təlimin ilk halda zəruri şərti olan, digər halda təlimə çevrilən, üçüncü halda isə nəticəsi kimi özünü göstərən biliklərin, bacarıq və vərdişlərin məcmusudur”. (1-16)

Mənbə: Azərbaycan respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999-cu il “Səda” nəşriyyatı, 2000. I hissə.: səh.248

1999-cu il siyahıyaalmasına görə Zaqatala rayonu üzrə təhsil müəssisələrində təhsil alan əhəlinin ümumi sayı 26518 nəfərdir. Bunlardan 13243 nəfəri kişi, 13275 nəfəri isə qadınlardır. Bu dövrdə Zaqatala rayonu ərazisində Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan əhəlinin ümumi sayı 1024 nəfər, o cümlədən 581 nəfəri kişi, 463 nəfəri isə qadın olmuşdur. Ali təhsil alan kişilərin sayı qadınlara nisbətən çox idi. Bunların arasındakı fərq 118 nəfər olmuşdur [3].

Orta ixtisas təhsil müəssisələrində təhsil alan əhəlinin ümumi sayı 290 nəfər idi. Belə təhsil müəssisələrin təhsil alanlarla Ali təhsil müəssisələrində təhsil alanlar arasında fərq ondan ibarətdir ki, bu müəssisələrdə oxuyan əhəli arasında qadınlar kişilərə nisbətən daha çox idi. Belə ki, kişilərin sayı cəmi 98, qadınlara sayı isə 192 nəfər olmuşdur. Cədvəldən görüldüyü kimi, orta ixtisas müəssisələrində təhsil alan qadınlara kişilərə nisbətən iki dəfə çox olmasının əsas səbəbi odur ki, belə müəssisələr əsasən yüngül sənaye üzrə ixtisasda təhsil verirdilər. Bu ixtisaslar kişilərdən çox qadınlar üçün daha məqbul idi. Məsələn: əyricilər, toxucular, xalçaçılar, dərzilər.

Orta ümumtəhsil müəssisələrində təhsil alan əhəlinin sayı 25069 nəfər olmuşdur. Onlardan 12509 nəfəri kişi, 12560 nəfəri isə qadınlardır. Bunlar arasındakı fərq isə cəmi 51 nəfər olmuşdur.

1999-cu il siyahıyaalmasına görə Zaqatala rayonu ərazisində təhsil alan əhəlinin yaş tərkibini təhlil etdikdə görürük ki, əhəlinin təhsil alanlarının sayı əsasən 6-24 yaşlar arasında üstünlük təşkil edir. Belə ki, 6-9 yaş arasında təhsil alan əhəlinin sayı 9437 nəfərdir. Bunlardan 4678 nəfəri kişi, 4759 nəfəri isə qadınlardır. 10-14 yaş arasında təhsil alanların sayı 11425 nəfərdir. Bunların 5749 nəfəri kişi, 5676 nəfəri isə qadınlardır. Qeyd etmək lazımdır ki, 6-14 yaş arasında təhsil alanlar əsasən orta ümumtəhsil müəssisələrində oxuyurdular. Təhsil alanlar arasında say çoxluğu əsasən 6-14 yaşlar arasındadır. 15-19 yaş arasında təhsil alan əhəlinin sayı, hər iki cinsdən olan nümayəndələrinin, 4999 nəfər olmuşdur. Bunlardan 2447 nəfəri kişi, 2552 nəfəri isə qadın olmuşdur. Bu yaşda təhsil alan əhəlinin 507 nəfəri Ali təhsil müəssisələrində, 194 nəfəri orta ixtisas təhsil müəssisələrində, 4201 nəfəri orta ümumtəhsil məktəblərində, 97 nəfəri isə digər təhsil müəssisələrində oxuyurdular [4].

Digər təhsil müəssisələri dedikdə, gecə məktəbləri, qiyabi təhsil və sayrə başa düşülür. Təbii ki, əhəlinin yaşı çoxaldıqda təhsil alanların sayında xeyli azalma müşahidə olunur. Beləliklə 20-24 yaş arasında təhsil alanların sayı, hər iki cinsdən olan nümayəndələr, cəmi 542 nəfər olmuşdur. Bunlardan 294 nəfəri kişi, 248 nəfəri isə qadın olmuşdur. Bunlar arasında Ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı 425 nəfər olmuşdur. Ali təhsil müəssisələrində oxuyanların 245 nəfəri kişi, 180 nəfəri isə qadındır. Orta ixtisas müəssisələrində oxuyanların sayı 80 nəfərdir. Onlardan 30 nəfəri kişi, 50 nəfəri isə qadındır. Orta ümumtəhsil məktəblərində oxuyanların ümumi sayı cəmi 10 nəfər idi. Bunlardan 2 nəfəri kişi, 8 nəfəri isə qadındır. Digər təhsil müəssisələrində oxuyanların sayı 27 nəfər idi. Bunlardan 17-si kişi, 10 nəfəri qadındır. 25-29 yaş arasında təhsil alanların ümumi sayı 80 nəfər olmuşdur. Onların 52 nəfəri kişi, 28 nəfəri qadındır. Təhsil alan əhəlinin arasında ali təhsil müəssisələrində oxuyanların sayı 64 nəfər idi. Bunlardan 45 nəfəri kişi, 19 nəfəri qadındır. Orta ixtisas təhsil müəssisələrində təhsil alanların ümumi sayı 10 nəfər idi. Bunlardan 4 nəfəri kişi, 6 nəfəri qadındır. Bu yaş dövründə orta ümumtəhsil məktəblərində oxuyan olmamışdır. Digər müəssisələrdə oxuyanların sayı isə cəmi 6 nəfər olmuşdur. Bunlardan üçü kişi, üçü isə qadındır. 30-34 yaş arasında oxuyanla-

rın ümumi sayı 16 nəfər idi. Bunların 10 nəfəri kişi, 6 nəfəri isə qadın olmuşdur. Təhsil alan əhalinin 14 nəfəri ali təhsil müəssisələrində oxuyanlardır. Orta ixtisas təhsil müəssisələrində oxuyanların sayı isə cəmi bir nəfər olmuşdur və kişi cinsinə aiddir. Digər təhsil müəssisələrində oxuyanların sayı bir nəfər olmuşdur və yenə də kişi cinsinə aiddir. 35-39 yaş arasında təhsil alanların sayı 17 nəfər olmuşdur. Bunlardan 11 nəfəri kişi, 6 nəfəri isə qadındır. Təhsil alan əhalinin 12 nəfəri ali təhsil müəssisələrində oxuyanlardır. Onlardan 9 nəfəri kişi, 3 nəfəri qadındır. Orta ixtisas müəssisələrində oxuyanların sayı cəmi 5 nəfər olmuşdur. Bunlardan 2 nəfəri kişi, 3 nəfəri isə qadındır. 40 və yuxarı yaş əhali arasında oxuyanların ümumi sayı cəmi iki nəfər olmuşdur. Bunların hər ikisi ali təhsil müəssisələrində oxuyan kişilərdir. Bu yaş dövründə oxuyan əhali arasında qadınlar təmsil olunmayıblar [4].

Zaqatala rayonu son illərdə inkişaf edərək ölkəmizin öndə gedən rayonlarından birinə çevrilib.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogika. Bakı, “OKA-OFSET”, 2008. Səh.16.
2. Azərbaycan respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999-cu il “Səda” nəşriyyatı, 2000. I hissə. səh..248
3. Azərbaycan Respublikası MDTA:f.395, siy.1, iş 328, 30 v.
4. Mənbə: Azərbaycan Respublikası MDTA:f.57, siy.1, iş 250,150 v V.30).

Summary

On the composition of the population of Zakatala district learning in educational institutions and dividing it by sex and age (based on 1999 census year)

The article is devoted to the study of the educational system in Zakatala district. Provides numeric data on educational institutions in the area. In addition, analysis of student age requirement. The article has great scientific significance for the study of the entire education system of the Republic and Zakatala district in particular.

Резюме

«О составе населения Закатальского района обучающегося в учебных заведениях и делении его по половому и возрастному признаку (на основе материалов переписи населения 1999 года)

Статья посвящена изучению системы образования в Закатальском районе. Приводятся числовые данные по учебным заведениям этого района. Кроме этого ведется анализ учащегося населения по возрастному цензу. Статья имеет большую научную значимость для изучения всей системы образования республики и Закатальского района в частности.

*Рәүсi: prof. S.Süleymanova
BDU-nun Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.12.2016

ANLAMANIN PSIXOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *psixopoetika, bədii ünsiyyət, psixoloji predikat, koqnisiya*

Keywords: *psychopoetry, literary communication, psycho predication, cognition*

Ключевые слова: *психопоэтика, художественное общение, психологические предикат, когниция*

Psixopoetika son illərdə bədii ədəbiyyatın və bədii yaradıcılığın psixoloji şərhilə əlaqədar olaraq işlənir. Poetikanın psixolinqvistik xüsusiyyətləri dedikdə bədii parçanın qavranılması və törənməsi nəzərdə tutulur [4, s.199].

Poetik yaradıcılığın psixolinqvistik xüsusiyyətləri dedikdə bizi maraqlandıran müəlliflə oxucu arasında yaranan bədii ünsiyyət zamanı müəllifin ünvanladığı obrazların oxucu tərəfindən anlanmasıdır.

Anlamanın psixoloji proses kimi çəxmənalılığı, subyektivliyi sözün predmetə, sözün anlayışa, anlayışın predmetə münasibətindən asılılığı və ondan asılı olaraq yaradıcılıq xüsusiyyətləri bədii parçanın ünsiyyət üçün istiqamətləndirərkən stilistik vasitələrdən istifadə zamanı kontekstual situasiyaların nəzərə alınması cümlə yaradıcılığında konkret-şəxsi məkanın müxtəlifliyi koqnitiv səviyyələr ilə müşayət olunur.

Məsələnin nəzəri olaraq linqvistik və psixoloji əsasları bizə onu deməyə imkan verir ki, predikatda psixolinqvistik törəmələr həm sözün mənaya, həm sözün anlayışa, həm də sözün predmetə olan səviyyəsində inikas etdirə bilir və məqalə bu problemin təhlilinə yönəlmişdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan poetik düşüncəsi olduqca zəngindir və tədqiqat üçün maraqlıdır.

Fikirləşmə və anlama prosesi təfəkkür hadisələri olub gerçəkliyin dərkinə yönəlmiş idraki məqamlardır. Psixoloji ədəbiyyatda fikirləşmə hadisələrin və şeylərin ayrı-ayrı əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət hadisədir. Anlama isə fikirləşmə nəticəsində təfəkkürdə əldə edilmiş şeylərin və hadisələrin əlamətləri arasında rabitələrin və əlaqələrin bərpası və yenidən yaradılması prosesidir onun mənfəi və ya müsbət nəticəsidir.

Fikri proseslərin analitik fəaliyyəti nəticəsində əlamətlərə ayrılma əşya və predmetlərdən ibarət aşağı sıra obrazların ilkin təəssüratlarının müəyyənləşməsinə və sözlər üzərində (ideal predmetlər) aparılan əməliyyatlar əsasında yaranmış söz obrazlarından ibarət yuxarı obrazlar sırasının yaranması ilə bağlı idraki hadisədir.

Fikri proseslərin əlamətləri ayırmaq nöqtəyi-nəzərdən təhlili iki səviyyədə həyata keçirilir, həm predmetlər səviyyəsində, həm də sözlər səviyyəsində. Analitik fəaliyyət şeylərin əsas əlamətlərini ayırarkən obyektlərin məntiqinə əsaslanır və həmçinin subyektin hadisəyə münasibəti sosial xarakterli əməliyyatlarla müşayət olunur.

Sözlər – abstraksiyalar üzərində aparılan təhlillər zamanı isə simvolik məntiq fikri prosedurlar üçün təsir imkanına malik olur və intensiya əlamətlərin ayrılmasında üstünlük təşkil edir. Əşyaların məntiqi və simvolik işarələrin məntiqi hə-

mişə üst-üstə düşür və anlamanın çoxmənallığını həm predmetlərə həm də sözlərə münasibətlər şəklində (mənanın anlama çevrilməsi kontekstində) fərqlənir.

Bu nöqteyi-nəzərdən psixoloji predikativlik kontekstual situasiyadan asılı olaraq zaman və məkanda şeylərin qiymətləndirilməsi ya obyektiv, ya da subyektiv məzmun daşıyır. Cümlədə söz sırasının emosional vəziyyətdən asılı olaraq yer-dəyişməsi, mənə və anlam cəhətdən zaman-məkan kateqoriyasının elementlərinə görə doğru və həqiqət olması şəxsiyyətin intensiyonal istiqamətindən asılı olur. Biz belə hallara poetik lövhələrdə tez-tez gəlirik və bizə elə gəlir ki, şeir və bədii parçanın müəllifinin yeninin daşıyıcısı olan psixoloji predikatı dinamik xarakter daşıyır, ya bir söz, ya da bir misradan ibarət olur.

Poeziyanın qrammatikasının formal-qrammatik sintaksislə əlaqəsi zəifdir. Poeziyanın qrammatikası çox zaman məzmunun qrammatikası kimi qiymətləndirilir. Poetik lövhələrin yaranmasında söz sırasının normalarından kənara çıxmaq poetik sintaksisin sadə faktlarıdır, lakin poetik inversiya sanki psixi enerjinin sıxılmasına səbəb olur ki, bu da sonradan yaradıcılıq üçün törəməyə təkan verir.

Bu təfəkkür hadisənin davamı, əlamətlərin kontekstdən asılılığı olaraq əsas və qeyri-əsasə bölünərək onların situasiyadan asılı olaraq birləşdirilməsi hadisəsi baş verir.

B.N.Qolovin [3, s.55] şüurda söz mənasının koqnitiv səviyyələrindən bəhs edərkən belə müəyyənləşdirmişdir ki, söz mənalari predmeti, predmetin şüurda obrazını (a) anlayışı, mənanı (b) və sözün obrazını (c) özündə ehtiva edir. Bu 3 səviyyə koqnitiv bloklarda dərk olunan şeyləri mücərrədləşdirmə səviyyəsinə görə fərqlənir və yaradıcı fəallıqda mədəniyyət məhsullarında əşyaların və sözlərin məntiqi sırası vasitəsi ilə ifadə olunur. Məsələn,

*Lalələr, qoymayın düzlər boş qala,
Buludlar, qoymayın göylər boşalsın.
Çiçəklər qoymayın bülbül lal ola,
Gözəllər, qoymayın şair qocalsın. [1, s.126]
Ulduzların tozunu da,
Lap günəşin özünü də,
Lap yağışın özünü də,
Yağış yuyur, gün qurudur... [2, s.93]*

Hər iki poetik lövhədə obrazların yaradılmasında birinci halda predmetlərin, ikinci halda isə sözün məntiqi hesabına obrazların yaranmasının şahidi oluruq.

Poetik lövhələrdə yaranmış obrazların anlanılmasında baş sözün tapılması anlama prosesinin analitik təbiəti ilə bağlıdır və onun tapılması akademik oxunun məqsədlərindən biridir.

Fikirləşmə prosesində təhlilə məruz qalan əşyaların əlamətlərinə emosional-təxəyyül münasibətləri nəticəsində yaranmış cümlələrdə siqmatik əlaqələrin ardıcılığı əşyalarla zəngin poetik lövhənin yaranmasına səbəb olduğu halda, ikinci şeir parçasında söz mənalalarının mücərrədləşmiş səviyyələri poetik lövhədə obrazın yaranmasına səbəb olmuşdur. Təfəkkürün mücərrədləşmə aktları siqnativ strukturlara görə obraz yarada bilmiş və şüurda mənalara münasibətlər fikrin anlamlararası münasibətlər səviyyəsində ifadəsinə səbəb olmuşdur. Hər iki poetik

lövhədə ifadə olunan fikrin I-IV səviyyələri anlamanın nəticəsindən asılı olaraq linqvistik ifadə forması alır.

Fikrin cümlələrdə ifadə olunma imkanları onun qiymətləndirilməsi cümlənin baş sözünü anlamasından asılıdır.

Cümlədə baş sözü digər sözlərdən ayırmaq, fərqləndirmək və onu anlamaq fikri proseslərdən analitik əməliyyatlarından asılıdır və poetik lövhələrdə baş sözlərin cümlədə psixoloji statusu bəzən ənənəvi söz sırasını pozur.

Psixoloji predikat yeninin təqdim edilməsi nöqteyi-nəzərdən fikri proseslərin nəticəsi olaraq anlama səviyyəsində cümlənin baş sözünün ifadəsi statusunu daşıyır.

“Üzündə qaradır xalın” kimi poetik lövhədə söz sırasının dəyişməsi emfatiklik (vurğulu kəmiyyət) anlamı asanlaşdıran fikri proseslərin nəticəsi vasitəsi ilə qrammatik predikativ psixoloji predikatla üst-üstə düşərək poetik lövhələrin emosionallığını artırır.

Üzə gözəllik verən qara (ağ üzda qara xal) deyimi fikri fəallığa dinamizm verməklə, yaradıcılığın daxili motivləşməsinə surətləndirməklə (emosionallıq kreativliyi artırır – A.Mirzəcəzadə) poetik lövhənin tamamlanmasına istiqamətlənmiş olur. Poetik lövhənin geniş semantik çalar qazanmasının az qala ierarxiyası ilə üzləşmiş olur. Ağ və qara rənglər qalereyası əksilik yaradaraq fikri fəallığın yüksəlməsinə səbəb olur (Ağ üz və qara xal). Lakin yaradıcı fəallığa təhrik bununla bitmir. Kollektiv şüursuzluq səviyyəsində psixi enerjini motivləşdirən keyfiyyət xarakteri daşıyan sifətdir. Z. Freyd hesab edirdi ki, şəxsiyyətin psixoloji strukturunda şəxsiyyətin başlıca psixoloji əlamətləri sifətlərin gücünə fəallaşır bu poetik lövhədən bəlli olduğu kimi (“Üzündə qaradır xalın”) sifət kateqoriyası qrammatik predikativlik funksiyası yerinə yetirməklə həm də psixoloji predikativ ifadə edir.

Gözəllik kateqoriyası ağ üzə qara simvolika ilə tamamlayıb və nəticə də tam gözəl kateqoriyası ağ və qaranın ahəngi nəticəsində yaranıb (ağ qaranın hesabına tamlanmış, bütövləşib). Birləşməz, təzad, əksilik, əks qütblər təfəkkürün təbii prinsipi olan binar oppozisiyaların, hafizədə əksilik assosiasiyalarının vasitəsi ilə insana ruhi rahatlıq verən və anlamanın estetik zövq səviyyəsində uyğun yaradıcılıq məhsulu verib.

Bu məsələni koqnitiv proseslərdə konseptləşmə səviyyələrinə uyğun təhlil etdikdə intellektual strukturların reallaşma potensialları ilə üzləşirik və ona görə də poetik lövhənin anlanılmasında sifətlərin təhlilini verməklə qrammatik predikatla, psixoloji predikatın üst-üstə düşdüyünün şahidi olur.

Poetik lövhədə ağ sifətinin linqvistik ifadəsi yoxdur, lakin intellektual davranış üçün ağ sifəti üzün semantik valenti kimi (ağ, qara üz) koqnitiv bloklada nəzərdə tutulduğundan kommunikativliyin niyyətindən xəbər verməklə əsas əlamətin ayrılmasını və anlama zamanı əsas əlamətlər arasında rabitələrin tapılmasını təmin edir, yəni ağa qara yaraşır, ağ qara fonda gözəl görsənir. Qara sözündəki rəng və əlamətin müvafiqliyi ayın görünən və görünməyən üzə kimi biri digərini tamamlamaqla poetikliyin emosionallığını artırır.

“Üzündə qaradır xalın” poetik lövhəsindən qaranın gözəllik əlaməti ayın görünməyən tərəfini, xalın qara rəng olması ilə ayın görünən tərəfidir, Qara sözünün mənasının anlama çevrilməsi yaradıcılıqdır, ona görə ki, anlamanın çox üzlülüyü bu mənələrdən birinin subyektiv reallaşması ilə poetik çalar qazanır. Qara xal anlam olaraq poetik lövhənin anlama predmetini təşkil edir. Poetik lövhədə qramma-

tik və psixoloji predikativ qaradır kimi linqvistik ifadələrlə sıralanması anlamının emosional nəticəsidir.

Qaradır – əlamət, keyfiyyət və icra funksiyası bildirməklə növbəti cümləni törətmək potensialına malikdir, ona görə ki, o sifət əsilli olmaqla qeyri-şüuri səviyyədə yaradıcılıq üçün arzu, həzz, sintementallıq mübtədallıq kimi keyfiyyətlərə malikdir və ilkin cümlənin baş sözü olmaqla kontekstual mənaya subyektiv münasibətin proseduru təşkil edir.

*Üzündə qaradır xalın,
Başında güllüdür yaylığın.*

Bu poetik misralar koqnitiv bloklarda mövcud olan gözəllik haqqında tezaurusun semantik çoxluğu ilə bağlıdır. Zahiri əlamətlərdə toplanmış əlamətlər (üzdə və yaylıqda) anlama prosesi vasitəsi ilə insani yaradıcılığa təhrik edən məftunluq və həzz kimi şəxsiyyətin psixoloji tipinin başlıca əlamətlərinin motivləşdirilməsi vasitəsi ilə gözəlliyi inikas etdirən sözlər vasitəsi ilə poetik lövhə yaradılır. Ağ üzdə qara xal və yaylıqda gülün birləşdirilməsi nəticəsində yaradılmış gözəllik haqqında zahiri linqvistik təsvirlər həmcinin etnopsixoloji mənbələrdən qidalanır.

Cümlənin qrammatik və psixoloji predikatlarının kəsişməsi həm də keyfiyyət və əlamətin kəsişməsidir və o istək və arzu kimi psixoloji əlamətlərin daşıyıcısı olmaqla sağlam düşüncəsinin məhsuludur və eyni zamanda istəkdən qidalandığı üçün təxəyyülün məntiqinə əsaslanır, lakin ağ üzdə qara xal həm də maddidir, cismidir və gözəllik estetik kateqoriyasının keyfiyyəti və şeyləridir.

Predikativlik isə emosional hərəkətlər sistemi olmaqla həm də qrammatiklikliyi özündə ehtiva edərək cümləni anlamının linqvistik və psixoloji səviyyələri baş sözün hesabına tamamlayır. Cümlədə baş sözün məna yaratma imkanları, əyani obrazlar sırası hesabına zənginləşdiyi və N sayda cümlə kombinasiyaları üçün mənzərə yarada bilir. N sayda cümlə yaradıcılığı baş sözün hesabına anlama vasitəsi ilə yaranmış məntiqinin gücünə, subyektiv potensialın gücünə artmağa başlayır. Beləliklə poetik lövhənin bütöv obrazı törənməkdə olan cümlələrin hesabına oriyentirləri görünməyə başlayır, baş sözün bütöv obrazının ayrı-ayrı mənaları bir koqnitiv mərhələdən digərinə keçərək gözəllik kateqoriyasını digər kateqoriyalardan fərqləndirir.

Hər cümlədə baş sözün hesabına yaranmış natamam obrazlar poetik lövhənin çoxluqlarına əsaslanaraq obraz bütövlüyü yaradır və nəticədə “qaradır xalın” bütöv obrazı tamamlanır. Bu koqnisianın hesabına aşağı və yuxarı obrazlar sırasının real məntiqinə əsaslanaraq anlamının hesabına obrazı tamamlanmasına səbəb olur. Növbəti cümlə olan “Başında güllüdür yaylığın” misrası üzdəki qara xal güllü yaylıqla assosiyasiya olunaraq gözəllik konseptinin subyektiv çalarını tamamlayır.

Arzu, istək, eşq, həvəs, qəm, kədər, sintementallıq, məftunluq kimi sifətlər psixi enerjini istiqamətləndirərək cümlə yaradıcılığında qrammatik anlamının təminatçısı olan sözü sıraya düzür, lakin qrammatik predikativliklə, psixoloji predikativliyin üst-üstə düşməsi baş sözün informativlik keyfiyyətindən asılı olur. Baş sözün qrammatik predikativi və psixoloji predikativi ehtiva etməsinə səbəb təfəkkürün hadisəyə subyektiv münasibəti ilə bağlıdır və siqnikativ strukturların aksentuasiyası ilə müşayət olunur ki, bu da bəzi hallarda dilə xas olan söz sırasının topologiyasına

zidd olur. Topologiyada yerdəyişmələr emosionallığın təhriki ilə baş verir ki, bu da öz növbəsində anlamada yaradıcılığa təkan verən linqvistik reallıqdır.

Ədəbiyyat

1. Arif H. Şeir deyilmi... B., 2009.
2. Rövşən R. Gedək biz olmayan yerə. B., 2006.
3. Головин В.Н. Введение в языкознании. М., 1983.
4. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. М., 2003.
5. Мирзаджанзаде А.Х. О пути в XXI век. Баку, 2004.

Summary

Psychology poetic peculiarities of understanding

Psychopoeetry is one of the modern approaches in psychology. The article aims to investigate the psycholinguistic peculiarities of perception and understanding of poems. The article deals with the poetic works and analysis of psychological peculiarities.

Резюме

Психопоетическое особенности понимание

Психопоетика один из современных направлений в психологии. В нем исследуется психолингвистические особенности восприятия и понимания стиха. В статье, опираясь на поэтическое произведение, анализируются психологические особенности порождения стиха в его соответствие с психологическими и грамматическими предикатами поэзии.

*Rəyçi: psix.f.d. C.Aliyev
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
19.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.01.2017

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА (ОБРАЗА) СТРАНЫ

Ключевые слова: образ, имидж, восприятие, этнический стереотип

Açar sözlər: obraz, imic, brend, etnik stereotip, stereotip

Keywords: perception, image, brand, stereotype

Имидж (образ) государства является неотъемлемой частью международных отношений, это внешний вид страны – та одежда, по которой встречают, составляют первое впечатление как о деловом партнере или политическом лице, формируют модель поведения во время коммуникации. Имидж (или образ) страны в первую очередь связан с восприятием ее представителями иностранной общественности. Международное определение имиджа территории, которое было дано Всемирной организацией по туризму, таково – это совокупность эмоциональных и рациональных представлений, вытекающих из сопоставления всех признаков страны, собственного опыта и слухов, влияющих на создание определенного образа [2,с.58]. Следовательно, имидж представляется субъективной оценкой ситуации в том или ином государстве, однако именно на восприятии, как правило, основывается отношение мирового сообщества к данной стране в целом и ее гражданам в частности. Из этого можно сделать вывод, что положительный или отрицательный образ является ведущей категорией в выборе характера отношений между странами.

Имидж страны – величина переменчивая, как любая внешняя оболочка, образ страны может корректироваться довольно быстро под влиянием текущих событий. Это отличает его от родственного понятия «репутация». Репутация страны – это фундамент международного авторитета страны, это фактическое отображение достоинств и недостатков государства, рассчитанное на долгосрочную перспективу. Кроме переменчивости, отличительной чертой имиджа страны является такая парадоксальная вещь: представление самих граждан о своей стране может абсолютно не совпадать с мнением международной общественности. Это происходит потому, что имидж страны существует в психике иностранной аудитории независимо от включенности ее субъектов в процесс восприятия, то есть не только само поведение граждан может оказывать влияние на формирование образа страны, но также действия власти, международная активность страны, деятельность СМИ и т.п. Отсюда следует, что имидж любой страны может быть неустойчивым, противоречивым и даже сугубо негативным. Здесь следует упомянуть другое смежное понятие – «бренд». Бренд страны характеризуется устойчивой положительной оценкой целевой аудитории (иностранцев элементов), должен вызывать их гордость и обладать притягательной силой. [1,с.25] В отличие от имиджа, он никогда не возникает самостоятельно – он создается целенаправленно субъектами страны с помощью рекламы, фирменного стиля и PR.

Как же происходит формирование имиджа страны? Можно выделить четыре основных фактора. Во-первых, это собственная информационная политика страны – это то, как она преподносит себя внешнему миру. Одним из наиболее успешных механизмов является проведение за рубежом показательных акций, посвященных культуре, истории или науке страны. Другой популярный способ продвижения имиджа страны – проведение крупных международных форумов и других событий мирового масштаба (например, Олимпийских игр, международных музыкальных конкурсов и т.п.). Внешняя информационная политика – второй фактор формирования имиджа страны. Здесь можно провести деление на положительную информацию, распространяемую союзными государствами, и негативные сведения и слухи, поддерживаемые конкурирующими и даже вражески настроенными государствами. Далее следует отметить неформальные государственные информационные потоки (все больше набирающие обороты в условиях глобализации отношений между неправительственными организациями). И, наконец, четвертый фактор – это собственная активность иностранной общественности, то есть интерес иностранных граждан к стране, которую они собираются посетить по работе или с туристическими целями. Итак, имидж государства складывается из множества различных аспектов, причем многие из них не поддаются какой-либо корректировке. Например, исторические факты о деятельности страны. Можно пытаться подать их с разных точек зрения, но сам факт тех или иных событий уже нельзя изменить. Кроме того, необходимо учитывать и то, что разные страны могут трактовать исторические факты в зависимости от собственной выгоды, что также невозможно каким-либо образом контролировать. Аналогичная ситуация и с преподнесением текущих событий. Одна страна не может даже пытаться контролировать средства массовой информации другой, а между тем события могут трактоваться абсолютно противоположно.

В основе имиджа любой страны лежит ее восприятие. А так как в данном случае восприятие носит сугубо субъективный характер, то нам приходится сталкиваться с проблемой стереотипов (этнических). В социальной психологии дается такое определение социальному стереотипу: «социальный стереотип – это стандартизированный, устойчивый, эмоционально насыщенный, ценностно-определенный образ, представление о социальном объекте. В таком смысле термин был введен в социальные науки У.Липманом. В его основе находится реальный психологический феномен генерализации, обобщения, схематизации данных своего и чужого опыта». [3, с.37] В свою очередь, понятие «этнические стереотипы» определяется как «относительно устойчивые представления о моральных, умственных, физических качествах, присущих представителям различных этнических общностей». Суть этнических стереотипов состоит в описании этноса. Это описание основано на психических чертах как самого объекта описания (то есть народа), так и целевой аудитории (то есть иностранного сообщества). Этностереотипы содержат в себе не только оценочные мнения о различных качествах отдельного народа, но также предписания к действию в отношении людей этой национальности. То есть этностереотип – это превращенная форма отноше-

ний между странами и народами, их «запись» в виде образов, модели общения. Как следствие, роль этностереотипов состоит в том, чтобы регулировать процессы международной коммуникации, такие как интеграция, сотрудничество, конфликты и т.п. Конечная цель формирования этностереотипов – создание имиджа страны. Важными свойствами этностереотипов являются: их эмоционально-оценочный характер, неточность, устойчивость (сохранение одних и тех же стереотипов у разных поколений людей внутри одного этноса), ригидность (трудность в изменении), избирательность восприятия информации и эмоциональная наполненность. Британский психолог А.Тэшфел определяющей чертой этностереотипов видит согласованность (или консенсус). По его мнению, социальными стереотипами можно считать лишь представления, разделяемые достаточно большим числом индивидов в пределах социальных общностей. Важной вехой на пути исследования этнических стереотипов является разделение их на самоописание народа – т.н. автостереотипы и представления извне, гетеростереотипы.

Автостереотипы – мнения, суждения, оценки, относимые к данной этнической общности ее представителями. Как правило, автостереотипы содержат комплекс позитивных оценок. Их целью является поддержание определенного положительного имиджа страны, продвижение самобытности народа, повышение международного авторитета и т.д. Кроме того, создание автостереотипов тесно связано с феноменом самоидентификации народа, а именно поиском и закреплением национальных особенностей, которые помогают сплотить народ, подобно обычаям и традициям, выполняя консолидирующую функцию. Интересен сам процесс составления автостереотипов – и с точки зрения выделения своих позитивных и негативных характеристик, и с точки зрения того, что именно оценивает в себе народ. Выделить эти представления довольно сложно – нужно проводить социальные опросы среди населения, подробно исследовать преподнесение национального характера в отечественной литературе, кинематографе и пр. Принципиально иная природа гетеростереотипов – это представления о стране, которые формируются за ее пределами и не ее гражданами, то есть не теми людьми, кто непосредственно знаком со страной, ее жизненным укладом, юридической практикой, межличностными отношениями внутри нации. Гетеростереотипы, как оценочные суждения о других народах, могут быть как положительными, так и отрицательными. По способу образования гетеростереотипы можно разделить на три вида. Первый тип основан на историческом облике страны, он наиболее объективен. Сюда должны входить представления иностранцев о культурном богатстве народа, историческом прошлом и его влиянии на современное положение в стране, а также работе политического механизма на внешнем и внутреннем уровнях. В отношениях коммуникативных и моральных качеств того или иного народа можно выделить два типа стереотипов-приписываемых качеств простых ассоциаций. Первое часто путают с предубеждениями и предрассудками, однако эти понятия связаны с усиленной эмоциональной оценкой объекта, которая, как правило, характерна для узкого круга лиц, что не подходит под само определение этностереотипа. Складывание стереотипов

отрицательной окраски обычно служит ответной реакцией на всплеск и последующее углубление негатива между народами.

Формирование имиджа любой страны происходит параллельно на двух уровнях: официальном и приватном. К «жестким» приемам моделирования образа страны можно отнести открытую пропаганду достижений, рекламу превосходства своего образа жизни. В случае с «мягким» моделированием, когда коммуникации базируются на естественном интересе людей, особенно образованных, к познанию чужой страны, ведущее значение приобретает приватный уровень.

В структуре имиджа страны выделяют:

- персональный имидж государственных лидеров и имидж публичной дипломатии

- политический имидж

- инвестиционная привлекательность

- имидж национальных товаров

- имидж отдельных сфер жизни страны: общественная, культурная и пр.

- туристический имидж

Е. Джанджугазова рассматривает имидж как индивидуальный комплекс ассоциативных представлений, ядро которого – базовое представление, соотносимое индивидом со страной. К основным элементам имиджа относятся географический, культурный, этнический и исторические компоненты. Географическая составляющая – это представления, связанные с локализацией страны и ее природно-климатическими особенностями. Культурная составляющая выступает как представления о совокупности материальных и духовных ценностей, созданных человеком в пределах данной территории. Историческая компонента включает представления, связанные с процессом развития и «исторической судьбой» геополитического образования. Этническая составляющая включает в себя представления о населении государства как об определенной общности, отличающейся от остальных.

Литература

1. Анишина Д. Основные элементы имиджа государства. Конференция Ломоноса, 2011
2. Гравер А. Образ, имидж и бренд страны: понятия и направления исследования. Философия, социология, политология. 3(19), 2012
3. Логвиненко А. Психология восприятия. М., 1987
4. Хасан Н. Образ России в арабском мире. Автореферат

Xülasə

Ölkən imicinin formalaşması xüsusiyyətləri

Məqalədə əsas anlayışlar (obraz, imic, brend) məzmunu açıqlanır, müəllif hər hansı bir ölkənin obrazının formalaşmasının əsas şərtlərini göstərib. Imicin strukturu və təkrib elementləri, həmçinin psixoloji, kulturoloji, sosioloji, nəzəri və marketinq yanaşmaların təsviri verilir.

Summary

Creation of a country's image

The whole volume of different investigations in the present subject area is classified. Fundamental notion (conception, Image, brand) are defined on the investigations of key methods. The author marks out psychological, culturological, marketing, theoretical, sociological investigation methods of country imagination. The article considers some issues connected with the creation of a country's image in the world community and presents an analysis of positive and negative roles of ethnic stereotypes of a nation.

*Rəyçi: psix.f.d. A.Bünyatova
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
17.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.11.2016

Гюльнара Ризаева
АУЯ

ПРОФЕССИОГРАММА УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА, РАБОТАЮЩЕГО С ОДАРЕННЫМИ ДЕТЬМИ

Ключевые слова: одаренные дети, личность учителя, педагогические ситуации, оригинальность мышления, продуктивность мышления, развитая память, лидерство

Acar sözlər: istedadlı usaqlar, müəllim şəxsiyyəti, pedaqoji situasiyalar, təfəkkürün fərqliliyi, inkişaf etmiş yaddas, liderçilik

Keywords: gifted children, personality of the teacher, pedagogical situations, thinking eccentricity, thinking productivity, developed memory, leadership skills

Одаренные дети - это дети, которые признаны образовательной системой превосходящими уровень интеллектуального развития других детей своего возраста. Эти дети, как правило, проявляют свои способности уже в раннем возрасте. Эти способности могут относиться к любым интеллектуальным сферам деятельности: математике, физике, музыке, энциклопедическим занятиям и так далее. Уже в раннем возрасте они могут поступить в институт, закончить его и защитить диссертацию, тогда как, их сверстники еще учатся в школе.

В Азербайджане, к вопросу одаренных детей обращались многие психологи. Но одними из значительных работ в области психологии, связанных с проблемой одаренных детей, является работы Абдюля Ализаде «*Muasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*», а также работы Аллахверди Еминова «*Sagirdlerde yaradıcı fantaziya tərbiyəsi*»

Личность учителя - ведущий фактор любого обучения, и ситуация с учителем, обучающего одаренных детей, не является исключением. С одаренным ребенком может работать только одаренный учитель, эрудированный, увлеченный и умеющий увлекать, открытый в общении. Психологически подготовленный профессионализм учителя иностранных языков, работающего с одаренными детьми, проявляется во взаимосвязанных характеристиках: глубокое знание психологических особенностей одаренных детей и возможных способов проявления одаренности, а также условий их развития; в качестве личности учителя; стиле его педагогической деятельности и характере его общения с учениками, родителями, окружающими людьми в рамках его ценностей и установок. Педагогические и психологические ситуации, которые возникают в работе с одаренными детьми, характеризуются открытостью, информационной изменчивостью, сложностью, динамичностью.

В работе «Одаренный ребенок в массовой школе» А. И Савенков анализирует интеллектуальные портреты одаренного ученика и его учителя по степени выраженности, и характеризует их следующими качествами в познавательной сфере: оригинальность мышления, гибкость мышления, продуктивность мышления, развитая память, высокая концентрация внимания, способность к анализу и синтезу.

В сфере личностного развития для них характерны увлеченность изучением иностранных языков, социальная автономность, ширина интересов,

лидерство, чувство юмора, соперничество.

Требования к знаниям, навыкам, умениям и личностным качествам учителя, которые нужны для работы в школе, отражаются всего профессиограмме.

Профессиограмма - это совершенная модель учителя, преподавателя, воспитателя, в которой представлены основные качества личности, которыми они должны обладать.

Н. В. Кузьмина предложила профессиограмму, которая является «паспортом» «включающим в себя совокупность (несколько идеализированных) личностных качеств, психологических и педагогических знаний и умений, необходимых учителю.

Условно профессиограмму учителя, работающего с одаренными детьми, можно разделить на 3 части: профессиональная готовность учителя работать с одаренными детьми, обусловленная структурой деятельности учителя; социально и профессионально обусловленные качества педагога: эмоционально - оценочное отношение к миру.

Н.В.Кузьмина выделила в структуре педагогической деятельности 4 взаимосвязанных компонента:

- конструктивный
- организаторский
- коммуникативный
- контрольно-оценочный (рефлексивный)

Данные компоненты определяют готовность к профессиональной деятельности учителя работать с одаренными детьми, и обусловлены следующими показателями:

- конструктивно - содержательный (отбор и композиция учебного материала, планирование своих действий и действий учащихся)
- конструктивно-материальный (проектирование учебно-материальной базы педагогического процесса)
- организаторский (выполнение действий, направленных на включение учащихся в различные виды деятельности, создание коллектива и организацию совместной деятельности)

Коммуникативный (установление педагогически целесообразных отношений педагога с воспитанниками, другими педагогами школы, представителями общественности, родителями)

- контрольно–оценочный (осуществление постоянной обратной связи)

Что касается социально и профессионально обусловленных качеств педагога, то они включают в себя:

- высокую гражданскую ответственность и социальную активность;
- любовь к детям, потребность и способность отдать им свое сердце;
- интеллектуальность, духовную культуру, желание и умение работать вместе с другими;
- высокий профессионализм, инновационный стиль научно – педагогического мышления, готовность к созданию новых ценностей и принятию творческих решений;
- потребность в постоянном самообразовании и готовность к нему;
- психическое здоровье, профессиональную работоспособность.

Эмоционально - оценочное отношение к миру учителя характеризуют:

-социально-профессиональная позиция педагога (ценностные ориентации, убеждения, взгляды), позволяющая выступать в качестве информатора, консультанта, друга и т. д., имеющая либо положительный, либо отрицательный эффект в зависимости от личности учителя,

-направленность личности учителя (интерес к профессии, педагогическое призвание),

-педагогический долг и ответственность,

-положительное эмоциональное отношение к детям, родителям, профессиональной деятельности в целом,

-убежденность, определяющая гуманистические позиции учителя, его стремление нести знания, чувство долга и ответственности, желание нести воспитанникам гуманитарную культуру.

Профессиограмма учителя иностранного языка содержит не только общее, что типично для педагогической профессии в целом, но и особенное, что характерно только для деятельности учителя иностранного языка. Она содержит характеристику основных педагогических функций учителя иностранного языка, его личностных качеств, общепедагогических и профессионально - методических компетенций, умений, обеспечивающих реализацию данных функций.

Учитель иностранных языков должен знать психолого - педагогические и методические основы процесса управления познавательной деятельности школьника и организационные основы работы в классе с углубленным изучением иностранных языков, владеть основными приемами и способами активизации познавательной деятельности учащихся.

Принимая во внимание сущность, специфику детской одаренности, а также исходя из перечисленных точек зрения на проблему профессиональной готовности и деятельности педагога, мы приходим к выводу, что готовность будущего учителя иностранных языков к работе с лингвистически одаренными детьми представляет собой сложное целостное личностно-деятельностное образование, включающее в себя потребность, способность и профессиональные умения создания оптимальных условий для развития потенциала лингвистически одаренных детей посредством организации специального психолого-педагогического и методического сопровождения ребенка, соответствующего его индивидуальным особенностям, возможностям и потребностям.

Представив общие основы умений, необходимых для студентов в учебной деятельности и будущей профессиональной деятельности учителя иностранных языков (как структурные компоненты педагогической деятельности), перейдем непосредственно к выделению умений, необходимых к работе с одаренными школьниками, которые рассматриваются как необходимое дополнение к описанным выше.

-учет успеваемости,

-знание и владение комплексом отечественных и зарубежных тестов одаренности, выявляющих не только наличие одаренности (ее видов), но и с большой долей достоверности показывающих ее уровень (например, тест Векслера; групповой тест когнитивных умений, тест когнитивных способ-

ностей Р.Трондайка и Е.Ханге; школьный тест умственного развития (ШТУР), разработанный под руководством К. М. Гуревича)

-владение другими диагностическими методами: включенное наблюдение, анкетирование, проведение рейтинга, собеседование (с ребенком, его родителями, другими учителями), изучение продуктов деятельности школьников,

-владение системой мониторинговых исследований одаренности, дающей возможность проследить тенденции и динамику развития или затухания одаренности, выяснив возможные препятствия или стимулы к ее развитию.

Процедура выявления одаренных детей представляет собой многофакторный анализ разных источников информации. Так, например, диагностический аппарат учителя иностранных языков обязательно должен затрагивать выявление креативности ребенка, наличия и степени сформированной творческих способностей, проявлений нестандартного мышления, неадаптивной активности, тесты достижения и др.

Обладая знаниями в области психологии, педагогики, методики обучения иностранным языком, учитель, тем не менее, может не реализовать их в практике работы, если у него отсутствуют необходимые умения и навыки по эффективному использованию основных способов и приемов активизации познавательной деятельности учащихся, актуализации знаний, умений и навыков одаренных школьников, полученных ими на уроках в обычной школе; организации самостоятельной учебной работы учащихся, их самоконтроля, организации работы, направленной на саморазвитие одаренного ребенка.

Таким образом, учитель иностранных языков, работающий в специализированных лингвистических классах с одаренными детьми должен знать:

-психолого-педагогические и методические основы процесса управления познавательной деятельностью школьников, его творческого саморазвития, методы и принципы педагогического исследования.

-содержание материала, изучаемого в лингвистических спец. классах,

-организационные основы работы в классе с углубленным изучением иностранных языков,

-основные приемы и способы активизации познавательной деятельности школьников,

-основные формы контроля, самоконтроля и взаимоконтроля знаний учащихся; возможности применения одаренными учащимися спец. класса полученных ими лингвистических знаний,

-в совершенстве знать психологию детей, того возраста с которыми работает

-знать специфику мышления, внимания, памяти, восприятия одаренных детей. А также уметь применять теоретические знания и умения на практике.

Литература

1. Əbdül Əlizadə "Muasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri" Bakı 2004, s.227-236
2. Allahverdi Eminov "Sagirdlərdə yaradıcı fantaziya tərbiyyəsi" Maarif . Bakı 1980 s.35-59, 59-76.

3. Лейтес Н.С. Возрастная одаренность индивидуальные различия. М. Издательство Московского психолого- социального института. 2008.
- 4.Савенков А. И. Одаренный ребенок в массовой школе. М. сентябрь 2001.
- 5.Кузьмина Н.В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся. Вопросы психологии. 1984. №1 с .24-29

Xülasə

Xarici dil müəlliminin istedadlı tələbələrlə işi ilə bağlı professoqramması

Bilirik ki, hər müəllim diplomu olan müəllimə, müəllim demək olmaz. Müəllim olmaq üçün gərək bu peşəni dərinləndirən sevəsən, ona bağlı olasan. Müəllimlik asan sənət deyil. Müəllim peşəsində çox çətinliklər olur. Çünki müəllim öz isində tam fərqli olan uşaqlarla işləyir. Həmçinin də istedadlı uşaqlarla işləməyin öz çətinlikləri var. Belə uşaqlarla işləyən müəllimin özündə istedadlı olmalıdır. Onda müəllim şəxsiyyəti, pedaqoji situasiyalara hazır olmaq, təfəkkür fərqliliyi, liderçilik xüsusiyyətləri inkişaf etmiş olmalıdır.

Summary

Professorgram of a teacher of foreign language his work with latented pupils

As we know, not everyone who has a degree can call himself a teacher. In order to become a teacher, you have to devote yourself and your life to this profession. Teachers face many obstacles and difficulties during their work, because they have to work with a spectrum of people, who differ from each other, in particular with gifted children. As to work efficiently with those children the teacher himself should be gifted too, which means to be ready to different pedagogical situations and to have developed leadership skills.

*Rəyçi: dos. A.Quliyev
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
17.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.11.2016

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYANIN ARTIRILMASI

Açar sözlər: motivasiya, tədris prosesi, təlim, maraq, ünsiyyət

Keywords: motivation, education process, training, interest, communication

Ключевые слова: мотивация, учебный процесс, обучение, интерес, коммуникация

Ali məktəblərdə xarici dil tədrisinin əsas məqsədi – tələbələrin gündəlik və professional həyatda istifadə üçün kommunikativ səriştənin əldə edilməsidir. Müasir həyatda xarici dil biliyi təkcə mədəni deyil, həmçinin iqtisadi zərurətdir.

Xarici dilin tədrisi və öyrənilməsi gündəlik və müntəzəm motivasiya edilmiş iş tələb edir. Tələbə xarici dilin öyrənmə səbəbini və konkret məqsədini aydın bilməlidir. Tədris prosesinin effektivliyi tələbələrin motivasiya səviyyəsindən birbaşa asılıdır.

"Motivasiya" terminindən ilk dəfə olaraq, alman filosofu A.Şopenqauer "Kifayət qədər səbəbin dörd prinsipi" (1900-1910) adlı məqaləsində istifadə etmişdir. Motivasiya – hər hansı bir fəaliyyətə təhrik edən vasitədir. Fəal dərstdə motivasiya dərslərin vacib komponentidir – təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və tələbələrin idrak fəallığına təkan verən prosesdir.

Motivasiyasız təlim işini planlaşdırmaq mümkün deyil. Müşahidələr göstərir ki, nəzəri olaraq motivasiyanın yaradılması yolları haqqında nəzəri şərtlərin metodik ədəbiyyatlarda verilməsinə baxmayaraq, bu sahədə müəyyən çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Müəllim motivasiyanı məqsədyönlü yarada bilməyəndə tələbələrin düşünməyə yönəltmə istiqaməti hədəfə dəymir.

Müasir psixoloqlar və müəllimlər bir məsələdə eyni fikir tərəfdarlarıdır: fəaliyyətin və onun nəticəsinin keyfiyyəti, ilk növbədə, motivasiyadan asılıdır. Məhz motivasiya, məqsədə nail olmaq üçün vasitə və üsullar seçimini müəyyən edən, məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsidir.

Cəmiyyətimizdə belə bir təəssürat yaranır ki, alman dilini öyrənməyə ehtiyac yoxdur. Bu səbəbdən də alman dilinin tədrisi zamanı həmişə motivasiya olmalıdır.

Buna görə də motivasiya insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində: istər əmək, istərsə də ünsiyyət və ya dərk etmə prosesində "işəalma mexanizm"i hesab edilir. Müsbət nəticə əldə edilməzsə, motivasiya aşağı düşür, bu da fəaliyyətin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərmiş olur [1].

Qeyri-dil ali məktəblərdə xarici dilin öyrənilməsində motivasiya problemi özünü daha kəskin surətdə göstərir. Son illərdə, xarici dilin tədrisinin keyfiyyətinə daha çox diqqət yetirilir.

Motivasiya olmadıqda, xarici dilin öyrənilməsinə olan maraq da xeyli dərəcədə azalır. Bu səbəbdən, xarici dil dərslərində tələbələrə gələcək təhsilin davam etdirilməsində (məsələn, aspiranturada), eləcə də gələcək peşə fəaliyyətində (məsələn, xaricə konfranslara səfərlər zamanı) xarici dildən istifadə oluna biləcəyini

müntəzəm olaraq vurğulamaq lazımdır. Buradan da aydın məlum olur ki, maraq və motivasiya keyfiyyətli tədrisin ən mühüm şərtləridir.

Ali məktəblərə daxil olan tələbələrin alman dili üzrə bilik səviyyələri və onun öyrənilməsi istiqamətində münasibəti müxtəlif olur. Onların əksəriyyəti alman dilinin onların gələcək peşə fəaliyyətində lazım olmayacağını düşünür. Məhz bu səbəbdən, belə tələbələr üçün motivasiyanın artırılmasına daha çox ehtiyac duyulur. Onları alman dilinin öyrənilməsinin vacibliyinə inandırmaq lazımdır.

Qeyri-dil ali məktəblərində dil tədrisinin mürəkkəbliyi, tələbələrin öz əsas profil fənləri ilə daha çox yüklənməsi ilə izah olunur və xarici dil ikinci dərəcəli fənn kimi qəbul edilir, hətta bəzi tələbələr üçün isə tam lüzumsuz hesab edilir, bu səbəbdən də alman dilinin öyrənilməsinə maraq oymatmaq çox vacibdir.

Bir qayda olaraq, xarici dil tədrisinin əvvəlində, motivasiya çox yüksək olur, lakin tələbələr bir çox problemlər ilə üzləşdiyi zaman, motivasiya azalır və ya tamamilə yox olur. Bu vəziyyətdə müəllimin məqsədi - buna təsir etmək, bütün motivasiya vasitələrindən istifadə etməkdən ibarətdir.

Təlimdə motivasiyanın yaradılması pedaqoji prosesin keyfiyyətini yüksəldən başlıca psixoloji amillərlə bağlı olub, müəllimin yaradıcılıq imkanlarından çox asılıdır.

Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedicə qüvvədir. Motivasiya qismində ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı fəal dərstdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və şagirdlərin idrak fəallığını artıran amil kimi çıxış edir [2].

Müəllim dərslə hazırlaşarkən fikirləşməlidir ki, hansı üç üsullardan, təchizatlarından istifadə edəcək. İş üsullarını elə seçməlidir ki, bunlar şagirdlərin idrak marağını artırsın, onları motivasiyaya sövq etsin, düşündürsün. Ən əsası isə bu iş üsulları şagirdləri yeni axtarışlara aparsın, onlarda tədqiqatçılıq meyillərini gücləndirsin və yeni biliklər əldə etməyə kömək etsin.

Bütün təlim prosesi elə təşkil edilməlidir ki, hər bir tələbə ünsiyyətdən zövq almış olsun.

Alman dilinin tədrisi zamanı elə şərait yaradılmalıdır ki, tələbələr özlərini rahat hiss etsinlər və öz bacarıqlarına əmin ola bilsinlər. Əgər özünə inam varsa, o zaman dilin öyrənilməsi üçün motivasiya artır. Bu halda, tələbələrin marağını və fəallığını artırmaq üçün müxtəlif metodlardan (layihələr, rol oyunları və s.), müxtəlif təşviqlərdən, həvəsləndirmə üsullarından istifadə etmək lazımdır. Motivasiyanın artırılması məqsədilə, dərslərdə tələbələri müstəqil işə cəlb etmək olar.

Tələbələrin passiv və biganə müşahidəçi olmaması üçün, onlara öz fəaliyyətini göstərmək imkanı vermək lazımdır. O, öz fəaliyyətini dərk etməli, nəticələrini görməli, səhvlərini təhlil etməlidir. Qrupda olan tələbənin bilik səviyyələrinin müxtəlif olduğunu nəzərə alaraq, hər bir tələbə üçün fərdi tapşırıq formalaşdırmaq lazımdır. Əgər tələbə öz işinin nəticələrindən razı qalarsa, təhsilin keyfiyyəti və müvafiq olaraq, dilin öyrənilməsi istiqamətində motivasiya da artmış olur [3].

Alman dilinin öyrənilməsi zamanı bütün interaktiv metodlardan və təhsil formalarından tam şəkildə istifadə etmək lazımdır. Məsələn, tələbələri xarici dil konfranslarında, yarışlarda fəal iştirak etməyə cəlb etmək və s.

“İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə

çevirir, dərstdə, məşğələdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərə çarpan dərəcədə gücləndirir.

Elə bir müasir dərslər modeli olmasın ki, orada bu iş üsullarından istifadə edilməsin. Çünki bu təlim üsulları dərstdə şagirdlərin idrak marağını gücləndirir, onları yeni axtarırlara sövq edir. “Burada müəllimin istiqaməti ilə şagirdin sərbəst araşdırmaq, öyrənmək fəaliyyəti nəzərdə tutulur”.

Video materialların nümayişinin də böyük əhəmiyyəti var. Videofilmlər tələbələrə emosional təsir göstərir, diqqət və yaddaşını inkişaf etdirir. Videofilmin nümayişi zamanı hətta ən passiv tələbələr də iş prosesinə cəlbədxil olur.

Tədris prosesinə videofilmlərin daxil edilməsi tələbələrin kommunikativ səriştələrinin uğurlu inkişafına da təkan verir.

Atalar sözləri ilə zəngin olan alman dili dərslərində müxtəlif atalar sözləri və məsəllər olan tapşırıqlardan da istifadə etmək olar. Məsələn: *Gesunder Mann, reicher Mann - Sağlamlıq – var-dövlətdən qiymətlidir; Sağlamlığı pulla almaq olmaz; Der Tod hat noch keinen vergessen - Ölümdən qaçmaq olmaz; Den Freund erkennt man in der Not – Dostlar dar gündə tanınır; Schmiede das Eisen solange es glüht – Dəmiri isti-isti döyərlər və s.* Atalar sözlərindən istifadə etmək danışanın nitqini daha ifadəli edir, əxlaqi xarakter daşıyır, bir qayda olaraq, yadda asan qalır. Atalar sözlərindən fərqli olaraq, danışan məsəlləri öz sözləri ilə də ifadə edə bilər.

Tələbələrin müstəqil işinə də mühüm yer ayrılmalıdır. Müstəqil iş zamanı lazımi materiallar axtarılır, təhlil olunur, məruzələr və təqdimatlar hazırlanır. Bu zaman, tələbələrin idrak fəaliyyəti, ümumi bilik səviyyəsi artır.

Alman dilinin öyrənilməsi istiqamətində tələbələrin marağını artırmaq üçün onlar, bütövlükdə, nəyi bilməlidirlər? Birincisi, alman dili - Avropada ən çox danışılan dildir. Alman dilində danışanlar, 100 milyondan çox avropalılar ilə asanlıqla onların doğma dilində, alman dilində ünsiyyət qura bilərlər, çünki alman dilində təkcə Almaniyada deyil, həmçinin Avstriya, İsveçrə, Lüksemburq, Lixtenşteyndə də danışılır. Dünyanın ilk kitabı alman dilində nəşr edilmişdir. Alman dilinin daşıyıcılarının sayı 105 milyon nəfərdən çoxdur və 80 milyona yaxın insanlar isə alman dilində xarici dil kimi danışılır. Alman dilində danışan hər bir kəs Almaniyanın tarixi, onun mədəniyyəti ilə yaxından tanış ola bilər, belə ki, alman dili - Höte, , Mosart, Bax və Bethoven dilidir. Müvafiq motivasiya olmadıqda, alman dilinə sərbəst mükəmməl yiyələnmək uzun illər ala bilər.

Motivasiyanın alman dilinin tədrisi və öyrənilməsində aparıcı rolunu qəbul edərək, müəllimlər mövcud təhsil müəssisəsi şəraitində onun formalaşmasının üsul və yollarını aydın təsəvvür etməlidirlər [4].

Ədəbiyyat

1. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И.А. Зимняя. - М. Просвещение, 1991- с. 23-36.
2. Мамарасулов У.Г. Мотивация – ключ к успеху в процессе обучения иностранному языку (на примере немецкого языка) // Молодой ученый. - 2012. - №4. - С. 432-434.
3. Гребенок Л.Д. Способы повышения мотивации у студентов к изучению немецкого языка / Гребенок Л.Д. // Актуальные вопросы обучения иностранным языкам в вузах неязыкового профиля: сборник материалов Международной научно-

практической конференции, 22 ноября 2013 г., /ред. Б.М.Хрусталеv и др. – [Минск]: БНТУ, 2014, с.70-73.

4. Васильева М.М. Условия формирования мотивации при изучении иностранного языка. – М.: Педагогика, 1988.

Summary

Motivation in the process of German language study in high educational institutions

The article is devoted to the problem of students' motivation in the process of German language study. The author considers some aspects of effective teaching methods.

Interest and aspiration for learning foreign language is the main motive force of cognitive activity of the students.

Резюме

Повышение мотивации обучения немецкому языку в высших учебных заведениях

Статья посвящена вопросу повышения мотивации обучения немецкому языку в неязыковом вузе. Автор рассматривает также некоторые приемы и методы для эффективного обучения студентов.

Интерес и стремление к изучению иностранного языка - это главная движущая сила познавательной деятельности студентов.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. L.Əhmədova
ADBTA-nın "Sosial elmlər" kafedrasının
23.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.01.2017

Джамиля Гулиева
БГУ

E-mail: camila1342009@hotmail.com

МЕТОДОЛОГИЯ ИЗУЧЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ АСПЕКТОВ СОЦИАЛЬНО-АНОРМАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Ключевые слова: *анормальное поведение, социально-анормальное поведение, метасистемный подход, гендер, смысл*

Açar sözlər: *anormal davranış, sosial anormal davranış, metasistem yanaşma, gender, məna*

Keywords: *abnormal behavior, social abnormal behavior, metasistem approach, gender, meaning*

Любое моделирование социально-коррекционной работы должно опираться на эффективный методологический каркас предварительных исследований по проблеме. Применительно к вопросам коррекции и диагностике подростков с социально-анормальным поведением это означает, что упреждающий этап моделирования экспериментально-исследовательская работа должна носить комплексную структуру, в связи с чем, необходимо разместить репрезентативное дескриптивное поле исследования социальной аномальности как проявления гендерной и ментальной специфики субъекта. Это позволит создать методически сбалансированную и эффективную модель коррекционной работы с подростками на основе системного учета их личностных особенностей.

Отметим, что социально-анормальное поведение объединяет в своей репрезентации достаточно полимодальный спектр проявлений личности, это и: опыт жизни, и ментальные процессы, и субъективное жизненное благополучие, и личностные диспозиции, а также врожденные психофизиологические, индивидуально-типологические и в том числе половые признаки одновременно. Данные структурные образования в контексте метасистемного подхода, представляя социально-анормальное поведение как интегральную характеристику личности, могут рассматриваться одновременно и как ее внутренние управляемые, и как внешне управляющие уровни.

В этой связи, отметим, что психологический конструкт «социально-анормальное поведение» относится к конструктам метасистемного уровня организации, вследствие чего наиболее целесообразно в качестве общенаучного основания его прикладной разработки использовать метасистемно-динамический подход В.Турчина [1]. Метасистемно-динамический подход, с одной стороны, является закономерным развитием старых методологических (позитивизм и феноменология) представлений в постнеклассическом периоде развития психологии, а с другой стороны, иллюстрирует синергетическую парадигму современного психологического знания, что позволяет расширить коррекционные возможности практикующих психологов при работе с проблемной категорией учащихся на основе комплексного учета из ментальных и гендерных характеристик.

Философский словарь дает следующее определение синергетичности: синергия (от греч. *synergeia* - сотрудничество, содружество) и означает это понятие совместное действие [2]. В этой связи нетрудно заметить, что ключевым семантическим маркером понятия синергетики является ориентация на синтез и объединение концепций, позиций, взглядов. Применительно к метасистемно-динамическому подходу это означает, что существовавшие в науке феноменологический и позитивистский подходы должны быть объединены, поскольку призваны описать личность системно.

Однако, опыт методологической интеграции показывает [3], что простая механическая интеграция этих подходов не может привести к созданию дееспособной научной методологии, при помощи которой можно было бы разрабатывать сложно организованные в структурно-функциональном отношении метасистемные конструкты к которым, например, в частности, относится конструкт социально-анормальное поведение личности в контексте его гендерной специфики репрезентации [4;5;6].

Это обусловлено тем, что являясь порождением высших иерархических уровней личностной структуры, как целостной биосоциальной самодетерминирующейся метасистемы, составляющие конструкт психические феномены (ментальные репрезентации, жизненный выбор, поступок, трансформации ценностно-смысловой сферы личности, субъективное отношение к себе и другим, к миру предметных вещей и социальных явлений, образ мира, образ Я, Я-концепция, самооценка, социальная идентичность, культурная идентификация личности и т.п.), относятся как к субъективно-личностному, так и над личностному уровням проявления человека.

Поэтому, социально-анормальное поведение многофакторно детерминировано (имеется ввиду биологическая, социокультурная и психическая его детерминация), имеет комплексную структуру, вследствие чего, обязательно должно быть представлено в контексте единства фундаментальной психологической триады, системно обуславливающей структуру любого психического явления: «эмоции-когниции-поведение».

В контексте метасистемно-динамического подхода, гендерные аспекты социально-анормального поведения целесообразно рассматривать как набор гендерных характеристик, обслуживающих социально неконструктивные поведенческие паттерны, которые рассматриваются и как форма объективация управляемых личностных структурных образований (ценностно-смысловая и мотивационно-потребностная сфера личности подростка, его Я-концепция как самооценка, образ Я, потенциальные поведенческие реакции), и как управляющие поведением личности структурные новообразования, которые закрепляясь в поведенческом репертуаре личности в последствии автоматизируются [1].

Применение метасистемно-динамического подхода к трактовке социально-анормального поведения позволяет инсталлировать в процедуру исследования несколько главных теоретических принципов понимания предмета исследования, принятых в рамках современной *синергетической* парадигмы, а именно: во-первых – любое психологическое явление может быть изучено только в контексте своего развития (т.е. естественной дина-

мики), что позволяет понять его движущие психологические силы и возрастные закономерности.

Во-вторых, метасистемно-динамический подход позволяет установить внутрискруктурные связи изучаемого феномена с другими личностными структурными образованиями (Я-концепция, самооценка, ценностно-смысловая система, потребности, интересы, социальный опыт), что дает возможность понять причины формирования и выделить в контексте этого пути коррекционного психологического воздействия на гендер как характерный признак социально-культурного статуса личности с социально-анормальным поведением.

И, в-третьих, метасистемно-динамический подход позволяет в самой структуре исследования органично объединить экспериментально-позитивистские (уровень диагностической измерительной методики с точной цифровой фиксацией данных) и гуманитарные механизмы исследования (дескриптивные и дискурсивные описательные процедуры при работе с нецифровым форматом данных).

Отметим, что метасистемно-динамический подход позволяет постулировать целостность и регулируемость социально-анормального поведения как интегральной характеристики описания личности. В этом смысле поведение рассматривается как функция самосознания личности, вследствие чего изучается в контексте регулирующих поведение структурных компонентов самосознания (ценности, смыслы, социально-культурные гендерные стереотипы), которые оформляют систему жизненных представлений личности подростка о себе, своей полоролевой и социальной идентичностях. Используя смысл как центральный дескриптор и единицу анализа гендерных особенностей социально-анормального поведения, представляется, что тем самым, удастся интегрально представить исследуемый предмет в контексте единства его когнитивных, эмоциональных и поведенческих характеристик.

Поскольку теоретическая разработка гендерных аспектов социально-анормального поведения выходит за рамки методологического монизма существующих в психологии классических исследовательских программ [6], представляется, что основным интегральным компонентом анализа гендерных особенностей социальной анормальности выступает системная структурная единица анализа - смысл. Основным диагностическим показателем социально-анормального поведения будет выступать неуспешная Я-концепция личности подростка, а именно: нарушение целостности и гармоничности Я-концепции, что применительно к сопоставлению с гендерными особенностями поведения позволит получить отличительные признаки описания гендерной специфики социально – анормального поведения.

В этом случае к системным регистрируемым переменным при изучении гендерных особенностей социально-анормального поведения, составляющих дескриптивное поле исследования, мы относим:

1. Ценности и смыслы как структурные компоненты самосознания личности;

2. Я-концепцию как систему субъективных представлений личности о себе как о носителе определенного пола, гендерных особенностей, социокультурного опыта, отношения к социальным нормам;

3. Конфликтную самооценку, незавершенный, негармоничный, противоречивый Образ Я как индикаторы статуса социальной аномальности;

4. Несформированные/незавершенные социальную и полоролевою идентичность, как системы противоречивых представлений о себе в контексте своей социальной роли, как о носителе определенного пола (гендерные подвижки, гиперролевое социальное поведение т.п.).

5. Конфликтные межличностные отношения, их непродуктивность, поверхностность, агрессивное поведение;

6. Неспособность к перспективному смыслообразованию и осуществлению пролонгированной временной регуляции своей жизнедеятельности.

Выделенные дескрипторы также могут рассматриваться как структурно-целевые направления психолого-педагогических гендерных коррекционных программ при работе с социально аномальными подростками.

Литература

1. Турчин В.Ф. Феномен науки: Кибернетический подход к эволюции / В.Ф.Турчин. – М.: Прогресс, 2000. – 239 с
2. Философский энциклопедический словарь.- М.: ИНФРА-М, 2007. – 576 с., с.414.
3. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / Отв. ред.А.Л.Журавлев, А.В.Юревич. - М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. - 528 с.
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии /Б.Ф.Ломов. – М.: Наука, 1984. - с.15-25.
5. Поддьяков А.Н. Решение комплексных проблем в неклассической парадигме // Теория и методология психологии: Постнее-классическая перспектива / А.Н.Поддьяков. – М.:Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С.136-156
6. Журавлев А.Л. Особенности междисциплинарных исследований в современной психологии // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / А.Л.Журавлев. - М.:Изд-во «Институт психологи РАН», 2007. – С.15-32.

Xülasə

Sosial-anormal davranışın gender aspektlərinin öyrənilməsinin metodologiyası

Məqalədə sosial anormallığın tədqiqinin kompleks strukturunu subyektiv gender və mental spesifikasi təzahürü kimi əhatə etməlidir. Bu şəxsi xüsusiyyətlərin sistemli hesabatı əsasında yeniyetmələrlə korreksiya işinin metodoloji balanslaşdırılmış və effektiv modelini yaratmağa imkan verəcək.

Qeyd edək ki, metasistemli-dinamik yanaşma sosial-anormal davranışın bütövlüyü və təkrarlığı şəxsiyyətin təsvirinin inteqral xarakteristikası kimi postulatı üçün imkan yaradır. Bu mənada davranış şəxsiyyətin özünüdərk funksiyası kimi nəzərdən keçirilir və bunun nəticəsində yeniyetmənin özü, cinsi rolu və sosial identikliyi ilə bağlı həyatı təsəvvürləri formalaşdıran davranışı nizamlayan özünüdərkin struktur komponentləri (dəyərlər, mənalər, sosial-mədəni gender stereotipləri) kontekstində tədqiq edilir.

Summary

The methodology of the study of gender aspects of social and abnormal behaviour

The article should contain a comprehensive structure of the study of social abnormalities as a manifestation of gender and mental specifics of the subject. This will create a methodically balanced and efficient model of correctional work with adolescents based on the system regardless of their personal characteristics.

It is worth to note that the metasystem-dynamic approach allows postulating the integrity and controllability of social and abnormal behaviour as an integral characteristic descriptions of the individual. In this sense, the behaviour is seen as a function of self-consciousness, so that is studied in the context of regulating the behaviour of the structural components of consciousness (values, meanings, social and cultural gender stereotypes), which draw up the vital system of representations of the adolescent's personality about yourself, your gender role and social identity.

*Rəyçi: psix.f.d. R.Cavadov
BDU-nun Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının
29.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.12.2016

Elmira Yusifova

ADU

E-mail: Elmi.haciyeva79@mail.ru

MÜASİR İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: *sfera, bazar rəqabəti, rəqabətqabiliyyətlilik, rəqabətqabiliyyətlilik göstəricisi, xalq təsərrüfatı, iqtisadi tənzimləmə, iqtisadi resurslar*

Keywords: *sphere, market competition, competitiveness, indicator of competitiveness, national economy, economic regulation, economic resource*

Ключевые слова: *сфера, рыночная конкуренция, конкурентоспособность, показатель, конкурентоспособность, народная хозяйства, экономическое регулирование, экономические ресурсы*

Müasir qloballaşan dünyada insanların böyük əksəriyyəti müxtəlif məqsədlər üçün kompüter və müasir innovativ texnologiyalardan geniş istifadə edirlər. Xüsusən gənc nəsil üçün kompüterdən istifadə onun gündəlik fəaliyyətinin adi həyat tərzinə çevrilib. Kompüterlərin təhsil sahəsinə inteqrasiyası da bu tendensiyaları əks etdirir. Kompüterlərin təhsil sahəsində uğurlu tətbiqi yalnız onların əldə edilməsindən deyil, eyni zamanda istifadəçilərin onlarla nə dərəcədə tanış olmalarından asılıdır. Müasir dövrdə İKT-nin inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur. Bu texnologiyaların sürətli inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Azərbaycan Respublikasında da informasiya cəmiyyətinin qurulması və kompüterləşmə sahəsində ciddi, uğurlu addımlar atılıb. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ümdə vəzifələrdən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir. İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan və təndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir. Məhz bu səbəbdən son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olub. Bunun üçün son illər dövlət tərəfindən təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu müstəvidə icra olunan fəaliyyətlər təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərindən biri hesab edilən təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəlib. Təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmasının bu sistemin inkişafında prioritet istiqamətlərdən biridir [1]. Hazırda Respublikamızda bütün sahələrdə, xüsusilə də təhsil sistemində mütəxəssislərin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ilə işləmək və onlardan düzgün istifadə etmək bacarığına çox böyük önəm verilir. İKT biliyinə mükəmməl yiyələnməyin ən yaxşı yolu isə, təbii ki, orta məktəbdən başladığı üçün bu sahədə həyata keçirilən siyasətin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Məlum olduğu kimi, müasir ali təhsilin müxtəlif istiqamətləri var: ali iqtisadi təhsil, ali texniki təhsil, ali tibbi təhsil, ali aqrar təhsil, ali

hüquqi təhsil, ali pedaqoji təhsil və s. Bu təhsil istiqamətlərinin ümumi cəhətləri olduğu kimi, xeyli fərqli, spesifik cəhətləri də var. Müasir informasiya cəmiyyətində tələbə lazımi məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqə formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə yiyələnəlməlidir. Müəllimin əsas funksiyası tələbələrə öyrənməyi öyrətməkdir. Bunun üçün müəllim özü daima inkişafda olmalıdır. «Elmi biliklərin həcmi bu gün sürətlə artır, təhsilin məzmunu fasiləsiz təkmilləşir, yaranan yeni biliklər davamlı olaraq universitet proqramlarına daxil edilir [1]. Lakin universitetdə tədris materialının öyrənilməsinə ayrılmış vaxt məhduddur. Belə vəziyyət tədris prosesində müasir texnologiyalardan, innovativ təhsil metodlarından vəziyyət dəyişmişdir. İndi müəllim informasiya mənbələri ilə tələbə arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir. O, tələbəyə müxtəlif təyinatlı informasiya mənbələri ilə səmərəli iş metodlarını, informasiya proseslərini öyrətməlidir. Bütün bu xüsusiyyətlər ali təhsilin, o cümlədən pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyasını təkmilləşdirməyi tələb edir. Müasir pedaqoji təhsilin məqsədi informasiya cəmiyyətinin, innovasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun yeni formatlı müəllim kadrları hazırlamaqdır. Pedaqoji təhsilin İKT əsasında innovativ inkişaf layihələrinin hazırlanması və icrası zəruri maliyyə dəstəyi olmasa mümkünsüzdür. Bu, müasir tələblərə cavab verən müəllim kadrlarının hazırlanması üçün zəruridir. Məlum olduğu kimi, bu təhsil pillələrinin hər birinin inkişafı üçün xüsusi dövlət proqramları təsdiq edilib, icrasına maliyyə vəsaiti ayrılıb. Bu inkişaf proqramların mühüm tərkib hissəsi təhsilin informatlaşmasına xidmət edir. Milli təhsilin informatlaşması prosesinin strateji-konseptual, elmi-metodiki, resurs, kadr təminatı problemlərinin həllində pedaqoji institutların potensialını yüksəltməklə bu sahədəki problemləri həll etmək olar. Respublikada humanitar elmlər üzrə olan alimlərin böyük qismi ali təhsil müəssisələrində çalışır. Bu alimlərin elmi tədqiqat işlərini təhsilin informatlaşmasının pedaqoji, psixoloji və metodik təminatı problemlərinin həllinə yönəltmək lazımdır. Bu problemlər tələbələrin, magistrlərin, doktorantların tədqiqat obyektı olmalıdır. Artıq klassik pedaqogikadan elektron pedaqogikaya, real pedaqogikadan virtual pedaqogikaya keçidin, kağız üzərində olan dərslük və testlərdən elektron dərslük və testlərə keçidin pedaqoji problemlərini tədqiq etmək vaxtıdır. Bu prosesdə təcrübəli pedaqoqlarla gənc tədqiqatçıların birgə fəaliyyətinə, elmi əməkdaşlığa innovasiyaların sintezinə ehtiyac var.

Gələcəkdə bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün bu gün pedaqoji universitetlərə ciddi investisiya qoyulmalı, islahatlar aparılmalı, yeni strukturlar, beynəlxalq əlaqələr yaradılmalı, bu sahədə olan zəngin beynəlxalq təcrübə (heç olmasa MDB və Türkiyə səviyyəsində) təhlil edilərək öyrənilməlidir», bu sahə üzrə mütəxəssis Aydın Əhmədov bildirib. Digər mühüm problem təhsilin informatlaşması üzrə müasir kadr hazırlığı məsələsidir. Təhsilin informatlaşması kimi yüksək texnoloji və elmtutumlu problemin həlli, ilk növbədə, kadr təminatından asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin informatlaşması prioritet məsələ kimi qiymətləndirilir, təhsil sisteminin gələcəyi onun informatlaşma səviyyəsindən asılıdır. Artıq 25 ildir ki, bir çox ölkələrdə təhsilin informatlaşması üzrə müxtəlif səviyyələrdə ixtisaslı kadr hazırlığı həyata keçirilir. Bakalavr, magistr, əlavə təhsil, aspirantura, doktorantura pillələrində fasiləsiz olaraq təhsilin informatlaşması üzrə kadrlar hazırlanır. Bizim respublikada da bu istiqamətdə universitetlərdə "Təhsilin

informatlaşması" ixtisası üzrə sistemli şəkildə kadr hazırlanmasına ehtiyac var. Artıq bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür. Ali təhsil müəssisələrində informatika müəllimləri hazırlanmasının da xeyli problemləri var. İnformatika müəllimlərinin hazırlığı üzrə təhsil standartlarının daim təkmilləşdirilməsi, tədris-metodik və proqram-texniki təminat problemlərinin həlli aktualdır.

Ali təhsil müəssisələrində informatika kafedralarında çalışan müəllimlərin sistematik ixtisasartırma kurslarına cəlb edilməsi zəruridir. Çünki bu sahənin inkişaf tempi çox yüksəkdir. Bu işdə yerli İT şirkətlərinin, Rusiya və Türkiyənin distant İT kurslarının, beynəlxalq İT akademiyaalarının imkanlarından istifadə etmək olar. Cəmiyyətin, təhsil sisteminin inkişafında pedaqoji təhsilin əhəmiyyəti və məsuliyyəti böyükdür, problemlər də gördüyümüz kimi az deyil. Bu problemlər əsasən keçid dövrünün çətinlikləri, texnologiyaların sürətlə dəyişməsi və insan amilinə bağlıdır. Ali təhsil məktəblərimizi gələcəkdə daha keyfiyyətli müəllim kadrları ilə təmin edə bilərik, nəticədə elm-təhsil səviyyəimiz daha da yüksələr. İnformasiya və innovasiyalar cəmiyyətində bu, çox mühümdür [2].

Müasir dünyanın əksər ölkələrinin təhsil sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi xeyli yeniliklərə yol açsa da, ölkələr ali məktəblərin informasiyalaşdırılmasında həlli çətin problemlərlə qarşılaşmaqda davam edirlər [3].

Müasir texnologiyaların təhsil sahəsində tətbiqi məsələləri

İKT sahəsi Azərbaycan Respublikasında son illər ən dinamik və inkişaf edən sahə hesab olunur. Məsələn, ÜDM-in strukturunda İKT sahəsinin payı 2013-cü ildə 1,8 faiz təşkil etmişdir. 2014-cü il aprelin ikisində ölkə rəhbərimiz tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya"nı təsdiq etməklə bu sahədə növbəti inkişaf mərhələlərinin əsasını qoymuşdur. Müvafiq strategiya üzrə İKT infrastrukturunu və xidmətləri, yüksək texnologiyaların inkişafı, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və s. nəzərdə tutulmuşdur [4].

İKT sahəsi Azərbaycan Respublikasında son illər ən dinamik və inkişaf edən sahə hesab olunur. Məsələn, ÜDM-in strukturunda İKT sahəsinin payı 2015-cü ildə 2 faiz təşkil etmişdir. 2014-cü il aprelin ikisində ölkə rəhbərimiz tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya"nı təsdiq etməklə bu sahədə növbəti inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuşdur.

Müvafiq strategiya üzrə İKT infrastrukturunu və xidmətləri, yüksək texnologiyaların inkişafı, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və s. nəzərdə tutulmuşdur. 2009-2014-cü illər ərzində ölkənin informasiya texnologiyaları sektoru orta hesabla 2 dəfə genişlənmiş, orta illik artım tempi 17 faiz təşkil etmişdir. Son illər respublikamızın İKT sahəsində inkişafa nail olmasının əsas səbəbi son illər bu sahədə "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Mili Strategiya (2003-2012-ci illər)" "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üzrə Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)", Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)", eləcə də digər normativ-hüquqi aktların böyük rolu olmuşdur. Bu gün Azərbaycan regionda və eləcə də dünyada əsas neft-qaz istehsalçısı kimi göstərilərsə də, qeyri-neft sektorunun inkişafı və mə-

lum sahənin payının ÜDM-də artırılması əsas prioritet məsələlərdəndir. Bu gün aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində qeyri-neft sektoru daha da inkişaf etdirilməkdədir. Təkcə 2015-cü il ərzində İKT və poçt sektorunda əldə olunan gəlirlərin həcmi əvvəlki illə müqayisədə 13,6% artaraq 1081,2 milyon manat təşkil edib. Müqayisə üçün bildirik ki, bu artım tempi ilə ölkəmiz dünya üzrə İKT-nin 2015-cü ildəki 6,5%-lik artım tempini 2 dəfə qabaqlayıb.

Azərbaycanda təhsilin bu günkü vəziyyəti yeni təhsil texnologiyalarının tətbiq edilməsini qaçılmaz edir. Ən azından ölkənin ali və orta məktəblərdə bu sahədə fəaliyyət göstərəcək müəllim qıtlığı hiss olunur. Araşdırmalara əsasən bu peşə sahiblərinə olan real tələbat təqribən 10 min nəfərə yaxındır.

Bundan əlavə, İKT-nin inkişafı və müxtəlif fənn müəllimlərinin onlardan tədris prosesində istifadəsi komputer siniflərinin bu prosesə hazırlığını tələb edir. Komputer sinfində lazımi proqram təminatının yüklənməsi, müəllimlərə kömək etmək üçün köməkçi heyətin olması zərurəti yaranır.

Təhsil sektorunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə bir çox problemlərin aradan qaldırılması üçün, aşağıdakı tədbirlərin yerinə yetirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik:

- Ali təhsil sahəsində müasir İKT-dən istifadə imkanları daha da artırılmalıdır;
- Ali təhsil sisteminin yenilənməsi, onun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması üçün ciddi islahatların aparılması;
- Ümumi təhsilin yeni təhsil sisteminə keçməsi dövlət nəzarəti altında aparılmalıdır;
- Ali məktəblərdə dərslik kitablarında buraxılan dərsliklərin yüksək səviyyədə nəşr edilməsi;
- Bu sahəyə aid nəşrlər keyfiyyətli, orfoqrafik baxımdan düzgün, məntiqli cəhətdən əhatəli olmalıdır;
- Təhsilimiz gələcəyimizdir mövzusu ətrafında, konfrans və müzakirələrin keçirilməsi və s.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov İ.N. İnformasiya texnologiyaları qeyri-neft sektorunda ən prioritet sahəyə çevrilmişdir. Xalq qəzeti, 26 sentyabr, 2014.
2. M.Mərdanov. M. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış. Azərbaycan müəllimi, 22 may, 2009.
3. Zeynalov V.M.. Rabitə və yüksək texnologiyalar sahəsində doqquz ayın nəticələri uğurludur. Xalq qəzeti, 7 noyabr, 2014.
4. M.Mərdanov. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış. Azərbaycan müəllimi. 12 iyun 2009.

Summary

The role of modern ICT in education sphere

The article is devoted to the role of modern ICT in education sphere in modern economic condition. The article marked that problems on investigated branch under the modern market economy which are very actual. From this point of view realizing sustainable economic measures are very important in this branch.

At the same time, in the presented article on the base of analysis exposed omissions and imperfections in the sosial service sphere, defined its direction of elimination in nearest perspective, scientific substantiated conclusions and propositions were given as well.

Резюме

Роль современного ИКТ в сфере образования

Статья посвящена роль современного ИКТ в в сфере образования в современных экономических условиях. В статье отмечается, что проблемы исследуемые в сфере в условиях рыночной экономики являются актуальными. Поэтому последовательное осуществление этих экономических мероприятий в данной отрасли является объективной необходимостью.

Наряду с этим, в данной статье на основе исследования выявлены упущения и недостатки, определены направления по их устранению в ближайшем перспективном периоде, а также даны научно-обоснованные выводы и предложения.

*Rəyçilər: dos. F.İbiyev
ADU-nun İnformasiya texnologiyaları kafedrasının
21.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

MÜASİR DÖVRÜN SOSIAL - QLOBAL PROBLEMLƏRİ*Açar sözlər: sülh, mühafizə, qlobal**Keywords: peace, protection, globalization**Ключевые слова: мир, защита, глобализация*

Müasir dövrdə tarixin tərəqqəsi bəşəriyyəti elə qlobal-sosial problemlər qarşısında qoymuşdur ki, onların həllinin gecikdirilməsi bütövlükdə bəşəriyyətin özünün mövcudluğunun təhlükə altında alınması, dünya sivilizasiyasının nailiyyətlərinin məhv olması demək olardı.

Bəşəriyyətin mövcudluğu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və ictimai tərəqqinin ondan asılı olduğu problemlərin məcmusu qlobal problemlər adlanır. Məs: dünya istilik nüvə muharibəsi təhlükəsinin qarşısını almaq və sülh şəraitinin təmin edilməsi; insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və gəlir fərqlərinin silinməsi, yer kürəsində işsizlik, aclıq, savadsızlıq və s. təhlükənin aradan qaldırılması, əhalinin sürətlə artması, onların tələbatının ödənilməsi, “demoqrafik partlayışın” tənzim edilməsi, ətraf mühitin, havanın, suyun, atmosferin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, ETİ-in dağıdıcı, mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması və s. müasir dövrün qlobal problemlərinə misal göstərmək olar.

Beləliklə, müasir dövr elə qlobal problemlər qarşısındadır ki, onların həll edilməsi bütün dövlət və millətin, yer kürəsinin bütün xalqlarının birləşməsinə, onların birgə səyinin tələb edir. Ümumbəşəri, qlobal problemləri bir dövlətin və ya dövlətlər qrupunun qüvvəsi ilə həll etmək olmaz. Burada ümumdünya miqyasında əməkdaşlıq, qarşılıqlı fəaliyyət zəruridir. Yaşadığımız dövrün tələbi belədir.

Deməli, hazırda bəşəriyyətin mövcudluğu üçün qlobal təhlükə yaranmışdır ki, heç bir dövlət, heç bir millət ondan kənara qala bilməz. Bu qlobal təhlükə bəşəriyyətin qlobal vəhdətini, qlobal siyasət yürüdülməsini, planetar birlik, birgə mübarizə tələb edir.

Hər cür geniş əhatəli hadisələri “qlobal” adlandırmaq olmaz. Burada müxtəlif mövqelər mövcuddur. “Qlobal” problemlərin meyarı müxtəlif şəkildə təhlil olunur. Birinci mövqedə görə “qlobal problemlər” aşağıdakı meyarlarla müəyyən olunur:

a) Miqyası və əhəmiyyətinə görə ən geniş, bütün dünya ölkələrini əhatə edən; b) bütün sahələri əhatə edən; c) ümumbəşəri, planetar səciyyə daşıyan.

İkinci mövqeyə görə “qlobal problemlər” üçün dörd cəhət əsas götürülməlidir: a) o hadisələr “qlobal” xarakter daşıyır ki, onlar ictimai tərəqqiyə mane olur və sivilizasiyanı məhv etmək təhlükəsi yaradırlar; b) onlar bütün xalqların, dövlətlərin və bütün bəşəriyyətin mənafeyinə toxunurlar; c) onlar özlərində ictimai və təbii prosesləri birləşdirərək, sosial-təbii və biososial mahiyyət daşıyırlar; d) onların həll edilməsi beynəlxalq əməkdaşlıq tələb edir.

Müasir dövrdə qlobal problemləri belə qruplaşdırmaq olar: a) planetar, bəşəri, təhlükə doğuran ictimai-siyasi, sosial-siyasi qlobal problemlər: muharibə və sülh problemləri, hərbiçarə, iqtisadi fəlakətlər: aclıq, işsizlik, mənzilsizlik, əhali təbəqələri arasında gəlir fərqlərinin kəskin sürətdə artması, siyasi idarəçilik və tən-

zımləmə ziddiyyətləri və s.; b) planetar təbii təhlükə doğuran qlobal problemlər: təbiətin mühafizəsi və ondan səmərəli istifadə edilməsində törədilmiş bəşəri problemlər; yeraltı və yerüstü sərvətlərin, dəniz və okeanların sərvətlərinin tükənməsi təhlükəsi, təbii yaşayış vasitələrinin: torpaq, su, hava, meşə, atmosfer və s. çirkləndirilib yararsız hala salınması, enerji mənbələrinin tükənmək təhlükəsi və s. c) əhali artımı və mənəvi tənəzzüllə bağlı meydana çıxan demoqrafik-mənəvi qlobal problemlər: əhalinin sürətlə artması və yaşayış vasitələrinin isə zəif inkişaf etməsi, insanların ərzaq və sənaye malları ilə təmin olunmasındakı böhranlı vəziyyət, “demoqrafik partlayış”, elmi-texniki tərəqqinin doğurduğu neqativ sosial-mənəvi nəticələr, bəşəriyyətin gələcəyi üçün yaranmış ümidsizlik və mənəvi tənəzzül və s.

Hazırda bəşəriyyət bütün yer kürəsinin məhv edəcək dünya raket-nüvə müharibəsi təhlükəsi doğurmuşdur. Hələ müəyyən dairələrdə həmin təhlükəni artırmağa, müharibələr vasitəsilə öz ərazilərini genişləndirməyə çalışanlar, “ulduz müharibələri” proqramları hazırlayanlar, kosmosdan müharibə məqsədilə istifadə etməyə çalışan qüvvələr az deyildir. Odur ki, bütün dünyanın sülhsevər qüvvələri birləşməli, sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi uğrunda fəal mübarizəyə qoşulmalıdırlar.

Müasir qlobal problemlərin müəyyən qismi təbiət-cəmiyyət, təbiət-insan qarşılıqlı münasibətlərindəki tarazlıq qanunauyğunluqlarının pozulması, təbiətin daha çox istismar etmək sahəsində daim artan insan fəaliyyəti nəticəsində baş vermişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, yer təkindəki sərvətlərin, təbii ehtiyatların tükənməsi təhlükəsi; ətraf mühitin, hava hövzəsi və okeanların çirklənməsi; əhalinin yaşayış vasitələri ilə təmin olunmasının getdikcə pisləşməsi, təbii mühitin mühafizəsinin pozulması və s. kəskin problemlər meydana gəlmişdir. Bunları “Ekoloji böhran” adlandırmaq olar: təbiət, su, torpaq sürətlə çirklənir, insan öz mövcudluğunu təhlükə altına alır.

Buna görə də təbiət-insan münasibətlərində yeni ekoloji təfəkkür, ekoloji dünyagörüşü formalaşdırmaq zərurəti meydana çıxmışdır. Ancaq bu yolla təbiətdən qanunauyğun və məqsəduyğun istifadə etmək olar. Planetar səciyyə daşıyan və həll edilməsi zəruri olan həmin kəskin və mürəkkəb ziddiyyətlərin məcmusu qlobal ekoloji problemlər adlanır. Qlobal ekoloji problemlərlə xüsusi elm-ekologiya məşğul olur. Son dövrlərdə bəşər cəmiyyəti ilə coğrafi-təbii mühitin qarşılıqlı münasibətini, ekoloji vəziyyətin insanın sağlamlığı və genofonduna təsiri xüsusiyyətlərini öyrənən xüsusi elm sahəsi-sosial ekologiya da meydana gəlmişdir. İnsanın təbiətlə qarşılıqlı münasibəti çox mühüm sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji əhəmiyyət kəsb etmiş, qlobal problemə çevrilmişdir.

Hazırda dünya əhalisinin sayı 5,5 milyardı ötüb keçmişdir. Həmin əhalinin yaşayış vasitələrinə tələbatının ödənilməsi çox ciddi problemlər, “demoqrafik partlayış” təhlükəsi doğurur. Həmin problemlər bunlardır: əhalinin sürətlə artmasının tənzimlənməsi, əhalinin daha çox sənayeləşməsi və böyük şərtlərdə mərkəzləşməsi, urbanizasiya prosesi; əhalinin sürətlə artması ilə əlaqədar olaraq onun maddi və mənəvi sərvətlərə olan tələbatının ödənilməsinin çətinlikləri; ETT-nin doğurduğu sosial-mənəvi nəticələrin insanlarda düşgünlük, inamsızlıq əhval-ruhiyyəsi; yeni-yeni maddi ehtiyatlar, ərzaq və enerji mənbələri axtarmaq zəruriliyi; işsizlik, sağlamlıq, təhsil-tərbiyə, psixoloji pessimist ziddiyyətləri, bütövlükdə mənəvi tənəzzül hallarının aradan qaldırılması məsələləri; Spid, xərçəng, ürək-damar və digər xəstəliklərin əhalinin yaşayış tərzinə təsiri.

Müasir dünyada əhali sürətlə artır, onların yaşayış vasitələri, maddi nemətlərlə təmin edilməsi məsələləri getdikcə daha çox kəskinliklə qarşıya çıxır.

Başlıca qlobal problemlərdən biri də insanın fiziki və mənəvi sağlamlığının təmin edilməsidir. Hədsiz kimyəvi maddələrin, kübrələrin, dərmanların işlədilməsi, ağır informasiya axını, urbanizasiya prosesi, texnikləşmiş səhər həyatının həyəcanları və s. insan sağlamlığına, psixikasına mənfi, dağıdıcı təsir edir.

Müasir burjua sosioloqlarından E.Pendel, V.Fokt “yaşayış təhlükədədir”, “əhali 2 dəfədən də çox azdırılmalıdır” ideyalarını təbliğ edərək qeyd edirlər ki, əhalinin ölüm faizinin aşağı düşməsi dəhşətli faciədir. Bu atom bombasından daha təhlükəlidir. Odur ki, onlar əhali artımının qarşısını almaq üçün kütləvi dölsüzləşdirməni, xəstəlikləri “ən demokratik üsullar” adlandırırdılar.

Lakin XX əsr sosiologiyasında “torpağın münbitliyi azlıb”, “maddi ehtiyatlar tükənir” ideyalarına qarşı optimist mövqelər daha güclüdür. Braziliya iqtisadçı alimi Yozus de Kastro hesablamışdır ki, hazırda bəşəriyyət 6.5 milyard hektar torpaq sahəsi becərə bilər, halbuki indi cəmi 800 milyon hektardan bir qədər artıq torpaq sahələri becərilir. Yəni ümumi imkandan 8 dəfə az. Sosioloq Cen Boydoor hesablamışdır ki, hazırda bəşəriyyətin sahib olduğu sərvətlər ədalətlə bölünərsə, 6 milyard əhalini maddi nemətlərlə tam təmin etmək mümkündür. Buraya dəniz və okeanların sərvətlərini də əlavə etsək onda 10-11 milyard əhalini yaşayış vasitələri ilə təmin etmək olar.

Deməli, əhalinin yaşayış vasitələri ilə təmin edilməsinə ümitsizliklə yanaşmağa əsas yoxdur.

Ədəbiyyat

1. T.A.Xəlilov, M.Ə.Zeynalova “Qlobal ekoloji problemləri”. Bakı, “MBM” 2013
2. Şükürov A. “Müasir dövrün qlobal ekoloji və demoqrafik problemləri” Bakı, 1984.
3. www.kayzen.az
4. www.kitab.az

Summary

Global Social issues of modern world

So, now, there is a global danger for the existence of humanity that no state, no nation can stay outside of it. This global threat requires the unity of mankind, global politics, planetary unity and common struggle. The aim of each fair society is to meet increasing material and cultural needs of people. However, in society, meeting of material and cultural needs of people is relative: no absolute guarantee could be provided. In conclusion, the constant increase of the population, wars, economic crises, unemployment, hunger, diseases, etc. put complicated problems in front of the society relating to meeting the requirements of people. These problems sometimes rise to the level of “demographic” explosion.

Резюме

Глобальные - социальные проблемы современного мира

Так, в настоящее время, существует глобальная опасность для существования человечества, что ни одно государство, ни одна страна не может оставаться в стороне от него. Эта глобальная угроза требует единства человечества, глобальной политики, планетарного единства и современной борьбы. Цель каждого справедли-

вого общества состоит из удовлетворения растущего материальных и культурных потребностей людей. Тем не менее, в масштабах общества, удовлетворение материальных и культурных потребностей людей является относительным; не может быть речи об обязательном обеспечении. В заключение отметим, что постоянное увеличение населения, войны, экономические кризисы, безработица, голод, болезни и т.д. поставил сложные проблемы перед обществом, в связи с удовлетворением потребностей населения. Эти проблемы иногда поднимаются до уровня «демографического взрыва».

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
25.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.12.2016

YANĞIN ZAMANI DAVRANIŞ, XILASOLMA VƏ İLK YARDIM TƏDBİRLƏRİ

Açar sözlər: yanğın, zəhərlənmə, xilasolma

Keywords: fire, intoxication, rescue

Ключевые слова: пожар, отравление, спасение

Son zamanlar, statistikaya əsasən, yanğınların artması və bu zaman insan tələfatının müşahidə olunması, problemin araşdırılmasını aktuallaşdırır, əhalinin, bu fəvqəladə hadisəyə hazırlıqlı olmağını tələb edir. Yağınlar əmələgəlmə səbəblərinə, miqyaslarına və spesifikliyinə görə ayrılırlar.

Bu məqalədə əsasən məişətdə baş verən yanğınların əmələ gəlmə səbəblərindən, onların profilaktikasından, yanğın zamanı davranış qaydalarından, xilasolma yollarından və zərərçəkmişlərə ilk yardım tədbirlərindən bəhs edəcəyik. Yanğın törədən əsas səbəblər:

1. Odlu ehtiyatsız dolanma; tonqalların yaşayış yerlərinin, tikililərin yaxınlığında qalanması, tezalısan maddələrdən qeyri-düzgün istifadə;
2. Qızdırıcı və qaz cihazlarının nəzarətsiz qalması, onların texniki nasazlığı, qaz sızması;
3. Uşaqların odla oynaması;
4. Elektrik cihazlarının qeyri-düzgün qurulması, naqillərin köhnəlməsi, texniki təhlükəsizlik qaydalarının pozulması;

Yanğın çox vaxt uzun müddət qızan və ya közərən əşyaların (kağız, parça, ağac, naqıl və s.) odlanmasından başlayır. Yanıq iyinin və gözləri qıcıqlandıran tütünün hiss olunması yanğının ilk əlamətləridir. Yanğının nəticələri yanğından mühafizə qüvvələrinin vaxtında çatdırılmasından, görülən təxirəsalınmaz tədbirlərdən və insanların vaxtında və düzgün təliyyəindən asılıdır.

Yanğın əlamətlərini görəndə adam dərhal bu haqqda ətrafdakıları xəbərdar etməli, təcili olaraq yanğından mühafizə xidmətinə müraciət etməlidir. Xəbərdarlıq zamanı, dəqiq ünvan, xəbər verənin adı, soyadı, əlaqə telefonu haqqında məlumat verilməlidir. Bu növ xəbər vermə yanğın söndürənlərə ərazi haqqında düzgün məlumat toplamağa və buna uyğun olaraq kifayət qədər qüvvə və vasitələri cəlb etməyə imkan verir. Yanğın ilk mərhələdə müəyyən olunmazsa onun ərazisi xeyli böyüyür və onunla mübarizəni çətinləşdirir. Bəzən, yanğın ilk mərhələdə aşkar olsa da, yanğın söndürənlərə xəbər vermədən, insanlar öz qüvvələri ilə və əlaltı vasitələrlə onu söndürməyə çalışırlar, lakin buna nail ola bilmədikdə, yanğın daha da şiddətlənir və nəticələri daha da ağır olur.

Xırda yanğın mənbələri ilə necə mübarizə etmək olar:

1. Mətbəx dəsmalı odlanıbsa onu çırpmaq və yelləmək yox, su ilə söndürmək lazımdır. Su olmadıqda yanan dəsmalı qazan qapağı və ya ət taxtası ilə sıxıb söndürmək olar;

2. Tavadə yağ odlanıbsə onu qapaqla kip örtmək və qazı söndürmək lazımdır. Tavanı ələ götürmək və su ilə söndürməyə cəhd etmək olmaz, çünki, bu güclü qaynamaya və yandırıcı damcıların ətrafa səpələnməsinə (həmçinin üzə, əllərə) və yeni yanma mənbələrinin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər;

3. Elektrik naqillərindən yanıt iyi hiss olunursa, dərhal ümumi elektrik mənbəyini söndürmək lazımdır. Elektrik cihazları alovlandıqda onları elektrik mənbəyindən ayırmaq, üzərini çox qalın parça ilə örtməklə söndürmək lazımdır.

Yangın söndürməyə nail olduqda belə, yangından mühafizə xidmətinə müraciət etmək lazımdır, çünki, yalnız mütəxəssislər yangın yerini müayinə edib, yangının tamamilə ləğv olunması haqqında qərar verə bilərlər. YMX-nə xəbərdarlıq etdikdən sonra, onların qarşılınmasını təmin etmək lazımdır. Qarşılınayan şəxs yangın haqqında, insanların hansı mərtəbədə və otaqlarda olması, ora daxilolma yolları haqqında dəqiq məlumat verməlidir.

Statistikaya əsasən, yangın zamanı ölüm hallarının 90%-i yangın söndürənlərin hadisə yerinə gəlməsindən əvvəl baş verir. Ona görə hər bir insan davranış qaydalarını və xilasolma tədbirlərini bilməlidir. Xilas etməni ilk əvvəl uşaqlardan, qocalardan və xəstələrdən başlamaq lazımdır.

Məlumdur ki, isti hava yuxarı qalxır, soyuq hava isə döşəmə üzərində yığılır. Tüstü, həmçinin, isti hava ilə yuxarı yönəlir, ona görə tüstülü otağa əyilmiş və ya sürünən vəziyyətdə daxil olmaq lazımdır. Ağız və burunu tüstüdən mühafizə edərkən suda isladılmış bir neçə qatlı tənziif və dəsmaldan istifadə etmək lazımdır. Əlavə dəsmal və tənziiflərin olması da (digər zərərçəkmişlər üçün) təqdirə layıqdır. Nəfəsi ağızdan alıb burunla vermək lazımdır. Qatı tüstülənmədə otağın quruluşunu, əşyaları ayırd etmək mümkün olmur, görmə zəifliyin. Ona görə əraziyə girdikdə daxilolma yolunu və səmti yadda saxlamaq lazımdır.

Bunun üçün divar boyu hərəkət etmək və eyni yolla qayıtmaq lazımdır. Belə ip bağlayıb ucunu isə daxil olduğun yerə bağlamaq da məqsədə uyğundur. Zərərçəkmişləri axtararkən onları səsləmək işi asanlaşdırır. Böyükkləri qapı, pəncərə yaxınlığında, pilləkənlərdə axtarmaq lazımdırsa, uşaqlar isə adətən qorxuqları üçün çox vaxt stol və çarpayı altında, qaranlıq künclərdə gizlənilirlər.

Çoxmərtəbəli yüksək binalarda insanların təxliyyəsi binanın xarici pilləkənləri, lodji və balkonlar vasitəsilə aparılır, ona görə də bu sahələrin zibil, ev əşyaları və s. ilə doldurulması qəti qadağandır.

Əynində paltarları yanan insanı tutub saxlamaq və yerə uzatmaq lazımdır, çünki insan hərəkət etdikcə alov daha da şiddətlənir. Paltardan azad etmək və ya onu su ilə söndürmək mümkün olmur, üzərini qalın xalça, palto və ya gödəkçə ilə örtməklə odu söndürmək olar. Bu zaman insanın üzünü açıq saxlamaq lazımdır. Saçlar odlandıqda onları da su ilə və ya qalın örtüklə söndürmək lazımdır. Uşaqları və körpələri isladılmış parçalara büküb təmiz havaya çıxarmaq lazımdır. Huşunu itirmiş insanlar həmçinin bu üsulla çıxarılırlar, bunun üçün 2 və daha artıq köməkçi lazım olur. Zərərçəkmişlər təhlükəsiz yerə köçürüldükdən sonar, onlara ilk tibbi yardım göstərilməlidir.

Yangın zamanı tələfatların çoxu bilavasitə yanıqlardan deyil, əsasən tüstü və dəm qazı ilə zəhərlənmələrdən baş verir. Zəhərləyici maddələr olan dəm qazı (CO) və sianid hidrogen (HCN) əsasən tikinti materiallarının (taxta, plastik, ney-

lon, poliuretan və s.) yanması və közərməsi nəticəsində ifraz olur, tənəffüs yolları ilə orqanizmə daxil olaraq, ağır zəhərlənmələrə səbəb olur.

Dəm qazı, qanda oksigen daşıyıcısı olan hemoqlobini karboksihemoqlobinə çevirməklə, orqanizmdə oksigenin toxumalara daşınmasını pozur. Nəticədə hipoksiya (qanda oksigenin kəskin azalması) inkişaf edir, bu isə öz nəvbəsində, orqanizmdə dərin patoloji dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Siand Hidrogen toxumalarının strukturunu və maddələr mübadiləsini pozur. Dəm qazı ilə zəhərlənmə yüngül, orta və ağır dərəcəli ola bilər:

1. Yüngül dərəcədə - karboksihemoqlobin qanda 20% olduqda, baş ağrıları, başgicəllənmə, ürək bulanma, qulaqlarda küy, zəiflik müşahidə olunur.

2. Orta dərəcədə - huşun qısa müddət itməsi, dəri örtüklərinin kəskin qızarması, tənginəfəslik, nəbzın sürətlənməsi, oyanıqlıq müşahidə olunur.

3. Ağır dərəcədə - karboksihemoqlobin qanda 50 % - dən çox olduqda, huşun itməsi, komatoz vəziyyət, bəbəklərin genişlənməsi, patoloji reflekslər, qıcolmalar, tənəffüs pozulması, ürək-damar çatmamazlığı əlamətləri müşahidə olunur. Yardım olunmazsa ağ ciyər ödemi, tənəffüsün dayanması ölümlə nəticələnir.

Tüstü və dəm qazı ilə zəhərlənmələrdə ilk və təcili yardım

1. Zərərçəkmiş zəhərlənmə ocağından çıxarılmalıdır.

2. Xəstəyə oksigen vermək, tənəffüs pozulubsa, süni tənəffüsə köçürmək lazımdır.

3. Ağır dərəcəli zəhərlənmələrdə xəstə reanimasiya və intensiv terapiya şöbəsinə yerləşdirilir, detoksikasiya, infuzion və transfuzion terapiya davam etdirilir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, yangın zamanı insan tələfatları, əsasən, təhlükəsizlik qaydalarının pozulması, ifraz olan tüstü və zəhərli maddələrlə zəhərlənmə, nəticəsində baş verir.

Düzgün davranış və xilasetmə qaydaları, vaxtında görülən ilk yardım tədbirləri bu tələfatların qarşısını ala bilər.

Ədəbiyyat

1. «Справочник врача скорой и неотложной помощи» Под. ред. Д.Б. Зильбермана
2. «Руководство по медицине» перевод с английского под. ред. к.м.н. Н.Н. Алипова
3. Большая медицинская энциклопедия.

Summary

Behavior, rescue and first aid during fires

The article deals with the causes and complications of such an extreme incident as fire. Here the rescue measures, symptoms of smoke and carbon monoxide intoxication as well as the ways of the first medical aid and treatment for prevention were studied. The above-mentioned actions promote a considerable decrease in human losses during fires.

Резюме

Поведение, спасение и первая помощь во время пожара

В статье освещены причины и осложнения, такого чрезвычайного происшествия, как - пожары. Рассмотрены спасательные мероприятия, признаки отравления

дымом и угарным газом, способы оказания первой медицинской помощи, а также профилактические мероприятия. Указанные мероприятия. Указанные мероприятия способствуют значительному уменьшению человеческих потерь во время пожаров.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə,
tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
25.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.12.2016

XARİCİ DİL ÜNSİYYƏTİNİN TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI. NİTQ VƏ ONUN ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *nitq, aspekt, ünsiyyət, tədris, şifahi, yazılı, tələbə, professional, qavrama, müəllim, dinləmə, xarici, material*

Keywords: *speech, aspects, communication, teaching, oral, written, student, professionally, perceptions, teacher, listening, foreign, material*

Ключевые слова: *речь, аспект, общения, обучение, устный, письменный, студент, профессионально, восприятия, учитель, выслушивание, иностранный, материал*

Nitq insan fəaliyyətinin əsas hissələrindən birini təşkil edir ki, onun vasitəsilə insanlar dünyanı qavrayır və bir-biri ilə təmasda olur. Anlama və eləcə də fikir və hiss mübadiləsi qavrama və ünsiyyətə əsaslanaraq nitq vasitələri ilə reallaşır. Nitq aspektləri fonetika, leksika, qrammatika kimi linqvistik (dil) aspektlər vasitəsilə reallaşan dil sisteminə daxildir. Nitq fəaliyyəti nitqin 4 aspektinin: dinləmə, danışma, oxu, yazı köməyi ilə həyata keçir və bu aspektlər də əsas kommunikativ yükü daşıyır və xarici dilin tədrisinin predmetini təşkil edir. Ana dilinə və eləcə də xarici dilə yiyələnmədəki oxşar proses insandan xaricdə olan maddi formanın insanın nitq fəaliyyətinə, nitq bacarıqlarına çevrilməsindən ibarətdir [3,s.48].

Müxtəlif situasiyalarda nitq fəaliyyəti zamanı xarici mühitin bütün dəyərləri ifadə edilir. Dildən qavrama və ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən zaman insan dinləyir, danışır, oxuyur və yazır. Nitqin 4 aspekti arasındakı fərq isə müxtəlif kriteriyalara əsaslanır. Maddi cəhətlərə (səslər-hərflər) görə şifahi və yazılı nitq forması, ünsiyyət tərəflərinin məkan və vaxt baxımından təsirinə görə isə şifahi diaqnoz, şifahi monoloq və yazılı monoloq fərqləndirilir. İnformasiyanın alınması eşidib-anlama və oxu, ötürülməsi prosesi isə danışma və yazı vasitəsilə həyata keçir. Eşidib-anlama və danışma şifahi ünsiyyətin iki tərəfini, oxu və yazı isə yazılı ünsiyyətin iki tərəfini təşkil edir. Eşidib-anlama və oxu əsasını linqvistik aspektlərin təşkil etdiyi fəaliyyət zamanı birləşir. Danışma və yazı isə ünsiyyətin gerçəkləşməsində xidmət edən nitq fəaliyyəti zamanı linqvistik aspektlərin hansı funksiyada çıxış etməsindən istifadə edir.

Nitqin 4 aspektinin hər biri nitq fəaliyyəti zamanı müəyyən məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Oxu professional biliklərin təkmilləşdirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Oxu zamanı verilən informasiya ola bilər ki, sonradan qeyri-nitq və nitq fəaliyyətini stimullaşdırsın [2,s.62-73].

Söhbət, disput, diskussiya zamanı vasitəsiz fikir mübadiləsiylə dinləmə və danışma tətbiq edilir. Danışma zamanı əks əlaqə vacib bir amil olsa da, lakin danışmaq aktı əks əlaqəsiz də mümkün olur, məs. radio və televiziya çıxışları buna misal ola bilər. Nitq fəaliyyətinin digər növlərindən fərqli olaraq fikrin yazılı ifadəsi vaxt və zaman baxımından daha sərbəstdir [5,s.66].

İnsanın həyat fəaliyyəti zamanı dinləmə, danışma, oxu və yazı özünəməxsus yerləri tutur. Nitq fəaliyyətinin reseptiv növləri qaydaya uyğun olaraq produktiv-

lərdən daha üstün yeri tutur. İnsan dinləmə zamanı danışmadan daha çox məlumat əldə edir. İnsan dinləmə zamanı danışa bildiyi hər şeyi qəbul edir, lakin danışdığı kimi, oxuduğu zaman anladığı kimi, oxuduğu zaman anladığının isə yalnız cüzi bir hissəsini yazır. Ünsiyyət məqsədi ilə dilə yiyələnmə hər kəsdə fərqlidir. Nitq fəaliyyətinin bu və ya digər aspektinə yiyələnmənin səviyyəsi fərdi olaraq insanın sosial və professional, dünyagörüşü və mədəni səviyyəsindən asılıdır [1,s.23].

Ünsiyyətdən danışarkən onun şifahi formalarına daha çox üstünlük verilir və bu baxımdan da şifahi nitqin aspektləri, onların arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək və tələbələrin bu aspektlərə bacarıq kimi inkişaf etdirərkən hansı çətinliklərlə qarşılaşır kimi sualları araşdırmaq daha da yerinə düşərdi. Şifahi nitqin iki aspekti olan danışma və dinləmə bir-biriylə sıx əlaqədədir. Dinləmə əvvəl öyrənilən dil materialının tanınmasına, danışma isə onun produksiyasına əsaslandığına görə danışma prosesinin öyrədilməsinin priyomlarından fərqli olaraq eşidib-anlamanın öyrədilməsinin ayrıca priyomları yaradılmalıdır.

Eşidib-anlama prosesində dil öyrənənin əsas çətinlikləri hər hansı bir sözü, cümləni eşidən zaman danışdığı səs-lərini bir-birindən fərqləndirməsi və mənanın başa düşülməsidir. Tələbələr ana dilində belə çətinliklərlə qarşılaşmadığı halda yeni bir dilin öyrənilməsi zamanı bu çətinliklər özünü göstərir. Tələbələrin dinləmə zamanı çox ləng anlaması onların eşitdikləri dil formalarından şüurlu şəkildə bilmələridir, bu da tez-tez yanlış anlama və ya mənanın itirilməsiylə nəticələnir. Dinləmə zamanı şagirdlər çox diqqətli olmalıdır. Müəllim bu işdə seçilən materialı asan və maraqlı etməklə onlara kömək edə bilər.

Dinləmə bacarığının inkişaf etdirilməsində 3 faktor nəzərə alınmalıdır: 1- dinləmə üçün nəzərdə tutulan linqvistik material, 2- eşidib-anlama üçün nəzərdə tutulan materialın məzmunu, 3- materialın təqdim edildiyi şərait. Dinləmə zamanı mətnin anlaşılması üçün müəllim əvvəlcədən assimilyasiya edilmiş materialdan istifadə etməlidir. Təbii ki, bu çətinlikləri tamamilə aradan qaldırmaq.

1. Tələbələr dinləmə üçün təqdim olunan materiala əsasən fonetik, leksik və qrammatik çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bunların aradan qaldırılması üçün öyrənilən dildə daha çox təcrübəyə ehtiyac duyur.

Fonetik çətinliklərin yaranma səbəbi hər bir dilin səs sistemlərindəki müxtəliflik və bu səslərin öz ana dilindəki səslərlə qarışdırılmasıdır ki, bu da çox zaman yanlış anlama ilə nəticələnir. Leksik çətinliklər də çox zaman fonetik çətinliklərlə əlaqədardır çünki, onlar səsləri düzgün eşidə bilmirlər. Qrammatik çətinliklər isə əsasən dilin analitik quruluşu ilə əlaqədardır

2. Materialın məzmunu qavramaya təsir edir. Dinləmə üçün material seçərkən müəllim aşağıdakı cəhətləri nəzərə almalıdır:

• Kommunikasiyanın məzmunu, yəni seçilən material tələbələrin qavrama bacarığına uyğundur

• Kommunikasiyanın növü, yəni material təsvirdir və ya hekayə

• Kontekst və tələbələrin hazırlıq səviyyəsi

• Kommunikasiyanın forması, yəni mətn dialoqdur və ya monoloq

3. Materialın təqdim edildiyi şərait də dinləmədə çox böyük rol oynayır. Bu zaman yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasına aşağıdakılar təsir edir:

- Nitqin nə dərəcədə sürətli olması
- Materialın neçə dəfə təqdim olunması
- Danışanın varlığı və yoxluğu
- Danışanın səsi

Tələbələrin xarici dili öyrənən zaman qarşılaşdığı ən böyük çətinliklər danışıma zamanı baş verir, bu zaman tələbə yaranmış situasiyaya uyğun özlərinə məxsus bir söz demək üçün çox təcrübəyə ehtiyac duyar. Bunun üçün çox zaman tələb olunur və tələbələr bunun əhəmiyyətini başa düşməyərək müəllim tərəfindən deyilmiş fikirləri təkrarlamaqla dil öyrənməyə çalışır və ona görə də müəllimin yaratmağa çalışdığı stimula isə süni kimi görünməyə başlayır. Tələbələr dərslərində verilmiş cümlələri təkrarlayır, çalışmada verilən cümlələri tamamlayır və bu zaman heç bir real dildən istifadə etmədiyinə görə dərslərdən kənar kontekstdə fikir mübadiləsinə girə bilmir. Təbii ki, danışıqda yiyələnmə psixoloji faktorlardanda az asılı deyil. Xarici dildə ünsiyyətin öyrədilməsində psixolingvistik faktor da yaddan çıxarmamaq lazımdır. Ünsiyyət üçün vacib olan söz, cümlə, qrammatik struktur və bunların yaddaşda möhkəmlənməsi təbii ki, psixolingvistik faktordan asılıdır. Müəllim danışıq tədrisində tələbələrə stimula kimi elə söz və qrammatik strukturdan istifadə etməlidir ki, onlar danışıq zamanı hər hansı bir situasiyada və ya mövzuda özünü doğrulda bilsin. Onlar tələbələrə hazırlıqlı nitqdən hazırlıqsız nitqə hazırlamalıdır [4,s.102-111].

Ədəbiyyat

1. F.Seyidov. Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirmə yolları. Maarif -1967
2. R.Y.Barsuk. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Maarif - 1967
3. Z.Ağayev, A.Rəsulova, L.Muradlı. English, Student's book-9. Bakı-2005.
4. Berns, M. S. (1984). Functional approaches to language and language teaching: Another look. In S.Savignon & M.S.Berns (Eds.), "Initiatives in communicative language teaching. A book of readings" (pp. 3-21). Reading, MA: Addison-Wesley Education Studies. (EDRS No. ED 235 690, 23 pages)
5. Brown, H.D. (1994) Teaching By Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. New Jersey: Prentice-Hall.

Summary

Theoretical foundations of foreign language teaching communication. Speech and its aspects

During the language maintaining process it is obligatory to pay great attention to the culture of the target language.

Article deals with the questions forms communication, aspects of oral speech and defining similar and distinctive features among them and also the difficulties that face students developing these aspects as ability.

Резюме

Теоретические основы преподавания общения иностранному языку. Речь и его аспекты

В процессе изучения языка должно уделяться особое внимание речевым аспектам культуры языка.

В статье рассматриваются вопросы касающейся определения аспектов устной формы общения, схожих и отличительных особенностей устной речи, а также трудностей которыми сталкиваются студенты при развитии этих аспектов как способность.

*Rəyçi: dos.A.Musayeva
BSU-nun Xarici dillər kafedrasının
28.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

ABŞ-IN XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MƏDƏNİ AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: mədəniyyət, multikulturalizm, ABŞ, etnik amil

Keywords: culture, multiculturalism, United States, the ethnic factor

Ключевые слова: культура, мультикультурализм, США, этнически фактор

ABŞ-da mədəni müxtəlifliyin formalaşması istiqamətində mərkəzi hökumət ardıcıl siyasət aparmışdır. Multimədəni xüsusiyyəti ilə fərqlənən müasir Amerika cəmiyyəti özünün tarixi formalaşması yolunda bir neçə mərhələ keçmişdir. Birinci mərhələ yerli əhalinin sıxışdırılması və onların yaşaması üçün xüsusi sığınacaqların yaradılmasından ibarətdir.

Təbii ki, yerli hindu qəbilələri və “köhnə dünya” köçkünləri arasında dostluq əlaqələri də olmuşdur, lakin bu onların qarşılıqlı münasibətlərində heç də müəyyənədicə tendensiya deyildi. Amerika tarixində yerli əhaliyə qarşı kifayət qədər repressiya aktları olmuşdur. Repressiya aksiyalarının səbəbi çox vaxt avropalılara məlum olmayan və hindu əhalisi ilə təmasdan sonra yaranan xəstəlik və epidemiyalar olmuşdur [5,s.6].

Avropa mədəni – sivilizasiya modelinin yerli avtohton əhali arasında yayılması cəhdi ya ölüm qorxusu ilə, ya da ki, sonralar xüsusi dövlət məktəblərinin təşkili yolu ilə həyata keçirilirdi.

Amerika hökumətinin o dövrdə bu istiqamətdə yürütdüyü siyasət praktiki olaraq şimali Amerikanın yerli xalqlarının mədəniyyətinin konservasiyasına və məhv edilməsinə gətirdi. Bu isə, öz əksini hindu əhalisinin bu günkü ABŞ – da olan problematik statusunda tapdı. Eyni zamanda bu, Amerika tarixinin və müasirliyin ciddi məsələlərindən biridir [5,s.7].

İstənilən halda Amerika hinduları uzun tarixi zaman boyunca öz unikal mədəniyyətlərinin qorunub saxlanması uğrunda mübarizə aparmağa davam ediblər. XX əsrin ikinci yarısından Amerika dövlət siyasətində yerli hindu əhalisinə qarşı irəliləyiş hiss edilməyə başlandı[5].

Bu gün dövlətin ideologiyasında, ictimai təşkilatların fəaliyyətində, eyni zamanda ədəbiyyat və kinematografiyanın fəaliyyəti nəticəsində hindular ABŞ mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi və simvollarından biri kimi möhkəmlənmişdi [5,s.8].

Bütövlükdə Amerikada məskunlaşanları bir neçə qrupa bölmək olar:

- Burjuva tipli aksioner şirkətləri. Bu şirkətlərin məqsədi okeanın o biri tayında yeni bazarlar, gəlirlər və xammal mənbələri əldə etmək idi.

- Protestantlar. Onların ümüdləri yeni vətəndə öz dini və etik prinsiplərini həyata keçirmək idi.

- Aristokratlar (zadəganlar). Onların məqsədi Yeni dünyada geniş torpaqlar əldə etmək idi.

- Kəndlilər (xüsusən ingilis, irland və şotland kəndliləri). Köhnə dünyada kəndlilər öz torpaqlarını itirmişdilər, Yeni dünyaya isə, yeni torpaq axtarışı üçün gəlmişdilər.

- Sənətkarlar. Manufaktura istehsalatının inkişafı nəticəsində sənətkarlar işlərindən məhrum olmuşdurlar.

- Cinayətkarlar, macəra, zənginlik və azadlıq axtaranlar (hərəkət və fikir azadlığı) [5,s.8].

XIX əsr ilk böyük immiqrasiya dalğalarına qədər gənc Amerika millətinin əsas əgdərili əhalisini ingilis protestantları təşkil edirdi. ABŞ-da hakimiyyət əgdərililərə məxsus olsada, Amerika mədəniyyətinin formalaşmasına qaradərili əhali də çox ciddi təsir göstərmişdir. Qaradərili əhali Afrikadan gətirilmiş qullardan ibarət idi.

Avropa müstəmləkəçilərinin Afrikadan Amerika (Şimali, Mərkəzi, Cənubi) ərazisinə qulların gətirilməsinin əsas tarixi səbəbi avtoxton hindu əhalisinin əgdərili müstəmləkəçilərin praktiki tələbatlarının ödənilməsində az yararlı olması idi. Hinduların zəbt edilməsi və qullara çevrilməsi çox təhlükəli idi, eyni zamanda onların plantasiya işlərində istifadə edilməsi səmərəsiz idi. Bu səbəbdən avropalılar tərəfdən onların istismar edilməsi əlverişli deyildi və avropalılar Afrikadan qaradərili qulları Amerikaya gətirməyə başladılar [9,s.11].

XVIII əsrdə ABŞ-da irqçi əhval – ruhiyyə güclənməyə başladı. Cənubun bütün iqtisadiyyatı və sosial strukturu qul əməyinin istifadə edilməsindən və qul ticarətindən asılı vəziyyətə düşdü [5,s.11].

Bu dövrdə qaradərili (xüsusən qullar) ABŞ əhalisinin 20 %-nı təşkil edirdi. Amerika cəmiyyətinin onlara münasibətini ABŞ birinci baş prokuroru olmuş E.Rendolfun fikirləri nümayiş etdirir: “Qullar (Amerika) cəmiyyətin lazımlı üzvləri deyillər” [10].

Tomas Jeferson, Jeyms Medison, Genri Kley, Jon Rendolf Amerika müstəmləkəçilər cəmiyyətinin azad qaradərili Afrikaya qaytarılma söylərini müdafiə edirdilər (bu söylər 1821 – ci ildə Liberiya dövlətinin yaranmasına gətirib çıxartdı, bura tədricən 11–15 min qaradərili gətirildi) [4].

Rəsmi siyasətdə etnik azlıqların diskriminasiyası əsil amerikalıların hüquqlarının müdafiəsinə istiqamətlənmiş daimi aksiyalarla stimullaşır və güclənirdi. “Ku – kluks - klan” təşkilatının meydana gəlməsi əgdərili cənubluların Vətəndaş müharibəsinə qədər olan və müharibədən sonrakı rekonstruksiya siyasəti ilə müvəqqəti pozulan irqi intizamı qoruyub saxlamaq səyindən irəli gəldi[5,s.12]. Sonralar bu təşkilat yəhudi immiqrantlara və katoliklərə qarşı çıxış etməyə başladı.

Vətəndaş müharibəsindən sonra başlanan dəmir yol tikintisi Çindən immiqrasiyanın artmasına səbəb oldu. Çin fəhlələrinin ABŞ ərazisinə gəlməsindən sonra 1875-ci ildə immiqrasiyanı məhdudlaşdıran ilk qanun qəbul edildi. Bu qanun ölkəyə cinayətkarların və yüngül həyat təzi sürənlərin gəlməyini qadağan etdi. 1882-ci ildə Kaliforniya və diqər ştatlarda baş verən xalq üsyanları çinlilərin ölkədən çıxarılması haqqında Aktın qəbul edilməsinə gətirib çıxartdı. Bu Akt müvəqqəti olaraq Çin immiqrasiyasını dayandırdı. XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Yapon immiqrasiyası ilə əlaqəli yeni problem meydana gəldi. 1908-ci ildə Teodor Ruzvelt Yaponiya ilə “Centlemen razılaşması” imzaladı. Bu razılaşmaya əsasən Yaponiya öz vətəndaşlarının miqrasiyasını dayandırmalı idi [4].

Cənubi və şərqçi Avropa ölkələrindən kütləvi immiqrasiyanın başlaması ilə etnik mənsubiyyət məsələsi Amerika mədəni identikliyinə formalaşmasının və sosial münasibətlərin qurulmasının mərkəzi probleminə çevrildi. 1921-ci ildə

Konqress “ən yuxarı həddi” müəyyən etdi – ildə 150000 immiqrant qəbul edilə bilərdi [5,s.13].

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərinin Amerika tarixinin kritik dövrü irqi və antiimmiqrant zorakılıq aktları ilə xarakterizə edilir. Bu dövr ABŞ mədəni siyasətinin özəyi olan ideyanın yaranmasına gətirib çıxartdı. Söhbət multikulturalizm konsepsiyasından gedir. (“Əridici qazan”, “Tomat şorbasi”, “Salat” (və ya “mədəni plüralizm”). Bu dövr Amerikanın mədəni təkamülündə ikinci mərhələ kimi səciyyələnir.

XX əsr Amerika mədəniyyətinin inkişafı “Amerika xasiyyəti”, “Amerika ruhu”, “Amerika arzusu” kimi anlayışların təhlili əsasında öyrənilir.

XX əsrin əvvəlində ABŞ-in mədəniyyət və elmi–texniki sahədə uğurları hər yerdə məlum idi. Birinci dünya müharibəsindən sonra mübadilə proqramları və Amerika mallarının, Amerika filmlərinin, ədəbiyyatının yayılması “Amerika beynəlxalq mədəni iqliminin” formalaşmasına səbəb oldu. A.İriyenin, J.Ginou – Hextin, Meri Nolenin fikirlərinə görə Veymar Almaniyası Amerika sayəsində gələcəkdə öz sənaye, sosial və mədəni inkişafını görmüş oldu. Kinematografiya və radio Avropa və Amerikanı birləşdirdi [1;3].

Beləliklə, ABŞ – in mədəniyyət ixracı və Avropa dövlətlərinə təsiri artıq XX əsrin əvvəllərində aydın görünməyə başladı. Baxmayaraq ki, XIX əsrin sonundan Avropa ölkələri, məxsusi olaraq Fransa, öz mədəniyyətlərinin ixracına diplomatiya aləti kimi yanaşmağa başladılar ABŞ ardıcıl xarici mədəni siyasət işləyib hazırlamağa tələsmirdi. Situasiya ikinci Dünya müharibəsindən sonra dəyişməyə başladı. ABŞ-da diplomatlar ideoloji təbliğatın bir hissəsi olaraq Amerika həyat tərzinin ixracının ölkə üçün zəruriliyini dərk etməyə başladılar. Siyasi xadimlərlə yanaşı ictimai xadimlər də hökuməti xaricdə Amerika mədəniyyətini daha geniş miqyasda yaymağa çağırırdılar. Bu çağırışın məqsədi Amerikanın dünyaya təsirini artırmaq idi.

Alman tədqiqatçısı J.Ginou – Xehin fikrinə görə, İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ elmi dairələrində başlayan amerikan mədəniyyətinin ixracı problemi haqqında diskussiya öz inkişafında üç ardıcıl faza keçmişdir:

Birinci fazanın mahiyyəti “soyuq müharibə” dövrü (ilkin dövr) nəzəriyyəçilərinin Amerika hakimiyyətinin fəal mədəni xarici siyasət yürütməyə marağının olmamasına dair narazılığının ifadə edilməsindən ibarətdir. Bir qədər sonra isə yeni tendensiya özünü göstərdi. Bu tendensiyaya görə mədəni imperializm tənqidçiləri Amerika mədəniyyət ixracını qlobal iqtisadi ekspansiyanın və istismarın gizli aləti kimi müəyyən edirdilər. Əks istiqamətin nümayəndələri olan alimlər mədəni imperializm konsepsiyasını inkar edirlər. Bu gün tədqiqatçıların bir hissəsi hesab edir ki, başqa ölkələrdə mədəni xarici təsirə müqavimət qlobal prosesin bir hissəsi kimi mədəni məhsulun ixracını azaldır [5,s.14].

“Soyuq müharibənin” kəskinləşməsi ilə ABŞ öz daxili və xarici siyasətinin məqsədi, mahiyyəti və prioritetləri haqqında dünya birliyini məlumatlandırmağa başlayır. Bununla əlaqədar 1953-cü ildə Dövlət Departamentindən asılı olmayan ABŞ İnformasiya agentliyi yaranır. Yeni agentlik özündə öncə Dövlət Departamentinin kompetensiyasına daxil olan proqramları birləşdirdi, bura “Amerikanın səsi də” daxil idi. Dövlət mübadilə təhsil proqramları xarici siyasət idarəsinin fəa-

liyyət sferasında qaldı. İki il sonra bu proqramların bir hissəsi ABŞ İnformasiya agentliyinə verildi.

D. Eyzənxaer administrasiyası dövründə (1953–1961) təhsil və mədəni mübadilə proqramlarına daha da çox diqqət yetirilməyə başlanılır. 1954 və 1956 illərdə ABŞ-da beynəlxalq mədəni mübadilə haqqında qanunlar qəbul edilir və bundan sonra 111 yaradıcı kollektiv 89 xarici ölkəyə qastrola göndərilir. 1954-cü ildə Dövlət Departamentinin Xaricdə əmlak şöbəsi 200 mln. dollar dəyərində yeni proqram təsis edir. Bu proqram xaricdə Amerika səfirlikləri və konsulluqları üçün yeni binaların inşasını nəzərdə tuturdu və 4 qitəni əhatə edirdi. Proqram 10 il ərzində həyata keçirilməli idi [5].

J. Buş administrasiyası dövrü (1989–1993) dünya siyasi xəritəsində global dəyişikliklər və beynəlxalq münasibətlərin yeni quruluşunun formalaşması kontekstində ABŞ İnformasiya agentliyinə və mədəni diplomatiyanın digər alətlərinə yeni ("Soyuq müharibə dövründən" fərqli olan) ad verməyə cəhd edir. Lakin Buş administrasiyası dövründə ABŞ iqtisadiyyatı böhran vəziyyətində idi və 1992-ci ilin seçki kampaniyası əsasən iqtisadi böhran və daxili siyasət problemlərinin həllinə yönəlmişdir. Xarici siyasət aspektləri ikinci plana çəkildi.

1993-cü il seçkilərində demokratik partiyanın namizədi olan Bill Klinton qələbə qazanır. Klinton administrasiyası xarici mədəni siyasət sahəsində önəmli addımlar atır.

Klinton və onun həyat yoldaşı Ağ ev yanında Minilliyin Şurasını yaradır [5].

11 yanvar 2001-ci ildə Kiçik Buş prezidentliyə başlayır. Kiçik Buşun administrasiyası dövründə bir çox mədəniyyət və təhsil proqramlarının maliyyələşdirilməsi azalır. Tədqiqatçıların fikrincə, bunun əsas səbəbi hərbi qüvvəyə daha böyük diqqətin verilməsidir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Namiq. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, 2009. 444 s.
2. ABŞ-in mədəniyyət diplomatiyası// http://islamtimes.org/az/doc/fori_news/227807/ab%C5%9F-%C4%B1n-m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99t-diplomatiyas%C4%B1
3. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik / M.J. Manafova, N.T. Əfəndiyeva və S.A. Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı, 2010, 876 s.

Rus dilində

4. Хантгтон С. Кто мы? М.: ООО 'Издательство АСТ: ООО 'Транзиткнига, 2004. – 635с.
5. Флимонов Г. «Мягкая сила» Культурной дипломатии США.-М.: РУДН, 2010. – 212 с.
6. Цветкова Н.А. Дискурс культурного империализма // Цветкова Н.А. Cultural imperialism: международная образовательная политика США в годы «холодной войны». - СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2007. С. 41-49.
7. Ширяев Б.А. Внешняя политика США принципы, механизмы, методы. С.-П. 2007-447 с.
8. Шаклеина Т.А. Дискуссии в США по внешней политике США-Канада. 1999. № 12, с.27-45
9. Мединский В. Р. О русском рабстве, грязи и «тюрьме народов». М.: ОЛМА-544 с.
10. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. М., ЭКСМО, 2001.- 485 с.

İngilis dilində

- 11 Brzezinski Z. A. Geostategy for Eurasia // Foreign Affairs. 1997. Sept./Oct, p.23-44
12. Christofer W. America's leadership, America's opportunity // Foreign Policy. 1995. № 98, p.42-56
13. Cummings M.C.Jr. Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey. – P. 4-10
14. U.S. National Security Agency// <https://www.nsa.gov/about/>
15. Dendny D., Ikenberry J.G. Who won the cold war? // Foreign Policy. Summer 1992, p.33-45

Summary

The role of cultural factors in shaping US foreign policy

The importance of the cultural facts in the forming of American foreign policy is discussed in detail. The article firstly presents classification of the formation stages of the US society which is notable for the richness of multicultural values. The issue of US culture export is also investigated in the context of the Eisenhower, Bush and Clinton administration's policies.

Резюме

Роль культурных факторов в формировании внешней политики США

В статье подробно анализируется важность культурных факторов в формировании внешней политики США. В первую очередь приводится классификация этапов формирования американского общества, характерной чертой которого является многообразие мультикультурных ценностей. В том числе в статье исследуются вопросы «экспорта» американской культуры на фоне политики, проводимой администрациями Эйзенхауэра, Буша и Клинтона.

*Rəyçi: dos. S.Həmidov
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

Лала Бабаева
АУЯ

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ КОММУНИКАТИВНОМ ПОДХОДЕ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Ключевые слова: коммуникативный подход, коммуникативная компетенция, методические приемы, ролевая игра

Açar sözlər: *kommunikativ yanaşma, kommunikativ bacarıq, metodiki üsullar, oyun*

Keywords: *communicative approach, communicative competence, instructional techniques, role game*

Формирование и развитие коммуникативной компетенции молодых специалистов выступает сегодня одной из центральных проблем в целостной системе непрерывного образования. Ее актуальность обусловлена необходимостью разрешения создавшегося противоречия между новыми требованиями, предъявляемыми к деятельности специалиста, самому будущему специалисту как целостной личности, субъекту образовательного процесса, способного к профессионально личностному самоопределению и саморазвитию в мире культуры, конструированию и осуществлению культуросообразных, гуманистически направленных педагогических систем и технологий [3, с.254], и реальным уровнем профессиональной компетентности специалиста, готовности решать задачи вуза.

Исследования по данной проблеме, практика языковых вузов, наблюдения свидетельствуют о противоречиях между реальным уровнем профессиональной компетенции молодых специалистов и современными требованиями к его личности. Так, многим молодым специалистам свойственны невысокий уровень теоретической подготовки, неразвитость профессионально значимых качеств личности, несформированность, отсутствие опыта творческой деятельности, «шаблонность» в решении задач, отсутствие потребности в самообразовании, самовоспитании, саморазвитии и т.д. Все это свидетельствует о недостаточной сформированности основ профессиональной коммуникативной компетенции молодых специалистов, что усиливает необходимость поиска путей ее формирования и развития, прежде всего в условиях вузовской подготовки будущих филологов, переводчиков, преподавателей, педагогов профессионалов нового поколения.

В последнее время в поисках решения проблемы развития коммуникативной компетенции молодых специалистов, ее формирования и развития проводятся исследования в самых различных направлениях: теоретико-методологические основы и их разработка; условия формирования коммуникативной компетенции молодых специалистов; подготовка будущего специалиста к профессиональной творческой деятельности; изучение сущности и процесса формирования различных педагогических умений (для учителей), коммуникативных навыков и др.; ведутся разработки концептуальных положений. Вопросы определения профессионализма, оценки профессиональной

культуры и деятельности специалиста стали объектом изучения педагогов, психологов, филологов, специалистов-практиков и т.д.

В современной системе образования, в педагогических условиях человек занимающийся изучением языка не может действовать по шаблону, он должен создать свою методическую систему, которая была бы адаптирована к нему самому. Цель состоит не в том, чтобы самому непременно что-нибудь изобрести, а в том, чтобы пользоваться методикой, которая с учетом личностного потенциала специалиста дает максимальный эффект.

Исходя из актуальности, недостаточной научной разработанности, теоретической и практической значимости, вариативности решения данной проблемы, предлагается методика саморазвития коммуникативной компетенции у молодых специалистов вуза, цель которой - формирование и развитие основ профессиональной коммуникативной компетенции молодого специалиста языкового вуза при коммуникативном подходе к обучению английскому языку.

Обучение по формированию и развитию коммуникативной компетенции молодого специалиста осуществляется согласно дидактическим принципам. Они направлены на достижение эффективного и воспитывающего обучения, на овладение основами знаний и формирование умений применять их в жизни. Под принципами обучения будем понимать исходные положения, которые определили цели, содержание и методы обучения и проявляются во взаимосвязи и взаимообусловленности. В данном случае принципы призваны определить стратегию и тактику не только обучения иностранному языку, но и развития навыков общения на изучаемом языке.

Принципы можно рассматривать в двух планах: в теоретическом, помогающем проникнуть в суть каждого из них, и в практическом – для использования их в качестве правил, требований к проведению занятий [5, с.24-27]. Данная методика основана на практических принципах, т.к. занятия по иностранному языку носят практический характер, это:

- принцип связи обучения и практики;
- принцип творческой активности;
- принцип наглядности;
- принцип научности;
- принцип доступности в обучении;
- принцип прочности усвоения знаний;
- принцип коммуникативной направленности;
- принцип учета родного языка.

Принимая во внимание цель обучения иностранному языку, Е.И.Пасов ведущим принципом называет принцип коммуникативной направленности в обучении данному предмету [1, с.162]. Это означает, что обучение должно строиться на вовлечении обучающихся в устную (аудирование, говорение) и письменную (чтение и письмо) коммуникацию. Этот принцип практически определяет все составляющие учебно-воспитательного процесса по иностранному языку, и не случайно говорят о коммуникативно-ориен-

тированном обучении и даже коммуникативном методе (в смысле – направлении) обучения.

Действительно, рассмотрение языка как социального выдвигает на первый план обучение коммуникативной цели – научиться общаться на языке. Принцип коммуникативной направленности определяет и содержание обучения – отбор и организацию лингвистического материала, конкретизацию сфер и ситуаций общения: какие коммуникативные умения необходимы, чтобы вступить в общение, осуществлять его в устной и письменной формах, и с помощью каких средств можно обеспечить овладение коммуникативной функцией языка.

Данный принцип ставит перед необходимостью соответствующей организации обучения, использования различных организационных форм.

Реализация данных принципов требует определенных методов и приемов обучения. Что же такое методические принципы, и какой из принципов способствует интенсификации речевого общения при обучении иностранному языку? Под методическими принципами, как правило, понимаются обобщенные способы деятельности в процессе обучения. В традиционном учебном процессе это понятие охватывает наиболее общие принципы построения взаимосвязанной деятельности преподавателя и студентов. Существует множество классификаций принципов обучения иностранному языку. По мнению Щукина, все принципы можно разделить на четыре области:

– дидактическая: принцип сознательности, принцип активности, принцип наглядности, принцип прочности, принцип доступности, принцип межкультурного взаимодействия, принцип профессиональной компетенции преподавателя;

– лингвистическая: принцип системности, принцип концентризма, принцип функциональности, принцип стилистической дифференциации, принцип минимизации языка;

– психологическая: принцип мотивации, принцип учета индивидуально-психологических особенностей;

– и собственно методическая: коммуникативный принцип, принцип взаимосвязанного обучения видам речевой деятельности, принцип профессиональной направленности обучения, принцип устного опережения.

В частности, методические принципы разделяют на общие, частные и специальные [4, с.168].

Также под методическими принципами понимаются основные, базисные положения теории обучения иностранным языкам, которые отражают объективные законы и закономерности усвоения языка и определяют системно-структурную организованность, функционирование, развитие и совершенствование процессов обучения иностранным языкам и формирование иноязычной способности, а также определяют деятельность учителя по организации данных процессов [2, с.14].

Для интенсификации речевого общения студентов на иностранном языке, учитывая индивидуальные и возрастные особенности студентов, необходимо как можно больше использовать в учебном процессе всевозможный изобразительный материал, схемы, таблицы, аудио- и видеомате-

риал, т.е. принципы наглядности, структурной организованности и принцип устного опережения. В обучении студентов иностранному языку принцип взаимосвязи с действительностью также является целесообразным для развития речевой деятельности обучающихся. На занятиях этот принцип позволяет осуществить ролевые игры. Как отмечает Н.И.Торунова, «введение деловой игры в вузовский педагогический процесс способствует формированию профессионального становления личности специалиста» [6]. Таким образом, ставить вопрос о том, какой из возможных методических принципов обучения иностранному языку является «лучшим» для интенсификации речевого общения, не вполне корректно. Главная цель – понимать, что, будучи проведенными на занятии, различные методические принципы должны соответствовать поставленным целям обучения, а не только способствовать интенсификации навыка речевого общения, и рассматриваться как взаимодополняющие. Таким образом, представление о методических принципах помогает осознанному выбору методических средств и приемов для развития коммуникативной компетенции студентов языковых вузов.

Литература

1. Е.И.Пассов - Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. — М.: Русский язык, 1989. — 276 с
2. Ветчинова, М.Н. Основные направления в методике преподавания иностранных языков в середине XIX – начале XX века [Текст] / М.Н. Ветчинова // Современные тенденции в специальном образовании: Сборник научных трудов. – Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2004.
3. Е.В.Бондаревская «Теория и практика личностно-ориентированного образования» монография -2000. 254с.
4. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика.- М.: Филоматис, 2004-416с.
5. Карманова Ж.А., Маженова Р.Б., Абылайхан С.М., Ахметова А.Г. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕДАГОГОВ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – № 8. – С. 24-27;
6. Торунова, Н.И. Деловая игра [Текст] / Н.И. Торунова, Г.И. Кокташѐва // Иностранные языки в школе. – 2000. – №6.

Xülasə

Dil universitetlərində kommunikativ yanaşmada kommunikativ kompetensiyanın formalaşması üçün metodoloji prinsiplər

Real pedaqoji fəaliyyətdə metodiki prinsiplər haqqında anlayışın olması təlim amillərinin (məqsəd, məzmun, tələbələrin qavrayış bacarıqları və s.) birləşməsi nöqtəsi nəzərindən dil universitetinin tələbələrinin kommunikativ kompetensiyasının inkişafı üçün düzgün üsulların seçilməsini təmin edir.

Summary

The methodological principles of forming communicative competence in communicative approach at the language university

In real pedagogical work of methodological principles help for the conscious choice of methodological tools and techniques that are adequate in terms of the

combination of training factors (objectives, content, educational opportunities for students, etc.) in a particular educational situation for the development of communicative competence of language university students.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. D. İsmayılova
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
11.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.11.2016

ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU (İNGİLİS DİLİ MATERIALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: dil, xarici dil, şərait, ana dili, birinci, lazım

Keywords: language, foreign language, situation, mother tongue, necessary

Ключевые слова: язык, иностранный язык, условия, родной язык, нужный

Dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri, onların müqayisəli öyrənilməsi və xarici dillərin tədrisində ana dilinin rolunun nəzərə alınması dilçi, metodist və psixoloqların diqqətini cəlb edən ən vacib məsələlərdən biridir.

Hər hansı bir xarici dilin tədrisindən danışarkən mütləq həmin dilin tədris edildiyi şərait, xüsusi ilə ana dilinin təsiri nəzərə alınmalıdır.

L.İ.Zilberman xarici dilin öyrənilməsinə ana dilinin təsirindən bəhs edərək yazır: “Konkret xarici dillərin konkret ana dili şəraitində tədrisi metodikasını hazırlayarkən onunla əlaqələr olan elmlərlə birinci növbədə isə dilçilik elmi ilə sıx şüurtdə əməkdaşlıq etmək lazımdır”.

Demək, hər hansı bir xarici dili konkret ana dili şəraitində tədris etdikdə, ana dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun konkret metodikasını hazırlamaq lazımdır. Bu metodikanı yaradarkən bir sıra elmlərin, o cümlədən psixologiya, pedaqogika, ilk növbədə isə dilçilik elminə istinad etmək lazım gəlir.

Akademik L.V.Şerba ana dili ilə xarici dilin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərək yazır: “Öz dilin əcnəbilərə öyrəndə onu daha yaxşı başa düşürsən. Əgər xarici dilin ana dili üçün müəyyən əhəmiyyəti varsa, ana dilinin də xarici dilin tədrisi üçün əhəmiyyəti daha böyükdür”.

Həqiqətən, dərs şəraitində, xüsusilə saatların miqdarı az olanda uşaqlar, eləcə də böyüklər ana dilinin köməyi olmadan xarici dillərin yiyələnməsində çətinlik çəkirlər. Doğrudan da xarici dilin tədrisi qrammatikasız keçinə bilməz. Məsələn, felin məchul növünü ana dilində izah etmədən, xarici dildə bu mövzunu necə tədris etmək olar?

Doğrudan da xarici dildə tədris olunan qrammatik kateqoriyaların və ya qaydaların qarşılığı ana dilində yoxdursa, tələbələr onları mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Əlbəttə, bu cür qaydaların şüurlu mənimsənilməsi yalnız ana dili ilə tutuşdurulduqda mümkündür.

T.K.Menon tərcüməsiz üsul tərəfdarlarını tənqid edərək göstərir ki, onlar başa düşməzlər ki, şagirdin beynində nə baş verir. Məsələn, müəllim “line” və “sighn” sözlərini xətlərlə izah edə bilər, lakin bu zaman şagirdlər bir-birinə deyirlər. Bizim dilimizdə bu line-dır? Məhz belə bir zəruriyyətin nəticəsidir ki, xüsusi metodika meydana çıxmışdır. Bunun məqsədi milli respublikalarda xarici dilin tədrisində yerli şəraiti və ana dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun tədrisini yaxşılaşdırmaqdır. Müxtəlif milli respublikalarda bu sahədə müəyyən işlər görülmüş və hazırda da çoxlu tədqiqat işi aparılır.

Xarici dilin tədrisinin xüsusiyyətlərini öyrənmək, onun psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək üçün çoxlu tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu sahədə tədqiqatçıla-

rın, psixoloqların fikrini ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, xarici dilin öyrənilməsi heç də ana dilinin öyrənilməsinə bənzəmir. Xarici dilin öyrənilməsinin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır ki, bunları xarici dilin tədrisində nəzərə almaq lazımdır.

A.A.Leontyev göstərir ki, ikinci dili, adətən, biz bu və ya digər dərəcədə ana dilinin qrammatikasını, yazı qaydalarını bilən adamlara öyrədirik. Başqa sözlə, onlar xarici dili ana dili vasitəsi ilə yaranmış bacarıq və vərdislər əsasında dərk edirlər. Bu vərdiş və bacarıqları bu və ya digər vasitə ilə məhdudlaşdırmağımıza baxmayaraq, onlar ana dilindən xarici dilə keçir.

Demək, ana dilini öyrənərkən əldə edilmiş bacarıq və vərdislər bizdən (müəllimlərdən) asılı olmayaraq, xarici dilin tədrisinə öz təsirini göstərir. Müəllimin vəzifəsi isə bu təsiri düzgün müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

R.A.Artyomov bu haqda yazır ki, xarici dilin öyrənilməsində ana dili ana dilinin qaydalarına əsasən dərk və ifadə etməyə məcbur edir.

Ona görə də xarici dillərin tədrisi prosesində ana dilinin mənfi təsirini aradan qaldırmaq üçün iki dilin tutuşdurulması qanunauyğun bir haldır. Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici dili öyrənməzdən əvvəl şagirdlər ana dili vasitəsi ilə nəzəri cəhətdən dilin ümumi qanunları ilə tanış olur. Təcrübə də həmişə nəzəri bilik əsasında qurulur. Ona görə də xarici dili öyrənəndə tələbələr ana dili sahəsində əhatə etdikləri nəzəri bilikdən geniş istifadə edirlər.

Bunun üçün də iki dilin nəzəri cəhətdən tutuşdurulması xarici dilin öyrənilməsi üçün böyük imkanlar açır və tədris prosesini xeyli asanlaşdırır. R.Y.Barsuk iki dilin müqayisəli təhlilindən danışarkən göstərir ki, bu xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsinin əsasını təşkil edir və ana dili, rus dilini nəzərə almaqla xarici dil proqramlarının hazırlanmasına, milli məktəbin spesifikasına uyğun xarici dilin tədrisinə aid xüsusi metodikasının nəzəri əsaslarını yaratmağa kömək edir. İ.D.Salitra ana dilinin xarici dilin tədrisinə təsirindən danışaraq yazır ki, iki dil – öyrədilən xarici dil və ana dili, xarici dilin tədrisi prosesində mürəkkəb qarşılıqlı təsirdə olurlar.

Bu qarşılıqlı təsir həm təlim prosesinə təkan verir, həm də təlim prosesinə mənfi təsir edir, ona mane olur.

Məlum olduğu üzrə xarici dilin tədrisində daxili qarşılıqlı təsir nəticəsində ana dilində yaranmış vərdislər daha möhkəm olduğu üçün qalib gəlir.

Beləliklə, hər iki dilin - öyrənilən xarici dilin və ana dilinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri müxtəlif olur; yəni ana dili ilə xarici dil quruluşlarına görə bir-birinə yaxındırsa, bu təlim prosesini sürətləndirir, ona kömək edir, lakin onlar quruluşlarına görə bir-birindən fərqlənirsə, bu təlim prosesinə mənfi təsir edir. Ona görə də, eyni sistemli və müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinin böyük metodik əhəmiyyəti vardır. İ.D.Salitra xarici dili mənimsəməkdə ana dilinin müsbət təsirindən danışaraq yazır: “Xarici dili mənimsəmə prosesində ana dilindən qazanılmış və xarici dilin mənimsənilməsinə kömək edən bilik, bacarıq və vərdislərin xarici dilə keçməsinə alqışlamaq lazımdır. Bu xarici dilin mənimsənilməsinə asanlaşdırır, bu mənimsəmədə çətin olan hallara az vaxt və qüvvə sərf edilməsinə səbəb olur”.

Bildiyimiz kimi, ikinci dil öyrənən hər hansı bir şəxs ana dili sahəsində müəyyən bilik, bacarıq və vərdişə malik olur. Xarici dildə öyrənilməsi lazım olan

dil materialı ana dili ilə eynilik təşkil edirsə, həmin dil materialını mənimsəmək üçün yeni bilik, bacarıq və vərdiş yaratmaq lazım gəlir. Ana dili vasitəsi ilə qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlər buna tətbiq edilir, və bu da həmin materialı mənimsəmək üçün az vaxt sərf edilməsinə və az səy göstərilməsinə səbəb olur.

A.A.Leontyev nitqin fizioloji-monoloji xüsusiyyətindən danışaraq, onu fəaliyyət hesab edir və qeyd edir ki, fəaliyyətin müstəqil, dərk olunan obyektə vardır ki, bu da məqsəddir. Bu fəaliyyət elə qurulur ki, optimal yolla, az vaxt və qüvvə sərf etməklə bu məqsədə nail olursan. Fəaliyyətin özünə məxsus məqsədi olan ardıcıl hərəkətlərdən ibarətdir ki, bu da fəaliyyətin ümumi məqsədinə tabedir. Eyni ilə bu xarici dilin mənimsənilməsində baş verir. Xarici dildə danışmaq üçün ayrı-ayrı hərəkətlərə yiyələnmək lazımdır.

Doğrudan da, nitq prosesi bir fəaliyyətdir. Ana dilində bu fəaliyyət heç bir çətinlik olmadan həyata keçirilir. Xarici dildə isə bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün çox vaxt və qüvvə sərf etmək lazım gəlir. Xarici dilin tədrisində əsas məsələ az vaxt və qüvvə sərf etməklə bu nitq fəaliyyətinə yiyələnməkdir. Əlbəttə Leontyevin təbirincə desək, fəaliyyəti təşkil edən “hərəkətlər” ana dilindən xarici dilə düzgün tətbiq edilsə, bu xarici dilin mənimsənilməsinə çox kömək edər.

Xarici dilin tədrisində ana dilinin nəzərə alınması bilavasitə şüurluluq prinsipi ilə əlaqədardır.

M.K.Baradulina və N.M.Minina xarici dilin tədrisi metodikasının xüsusiyyətlərindən danışaraq yazır: “Ta qədimdən xarici dilin tədrisində iki yol mövcuddur. Birincisi, xarici dilin eynilə ana dili kimi öyrənmə yoludur. İkincisi isə, xarici dili onun qaydaları vasitəsi ilə, quruluşuna bələd olmaq yolu ilə öyrənməkdir”. Əlbəttə, müəlliflər birinci yolu düzgün hesab etmirlər. İkinci üsulun mahiyyətini isə belə şərh edirlər: “İkinci yol ənənəvi, eyni zamanda ən yeni metodikanın prinsipi olub, dilin praktik mənimsənilməsinə onun mahiyyətinin dərk edilməsi ilə birləşdirir”.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, ana dilindən fərqli olaraq, xarici dili öyrənmək həmin dilin bütün xüsusiyyətlərinə bələd olmaq lazımdır.

Dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi tədqiqat metodu kimi çox qədimdən mövcuddur. Buna əsasən də tarixi-müqayisəli metod adların tədqiqat metodu meydana çıxmışdır. Bu, dil hadisələrinə tarixi nöqtəyi nəzərdən yanaşır. Bu metod dillərin nəzəri cəhətdən öyrənilməsində böyük rol oynamış və indi öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Lakin müqayisəli metod kimi bu, xarici dillərin tədrisinə tətbiq edilə bilməz.

Bu haqda İ.V.Solovyova yazır: “Tarixi müqayisəli metod əsas etibarını ilə məhv olmuş formaların bərpa etməsinə xidmət etdiyinə görə bu xarici dillərin tədrisinə tətbiq olunan müqayisə üçün əsas ola bilməz: xarici dilin tədrisində praktik məqsəd daşıyan başqa cür müqayisə olmalıdır. Bu, dillərin müqayisəli yox, tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsi adlanır”.

Qeyd etmək lazımdır ki, metodik cəhətdən dillərin tutuşdurularaq tədris edilməsi onların tipoloji müqayisəsindən fərqlənir. Xarici dillərin tədrisi prosesində öyrənilən dilin hər hansı bir hadisəsi ana dili ilə tutuşdurulur, bu iki dildə olan fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirir. Bu prosesdə isə əsas diqqət xarici dilin tədrisində çətinlik törədən fərqli cəhətlərə yönəldilir. P.A.Hol göstərir ki, xarici dilin ana dili ilə tutuşdurulmasında məqsəd müqayisə edilən dillərin tam təhlilini

vermək deyil. Məqsəd ingilis dilində danışanlar üçün maraqlı və çətin olan halların aşkara çıxarılmasıdır.

Belə bir fikrə R.Lodonun xarici və ana dillərinin qarşılıqlı təsirinə həsr etdiyi kitabında da rast gəlmək olar: “Ana dilində olmayanları öyrənmək lazımdır, ana dilində nə varsa, o artıq məlumdur”.

Doğrudan da xarici dilin tədrisində hər cür tutuşdurma və müqayisəni səmərəli hesab etmək olmaz. Əlbəttə, nəyi və necə müqayisə etmənin xarici dilin tədrisində rolu böyükdür.

1. Təlim prosesində öyrənilən xarici dil ilə ana dilinin tutuşdurulması çox vacib bir məsələdir və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu böyükdür.

2. Öyrədilən xarici dillə ana dili quruluşca bir-birindən fərqləndikdə bu cür tutuşdurma daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

3. German və Roman qruplarına daxil olan dillər. Azərbaycan dilindən köklü surətdə fərqləndiyi üçün, bu dillərin tədrisi prosesində ana dilinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Xarici dil üzrə orta məktəb proqramları. Bakı, 2000.
2. Həmzəyev M.Ə. Qrammatik interferensiyanın psixoloji əsasları. Bakı, 1990.
3. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1990.
4. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 1967.
5. Kərimov F.H., Ağayeva. Metodika kursu tələbələrin məlumat kitabçası. Bakı, 2005.

Summary

The role of mother tongue in teaching oral speech (on to the materials of English language)

This article deals with the role of mother tongue of learners in teaching English oral speech. The author of the article considers that in teaching any foreign language, especially English language the teachers must keep in mind the specificity of the mother tongue of learners.

Резюме

Роль родного языка в обучении устной речи (на материале английского языка)

Данная статья посвящена роли родного языка студентов в обучении устной английской речи. Автор статьи считает необходимым учесть особенности родного языка студентов в усвоение английской учений речи.

*Rəyçi: prof. G.Yusifov
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

Fidan Abiyeva

ADU

E-mail: fidan.abiyeva24@gmail.com

YAZI VƏRDIŞLƏRİNİN AŞILANMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

*Açar sözlər: idrak, işlək yaddaş, yazı prosesi**Keywords: cognition, working memory, writing process**Ключевые слова: познание, рабочая память, процессы письмо*

Tarix boyu yazıya müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuş, yazı haqqında müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Yazı prosesi haqqında nəzəriyyələr əsasən psixologiyaya, xüsusilə idrakın öyrənilməsinə əsaslanır. Bu xüsusda, tədqiqatçılar tələbələrin ideyaları yazıya köçürmək yollarını tədqiq etmişlər. Aparılan tədqiqatlardan belə məlum olmuşdur ki, əgər tələbələr özləri üçün yazırlarsa, onlar fikirlərin təqdim olunmasına, onların düzgün ötürülməsinə diqqət edirlər. Əgər tələbələr müəllimlər üçün yazırlarsa, bu zaman onlar fikirlərinin düzgün ötürülməsindən daha çox, cümlələrin qaydalara tabe olmasına, orfaqrafik qaydalara riayət olunmasına diqqət edir və bacardıqca səhvlərə yol verməməyə çalışırlar. Belə olan halda isə, onlar narahat olur, həyacan keçirirlər. Buna görə də müasir dövrimüzdə yazı yalnız fiziki bir proses kimi deyil, həm də, idrakı proses kimi nəzərdən keçirilir, yazıda emosiyaların rolu araşdırılır. Yazının qərar qəbul etmə, mətnləri planlaşdırma, bu planı cümlələr halına salma, yoxlama kimi idrakı əməliyyatları özünə cəlb edən bir proses olduğu artıq məlumdur. İdrak nəzəriyyəsinin tərəfdarları fərdin ifadə tərzini yüksək qiymətləndirir və yazının hər bir fərdin düşünmə təzi ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Onlar nəticəyə deyil, prosesin özünə diqqətlərini yönəldirlər. İdrak nəzəriyyəsinə əsasən, fərdin “beyin məhsulu” əsasdır və ideyalar idrak proseslərini əks etdirir. Flover və Heyz yazının idrakla əlaqəsindən bəhs edərkən qeyd etmişlər ki, yazıçılar o qədər idrakı baxımdan səy göstərir ki, nəticə olaraq əqli cəhətdən çox yüklənirlər. Bu yüklənmə isə, yazının idrak sistemində tutduğu yer ilə əlaqədardır. Bu baxımdan yazı işlək yaddaş ilə əlaqələndirilir. Belə ki, işlək yaddaş informasiyanın müvəqqəti saxlanılmasına xidmət edir. Bu səbəbdən, yazı prosesi üçün lazım olan əməliyyatların nəticəsi olan informasiyalar müvəqqəti olaraq işlək yaddaşda saxlanılır. Məsələn, tələbələr cümlələri tərtib edərkən haqqında fikirləşdikləri ideyaları yaddaşlarında saxlaya bilirlər, yaxud, onlar uzun cümlələri yazmağa başlayarkən bu cümlələrin yazılmamış hissələrini yaddaşlarında müvəqqəti olaraq saxlaya bilirlər. Buna şərait yaradan isə, işlək yaddaşdır. İşlək yaddaş informasiyaları yaddaş saxlamaqdan əlavə, mətni tərtib etmək üçün lazım olan bu informasiyaları nizama salmaq mexanizminə də malikdir. İşlək yaddaş qısa olaraq tərif versək, belə bir nəticəyə gəlmiş olarıq: “İşlək yaddaş yazı əməliyyatlarının aparıldığı idrakı yerdir”. İşlək yaddaşın yazı ilə əlaqəsinin araşdırılması 1990-cı illərdə daha geniş vüsət almağa başladı. İşlək yaddaşın yazı prosesində rolu bir çox modellərdə öz əksini tapdı. Psixoloq Ronald. T. Kelloq hazırladığı modeldə qeyd edirdi ki, işlək yaddaşın tərkib hissəsi olan icraedici sistem yazı prosesində böyük rol oynayır. Yazıçılar ideyalarını tərtib edərkən idrakı

səy göstərirlər. Bu işlək yaddaşın tərkibinə daxil olan icraedici sistemlə bağlıdır. O, həmçinin, planlaşdırmanı işlək yaddaşın digər tərkib hissəsi olan vizual blankla əlaqələndirirdi. Belə ki, planlaşdırma zamanı yazıçılar adətən şəkilləri vizuallaşdırır, diaqram və planları tərtib edirlər. Beləliklə, Kelloq hazırladığı bu modelində yazı zamanı aparılan əməliyyatları işlək yaddaşla əlaqələndirir və onun yazı prosesində əhəmiyyətini vurğulayır. Psixoloq Debra Mikaçin isə yazının qabiliyyət nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. O, müşahidələri nəticəsində belə qərara gəlmişdir ki, yüksək qabiliyyətli işlək yaddaşla malik insanlar aşağı qabiliyyətli işlək yaddaşla malik insanlardan daha yaxşı mətnlər istehsal edə bilirlər. Buna əsasən, o yazının qabiliyyət nəzəriyyəsini təklif etdi. Bu nəzəriyyəyə əsasən, yaxşı yazı yazı prosesləri arasında əlaqəyə şərait yaratmaq üçün işlək yaddaşın səmərəli idarə olunmasını tələb edir. Buna misal olaraq əl yazısını göstərmək olar. Sürətli əl yazısına malik olmaq yüksək səviyyədə yazı istehsal etməyə şərait yaradır. Belə ki, sürətli əl yazısına malik yazıçılar planlaşdırma, tərcümə və yoxlama kimi əməliyyatları yazı ilə birlikdə aktivləşdirə bilir. Lakin, əl yazısı asta olan yazıçılar yalnız fikirləşmək və yazının özünü həyata keçirə bilirlər. Ümumiyyətlə, yazı idrakı proseslərin müşahidə olunan nəticəsidir. Yazının səmərəli öyrənilməsi və öyrədilməsi psixoloji baxımdan araşdırılarkən üç istiqamətdə psixoloji əsaslı yazı tədqiqatı aparılmışdır: Yazı prosesi, yazmaq üçün öyrənmək və öyrənmək üçün yazmaq. Birinci istiqamətdə fərdi fərqlər və mətnin keyfiyyəti ilə proseslər arasında olan əlaqə araşdırılarkən belə bir nəticəyə gəldi ki, yazı əslində mürəkkəb bir prosesdir və yazı əməliyyatlarında və bunların səmərəlilik dərəcəsində böyük fərqlər var. İkinci istiqamətdə, yəni yazmaq üçün öyrənmə ətrafında aparılan araşdırmalara əsasən, oxucu qismində olmaq və ya oxu proseslərini müşahidə etmək yazıya töhvələr verən səmərəli öyrənmə fəaliyyətidir. Belə ki, tələbələr yazı prosesini müşahidə etdikdə, modellərlə tanış olduqda daha çox məlumatlanır və öyrənirlər. Daha sonra isə, diqqət öyrənmək üçün yazmağa yönəldi. Bu ifadənin açılışı yazının öyrənməyə zəmin yaratmasıdır. Nəhayət, diqqət psixologiyasının yazının tədrisində olan roluna yönəldi. Yazının əhəmiyyətini göstərmək üçün Kelloqun fikrinəməüraciət etmək olar. Ronald T.Kelloqa görə yazı düşüncə formasıdır [1, s.16]. Aparılan bütün tədqiqatlara əsasən, yazı mürəkkəb bir prosesdir. Flover və Heyz məşhur Heyz-Flover modelini tərtib etmiş və yazı prosesinə yüksəkdən düşünmə metodologiyasını tətbiq etmişlər. Onlar idrak psixologiyasından çıxış edərək modeli problemlərin həlli üzərində qurmuşlar. Model özündə yazı prosesi və bu prosesin şaxələrini əks etdirir, yazının proses şəklində öyrədilməsini dəstəkləyir. Bu modelə əsasən, mətnin son formasının keyfiyyəti aparılan əməliyyatların doğruluğunun göstəricisi hesab olunur. Yuxarıda qeyd edilən tədqiqatlardan fərqli olaraq Mark Torinz yazı və şəxsiyyətin əlaqəsini araşdırmış və belə nəticəyə gəlmişlər ki, müxtəlif yazıçılar müxtəlif situasiyalarda daha yaxşı yaza bilirlər. Tələbələrlə aparılan experiment əsnasında onlar müxtəlif mətnlər yazmağa başlamışlar. Tələbələr həm plan tərtib edərək yazmış, həm də plan olmadan yazı ilə məşğul olmuşlar. Özünüidarəetmə qabiliyyətinə malik tələbələr plan tərtib etdikləri zaman yeni fikirlərlə çıxış etdikləri halda, bu bacarığa qismən malik tələbələr plan tərtib edərkən, yaza bilməmiş və yeni fikirləri irəli sürməkdə çətinlik çəkmişlər. Bu eksperimentin nəticəsində belə qərara gəldi ki, plan tərtib etmək heç də həmişə yax-

şı yazıya zəmin yaratmır, beləliklə də, fərdin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Yazı həm sosial, həm də koqnitiv bir prosesdir, çünki yazının sahibi hansı informasiyanı ötürmək istədiyi barədə fikirləşir və daha sonra bunun yollarını axtarır. Buna görə də, yazıçı mətnin iki göstəricisini də nəzərə almalıdır. Birincisi, ünsiyyət niyyətini, yəni nəyi demək istədiyini, ikincisi isə, mətnin təqdim olunmasını, yəni nə yazdığını. Hər iki göstərici bir- biri ilə bağlıdır və yazının məzmununa, yazıçının düşüncələrinə təsir edir. Bunlardan əlavə, yazıçı üçüncü bir göstərici olan oxucunu da nəzərə almalıdır, oxucunun onun yazdıqlarına necə deşifrə edəcəyi barədə də düşünməlidir. Məhz bu kimi səbəblərdən yazı həm koqnitiv, həm də sosial xarakter daşıyır. Yazı ətrafında aparılan araşdırmalara əsasən, yazı insanın əhvalına da təsir göstərən amillərdəndir. Yazının stressi aradan qaldıran, xoş əhval yaradan vasitə olduğunu psixoloqlar vurğulayırlar. Təsədüfə deyil ki, çox zaman psixoloqlar əsəbi olan zaman səhv addımların atılmasının qarşısını almaq üçün insanlara hissələrini və düşüncələrini vərəq parçasına köçürməyi məsləhət görürlər. Yazı həm də nitqin inkişafına kömək edir. Belə ki, düşüncələrini sözlərlə ifadə edə bilməyən və ya şifahi nitqdə çatışmazlıqları olan insan davamlı olaraq yazı ilə məşğul olarsa, sözlərlə oynamaq bacarığı artar və özünə inam hissi güclənər. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, işlək yaddaş informasiyaların saxlanılmasına xidmət edir. Lakin, nəzərə alsaq ki, gün ərzində beynimizdə minlərlə fikir dövr edir, belə qənaətə gələ bilərik ki, işlək yaddaş bu fikirlərin hamısını qoruyub saxlaya bilməz. Beynimizi yüklənmədən xilas etmək və işlək yaddaşımıza kömək etmək məqsədilə biz fikirlərimizi yazıya köçürə bilərik, bununla da, həm bizə lazım olan fikirləri qoruya, həm də yazımızı inkişaf etdirə bilərik. Göründüyü kimi, yazı həyatımızda düşünülüyündən daha vacib rola malikdir və yazının tədrisində psixoloji amillər nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Kellogg, R. The Psychology of Writing. New York: Oxford University Press, 1999
2. Hayes, J.R and Flower, L.S. Identifying the organization of writing processes. Erlbaum, 1980
3. Kaufman, S.B. And J.C.Kaufman. The Psychology Creative Writing. New York: Cambridge University Press, 2009
4. John Wiley and Sons. Working Memory and Academic Learning. New Jersey, 2008
5. Torrance, M. And Jeferry, G. Studies in writing. The cognitive demands of writing. Amsterdam University Press, 1999

Summary

Psychological basis of teaching writing skills

This article deals with the psychological aspects of teaching writing skills. Special attention was given to the working memory which plays an important role in writing. Besides, brief information was given about the connection between writing and emotions

Резюме

Психологические основы обучение навыки письма

В данной статье рассматриваются психологические аспекты преподавания навыков письма. Особое внимание было уделено рабочей памяти которая играет важную роль в процессе написания. Кроме того, была предоставлена краткая информация о связи между письмом и эмоциями.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Əliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

DİL TƏDRİSİNDƏ AUTENTİK MATERİALLARIN YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: autentik materiallar, kommunikativ bacarıqlar, motivasiya

Keywords: authentic materials, communicative skills, motivation

Ключевые слова: аутентичные материалы, коммуникативные способности, мотивация

Ötən onilliklər ərzində, xarici dilin tədrisi bütün dünyada populyarlıq qazanmışdır. Nəticədə isə, əlverişli və effektiv öyrətmə materiallarının yeri və rolu artmışdır. Xarici dili öyrənməkdə əsas məqsəd ondan real situasiyalarda faydalana bilməkdir. Buna görə də bir çox müəllimlər yalnız öyrətmə məqsədləri daşıyan “süni” hesab edilən, tapşırıqlardan ibarət təhsil sisteminə qarşı çıxır, bunların autentik materiallarla əvəzlənməsini tələb edirlər. Autentik materiallar ümumilikdə öyrənməyə kömək edən, xüsusi ilə oxuma bacarığını inkişaf etdirən materiallar hesab olunur. Oxuma vərdişi aşılayan tapşırıqlar öyrənənlərə müstəqillik gətirməklə yanaşı, özünə inam formalaşdırır.

Autentik materialların xarici dil siniflərində istifadəsi yeni deyil, Dilə Kommunikativ yanaşmanın geniş yayılması nəticəsində artıq 1970-ci illərdə müəllimlər bu yanaşmadan faydalanmağa başladılar. Kommunikativ dil tədrisinin əsas xarakteristikası elə autentik materialların istifadəsidir [1, s.166]. Kommunikativ dil tədrisi yanaşması sillabusun dizaynını dəyişmişdir. Bu dəyişiklik özünü xüsusi ilə İngilis dilinin tədrisində göstərir. Bu dəyişiklik İngilis dilinin sadəcə sinfin sərhədləri çərçivəsində deyil, ondan kənarında istifadəsini nəzərdə tutur. Bu cür tələbləri sillabus dizaynerləri xüsusi ilə nəzərə almalı və öyrənənlərə bu cür imkan yaratmalıdırlar. Martinez [2, s.1-7] autentik materialları dil daşıyıcısı üçün hazırlanmış, lakin öyrətmə məqsədləri daşmayan hesab etmişdir. Kličkaya [3, s.10] isə autentik materiallara başqa bir tərif vermişdir, o autentik materialları real dilin nümayişi və onun cəmiyyətdə istifadəsi kimi qiymətləndirmişdir. Öyrənənlərin real dil situasiyalarına hazırlanması xarici dil sinifləri qarşısında duran ən vacib və narahatlıq doğuran məsələdir. İngilis dilinin xarici dil kimi tədris olunduğu siniflərdə müəllimlərin effektiv materiallara ehtiyacları var. Buna görə də müəllimlərin istifadəsi üçün bu cür materialın tapılması və onlardan istifadə yollarının müəyyənlənməsi artıq zərurətdir. Bir çox araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olarki, öyrənənlərdə xarici dildən istifadə etmək istəyi güclüdirsə, onlar bunu məhz dil daşıyıcıları kimi real həyatı situasiyalarda etməlidirlər. Autentik mətnlər motivasiya yaradır, çünki öyrənənlər bu zaman dilin real situasiyada dil daşıyıcısı tərəfindən qeyri real məqsədlər üçün istifadəsinə şahid olurlar. Bir çox alimlər, Harmer, Vidovson autentik və autentik olmayan terminlərindən istifadə edirlər məqsəd dil materiallarındakı fərqi nümayişi deyil, məqsəd effektivliyin və nəticənin üzə çıxarılmasıdır. Son dövrlərdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, öyrənməni artırmaq və yüksəltmək üçün autentik materiallardan faydalanmaq lazımdır. Məhz bu cür materiallar Pikokun [4, s.144-156] da qeyd et-

diyi kimi öyrənənlərə dilin cəmiyyətdə sosial məqsədlər üçün istifadəsi zamanı komək edir.

Autentikliyin növləri:

Brin [5, s. 60-70] autentikliyin 4 növünü qeyd etmişdir:

- 1) mətn autentikliyi
- 2) öyrənənlərin autentikliyi
- 3) tapşırıq autentikliyi
- 4) sinfin autentikliyi

Autentikliyə mətn rakursundan nəzər saldıqda mətnin autentik keyfiyyəti nəzərdə tutulur. Bu özünü autentik mətnin informasiya mənbəyi kimi kontekst daxilində anlanmanı yüksəltməyini nəzərdə tutur.

Öyrənənin autentikliyi dedikdə isə onun dil daşıyıcısı kimi mətndəki mənanın şərh edilməsindəki bacarığı qeyd edilir.

Tapşırığın autentikliyi dedikdə onun öyrənəni autentik ünsiyyətlə nə dərəcədə təmin etməsi və məqsədlər göz önünə gəlir.

Sinfin autentikliyi dedikdə burada onun ən vacib rolu ortaya çıxır. Öyrənmənin məzmun və problemlərinin ictimai və şəxsi çərçivədə üzə çıxarılması və bu problemlərin qarşısını almaq üçün strategiyaların tapılması işin məğzini təşkil edir.

Autentik materialların növləri:

Autentik materialların dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesindəki rolu danılmazdır. Bu günlərdə autentik resurslar artıq hər kəs üçün əlçatandır. İnternet isə ən zəngin və vacib resurs hesab edilir. Autentik materialların aşağıdakı bölgüsü var və onları 3 yerə ayırmışdır.

- 1) Autentik dinləmə materialları: radio xəbərləri, cizgi filmləri, mahnılar və s.
- 2) Autentik vizual materiallar: küçə və prospektlərdəki yol nişanları, qəzet və jurnallardakı şəkillər, reklam lövhələri və s.
- 3) Autentik çap materialları: idman xəbərləri, qəzetlər, restorandakı menyular, qatar biletləri və s.

Autentik materialların seçimi

Kommunikativ sinif tapşırıqları 2 kateqoriyaya ayrılır:

-“real dünya” bu kateqoriya öyrənənlərin sinif mühitindən kənarında rastlaşa biləcəkləri praktik dil və vərdişlərlə tanış olmaq imkanı yaradan tapşırıqlarla təchiz edir.

-“pedaqoji” bu kateqoriya dilin mənimsənilmə prosesini nəzərdə tutur. Öyrənənlər qazandıqları bacarıqları məşq etdirməyə imkan tapmadan bu onlara real həyatda qarşılaşdıqları situasiyalarda lazım ola bilər. Bu əslində müəllimin düzgün material seçimindən aslıdır. Buna görə də müəllimlər öz yollarını işiqləndirəcək və öyrənənlərin faydalana biləcəkləri tapşırıqları seçmək kimi çətin bir vəzifə qarşısında qalırlar.

MakGratha [6] görə uyğun material seçimi zamanı 8 kriteriya əsas götürülməlidir:

- 1) kitaba və öyrənənlərin ehtiyaclarına uyğunluq ;
- 2) maraq oyadan mövzu;
- 3) mədəni uyğunluq;
- 4) logistikmulahizələr;

- 5) idraki tələblər;
- 6) linqvistik tələblər;
- 7) keyfiyyət;
- 8) işləmə bilən.

Ən vacib kriteriya uyğunluqdur məhz bunun sayəsində öyrənənlərdə maraq oyanır, onların ehtiyacları qarşılır və onlar motivasiya olunurlar. Ümumiyyətlə oxu materialı çətin və mürəkkəb strukturla yüklənməməlidir. Əks halda bu öyrənənləri demotivasiya edəcək. Bura daha iki kriteriyanı əlavə etmək olar:

- 1) müxtəliflik;
- 2) təqdimat.

Müxtəliflik öyrənənləri cəlb etmək üçündür, çünki məhz monoton dərs prosesi öyrənməni zəiflədən əsas amildir. Digər tərəfdən rəngli şəkillər, diaqram və bu kimi vasitələr öyrənənlərdə maraq oyadır.

Linqvistik üstünlükləri

Bu sahənin araşdırılması göstərirki, autentik materialların öyrənmədə müsbət təsiri vardır. Harmer qeyd edir ki, bu öyrənənlərə dili daha yaxşı ifadə etməyə, onu surətlə qavramağa və real situasiyalarda daha özünə inamlı davranmağa sövq edir.

Autentik materialların istifadəsinin əleyhinə arqumentlər

Bəzi alimlər bu cür materialların istifadəsinin əleyhinə çıxaraq onu dəyərsiz hesab edir, bəziləri isə onun hazırlanma prosesini ön plana çəkir. Araşdırmaçılar qeyd edir ki, bu cür materiallar müəllimin üzərinə qoyulmuş yüküdür, çünki bu cür materiallar çətin lüğətdən və strukturdan ibarət ola bilər və müəllim bunları sadələşdirib öyrənənlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıdır. Digər tərəfdən bu cür materialların seçilməsi, redaktəsi və hazırlanması olduqca çətin və vaxt aparıcı prosesdir.

Ədəbiyyat

1. Larsen-Freeman, D. *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press. 2000, 166p.
2. Martinez, A.G. *Authentic materials: An overview*. Free resources for teachers and students of English, 2002. *Karen's Linguistic Issues*, 1-7
3. Klickaya, F. *Authentic materials and culture content in EFL classrooms*. *The Internet ELT Journal*, (2004), 10 (7)p.
4. Peacock, M. *The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners*, *ELT Journal: English Language Teachers Journal*. 1997, 51(2) 144-156
5. Breen, M. *Authenticity in the language classroom*. *Applied Linguistics* 1985, 6, 60-70
6. McGrath, I. *Materials Evaluation and design for language teaching*. Edinburgh. Edinburgh University Press 2002

Summary

The place and role of authentic materials in language teaching

It is obvious that the use of authentic materials in language teaching is supported by many researchers. This type of materials as a useful means of to motivate learners arouse their interest and expose them to real language they will face in the real world.

Резюме

Место и роль аутентичных материалов в преподавании языка

Очевидно, что использование аутентичных материалов в обучении языку поддерживается многими исследователями. Этот тип материалов является полезным средством для мотивации учащихся, вызывают у них интерес и подвергают их к реальному общению, с которым они будут сталкиваться в реальном мире.

*Rəyçi: ped.f.d. F.Rzayeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.12.2016

Aytan Xəlilli

ADU

E-mail: ayten_xelilli93@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ EKSTRALİNGVİSTİK AMİLLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: ekstralingvistik amillər, yaş, motivasiya, motivasiyanın növləri

Keywords: extralinguistic factors, age, motivation, types of motivation

Ключевые слова: экстралингвистические факторы, возраст, мотивация, типы мотивации

Dilin uğurla mənimsənilməsinin həyata keçirilməsi üçün ekstralingvistik amillərin nəzərə alınması zəruridir. Ekstralingvistik amillər dedikdə tədris olunan dilin lingvistik quruluşu ilə birbaşa əlaqəsi olmasa da tədrisində önəmli yerə malik olan xarici amillər nəzərdə tutulur. Bu amillər əsasən dil öyrənənin fərdi xüsusiyyətləri, yaşadığı mühitlə bağlı ortaya çıxır və dilin tədrisinə müsbət və ya mənfi şəkildə təsir edir. Lingvistik amillər kimi ekstralingvistik amilləri də bilmək və tədris prosesində onaları nəzərə almaq müəllimin öhdəsinə düşür. Bir sıra ekstralingvistik amillər vardır ki, onlardan ən önəmliləri aşağıdakılardır:

- Yaş
- Motivasiya

Ekstralingvistik amillər arasında xarici dili öyrənənlərin yaşı mühim amil kimi ön plana çıxır. Çünki dilin tədrisində müxtəlif yaş qruplarının göstərdiyi nəticələr fərqlidir. Bunun əsas səbəbi müxtəlif yaş qrupuna aid olan tələbələrin psixoloji inkişafının, koqnitiv bacarıqlarının fərqli olmasıdır. Tələbələr üç yaş qrupuna bölünür: **azyaşlı, yeniyetmə və yetkin**. Hər bir yaş qrupunun dil öyrənmədə özünəməxsus xüsusiyyətləri, müsbət və mənfi cəhətləri var.

Belə bir fikir mövcuddur ki, dil öyrənmədə ən uğurlu nəticələri azyaşlılar göstəriirlər. Onlar dili digər yaş qrupları ilə müqayisədə daha sürətli və effektiv şəkildə öyrənirlər. Bu qrupa daxil olan tələbələr, xüsusilə, tələffüzü daha yaxşı mənimsəyir, hətta dil daşıyıcısı səviyyəsində mükəmməl tələffüzə yiyələnirlər. Həmçinin onları motivasiya etmək çox asandır. Lakin bir çox metodistlər tələffüzü çıxmaq şərti ilə yuxarıdakı fikirlərlə razılaşmır və azyaşlıları ən uğurlu dil öyrənənlər kimi qəbul etmirlər. Penni Ur bildirir ki, azyaşlılarda koqnitiv bacarıqlar yaxşı inkişaf etmədiyi üçün onlar daima müəllimdən asılı vəziyyətdə olurlar. Həmçinin bu qrupa daxil olan tələbələr asan motivasiya olunsalarda tez də motivasiyadan düşürlər [4, s.287]. Ceremi Harmer azyaşlıların bir sıra məqamlarda daha uğurlu nəticələr göstərdiklərini qəbul etsə də, digər yaş qruplarının malik olduğu üstünlükləri inkar etmir. Üstünlüklər dedikdə o da koqnitiv bacarıqları nəzərdə tutur. Həmçinin o, yetkinlərin tələffüzlə bağlı çətinlikləri onların öz mədəni və lingvistik xüsusiyyətlərini saxlamaq niyyəti ilə əlaqələndirir [2, s.83].

Digər bir metodist M.S.Mursia dil öyrənməyə erkən yaşlarından başlaması heç də üstünlük kimi hesab etmirlər. O azyaşlıları ən uğurlu dil öyrənənlər kimi qəbul etməyərək yeniyetmə və yetkinlərin onlardan üstün olduqlarını qeyd edir. O da digər

metodistlər kimi azyaşlıların tələffüzü daha yaxşı mənimsədiklərini etiraf edir və bunu uşaqların yaxşı yamsılama bacarığına malik olması ilə əlaqələndirir [3, s.553].

Qeyd edilən metodistlərin hər üçü dil öyrənmədə ən uğurlu nəticələrin yeni-yetmələr tərəfindən göstərildiyini bildirirlər. Bunun əsas səbəbi isə onların digər yaş qruplarından daha çox öyrənmə potensialına sahib olması, öyrənmə prosesinə daha yaxından və həvəslə cəlb olunmasıdır. Lakin bu o demək deyil ki, müəllim yeni-yetmələrlə işləyərkən heç bir problemlə üzləşmir. Bu yaş qrupu ilə yaşanan problemlərdən biri onların daima müəllim və yoldaşlarının rəğbətini qazanmaq istəyidir. Müəllim üçün bu cür tələbələrin inamını qazanmaq və onlarla yaxın münasibət qurmaq çox vaxt alır.

Üçüncü yaş qrupuna daxil olan yetkin tələblərin də müsbət və mənfi xüsusiyyətləri mövcuddur. Onlarda abstrakt fikirlər formalaşdığı üçün dilin tədrisində oyun və mahnılar kimi əyləndirici yox, daha ciddi tapşırıq növlərinə üstünlük verirlər. Yetkinlər dil öyrənmədə məqsədyönlüdürlər. Belə ki, onlar məqsədləri əvvəlcədən müəyyənləşdirir və qətiyyətlə həmin məqsədlərə çatmaq üçün çalışırlar. Bu qrupa aid olan tələbələrin digər bir üstün cəhəti zəngin həyat təcrübəsinə malik olmalarıdır. Müəllim onları bu təcrübədən öyrənmə prosesində istifadə etməyə cəsarətləndirir. Bütün bu müsbət xüsusiyyətlərə baxmayaraq, yetkin tələbələrin də digər yaş qrupları kimi dilin tədrisinə mənfi təsir edən xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, yetkin tələbələr bəzi hallarda müəllimin öyrətmə metoduna tənqidi yanaşırlar. Bu hal əsasən müəllim yeni metod tətbiq edikdə müşahidə olunur. Digər bir mənfi cəhət onların öyrənmə prosesində hər hansı bir uğursuzluğa və ya tənqiddə qarşı dözümsüz münasibət bəsləmələridir. Bu zaman yetkin tələbələr özlərini narahat hiss edirlər və onların özlərinə qarşı olan inamı aşağı düşür.

Bütün bunları nəzərə alsaq belə qərara gəlmək olar ki, yaş amili dilin tədrisində çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Hər bir yaş qrupunun özünəməxsus müsbət və mənfi xüsusiyyətləri vardır ki, müəllim metod və material seçərkən onları nəzərə almalıdır.

Dilin mənimsənilməsində önəmli yeri olan daha bir ekstralinqvistik amil motivasiyadır. Motivasiya ilə xarici dilin mənimsənilməsi arasında çox güclü qarşılıqlı əlaqə vardır. Motivasiyalı tələbələr dərs prosesinə daha yaxından cəlb olunur və yüksək nəticələr göstərirlər.

Motivasiya haqqında danışarkən onun müxtəlif növlərini bir-birindən fərqləndirmək vacibdir. İlk növbədə motivasiya xarici və daxili olmaqla iki qrupa bölünür. Xarici motivasiya xarici amillərin nəticəsində yaranır. Buraya təqaüd almaq, imtahanı keçmək, müəllim və valideynləri rəğbətini qazanmaq və ya onların məzəmmətindən qaçmaq, mükafatlandırılmaq kimi xarici amillər daxildir. Daxili motivasiya isə şəxsin daxilindən gələn təlabat nəticəsində yaranır. Bu zaman tələbə daxilində yaranan təlabatı ödəmək üçün yeni biliklər qazanmağa can atır. Tələbələrdə daxili motivasiyanın yaranması arzuolunandır. Çünki daxili motivasiya xarici motivasiyadan daha uzunmüddətlidir. Həmçinin, dilin mənimsənilməsində xarici motivasiyalı tələbələrlə müqayisədə daxili motivasiyalı tələbələr daha yüksək nəticələr göstərirlər.

Motivasiyanın digər bir təsnifatı Duqlas Braun tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, motivasiyanın global, situativ və tapşırıq-yönümlü olmaqla üç səviyyəsini fərqləndirir. Global motivasiya tələbələrin ingilis dilinin öyrənilməsinə olan ümumi

motivasiyasıdır. Situativ motivasiya xüsusi situasiyadan və ya bacarıqdan asılı olur. Tapşırıq - yönümlü motivasiya isə təqdim olunmuş tapşırığa qarşı olan münasibətlə ölçülür. Xarici dili öyrənmək tələbədən motivasiyanın hər üç səviyyəsini tələb edir. Məsələn, tələbənin yüksək qlobal motivasiyasının olmasına baxmayaraq aşağı tapşırıq yönümlü motivasiya ona tapşırığı uğurla yerinə yetirməkdə mane olar [1, s.162].

Tələbələrdə motivasiyanın yaradılmasında və artırılmasında müəllimin rolu çox böyükdür. Müəllim tapşırıqlar seçərkən tələbələrdə motivasiyanın yaranmasına kömək edəcək elementlərə xüsusi önəm verməlidir. İlk növbədə tapşırıq təqdim edilərkən onun hansı məqsədə xidmət etdiyi tələbələrə aydın olmalıdır. Yəni müəllim tələbələrin "Biz bu tapşırığı yerinə yetirməklə hansı dil bacarıqlarını inkişaf etdirəcəyik?" sualını cavablandırmalıdır. Tapşırıqlar və mövzular tələbələrin maraq dairələrinə uyğun seçilməli və monotonluq təşkil etməməlidir. Eyni tip tapşırıqlardan istifadə tələbələrdə dərslə marağı azaldır və nəticəni aşağı salır. Tapşırıqları təqdim edərkən vizual vasitələrdən istifadə tələbələrdə motivasiyanı yüksəldir və işin yerinə yetirilmə keyfiyyətini artırır. Müəllim vizual vasitə kimi tapşırığa uyğun şəkil, video, təqdimat kimi vasitələrdən istifadə edə bilər. Tapşırıqlara fərdi elementlərin qatılması onu tələbələr üçün daha da maraqlı edir. Fərdi elementlər dedikdə tələbələrin rəyləri, təklifləri, fərziyələri, həyat təcrübələri nəzərdə tutulur. Tapşırıqların hazırlanmasında istifadə edilən sualların bircavablı deyil, çoxcavablı olmasına üstünlük verilməlidir. Yəni, sual elə seçilməlidir ki, onu bir düzgün cavabla deyil bir neçə mümkün versiya ilə cavablandırmaq mümkün olsun. Belə olduğu halda tapşırığın yerinə yetirilməsində yalnız bir neçə tələbə deyil bütün tələbələr fəal şəkildə iştirak etmiş olur. Qeyd olunan elementlər vasitəsilə tapşırıqları daha maraqlı etmək və tələbələrin motivasiyasını yüksəltmək mümkündür.

Deməli, bütün sadalanan cəhətlər ekstralinqvistik amillərin nəzərə alınmaması təqdirdə öyrənmə prosesində yaranan problemlərin ciddiliyini ortaya çıxarır. Dərs prosesində dil öyrənənlərin yaşı, fərdi xüsusiyyətləri və motivasiyası kimi ekstralinqvistik amillər daim müəllimin nəzarəti altında olmalı və dərslə gedışı ona əsasən müəyyənləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Brown D. Principles of language learning and teaching- fourth edition. Longman, 2000.
2. Harmer J. The practice of English Language teaching- fourth edition. Pearson Longman, 2008.
3. Murcia M.C. Teaching English as a second or foreign language. 2013.
4. Ur P. A course in language teaching. Cambridge University Press, 1996.

Summary

Theoretical foundations of extralinguistic factors in teaching English language

The article gives information about the extralinguistic factors and the ways they influence on the teaching process of English. As it is mentioned in the article, extralinguistic factors, such as motivation and age, play a vital role in the teaching process and should be taken into consideration by teachers.

Резюме

Теоретические основы экстралингвистических факторов в обучении английского языка

Эта статья даёт информацию про экстралингвистические факторы и пути их влияния на обучение английского языка. Как отмечено в статье экстралингвистические факторы, такие как мотивация и возраст, играют существенную роль в процессе обучения и должны приниматься во внимание учителями.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Əliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

**İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ
OXU BACARIQLARININ YARADILMASI PROBLEMİNƏ DAİR****Açar sözlər:** *tədris pillələri, oxu bacarıqları, oxu texnikası, oxu mexanizmi***Keywords:** *stages of teaching, reading skills, reading technique, reading mechanism***Ключевые слова:** *стадии обучения, умения чтения, техника чтения, механизм чтения*

Aşağı sinif şagirdlərinə ingilis dilində oxu bacarıqlarının aşılması müasir xarici dillərin tədrisi metodikasının ən vacib və hələ də bu problemlə bağlı araşdırılmasına ciddi ehtiyac duyulan bir çox məsələlərin həlli baxımından çox aktual problemdir. İbtidai təhsil pilləsində (I-IV siniflər) nitq fəaliyyəti növlərinin (eşidib-anlam, danışmaq, oxu, yazı) tədrisindən danışarkən şagirdlərə ingilis dilində oxu bacarıqlarının aşılmasının xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, məhz bu mərhələdə ingilis dilinin tədrisini düzgün təşkil etməklə, müəllimlər şagirdlərdə danışmaq, eşidib-anlama və yazı bacarıqlarının daha səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq şərait yaratmış olurlar. Bizə belə gəlir ki, ingilis dilində oxu bacarıqlarının aşılmasına yönəldilmiş metodik iş sisteminin interaktiv şəkildə təşkil olunması və ingilis dilinin tədrisi sisteminə integrativ şəkildə daxil edilməsi müasir dövrün tələblərinə cavab verən və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu çərçivə səhədində qeyd olunduğu kimmi xarici dilin tədrisi vasitəsi ilə ibtidai təhsil pilləsində eşidib-anlama, şifahi nitq, ilkin yazı bacarıqlarının formalaşdırılması, düzgün oxu qabiliyyətinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi təmin olunur [1]. Orta ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili tədrisinin məqsədi şagirdlərdə linqvistik, kommunikativ və linqvistik-ölkəşünaslıq xarakterli bilik və bacarıqları formalaşdırmaqdan ibarətdir. Dil tədrisinin praktik məqsədinə uyğun olaraq, ingilis dilinin tədrisi zamanı nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin kifayət qədər sərbəst, düzgün dil normalarına uyğun və adekvat funksional mənimsənilməsi vacib məsələlərdir. Bu da özlüyündə şifahi və yazılı bacarıqların səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi, leksik və qrammatik materiallar əsasında dilin praktik mənimsənilməsi, yaradıcılıq bacarıqlarının aşılması deməkdir. Deməli, ingilis dilində oxu bacarığının, yaradılması və inkişaf etdirilməsi ibtidai siniflər üçün hazırlanmış kurikulum və proqramın tələblərinə uyğun həyata keçirilməlidir.

Əvvəlcə qeyd edək ki, “oxu prosesində birinci dərəcəli məsələ şagirdlərdə ətraf aləm haqqında düzgün obrazlı təsəvvürlər əsasında biliklərin formalaşdırılmasıdır” [6, s.29]. Oxu materialının məzmununu ideya-siyasi, mənəvi və estetik tərtibiyəni təmin edir. Oxu vasitəsi ilə şagirdlərdə vətənə məhəbbət və sədəqət tərbiyə olunur, onlara bir sıra vacib sosial-əxlaqi kəfiyyətlər aşılaraq, onların dünyagörüşünün formalaşması üçün ilkin bünövrə qoyulur.

Sonra onu qeyd etmək lazımdır ki, istər ana dilində, istərsə də xarici dildə oxu şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirir, onlarda formalaşmış konkret

təsəvvür və anlayışlar əsasında lüğət ehtiyatını zənginləşdirir və fəallaşdırır. Şagirdlərdə anlaşılıqlı və ifadəli oxumaq, oxunmuş materialın məzmununu nəqletmə bacarığı məhz oxu fəaliyyəti vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Tanınmış metodist C.Harmer (1998) oxu fəaliyyəti ilə bağlı aşağıdakı suallara cavab axtarılmasını əsas götürür:

- why teach reading?
- what kind of reading should students do?
- what reading skills should students acquire?
- what are the principles behind the teaching of reading?
- what do reading sequences look like?

Müəllifin tədrislə bağlı oxu fəaliyyəti üzrə müəyyənləşdirdiyi suallar çox aktual sayılır. Burada hər şeydən əvvəl oxu fəaliyyətinin məqsədi ön plana çəkilir. O göstərir ki, ingilis dilində mətnlərin oxunması dil öyrənmək imkanlarını təmin etmiş olur: *“Reading texts provide opportunities to study language, vocabulary, grammar, punctuation and the way we construct sentences, paragraphs and texts. Good reading texts can introduce interesting topics, stimulate discussion, excite imaginative responses and be the spring-board for well-rounded, fascinating lessons”* [5, s.68].

Metodik ədəbiyyat araşdırmalarından bəlli olur ki, oxu nitq fəaliyyətinin mühüm növlərindən biri olmaqla yaratdığı bacarıqlar avtomatlaşanadək uzun inkişaf yolu keçir. Ucadan oxu bacarığı nitq planında reallaşır, tədrisən özünün inkişaf etmiş mərhələsi olan səssiz oxu fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə imkan yaradır (4). A.N.Şukin göstərir ki, *“məktəblilərə ilkin oxu bacarığı ucadan oxumaq şəklində aşılanır. İbtidai siniflərdə ucadan oxumaq texnikasına yiyələnmək təlimin ən mühüm vasitəsi olmaqla oxu vərdiqlərinin inkişafı üzrə məşq etməyə imkan verir. Başqa sözlə, ucadan oxu həm tələffüz, həm də nitq inkişafı üzrə məşqdır”* [10].

Ucadan oxu bacarığına yiyələndikdən sonra şagirdlər tədrisən səssiz oxumaq bacarığına da yiyələnməli olurlar. Artıq III sinifdə mətnlərin və tapşırıqların xarakterindən asılı olaraq, getdikcə səssiz oxu səslə oxunu üstələyir. Tədris səssiz oxunun şüurluluğunu təmin etmək üçün mətnin məzmununa dair müəyyən şəkillər fikirləşmək, mətni hissələrə bölüb başlıqlar vermək, müəyyən hissəni tapmaqla seçmə oxu və ya nəqletməyə hazırlaşmaq, bəzi ifadələri seçib dəftərə yazmaq və başqa fəaliyyət növləri istiqamətində gedir. Penni Ur qeyd edir ki, *“səssiz oxu prosesində şagirdlər fərdi şəkildə işləməklə təlim tapşırığını müstəqil yerinə yetirdiklərinə görə onların məsuliyyəti artır. Ona görə də oxunun bu növü daha əlverişlidir”* [9, s.39].

V.A.Renandaya və C.M.Cakobs səslə və səssiz oxu növlərinə dair tələbləri aşağıdakı kriteriyalar əsasında müəyyənləşdirmişlər:

- 1) düzgünlük;
- 2) şüurluluq;
- 3) optimal sürət;
- 4) ifadəlilik [7].

Qeyd etməliyik ki, göstərilən tələblərin hər biri ayrılıqda və birlikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar arasında müəyyən qanunauyğunluq vardır:

- a) oxunun sürəti onun şüurluluğu ilə tənzim olunur;

b) oxunun düzgünlüyü mətnin məzmununun şüurlu oxunmasına xidmət edən bir vasitədir;

c) oxunun ifadəliliyi də mətnin ideyasının, ondakı başlıca fikrin obrazlı, canlı, nəticə etibarlı ilə şüurlu mənimsənilməsinə xidmət edir. Düzgünlük, şüurluluq, sürət ifadəli oxu üçün əsas hesab olunur.

İbtidai təhsil pilləsində ingilis dilində oxunun düzgünlüyünü aşağıdakı amillər müəyyənləşdirir:

- 1) sözləri təhrif etmədən aydın, səlis oxumaq (tələffüz etmək);
- 2) sözlərdə səsləri buraxmadan, əvəzləmədən, yerini dəyişmədən, sözlərin sonunu təhrif etmədən oxumaq;
- 3) sözlərdə vurğulu hecaları səlis tələffüz etmək;
- 4) söz birləşmələrini fonetik qaydalara əsasən oxumaq;
- 5) durğu işarələrinin tələblərinə əməl etməklə oxumaq;
- 6) sözlərin qrammatik formalarını digərləri ilə, sözləri başqaları ilə əvəz etmədən aydın oxumaq;
- 7) cümlədə sözləri, mətnədə cümlələri təkrarlamamaq;
- 8) mətnləri ayrı-ayrı sözlərlə deyil, cümlələrlə, yalnız cümlənin sonunda fasilə etməklə oxumaq.

Pedaqoji təcrübə zamanı apardığımız müşahidələrimiz əsasında deyə bilərik ki, ibtidai təhsil pilləsində ingilis dilində oxunun təşkili və aparılması çox mürəkkəb prosesdir. Aşağı sinif şagirdləri ingilis dilinə xas, yazılışı bir cür, oxunuşu başqa cür olan sözlərin tələffüz olunma qaydasına riayət etməkdə çətinlik çəkir. Onlar diqqəti mətn üzərinə yönəldə bilmədikləri üçün müxtəlif xarakterli səhvlərə yol verirlər. Buna əsas səbəb oxunulan sözlərin “obrazlarının” [8] düzgün qavranılmamasıdır. Belə hallarda şagird ya sözün daxil olduğu cümlənin mənasına əsaslanır, ya da sözü mətndən, cümlədən kənarında dərk edir.

S.Filips göstərir ki, oxu prosesində diqqəti əvvəlcədən ayrı-ayrı hərflərə, sonra hecalara, daha sonra sözlərə yönəltmək qeyri-fəal oxuya səbəb olur. Buna yol verməmək üçün aşağı sinif şagirdlərində qabaqleyici məntiqi oxu bacarığı yaratmaq lazımdır. Bu prinsipə görə şagird ani baxmaqla, hərfləri fərqləndirməyi bacarmalı və onları səsləndirməyə çalışmalıdır. Şagird birdən-birə bir neçə sözü, söz birləşməsini, bütöv cümləni görə bilmək bacarığına yiyələndikdən sonra oxunun normal sürətinə nail olmaq olar [6].

Oxu prosesində vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif çətinliklər meydana çıxır. Şifahi nitq məktəbliyə tanış olan situasiyada baş verir və aydın başa düşülür. Mətnədə isə yazılı işarələrlə hələ onun adət etmədiyi məsələlərdən bəhs olunur. Aşağı sinif şagirdinin şəxsi təcrübəsini zənginləşdirmədən mətnədə təsvir olunan situasiyanın şüurlu qavranılmasını təmin etmək çox çətinidir. Şüurlu oxu təlimi nəticəsində şagird aşağıdakı bacarıqlara yiyələnir:

- 1) mətnin, ondakı faktların, hadisələrin məzmununu başa düşmək;
- 2) mövzunun məzmunu əsasında mətnin əsas ideyasını izah (şərh) etmək, onun emosional məzmununu yaşamaq;
- 3) yazılı nitqin ifadəliliyini (durğu işarələri) başa düşməyə çalışmaq;
- 4) idraki və tərbiyəvi nəticə çıxarmaq.

Təlimin elmilik prinsipi tələb edir ki, mətnədəki yeni informasiya şagirdlərin başa düşəcəkləri formada təlimin məzmununa qovuşdurulsun, konkret faktlarla

ümumi anlayışların nisbəti təlim prosesində tarazlaşdırılınsın. Bu zaman mənası tanış olmayan və ya az tanış olan yeni sözlərin mənalılarının açılması (izahı) üzrə işin təşkilinə ehtiyac yaranır. Ona görə ki, bəzən şagirdlər cümlədəki sözlərin mənasını başa düşür, lakin bütövlükdə cümlənin mənasını başa düşmürlər.

Nəticə olaraq, qeyd etməliyik ki, orta ümumtəhsil məktəblərində xarici dil təliminin məqsədi dil, nitq və kommunikativ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması kimi müəyyənləşdirilir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün bir çox vəzifələrin həyata keçirilməsi zəruridir. Onlardan biri ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin oxu bacarıqlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsidir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, xarici dillərin tədrisi prosesində müxtəlif növ nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıq və vərdişlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi bir tərəfdən psixoloji amillərlə, digər tərəfdən isə metodiki iş üsulları ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı, 2013.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin I-V sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2008, 480s.
4. Halliwell S. Teaching English in the primary classroom. Harlow: Longman, 2009, 116p.
5. Harmer J. The Practice of English language teaching. Third Edition, Longman, 2001, 371p.
6. Phillips S. Young learners. Resource books for teachers. Oxford University Press, 2001, 195p.
7. Richards J.C., Renandya W.A. Methodology in language teaching. Cambridge University Press, 2002, 239p.
8. Richards J.C. and Rogers Th.S. Approaches and methods in language teaching. Second Edition. Cambridge University Press, 2001, 239p.
9. Ur Penny. A course in language teaching. Cambridge University Press, 1991, 375p.
10. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001, 314с.
11. Шукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. М., Филоматис, 2006, 480с.

Summary

On the problem of primary school students' reading skill formation in English

The article discusses some features of the problem of reading skill formation for primary school children. It gives the analysis of the factors that help reading skill formation in English at primary school.

Резюме

О проблеме формирования умения чтения на английском языке учеников младших классов

В статье рассматриваются проблемы формирования умений чтения на английском языке у детей младшего школьного возраста. Здесь же анализируются факторы которые помогают формированию умения чтения по английскому языку в младших классах.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.Şirəliyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.12.2016

Aysel Salmanlı

ADU

E-mail: ayselsalmanli90@gmail.com

VERBAL DAVRANIŞ NORMALARININ TƏDRİSİ

Açar sözlər: nitq, verbal davranış, ünsiyyət, dilçilik fərqləri, pragmatika

Keywords: speech, verbal behaviour, communication, linguistic differences, pragmatics

Ключевые слова: речь, речевое поведение, коммуникация, лингвистические различия, прагматика

Müasir dövrümüzdə insanlar arasında istər şifahi, istər yazılı formada ən çox istifadə edilən dillər cərgəsinə ingilis dili daxil olduğu üçün bu dilin öyrənilməsinə olan tələbat getdikcə artır. Xarici dilin kommunikativ proseslərində mədəniyyətə yətlərərası ünsiyyət mühüm yer tutur. Bu baxımdan, xarici dil tətbiq edilən zaman dil və mədəniyyət, mədəniyyətlərərası kommunikasiyaya fikir vermək lazımdır.

Tədris zamanı müəllimin öhdəliyinə tələbələrin bu dili dərk etmələrinə nəzarət etmək düşür. Ünsiyyət qurmağın yollarını tədris etməkdən əvvəl müəllim tələbələrlə onun xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməlidir. Belə ki, ünsiyyət proseslərində dil qədər vacib rol oynayan faktor ola bilməz. Dil təbii mühit şəklində ortaya çıxmışdır, ancaq burada da çətinliklər özünü göstərir. Ünsiyyət qurulan zaman iki tərəfin iştirakı müşahidə edilir:

1. *Kommunikator (informasiya ötürən); 2. Resipient (informasiya qəbul edən)*

Ünsiyyət prosesində tərəflər yerlərini dəyişərək həm danışan, həm də dinləyən rolunda çıxış edirlər. Xarici dil kimi bu dildə danışmaq, özünü ifadə edə bilmək hər dil öyrənin məqsədi olmalıdır. Xüsusilə, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr dili mənimsəməklə yanaşı, bu dildə işlədilən sözləri, ifadələri, nitq etiketlərini verbal şəkildə dilə gətirməyi bacarmalıdırlar. Hər millətin özünəməxsus adətləri olduğu kimi özünəməxsus davranışları, nitq mədəniyyətləri vardır. İngilis dilinin nitq mədəniyyəti azərbaycan dilinin nitq mədəniyyətdən fərqlənir. Firig-Rasıl-Vitqenştayn birliyi dil ilə dünya arasındakı əlaqələri izah edərkən, dilin əsas funksiyasının- faktları təsvir etmək olduğunu əsas bir fikir kimi irəli sürmüşdülər. Nitq mədəniyyətinə baxış zamanı onun dilçiliyin praktik sahəsi olduğunu və dildən ünsiyyət üsürü kimi istifadə üsullarını öyrəndiyini görürük. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik (orfoepik və orfoqrafik), leksik və qrammatik qaydalarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir. Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri əməli (praktik) şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsi sayılır. Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya hadisələri yox, dilçiliyin qanunlar sistemi öyrənilir. İngilis dilinin nitq normalarına uyğun olan nitq mədəniyyəti və verbal davranış normaları tələbələrin birinci dili olan azərbaycan dilindən fərqlənir. Bu davranış normalarının mənimsənilməsinin bir neçə üsulu vardır.

Verbal davranış normaları əsasən şifahi nitqin tədrisi zamanı öyrənilir. Davranış və danışmaq vərdislərinin inkişaf etdirilməsi üçün həm danışmaqdan həm də eşidib-anlamadan istifadə edilir. Və bu iki proses ünsiyyət zamanı vəhdət təşkil edir. Verbal davranış normalarının ən yaxşı mənimsənilmə yolu vasitəli və vasitəsiz

nitq tədrisindən qaynaqlanır. Təklifləri rədd etmək yaxud sorğu keçirmək üçün ən yaxşı üsul vasitəsiz nitqdir.

Speaker 1: "Would you like to meet me for coffee?"

Speaker 2: "I have class."

İkinci danışan şəxs vasitəli/dolayı nitqdən istifadə edərək təklifi rədd edir. Verilən cavabda hərfi mənada inkarlıq yoxdur. "I have class" cavabı kontekstdən kənarada sadəcə nəqli cümlə rolunu oynasada, konteksdə isə mətnaltı rədd etmə ifadəsini özündə əks etdirir.

Xarici dildə fikirləri çatdırarkən dilin normalarına, ünsiyyət normalarına diqqət etmək lazımdır. Ünsiyyət normaları həm dilin normalarını, həm də davranış normalarını əhatə edir. Ünsiyyət normaları dil və ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsindən qaynaqlanır. Bildiyimiz kimi, ana dilinin ünsiyyət normaları əvvəl ailədə, daha sonra cəmiyyətdə qəbul olunur və ana dilindən fərqli olaraq, xarici dil normaları əsasən dərs prosesində mənimsənilir. Normanın meyarı mənimsəmənin (verbal və qeyri verbal) ayrılmaz hissəsi olmalıdır. Nə söyləmək lazım olduğunu bilməklə yanaşı, eyni zamanda necə demək lazım olduğunu bilmək lazımdır.

Ünsiyyət normalarının öyrənilməsi mürəkkəb proses olduğundan xüsusi aspektlərlə öyrənilir. Normaların öyrənilməsi heç vaxt sona çatmır. Normalar ətraf aləm, konteks, ünsiyyətdə olan iştirakçılarla, eyni zamanda ünsiyyətin məqsədi ilə əlaqədardır. Tanış olmayan bir mühitə daxil olanda ilk əvvəl bizim təəssüratlarımız dolğun olmur, daha sonra isə yeni mühitin normalarını öyrənməyə başlayırıq. Xarici dilin verbal davranış normalarının öyrənilməsi zamanı, tələbələr ana dillərində öyrəndiklərini xarici dilə tətbiq edirlər. Normalar tərəfindən nizama salınmış ünsiyyət aspektlərinə nəzər yetirək:

1. İnformasiyanın effektiv formaya çevrilməsi

2. Ünsiyyətdə olan iştirakçılar arasında müsbət əlaqələrin olması

Bu aspektlərdən dillər arası və hər bir dilin öz normalarına uyğun nitq fəaliyyətində istifadə edilir. Dörd sistem- fonologiya, morfologiya, sintaktik, semantik - hamısı birlikdə dilin qrammatikasını təşkil edir. Verbal davranış üçün bütün bu sistemlərin bir-birini tamamlaması gərəklidir. Danışan şəxsin sözlü davranışı zamanı fəaliyyətləri nəzərə alınır. C.Ostin sözlü davranış zamanı, niyyəti bəlli edən - təsdiq, sual,tələb və başqa tipli cümlələri nitq fəaliyyəti hesab edir. İngilis dilində sual cümləsini (interrogative) əldə etmək üçün sual vermək, əmr formasını (imperative) əldə etmək üçün isə əmr vermək, nəqli cümlə (declarative) üçün təsdiq etmək lazımdır. Qrammatik forma nitq fəaliyyətini tələffüz hadisəsi kimi müəyyənləşdirmir. "Can you tell me the time?" (normal işlədilən sual forması) və "Do you know how to drive a car with a stick-shift?" hər ikisi sual formasında işlədilib, ancaq onlar müxtəlif nitq fəaliyyətlərini təyin edirlər. Burada "yes" cavabı ikinci suala daha çox uyğundur.

Nitq fəaliyyətinin ən yaxşı inkişaf etdirilməsi üçün ən uyğun məşqlər- dia-loqlar, rollu oyunlar, teatr tamaşalarındakı çıxışlar, xarici ədəbiyyatın mütaliəsi, xarici dildə qısa danışılardan ibarət rolilər ən yaxşı nümunələrdəndir [2, s.7]. Eyni zamanda müəllim dillər arası fərqlərin tələbələrə çətinlik törətməməsi üçün onlara daha yaxından kömək etməlidir. Dillər arası fərqlərə nəzər yetirək.

İngilis və Azərbaycan xalqının mədəniyyətləri fərqli olduğu kimi onların dilləri də bir-birindən fərqlənir. Həm struktur, həm də davranış baxımından fərqlə-

rin olmasına baxmayaraq sinif daxilində müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bəs müəllim hansı yolla tələbələrinə həm dilçilik, həm də mədəni fərqlərin üzərində qurulmuş danışıqdan istifadə yollarını ayırd etməkdə kömək edə bilər? Yaxud da tələbələr ingilis dilinin verbal davranış normalarından istifadə edərkən hansı səviyyədə ana dilinin verbal davranış normalarından kənar qalır və hər iki dilin normalarını müqayisə etməyin öhdəsindən gələ bilərlər.

Dilçilik və davranış fərqlərinin aydın şəkildə hiss olunması, eyni zamanda mənimsənilməsi üçün ən səmərəli üsullardan biri də xarici dildə olan danışıqlardır (conversations). Danışıqların aktiv və əməkdaşlıq şəraitində olması daha faydalıdır ki, tələbələr burada istənilən bir mövzuda olan danışaqlara qulaq asa, yaxud video rolklərə baxa bilsinlər. Müəllim danışıqlar vasitəsilə tələbələrə uyğun verbal davranış normalarını aşılaya bilər, belə ki, hər danışığın mövzusu müzakirə edilərkən, ingilis dilinin normalarına uyğun ifadə və cümlələr nəzərdən keçirilir və bu proses baş tutan zaman müəllim tələbələrin xarici dildə nitq fəaliyyətlərinin davam etdirmələri üçün terminologiya diaqramı qura bilər: *repeat, say it again, speak up, speak clearly, slow down, hesitate, mispronounce, pause, lose the thread, mumble, whisper* sözlərindən istifadə edə bilər. Müəllim tələbələrlə birgə fəaliyyətdə olmalı və seçəcəyi mövzuların daha çox öyrədici funksiyaya sahib olduğunu yoxlamalı, onlarda motivasiya yaratmalı, ruh yüksəkliyini qaldırmalıdır. Ancaq bir nüansı- tələbənin danışığa deyil, daha çox ünsiyyətin qurulmasının öyrənilməsi üçün təbii formada şərhlər və suallar ünvanlayacağı unutmamaq lazımdır. Belə mühitin təşkil olunması üçün tədris planı çərçivəsində məzmunla əlaqəli layihələr və yaxud obyektiv mövzu işləri, danışıq üçün ideal şəraitdir. Belə danışıqların dilçilik və mədəniyyət fərqləri olan tələbələr üçün daha yaxşı öyrənmə mühiti olduğu sübut olunmuşdur [1,s.17]. Müəllim eyni zamanda tələbələrinin verbal davranış normalarına əməl edərkən onların nitqinin səlisliyinə, aydınlığına, düzgünlüyünə də nəzər yetirməlidir.

Kohenə görə, nitq fəaliyyətləri, aktları tez-tez şablona çevrilir; danışanlar dilin funksiyalarını yerinə yetirirlər, buna təşəkkür, kompliment, tələb, imtina, üzr, şikayət formalarını misal gətirmək yerinə düşər. Danışanın məzmununa uyğun dilçilik ifadələri, niyyəti, mədəni kontekslə ünsiyyətçi forma almalıdır və məhz bu zaman nitq aktları ünsiyyət bacarığının əhəmiyyətli simvoluna çevrilir. Praqmatik uğursuzluqlar mədəniyyətlər arasındakı anlaşılmaqlığa və hətta təhqir edilməyə gətirib çıxara bilər. Praqmatik səhvlər qrammatik səhvlərə nəzərən daha dözülməz və qəbul edilməzdir. Ellisə görə, praqmatik səriştəyə nail olmaq uzun müddətə başa gələ bilər. Meyerə görə isə tədris zamanı əsas üç məqsəd olmalıdır:

1. praqmatik səriştə 2. mədəniyyətlərarası səriştə 3. strateji səriştə

Praqmatik səriştədə, ünsiyyət zamanı istifadə olunan dil və mədəni məzmun arasında əlaqə olmalıdır. Mədəniyyətlərarası səriştədə, tələbələrin şəxsi perspektivlərini aşkarlamaqlarına kömək etməklə yanaşı onların bu əlaqələri inkişaf etdirilməlidir. Strateji səriştədə isə, ünsiyyəti nizama salan cins, yaş, status, təhsil kimi mövzuların fərqləndirilməsi tələbələr öyrədilməlidir. Tələbələr strateji səriştlərini istifadə edib ünsiyyət qurarkən yaranan boşluqları düzəltməyi bacarmalıdır [7, s.185]. K. Tankanın qeyd etdiyi kimi, hətta xarici dili yüksək səviyyədə bilənlər belə praqmatik səriştənin xarici dilə köçürməkdə çətinlik çəkir. Nəzakətlik prinsipi ingilis dilinin verbal davranış normalarının prinsiplərindən biridir.

Belə ki, "You better let me go" (Mənə getməyə icazə versiniz yaxşı olardı.) cümləsinin əvəzinə, "Please may I go to the party?" (Mən qonaqlığa gedə bilərəm?) cümləsi işlədilir. Yaxud da, birbaşa nitqin əvəzinə, yəni "Turn off the radio" (Radionu söndür) cümləsinin yerinə, dolayısı nitq olan "That music is loud" (Musiqinin səsi ucadan çıxır) işlədilir.

Bu kimi ifadələr, dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurarkən daha yaxşı dərk olunur. Azərbaycanda ingilis dil daşıyıcılarının sayı kifayət qədər olmadığına görə, verbal davranış normalarının səmərəli aşılması yollarından ən effektivisi, ingilis dilinə xas olan nitq aktları səsləndirilən diaoloji nitqlərdən ibarət olan video görüntülərdir. Buna görə də, verbal davranış normalarının tətbiqində ən böyük rol müəllimin üzünə düşür. O, tələbələrə dil, davranış, mədəniyyət fərqlərini daha qabarıq nümayiş etdirəcək görüntülərlə təmin etməlidir. Beləliklə, müəllim tələblərin kommunikativ və digər səriştələr vasitəsilə, dil daşıyıcıları kimi dildən istifadə edə bilmə və ikinci dilə xas olan verbal davranış normalarının hansı səviyyədə dərk etmələrinə nəzarət etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. McNaughton, S. Meeting of minds. Wellington, NZ: Learning Media, 2002.
2. Sherman, J. Using authentic video in the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
3. N.Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti: Bakı, 2013.
4. Thornbury, S. & Slade, D. Conversation: From description to pedagogy. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
5. Echeverria Castillo, Roberto Eduardo, "The Role of Pragmatics in Second Language Teaching". MA TESOL Collection. Paper 479, 2009.
6. Tanaka, K. Developing Pragmatic Competence: A Learners-as-researchers Approach. TESOL Journal, 6.3, 1997, 14-18 s.
7. Meier, A.J. Posting the Banns: A Marriage of Pragmatics and Culture in Foreign and Second Language Pedagogy and Beyond. In A. Martinez Flor, E. Uso Juan, & A. Fernández Guerra (eds), Pragmatic Competence and Foreign Language Teaching. Castelló de la Plana, Spain: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2003, 185-210 s.

Summary

Teaching verbal behaviour norms

The article deals with the strategies of teaching a foreign language which has linguistic and cultural differences of the first language. There are also some strategies for teachers how to teach a foreign language and its verbal behaviour norms in efficient ways.

Резюме

Обучение норм вербальноно поведения

В статье рассматриваются стратегии как обучить иностранному языку, который имеет лингвистические и культурные различия первого языка. Есть также некоторые стратегии для учителей, такие как эффективно обучить нормам речевого поведению иностранного языка.

*Rəyçi: ped.f.d. J.Mehrəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.12.2016

Fəxriyyə Qənbərova

ADU

E-mail: fganbarova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ POST-METODİKA ERASI VƏ EKLEKTİK YANAŞMA

Açar sözlər: *post-metodika erası, təlim metodları, eklektizm*

Keywords: *post-methods era, teaching methods, eclecticism*

Ключевые слова: *эра пост-методы, методы обучения, электизм*

İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan metodların səmərəliliyinin bir çox metodistlər tərəfindən tənqid olunduğu və sual altında qaldığı müasir dövrü metodikada “*post-metodika*” erası adlandırılır. Kumaravadivelu post-metodika pedaqogikasından danışarkən pedaqogikanı belə təsvir edir: “Mən pedaqogika terminini geniş mənada işlədirəm, buraya yalnız sinif strategiyaları, təlim materialları, kurikulum məqsədləri və qiymətləndirmə meyarları daxil deyil, həmçinin, ikinci dilin tədrisinə birbaşa və ya dolayı yolla təsir edən tarixi, siyasi və sosiomədəni təcrübələr daxildir” [1, s.538]. Gördüyümüz kimi, müasir dövrdə tədris prosesi sadəcə tədrisin komponentlərini əhatə etməklə kifayətlənmir, tədris prosesinə bilavasitə və ya dolayı yolla təsir edə biləcək bütün amilləri nəzərə alır.

1970-ci illərdən başlayaraq, müəllimlər və tədqiqatçılar anlamağa başladılar ki, bir elmi kəşf və yaxud bir dil tədrisi metodu ikinci dilin tədrisinin tam uğurla həyata keçirilməsinə imkan vermir. Lakin bu fikirlər 1990-cı illərdən başlayaraq öz təsdiqini tapmağa və inkişaf etməyə başladı. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, “metodlar sinifdəki davranışın təlimatlarıdır və xüsusi bir kontekstə uyğun olub-olmadığından asılı olmayaraq, dərslük nəşirləri və akademiklər tərəfindən müəllimlərə təqdim olunur (Pennycook, 1989) Digərləri qeyd edirdilər ki, ən yaxşı metod axtarışı məsləhətə uyğun deyil (Prabhu, 1990; Bartolome, 1994), çünki müəllimlər dərslərini planlayarkən, metodlar haqqında düşünmürlər (Long, 1991). Digər bir səbəb isə odur ki, metodiki yazılar bizə əslində siniflərdə nə baş verdiyi haqda çox az məlumat verir (Katz, 1996) və müəllimlər metodikada mütəmadi gəlib gedən yeni dəbdən aydındır ki, yorulurlar (Rajagopalan, 2007). Həmçinin Hinkel (2006) qeyd edir ki, situasiyaya uyğun dil pedaqogikasına olan ehtiyac metodların tənəzzülünə gətirib çıxarmışdır” [2, s.12].

Metodlara qarşı irəli sürülən bu cür tənqidi fikirlər post-metodika erasının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verirlər. Bu erada ənənəvi tədrisin əksinə olaraq, dərs bir metodun və yaxud nəzəriyyənin prinsipləri əsasında qurulmur, əksinə, müxtəlif metodlardan və nəzəriyyələrdən istifadə olunaraq təşkil olunur. Müəllim fəaliyyətinə münasibət dəyişir. Yəni, dil materiallarının hazırlanmasında və öyrədilməsində müəllimlərin baxışları və rolları nəzərə alınaraq, onlara imkan verilir ki, öz təcrübələrindən çıxış edərək yeni strategiyalar və üsullar təklif edə bilsinlər. Beləliklə, onlar hər hansı yaradılmış bir nəzəriyyənin sadəcə olaraq icraçıları olmaqdan çıxır və birbaşa həmin nəzəriyyələrin yaranmasının iştirakçısına çevrilirlər. Bu dil tədrisi metodlarının inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki, tədris prosesi zamanı meydana çıxan çətinlikləri və problemləri ən yaxşı

bu prosesdə birbaşa iştirak edən müəllimlər anlaya bilirlər. Müəllimlərin təcrübələri onlara kontekstə uyğun, öyrənmələrin ehtiyaclarını nəzərə alaraq yeni üsullar təklif etməyə imkan verir. Prabhu müəllimə etimadın əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: “Yaxşı təhsil sistemi ...o demək deyil ki, bütün və yaxud əksər müəllimlər təklif olunan eyni üsulları tətbiq etsinlər, yaxşı sistem odur ki, orada bütün və ya əksər müəllimlər istənilən üsulu icra etmək üçün seçməkdə inamlı olurlar və hər bir müəllimin etimad hissi canlı və yaxud aktiv, həmçinin, gələcək inkişaf, dəyişiklik üçün ola biləcəyi qədər açıqdır” [3,s.106].

Riçardsin sözləri ilə post-metodikanın xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirə bilərik: “Bu termin bəzən xüsusi bir metoda aid olan təlimatlar və üsullar və yaxud əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş sillabus əsasında qurulmayan tədris prosesini ifadə edir, bu termin müəllimin dil, dil öyrənmə və öyrətmə haqqında individual konsepsiyalarından, müəllimin təlim və təcrübədən əldə etdiyi praktik bilik və bacarıqlardan, onların öyrənmələrin ehtiyacları, maraqları və öyrənmə üslubları haqqında biliyindən, həmçinin, müəllimin tədrisin kontekstini necə dərk etməyindən qaynaqlanır. (Kumaravadivelu, 1994). Müəllimin “metod”u bir qrup kənar prinsiplərin və təcrübələrin tətbiqi deyil, yuxarıda qeyd olunan mənbələr əsasında yaradılır. Müəllimin sinifdə tətbiq etdiyi tapşırıqlar və məzmun , həmçinin, onun əldə etmək istədiyi nəticələr müəllimin fikri və qərarlarının əsasında duran təməl prinsiplərin təbiətindən asılı olacaq” [4, s.18].

Post-metodika erasında metodların səməri seçilməsi və istifadəsinə də baxışlar müxtəlifdir. Bəzi metodistlərin fikrincə metodlar öyrənmələrin yaşına və dil biliyi səviyyələrinə uyğunlaşdırılmalıdır. Elə metodlar var ki, onlardan ancaq başlanğıc və yaxud ancaq üstün səviyyədə istifadə etmək olar. “Bu mövqeni biz *əlaqələndirmə* adlandırma bilərik” [2, s.279]. Bu mövqedən yanaşanların fikrincə, hər metodun özünün üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır, lakin, onlar bütün situasiyalarda eyni qaydada işləmə bilmirlər. Müəllimlər müxtəlif metodlardan fərqli təhsilalanları öyrətmək üçün müxtəlif situasiyalarda istifadə edə bilərlər.

Metodların istifadəsinə digər prizmadan baxışı Freeman və Anderson *cəmləşdirmə* adlandırır [2, s.280]. Bu mövqenin tərəfdəşləri metodları xüsusi bir kontekstə uyğunlaşdırmağa çalışmırdılar, onların fikrincə hər metodun öz üstünlüyü var. Onlar müxtəlif metodların müxtəlif situasiyalarda tətbiq olunması fikrini təkzib edərək qeyd edirdilər ki, müxtəlif metodlar və metodlardan müəyyən hissələr eyni kontekstdə tətbiq olunmalıdırlar.

Yuxarıda qeyd olunan mövqələrdən ikincisini qəbul edərək öz işində tətbiq etmək, xarici dilin tədrisinə eklektik yanaşma deməkdir. Eklektikizm konseptual bir yanaşma kimi yalnız bir paradigmanı və yaxud müəyyən fərziyyələri deyil, ümumilikdə müxtəlif çoxsaylı yanaşmaları, formaları, üsulları və ideyaları özünə daxil edir. Tədris prosesinə eklektik yanaşma o deməkdir ki, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün bizə məlum olan yanaşmalar, metodlar və nəzəriyyələrdən ən uyğun olanını seçirik və öz tədris metodumuzda tətbiq edirik.

Ənənəvi metodikada müəllim öz fəaliyyətini xüsusi bir metodun prinsipləri əsasında qururdusa, müasir metodikada, xüsusilə də tədrisə eklektik yanaşan müəllimlərin fəaliyyətində bunu əksi baş verir. Müəllimlər metodları öz iş fəaliyyətinə uyğunlaşdırırlar və buraya yeni üsullar və strategiyalar əlavə etməklə öz repertuarlarını da zənginləşdirmiş olurlar. Xarici dilin tədrisinə bu cür yanaşma həm

müəllimin potensialını ortaya qoymağına imkanlar yaradır, həm də situasiyaya uyğun olaraq müxtəlif üsullar və strategiyaların tətbiqinə yollar açır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər dil tədrisinin metodikası tarixində yaranan metodların hər biri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu gün xarici dilin tədrisinin inkişafı üçün təklif olunan yeni fikirlərin əsası məhz bu metodlara asanlıqla. Keçmiş təcrübələrin üstünlükləri və çatışmazlıqları xarici dilin tədrisində yeni ideyaların yaranmasına və inkişafına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. B.Kumaravadivelu. Towards a postmethod pedagogy. TESOL Quarterly, 2001, 35(4), 537-560
2. D. Larsen-Freeman and M.Anderson. Techniques &Principles in Language Teaching. Oxford University Press, 2011
3. N.S. Prabhu. Second Language Pedagogy. Oxford: Oxford University Press, 1987
4. J.C. Richards. Curriculum approaches in language teaching: Forward, central, and backward design. RELC Journal, 44(1), 5-33.
5. J.C.Richards and T.S.Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2001
6. B. Kumaravadivelu. Understanding Language Teaching. From Method to Postmethod. London. Tylor&Francis e-Library, 2008

Summary

The post-methods era and eclectic approach in teaching English

The article provides information about the dynamics of methodological change in post-methods era. It was noted that the need for situationally relevant language pedagogy has brought about the decline of methods. In modern age the roles of the teachers changed from practitioner to theorizer and the best approach to the teaching of English is known as eclecticism.

Резюме

Пост-методы эпохи и эклектичный подход в преподавании английского языка

В статье дается информация о динамике методологического изменения в период пост-методов. Было отмечено, что потребность в ситуативно соответствующей языковой педагогике привело к упадку методов. В современную эпоху роли учителей изменились от практика к теоретику наилучший подход к преподаванию английского языка известен как эклектизм.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. M.Əliyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.12.2016

MOTİVASİYA YARADILMASINDA DƏRS VƏSAİTLƏRİNİN ROLU*Açar sözlər: mətn, yanaşma, plan, proqram, prinsip**Keywords: text, approach, plan, program, principle**Ключевые слова: текст, подход, план, программа, принцип*

Dərs vəsaitlərinin doğru seçimi xarici dilin öyrədilməsində əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onun tələblərə nə şəkildə cavab verdiyində mütləq nəzərdən keçirməliyik. Bu mərhələdə, tədrisi nəzərdə tutulan dərslərlərin və ya bununla birgə istifadə ediləcək proqramların nə kimi məlumatları özündə əks etdirdiyində xüsusi yanaşılmalıdır. Tərkib hissələrinə diqqət etdikdə, motivasiya əsaslı məzmunların tələbələrə xarici dil öyrənilməsinə dair, yaradıcı istək doğurması gərəkdiyi əsas prinsip olması ilə önə çıxır. Bir qədər daha təhlil etsək, nə kimi məzmunların bunu yerinə yetirəcəyini bir sıra amillərin varlığı ilə sıralaya bilərik. Belə ki, toplum içərisində sərbəst çıxışların edilə biləcəyi motivasiya yönümlü və bu məzmunu özündə əks etdirəcək mətnlərin mövcudluğu və bunlardan yararlanmağın əhəmiyyətinə diqqət çəkmək, xüsusəndə xarici dildə icra edilməsi tələbənin özünə inamını yüksəltməklə birgə, bu istiqamətdə daha peşəkar addımlar atmasına təkan verəcəkdir [1, s.45-78]. Nəticədə, əldə edilən sadəcə xarici dildə məzmunun mənimsənilməsi deyil, eləcə də, geniş auditoriyalar qarşısında çıxışlarını rahatlıqla edə biləcəyi həvəsləndirici məzmunlu mətnlərin yer almasının daha məqsədə uyğunluğudur. Bu əsasda, zaman içərisində vərdişlərin aşılınması onların marağı doğrultusunda yerinə yetirilməlidir. Həmin vərdişlərin müsbət nəticəsi zamanla özünü büruzə verəcəkdir. Dərslərlərdə və istifadə edildiyi təqdirdə proqramlarda tələbənin dil öyrəndiyi zaman nə şəkildə və hansı ardıcılıqla qeydləri aparacağına dair məlumatların yer alması isə, zamanlarını necə istifadə etmələrinə dair məlumat verməklə birgə, mövcud işin icrasını daha məqsədə uyğun etməyə imkan yaradacaqdır. Xarici dilin sadəcə öyrənilməsi deyil, məhz peşəkar olaraq mənimsənilməsi xüsusən rol oynadığından, artıq kəmiyyət deyil, məhz keyfiyyətin əsas tələb olduğuna diqqət çəkir. Deyildiyi üzrə, bütün bunların icrası motivasiya əsaslı olaraq, yaranmış vərdişlərin ayrılmış zaman daxilində öyrənilməyə yönəlik peşəkar addımların atılmasıyla yerinə yetirilir.

Önə çıxan digər bir tərəf isə, dərslərdə tələbələrin fəaliyyəti və iştirakına dair bölümdür. Sadəcə, seçim əsaslı xarici dil öyrənilməsi deyil, eyni zamanda onların daha yaradıcı və peşəkar şəkildə şəxsi bacarıqlarını ortaya qoymaları, motivasiyanı meydana gətirəcək dəyişilməz hissədir. Formal yanaşma isə, özlüyündə yaradıcı yanaşmanı və motivasiyanı ikinci plana yerləşdirməklə, nəticəsiz olaraq dil öyrənilməsinə sonlandıracaqdır. Proqramlarda öncədən olması əsas sayılan planın tədbiqi, tələbələrin bu istiqamətdə daha məqsədli və düşünülmüş addım atmalarında vasitəçi olmaqla zamanlarını doğru dəyərləndirmələrinə əvəzsiz xidmət edəcəkdir [2, s.40-46]. Tam olaraq, mərhələli yerinə yetirildiyi zaman, motivasiya dərslərlərin və proqramların keyfiyyət dərəcəsinin ilk sırada olmasına zəmin hazırlamış olacaqdır. Motivasiya doğuracaq planların tərtibi və onlardan yararlanılması, gələcəyə yönəlik tələbələrin təhsilinə təsir etdiyindən bunun, irəliləyən zamanlarda karyera baxımından, daha perspektivli olacağı da düşünülür. Qarşılıqlı olaraq

təhsil və karyera hədəfi arasında nizamlanma, əlaqənin yaradıldığına şahidi oluruq. Göründüyü kimi, bütün bunlar onları həm təhsil, həm də daha məhsuldar iş imkanlarına hazırlamış olacaqdır.

Tədrisdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dərslər vəsaitlərinə gəldikdə isə, istifadə edilməsi zəruri sayılanları ardıcılıqla qeyd edə bilərik. Xarici dilin tədrisində bir sıra mövzuların mənimsənilməsi adına, yararlanacağımız vəsaitlərin başlıca sırasında məhz, video, kompyuter, səs və görüntüyə əsaslanan yardımçı vasitəyə xidmət edəcək materialların istifadəsi daxildir. Müəllimlərin bu vəsaitləri daha öncədən hazırlanan dərslər planı ilə birgə təyin etmələri daha məqsədə uyğundur. Mütləq ki, ənənəvi şəkildə istifadə nəticədə dilin öyrənilməsinə yeni bir istiqamət qazandırmaqla birgə, motivasiyanın gücləndirilməsində zəmin yaracaqdır. Nümunə olaraq təqdim etsək, mütəmadi şəkildə dərslərdə yeni mövzunun öyrədildiyi əsnada onunla birgə dinləmə keyfiyyətinin aşılması naminə, səsli materialların istifadəsidə mümkündür. Xüsusən, bu nümunəyə uyğun şəkildə, yazılı mətnləri təqdim etmək və tələbələrin daha yeni məlumatları əldə edə bilmələri üçün təqdimatlar hazırlanmaqla, bir qədər fərqli üslubda meydana gətirilməsi ilə diqqəti daha çox cəlb edəcəkdir [3,s.13].

Növbəti sırada realiyaların istifadəsindəki məqsədin nəyə əsaslı olduğuna diqqət çəkəcəyik. Həm diqqəti cəlb etmək adına, eyni zamanda, yeni öyrədilən sözlərin bənzəri ilə uyğunlaşdırılması üçün əsas sayıla biləcək vasitə olmasıyla seçilir. Bərabər şəkildə, yazı və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində, yeni məzmunlu mətn və hekayələrin tərtibi bu istiqamətdə onlardan istifadə ilə mümkündür. Hekayə və yaxud mətn tərtibi daha çox tələbələrin seçiminə əsaslı olmasıyla, daha motivasiya edici bərabərində düşüncələrini daha sərbəst və dəqiq ifadələrdən yararlanmaqla meydana gətirə biləcəklərinin dəyişməz meyarıdır. Başlıca olaraq, motivasiya fərqi hiss ediləcəyindən onun tənzimlənməsi xüsusilə diqqət mərkəzinə qoyulur. İzah edilməsi və tədbiqi mümkün qədər əlverişli sayıldığından, dərslər vəsaitlərində yer alan tapşırıqların məzmunu və ifadə tərzinə uyğun şəkildə icra edilir. Tələbələrin qruplara ayrılmaqla, bir biriləri arasında seçilən mövzu əsasında müzakirələrin təşkili, proqramların məzmunu nəzdində tədbiq edilir [4,s.15]. Seçim sərbəst şəkildə yerinə yetirildiyindən, nəticəsində tələbələrin fəaliyyətlərinə uyğun olaraq yaranır. Meydana gələn nəticənin uğuru təlimin nə dərəcədə təşkil edildiyinin müvafiq göstəricisinə çevrildiyindən, tələbələrin üzərinə düşən məsuliyyətdə bir qədər daha nizamlı şəkildə icra etmələrinə təsir edir.

Dərslər vəsaitlərində qeyd edilən nümunələrin mütəmadi istifadəsi, tələbələrdə hər mərhələnin başlanğıcında mövzuya əsaslı sual doğurmaqla, dəyişən hədəf və istəklərinə gedən yolda onlara yeni imkanlar yaradacaqdır. Motivasiya yaratması sadəcə tək səbəb deyildir, digər amil isə bu prinsipin irəliləyən zamanlarda davam etdirilməsində başlıca rol oynamasıdır.

Beləliklə, tələbələrin keçdikləri təcrübələrin qeyd edilməsi motivasiyanın sonrakı mərhələlərdə istifadəsinin vacibliyini bir daha vurğulamış olur. Söylənilən fikirlər arasında ilk yeri, bir çox tələbələrin xarici dil öyrənmə bacarığını uzun müddətli təlim nəticəsində qazandıqlarını dilə gətirmələri ilə ortaya çıxır [5,s.33].

Dilə göstərilən marağın əsas səbəblərindən biri isə gələcək iş imkanları üçün dəyişilməz rol oynamasının fərqi olmaqla yaranır, bununlada, digər həmkarlarının ən azı başqa bir dildən qisməndə olsa istifadəsini görən şəxs, xarici dil öyrənmənin üstünlüyünü bir daha anlamış olur.

Bir sözlə, karyera sahəsində yüksəliş əldə etmək istəyənlərin ilk seçimi məhz dil biliklərinin genişləndirilməsi olacaqdır. Motivasiyanın səmərəli təşkili ilə istənilən şəxs xarici dilin başlanğıc səviyyəsini belə rahatlıqla mənimsəyə bilər. Göründüyü kimi, dərslərdə yer alması gərəkən əsas amil, əcnəbi dilin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, yeni mərhələyə qədəm qoyanlar üçün izah edilməklə, irəliləyən zamanlarda daha uğurlu nəticələr qazanmaq adına həlledici rol oynaya bilər [6, 46]. Digər dillər kimi ingilis dilində xalqlar, mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynadığından, dil öyrənilməsinin yeni mədəniyyətlərlə, həmçinin, insanlarla tanışlığına yol açacağı xüsusən vurğulanmaqla, maraqların qorunmasına xidmət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Backon K. Motivation in a foreign language //Eotvos University, Budapest Language Learning. 1990.P.73
2. Dörnyei Z. Conceptualizing motivation in foreign language learning. 1998.P.78
3. Elizabeth R.Motivation and Learning Strategies in a Foreign Language Setting, Department of English as a Second Language University of Minnesota. 1999.P.77
4. Jack C.R. Communicative Language Teaching Today Cambridge University Press. 2006.P.52
5. Jeremy İ. A Study on the Role of Motivation in Foreign Language Learning and Teaching, Modern Education and Computer Science 2012.P.65
6. Mastoor Al K. The Role of Teachers in Learners' Motivation, Northern Arizona University. 2013. P.54

Summary

The role of textbooks in the creation of motivation

Completion of the implementation of stage, the quality level of motivation of the textbooks and programs will be prepared in the first place. Motivation will lead the planning of them, it has an impact on the education, career of the students towards the future. We have witnessed the creation of the link, mutual adjustment between education and career goal. As you can see, all of these as well as their education, must be prepared towards more productive job opportunities.

Резюме

Роль учебников в создании мотивации

Завершение стадии реализации, когда уровень качества мотивации в первую очередь учебников и программ, которые подготовят почву. Мотивация будет руководить планированием из них, это оказало влияние на образование студентов к будущему, с точки зрения вашей карьеры в будущем, считается наиболее перспективным. Взаимная корректировка между образованием и цели карьеры, мы стали свидетелями создания ссылки. Как вы можете видеть, все они, а также их образование, но и быть готовым в сторону более производительных рабочих мест.

*Rəyçi: ped.f.d. F.Rzayeva
BAU-nun "Tərcümə və praktik dillər" kafedrasının
29.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.12.2016

QRAMMATİKAYA VERİLƏN PROQRAM TƏLƏBLƏRİ

Açar sözlər: *kommunikativ dil təlimi, kurikulum, proqram, tapşırıqlar, kommunikativ tapşırıqlar*

Keywords: *communicative Language Teaching, curriculum, programme, tasks, communicative tasks*

Ключевые слова: *коммуникативная язык обучения, куррикулум, программа, задания, коммуникативные задания*

Dil təlimində qrammatikanın rolu ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Dilin qrammatik qaydalarını bilməyin ünsiyyət qurmağa kömək etməsi buna bir səbəbdir. Digər səbəb isə kommunikativ səriştə fikridir. Dilin səriştəli istifadəçisi qrammatik qaydaları bilməklə yanaşı onları real ünsiyyətdə istifadə etməyi də bacarmalıdır.

Qrammatikanın öyrədilməsində istifadə olunan tapşırıqlar şagirdlərin ingilis dilini öyrənən zaman qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmalıdır.

Qrammatik qaydaların öyrədilməsində onların hər biri eyni dərəcədə əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlərin kommunikativ səriştəyə yiyələnməsi üçün hansı qrammatik qaydalar əhəmiyyətlidirsə onların öyrədilməsinə daha çox vaxt ayrılmalıdır. Müəllim qrammatik qaydaların öyrədilməsində seçim edərkən şagirdlərin ehtiyaclarını nəzərə almalıdır.

C.Riçards qeyd edir ki, aşağıdakılar cari Kommunikativ dil təlimi haqqında 10 əsas fərziyyə hesab olunur:

1. Təhsilalanlar qarşılıqlı əlaqədə və mənalı ünsiyyətdə olanda ikinci dil təlimi asanlaşır.

2. Effektiv sinif təlimi tapşırıqları və çalışmaları təhsilalanlara mənanı anlamağa, dil bacarıqlarını genişləndirməyə, dili istifadə etmə yollarını bilməyə və mənalı şəxslərarası mübadiləyə şans verir.

3. Mənalı ünsiyyət təhsilalanların uyğun, məqsədli, maraqlı və diqqət çəkən məzmunu istiqamətlənməsi ilə nəticələnir.

4. Ünsiyyət bir neçə dil bacarıqları və ya modallıqlarından bəhs edən holistik (bütövlə hissələr arasında funksional əlaqəni vurğulayan) prosesdir.

5. Dil təlimi dil təhlili və refleksiyası kimi dil istifadəsi təşkili qaydalarını vurğulayan induktiv və ya kəşf təlimini özündə ehtiva edən fəaliyyətlərlə asanlaşdırılır.

6. Dil təlimi dildən cəhd və səhvlə yaradıcı istifadəni özündə əks etdirən mərhələli prosesdir. Baxmayaraq ki, səhvlər təlimin normal göstəricisidir, təlimin son məqsədi yeni dili düzgün və səlis şəkildə istifadə etməyi bacarmaqdır.

7. Təhsilalanlar dil təlimində öz yollarını inkişaf etdirir, müxtəlif mərhələlərdə irəliləyir və onların dil təlimi üçün müxtəlif ehtiyac və motivasiyaları olur.

8. Uğurlu dil təlimi effektiv təlim və ünsiyyət strategiyalarının istifadəsini özündə əks etdirir.

9. Dil sinfində müəllimin rolu dil təliminə kömək edən sinif mühiti yaradan, təhsilalanlara dili istifadə və təcrübə etməyə, dil istifadəsi və dil təlimində səhvlərini tapmağa imkan verən fasilitatordur.

10. Sinif təhsilalanların əməkdaşlıq və paylaşma ilə öyrəndikləri cəmiyyətdir [2, s.22-23].

C.Riçards qeyd edir ki, ustalıqyönümlü dil kurikulumu təkcə dilöyrənənlərə linqvistik və kommunikativ səriştəni öyrətmək üçün hazırlanmış, həmçinin dilöyrənənlərin yaxşılaşdırmağa ehtiyac duyduğu kommunikativ tapşırıqların xüsusi növünə və onları tamamlamaq üçün istifadə olunan bacarıq və davranışlara görə təşkil olunur.

Ustalıqyönümlü kurikulumun məqsədi təkcə hədəf dili mənimsəməyə dilöyrənənlər üçün yaradılmış şanslar deyil, həmçinin onların xüsusi məqsədlərlə dili istifadə etməyə ehtiyac duyduqları bacarıqları inkişaf etdirməkdir. İngilis dilinin tədrisi kurikulumu 2 prinsipə əsaslanır. Bu prinsiplər dilöyrənənyönümlü təlimat və dil üzrə diskurs perspektividir.

Kurikulumun planlaşdırılması, təbiiqədilməsi və qiymətləndirilməsi dil tədrisi prosesi üçün mühümdür. Proqramın linqvistik məqsədi oxu və yazıya xüsusi önəm verilməklə şagirdlərin akademik diskurs bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.

G.Brindlinin ehtiyaclar və tətbiq əsaslı kurikulumun inkişafı və K.Villinqin öyrənmə tərzləri və strategiyaları haqqında tədqiqatları kurikulumun inkişafı üçün nəzəri və empirik əsasları təchiz edib.

Son 25 ildə kommunikativ tapşırıq dil tədrisi kurslarının inkişafında və prosesiyönümlü ikinci dilin mənimsənilməsi tədqiqatını irəlilətmək üçün mühüm element hesab olunur.

Bu müddət ərzində kommunikativ tapşırıq kurikulumun planlaşdırılması, təbiiqədilməsi və qiymətləndirilməsində mühüm komponent kimi inkişaf edib.

Dil təliminə bu cür yanaşma aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

1. Təlimdə hədəf dildə qarşılıqlı əlaqə ilə ünsiyyət qurmağı öyrənməyə önəm vermə əsasıdır.

2. Autentik mətnlərin təqdimatı öyrənmə situasiyasında baş verir.

3. Dilöyrənənləri təkcə dilin öyrənilməsinə deyil, həmçinin təlim prosesinin özünə yönəltməyə şanslar təchiz edilir.

4. Dilöyrənənin özünəməxsus şəxsi təcrübələri sinif təliminə kömək edən mühüm elementlər kimi artırılır.

5. Sinif dili təlimini sinif xaricində dil fəaliyyəti ilə əlaqələndirməyə cəhd edilir [1, s.34].

Qrammatik təcrübə tapşırıqları müəyyən qrammatik vahidlərin istifadəsinə əsaslanaraq hazırlanır.

Qrammatik kvizlər, ayrılmış cümlələr, şəkillərdən cümlələr qurma, yaddaş testi, şəkli diktə etmə, fəaliyyəti təsvir etmə, hekayələr yaratma və sorğular qrammatik təcrübə tapşırıqlarına aiddir [4, s.123].

Kurikulumla bağlı əsas

Dil təliminə kommunikativ yanaşmaların inkişafından əvvəl, tapşırıqlar və çalışmalar ikinci sıra fəaliyyəti kimi qəbul edilib. İlk öncə morfosintaksis, fonoloji və leksik elementlər öyrədilib.

D.Nunan qeyd edir ki, materialları tərtib edənlər kurikulumu tərtib edərkən məşq məntiqini (dilöyrənənlərin hədəf dil ilə ehtiyac duyduqları məsələləri yerinə yetirmələri) və psixolinqvistik məntiqi (ikinci dilin mənimsənilməsinə uyğun psixolinqvistik mexanizmlər və onların sinifdə yerinə yetirilməsi) nəzərə almalıdırlar.

Tapşırıq seçimi hədəf tapşırıq məntiqinə və psixolinqvistik prinsiplərə istinadla baş verir.

1. Pedaqoji tapşırıq real-dünya və ya hədəf tapşırığına istinadla seçilir.

İş müsahibəsində informasiya vermək buna misal ola bilər. Bu tapşırıq sayəsində dilöyrənənlərin ehtiyaclarına uyğun dil bacarıqları inkişaf edəcək.

2. Dilöyrənənlərə hədəf dilin davranış modeli verilir.

Eyni zamanda onlara əsas dil vahidlərini tətbiq etmək üçün şanslar yaradılır. Aktual pedaqoji tapşırıq olan simulyasiya sinifdə qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdıran effektdə malikdir. Şagirdlərdən autentik/simulyasiyalı müsahibə ilə onlara lazım olan informasiyanı anlamaları tələb olunur. Bu onlara ingilis dilini ana dili kimi danışanların dili istifadə etmə yolları ilə tanış olmağa imkan yaradacaq.

3. Şagirdlərin bacarıqları müəyyənləşdirilir.

Bu zaman xüsusi sual cümlələrinin verilməsi yolları öyrədilə bilər. Şagirdlərə sual əvəzliliklərinin və köməkçi feilin işlənmə sırası izah edilə bilər. Nəticədə, şagirdlər onlara lazım olan qrammatik vahidləri sərbəst şəkildə istifadə edə bilərlər.

4. Pedaqoji tapşırıq tərtib edilir.

Bu zaman rol kartlarından istifadə etməklə şagirdlərlə simulyasiyalı müsahibə aparmaq olar. Bu tapşırıq sayəsində müəllim şagirdlərin dil bacarıqlarını məşqlə üzə çıxara bilər. Şagirdlər dili tərəddüd etmədən istifadə edə bilərlər [1, s.35].

M.Brin qeyd edir ki, sillabus tərtibində əsas məsələ yeni dilin öyrənilməsinə diqqət yetirməkdir.

Bu zaman tərtibçi təlim prosesinə və dilöyrənənlərin sinif daxilində dili istifadə edərkən psixoloji və sosial amillərə, kommunikasiya bacarığına, tapşırığa və fənn üzrə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş məqsədlərə diqqət yetirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Nunan D., *Learner-Centered English Language Education*, New York, Routledge, 2013
2. Richards J.C., *Communicative Language Teaching Today*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006
3. Richards J.C., Renandya W.A., *Methodology in Language Teaching*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002
4. Scrivener J., *Learning Teaching*, the UK, Macmillan Publishers Limited, 1998

Summary

Programme requirements for grammar

The article deals with programme requirements for grammar. Programme planners and teachers should select a mixture of tasks to reflect the pedagogic goals of the curriculum. The communicative task is a central organizing principle in curriculum design.

Резюме

Программные требования данные грамматике

Эта статья посвящается требованиям программы грамматики. Программисты и педагоги для отражения педагогических целей, должны выбирать смешанные задание. Коммуникативное задание является главным принципом в конструкции куррикулума.

*Rəyçilər: ped.f.d. F.Rzayeva, ped.f.d. G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.12.2016

**İBTİDAI TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ
NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR**

Açar sözlər: ibtidai təhsil pilləsi, nailiyyət, qiymətləndirmə, özünüqiymətləndirmə

Keywords: a primary school, achievement, assessment, self-assessment

Ключевые слова: начальная ступень образования, оценивание, самооценивание

Respublikamızda “Təhsil haqqında” yeni qanun qəbul edilərkən Azərbaycan təhsil sisteminə kurikulum adlı yeni termin daxil oldu. Həmin qanunda kurikulum (təhsil proqramı) təhsilin hər bir pilləsi üzrə təlim nəticələri və məzmun standartlarını, tədris fənlərini, həftəlik dərslər və sinifdən xaric məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi və monitorinqinin aparılması sistemini özündə əks etdirən dövlət sənədi kimi əks olunub.

Kurikulum islahatının ən mühüm keyfiyyət göstəricisi şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsidir. Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, müasir qiymətləndirmə metodlarından istifadəyə geniş yer verilməsi, qiymətləndirmə nəticələrinin təhlilinin bazasında müvafiq hesabatların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən qiymətləndirmə siyasətinin əsas istiqamətləri ölkənin ümumtəhsil sistemində beynəlxalq, milli və məktəbdaxili qiymətləndirmə sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, həyatda hər bir fəaliyyət sahəsinin, prosesin öz fəlsəfi olduğu kimi, təhsil sahəsində qiymətləndirmə də mahiyyət etibarlı ilə öz fəlsəfi mənə tutumuna malikdir. Heç şübhəsiz, qiymətləndirmənin fəlsəfi özündə keyfiyyətin idarə olunmasında başlıca amil kimi çıxış etməsini, onun yüksəldilməsi ilə əlaqədar ən zəruri qərarların qəbul edilməsi üçün etibarlı mənbə olmasını ehtiva edir.

Məlum məsələdir ki, qiymətləndirmənin mərkəzində təhsilçilərin nailiyyətləri dayanır. Nailiyyətlərin qiymətləndirilməsinin nəticələri isə daha ətraflı təhlillər aparılmağa, qiymətləndirilənlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə etibarlı zəmin yaradır.

Təhsilçilərin bilik və bacarıqları haqqında məlumatların toplanması, yəni qiymətləndirmə ibtidai təhsil pilləsində diaqnostik (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi), formativ (irəliləmə və geriləmələrin izlənməsi) və summativ (kiçik və böyük) olmaqla üç formada həyata keçirilir. Qiymətləndirmənin biri digərinə xidmət edən və bir-birini tamamlayan hər üç növü öz mahiyyətinə uyğun olaraq şagirdlərin nailiyyətlərini standartlara əsasən müəyyənləşdirir.

İbtidai təhsil pilləsində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsinin düzgün həyata keçirilməsi üçün onun növləri (formaları) və həmin qiymətləndirmə sistemində istifadə olunan üsul və vasitələr barədə fikirlər müxtəlifdir. Psixoloq Z.Veysova göstərir ki, istər ana dilində, istərsə də xarici dildə şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi kənardan çox asan görünərsə də, həmin fəaliyyəti elmi əsasda araşdırdıqda onun mürəkkəb xarakterini dərhal sezmək mümkün olur

[3]. Tanınmış metodist Q.V.Roqova bu barədə yazır ki, tədris prosesində şagirdlərin nailiyyətlərinin vaxtında düzgün yoxlanılması və qiymətləndirilməsi onların xarici dilə yiyələnmə fəaliyyətindəki göstəriciləri barədə aydın təsəvvür yaradılmasına imkan verir [9]. Digər bir metodist C.Harmerin də həmin problemlə bağlı fikirlərini qeyd etmək lazımdır. O yazır: *“Tələbələr müəllimin onları qiymətləndirilməsini tərif və ya tənqid şəklində qəbul edə bilər. Bizim vəzifələrimizdən biri onların yerinə yetirdikləri işlərin müsbət (yaxşı) cəhətlərini təqdir etmək və onları həvəsləndirməkdir. Tərif tələbələrin motivasiyası və inkişafı üçün canlı bir komponentdir”* [6, s.138].

“Dil tədrisində metodologiya” (“Methodology in language teaching”) adlı antologiyanın 14-cü bölümündə C.Riçards və V.Renandya dilöyrənmə prosesində qiymətləndirmənin xüsusiyyətlərini, formalarını və üsullarını geniş şəkildə şərh etmişlər [7]. Onlar göstərir ki, yeni əsrin başlanğıcından təhsilalanların qiymətləndirilməsinə maraq xeyli artmışdır. Ənənəvi qiymətləndirmədən fərqli olaraq, tamamilə yeni metod və üsullardan (portfolio, müsahibə, jurnal, layihə işi, özünü-qiymətləndirmə və s.) istifadə olunmaqla xarici dilləri öyrənənlərin nailiyyətləri tələbəyönümlü (şagirdyönümlü) istiqamətdə yoxlanılır və qiymətləndirilir. Bu radikal dəyişikliklər, yəni yeni forma və üsullar vasitəsi ilə tələbələr tədris prosesinə daha çox cəlb olunurlar və onlar özlərinin öyrənmə prosesinə daha yaxşı nəzarət edə bilirlər. Eyni zamanda autentik (ümumilikdə alternativ) qiymətləndirmə müəllimlərə lazımı informasiyanın çatdırılmasını təmin edir və həmin əsasda yeni təlim planları və iş təcrübəsinin inkişafı üçün şərait yaranır.

Müəlliflər sonra qeyd edirlər ki, qiymətləndirmənin qeyri-ənənəvi formalarına və üsullarına marağın artması bütövlükdə təhsil paradigmasının, eləcə də dillərin tədrisi paradigmalarının dəyişməsi ilə şərtlənir. Onlar hər iki (köhnə və yeni) paradigmalar arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişlər:

Köhnə paradigma	Yeni paradigma
1. Məqsəd dilə yiyələnməkdir.	1. Məqsəd ünsiyyət yaratmaqdır.
2. Tədris müəllimyönümlüdür.	2. Tədris öyrənciyönümlüdür.
3. Bacarıqlar ayrılıqda aşılır.	3. Bacarıqlar integrativ şəkildə aşılır.
4. Diqqət nəticəyə yönəlir.	4. Digər prosesə yönəlir.
5. Bir cavab, birtərəfli (müəllim tərəfindən) qiymətləndirmə.	5. Açıq tipli cavablar, müəllim və tələbələrin qiymətləndirməsi.
6. Test edən testlər.	6. Test edən, həm də öyrədən testlər.

İbtidai təhsil pilləsində təhsilalanların xarici dil üzrə nailiyyətlərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsinə dair innovativ ideyaları ilə məşhurlaşan metodist Penni Ur hər şeydən əvvəl tədris prosesində nəyin, nə vaxt və necə qiymətləndirilməsi məsələlərini vacib sayır. O, prioritet suallara cavab tapıldığı halda qiymətləndirmənin məqsədlərini belə müəyyənləşdirmişdir: tələbələrin ümumi təlim nailiyyəti səviyyələrini müəyyənləşdirmək, onların dilöyrənmə prosesində yiyələndikləri bacarıq və vərdişlərin inkişafını tədqiq etmək, konkret təhsil pilləsində (sınıf) təlim materiallarının mənimsənilməsi səviyyəsini öyrənmək, tələbələrin zəif və güclü tərəflərini aşkar etmək [8].

Göründüyü kimi, bir çox alimlər və metodistlər istər nəzəri, istərsə də təcrübə əsasda bizim tədqiq etdiyimiz problemi tədqiqata cəlb etmiş və onun müxtəlif aspektlərini araşdırmışlar. Eyni zamanda xarici dillərin tədrisi metodikası elmi sahəsində yazılmış dissertasiya, monoqrafiya və metodik vəsaitlərdə xarici dildə təhsilalanların qiymətləndirilməsinə dair maraqlı fikir və ideyalara rast gəlmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan təhsil sistemi Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya prosesindədir. Həmin təhsil sistemində qəbul edilmiş əsas prinsiplərdən biri şagirdyönümlülük prinsipidir. Bu prinsip isə ümumilikdə təhsil sisteminin şagirdlərin maraq, ehtiyac və tələbatları üzərində qurulması, onların yaş, intellektual səviyyələrinə uyğun şəkildə təşkil edilməsini tələb edir. Burada şagirdin öyrədilməsi deyil, daha çox onun öyrənilməsindən (qiymətləndirilməsindən), müəllim tərəfindən biliklərin şagirdlərə ötürülməsi deyil, müvafiq biliklərin təlim prosesində fəal iştirakçı qismində çıxış edən şagirdlər tərəfindən müstəqil surətdə mənimsənilməsindən və özlərini qiymətləndirmədən söhbət gedir. Müvafiq olaraq, bu gün aşağı siniflərdə şagirdlərin təlim nailiyyətlərindən və onların qiymətləndirilməsindən danışarkən, şagirdləri təlim prosesinin idarə olunmasına cəlb etməklə, onların özlərini və başqalarını qiymətləndirən qismində çıxış etmələrinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bu da xarici dillərin tədrisi metodikasında hal-hazırda mövcud olan və xarici dillərin təlimi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdıran “*DIY – do it yourself*”, yəni hər hansı hərəkəti şagirdin özünün yerinə yetirməsi prinsipinin məqsədyönlü, sistemli şəkildə həyata keçirilməsi deməkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin xarici dil üzrə nailiyyətləri səviyyəsinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi sadə görünə də, özlüyündə çətin prosesdir. İbtidai təhsil pilləsində şagirdlərin əldə etdikləri nailiyyət səviyyəsi dedikdə, xarici dilin fonetik, leksik və qrammatik aspektləri üzərində formalaşan və inkişaf etdirilən eşidib-anlama, danışmaq, yazı və oxu bacarıqlarının hansı səviyyədə olması nəzərdə tutulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin xarici dil üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnməsi mərhələli xarakter daşıyır. Belə ki, birinci və ikinci siniflərdə daha çox eşidib-anlama və danışmaq bacarıqları, üçüncü və dördüncü siniflərdə isə, onlarla yanaşı yazı və oxu bacarıqları mənimsənilir və müvafiq olaraq yoxlanılır.

Başqa bir amili də nəzərə almaq lazımdır ki, ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin xarici dilin müxtəlif aspektləri üzrə bilikləri və bacarıqları səthi formada olur. Onlara lazım olan strukturlar, fonetik qaydalar və sözlər məhdud bazada öyrədilir. Ona görə də ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin nailiyyətini yoxlayarkən bu məsələlər diqqətdən yayınmamalıdır.

Apaşdığımız araşdırmalardan aydın olur ki, tədrisin müxtəlif mərhələlərində təhsilalanların xarici dil üzrə nailiyyətlərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi yoxlayıcı, müəyyənedici və öyrədici xarakter daşıyır. Həmin prosesdə ayrı-ayrı fərdlərin (şagird) nailiyyətləri və bütövlükdə təlimin təhsilləndirici vəzifəsinin yerinə yetirilməsi səviyyələri müəyyənləşdirilir. Başqa bir qənaətimiz belədir ki, ibtidai təhsil pilləsində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi çox məsuliyyətli işdir. Belə ki, qiymətləndirmə prosesi şagirdlərə hər cəhətdən müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər, yəni qiymətləndirmə təlim prosesində motivasiyaedici xarakterə malikdir.

Nəticə etibarilə qeyd etməyi lazım bilir ki, ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin xarici dil üzrə nailiyyətlərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi, bu işdə

düzgün forma və vasitələrin seçilməsi, monitorinq aparının pedaqoji və psixoloji bacarıqlarının vəhdəti, qiymətləndirmənin obyektivliyi vacib məsələlərdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2008, 480s.
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. UNICEF, Bakı, 2007, 148s.
4. Black P. and William D. "Assessment and Classroom Learning". Assessment in Education: Principles Policy and Practice, CARFAX, Oxfordshire, Vol.5., No 1., pp.7-74, 2013.
5. Crooks T.J. "The Impact of Classroom Evaluation Practices on Students", Review of Educational Research, No.58, pp.438-481, 2009.
6. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Third Edition, Pearson Education Limited, 2001, 371 p.
7. Methodology in Language Teaching. An Anthology of Current Practice – edited by J.C.Richards and W.A.Renendaya. Cambridge University Press, 2002, 420p.
8. Penny Ur. A Course in Language Teaching, Practice and Theory, Cambridge University Press, 1991, 375 p.
9. Rogova G.V. Methods of Teaching English. M., Prosveshcheniye, 1983, 250p.

Summary

On evaluation and assessment of primary school students' achievement in learning foreign languages

The article touches upon the problem of checking and assessing student' success in the process of learning foreign languages. Evaluation and assessment skills for teachers are as important as their in-depth knowledge of the particular subject which they teach. They should take into consideration that all students have different levels of strength and weakness in learning foreign languages. It is only through evaluation and assessment that the teachers can get full information about students' achievement.

Резюме

К проверке и оценивание знаний иностранного языка учениками начальной школы

Статья посвящена проблеме проверке и оценке знаний учащихся начальной школы по иностранному языку. Целесообразное решение этого проблема важно, как глубокое знание о предмете который преподает учитель иностранного языка. Учителям необходимо учесть, что ученики имеют разные способности и уровня владения иностранным языком. Учитывая эти факторы можно получить полную информацию об успеваемости учеников.

*Rəyçi: ped.f.d., dos.Ə.Şirəliyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.12.2016

Fidan Əliyeva

ADU

E-mail: fidanalievva4@mail.ru

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ TƏLİM MATERİALLARININ YERİ

Açar sözlər: təlim materialları, xarici dillərin tədrisi, təlim metodları

Keywords: teaching materials, foreign language teaching, teaching methods

Ключевые слова: учебные материалы, обучение иностранным языкам, методы обучения

Müstəqil dövlətçilik şəraitində xarici ölkələrlə birbaşa siyasi, iqtisadi və mədəni dostluq əlaqələrinin yaradılması zəruriyyəti meydana çıxır. Bu isə həmin ölkələrin ümumi danışq dilini öyrəndikdə daha əlverişli olur. Respublikamızda bu mənada xarici dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsi daha dominant xarakter daşıyır. Bu səbəbdən xarici dillərin daha optimal və səmərəli yollarla tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dilin öyrənmə vasitəsi kimi dərk olunması onun ən mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi zəruriliyini şərtləndirir, yazılı və şifahi dil formalarına yiyələnməyin zəruriliyini meydana çıxarır. Tələbələr öz fəaliyyətlərində tədris olunan xarici dilə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnmə vasitəsi kimi yanaşır, onun funksional imkanlarından istifadə edirlər.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanın təhsil sistemində zəruri islahatların aparıldığı bir şəraitdə xarici dillərin tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsinə, yeni dərslərin yazılmasına böyük ehtiyac duyulur. Dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyası təhsil sistemində yeni təlim materiallarından, texnologiyalarından, fəal və interaktiv təlim metodlarından, yeni texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir. Xarici dilin tədrisi dil və sosial mədəni biliklər əsasında kommunikativ nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasını əhatə etməklə nəticəyönümlülüyə uyğun olaraq sadəcə mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipləri əsasında qurulur, tələbə nailiyyətlərini izləməyə və qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Prinsiplər müəyyən edilərkən idraki, informativ-kommunikativ və yaradıcı fəaliyyətlər, düşüncə, emosional və psixomotor bacarıqların formalaşdırılması əsas götürülür. Təlim prosesində müxtəlif üsulların seçilməsinin üstünlüyü ondadır ki, bu zaman heç kəs passiv qalmır, hamı həvəslənir, nəyi bacarırsa, deməyə səy göstərir. Bu da xarici dil təlimində ən vacib şərtlərdən hesab edilir [4].

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarından geniş istifadə olunur. Fəal təlim metodları müəllimin işini asanlaşdırır, həmçinin öyrənilənlərin praktik və idrak fəaliyyətini təşkil edən sistem olaraq, öyrənciləri ardıcıl sürətdə tədrisin məzmununu mənimsəməyə yönəldir [1].

Təlim sisteminin əsas komponentlərindən biri təlim materialının məzmunudur. "Təlim materialının məzmunu" dedikdə öyrənciyə "nəyi öyrətmək, nəyi aşılmaq lazımdır?" - sualına verilən düzgün cavab başa düşülür. Onu təlim prosesinin məzmunu ilə qarışıq salmaq olmaz. Müəllimin rəhbərliyi altında həyata keçirilən təlim prosesinin məzmununa müəllimin fəaliyyəti, tələbənin fəaliyyəti və təlim materialının məzmunu daxildir. Tədris materialının məzmunu müxtəlif qaydalarla,

müxtəlif metodlarla yerinə yetirilir. Ona görə də, müəllim materialı daha asanlıqla, daha məhsuldar öyrənmənin yollarını araşdırmalı olur.

Təlim materialının məzmunu özündə başlıca olaraq dörd elementi: biliklər sistemini, bacarıq və vərdişlər sistemini, yaradıcı fəaliyyət təcrübəsini, münasibətlər sistemini əhatə edir. Bu dörd element qarşılıqlı münasibətə girərək bəşər təcrübəsinin zəruri hissəsini özündə saxlayan təlim materialının məzmununu əmələ gətirir [2].

Hər bir tarixi dövrdə təhsilin məqsədi mövcud ictimai münasibətlərin xarakteri, konkret səviyyəsi və inkişaf perspektivləri əsasında müəyyən edilir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, öyrənciyə verilməli bilik, bacarıq və vərdişlər, aşılmalı münasibətlər müəyyənləşdirilir. Təhsilin məzmunu onun qarşısında duran məqsədə çatmaq üçün vasitə kimi çıxış edir. Elmin sistemi, təhsilin məqsədi və öyrənlərin imkanları qarşılıqlı əlaqədə təhsilin məzmununu müəyyən edir. Təlim təhsilin həyata keçirilməsi prosesidir (təhsilin həyata keçirilməsi texnologiyası kimi baxmaq olar), təlim materialının məzmunu ilə təhsilin məzmunu anlayışları eynigüclüdür [5].

Təlim materialı seçilib sistemləşdirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınır:

- Elmin tarixi inkişafında anlayış, qanun, prinsiplər hansı ardıcılıqla əldə edilmişdirsə, tədris fənnində də həmin ardıcılıq əsasən gözlənilir;

- Tədris fənninin məzmunu elmin nailiyyətləri baxımından müəyyən edilir;

- Tədris fənninin məzmunu şagirdlərin əqli inkişafı baxımından formalaşdırılır;

- Materiallar pilləlilik (konsentrik) prinsipi üzrə tətbiq olunmalıdır, şagirdlər aşağı siniflərdə müəyyən məsələ haqqında ilkin məlumat almalı, yuxarı siniflərdə isə həmin məsələləri nisbətən dərinlən öyrənməlidirlər;

- Proqramlar xətti prinsip üzrə tərtib olunmalı, bir məsələ şagirdə bir dəfə təqdim edilməlidir; eyni məsələni müxtəlif siniflərdə, müxtəlif səviyyədə öyrətməyə ehtiyac yoxdur;

- Tədris fənninin məzmunu eklektiv (şagirdlərin qabiliyyəti və marağı zəminində) prinsip üzrə tərtib olunmalı, bəzi fənlər qabiliyyət və marağa uyğun şəkildə, həm də dərinlən öyrədilməli, digər fənlər könüllülük əsasında təqdim olunmalıdır;

- Materiallar spiralvari strukturda olmalıdır - bunun xarakterik xüsusiyyəti odur ki, şagirdlər başlanğıc problemi diqqətdən kənar qoymur, onunla bağlı olan biliklərin dairəsini yavaş-yavaş (tədricən) genişləndirir və dərinləşdirir, burada konsentrik və xətti struktura xas olan fasilələr yoxdur, biliklərin bir dəfə öyrənilməsi də baş vermir, onların daha geniş öyrənilməsi davam edir;

- Tədris fənninin məzmunu qarışıq strukturda tərtib olunmalıdır, bu struktur xətti, konsentrik və spiralvari strukturların kombinasiyasıdır, hansı ki, bu kombinasiya təhsilin məzmununu təşkil edən zaman manevr etməyə, onun ayrı-ayrı hissələrinin müxtəlif yollarla ifadə olunmasına kömək edir [3].

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, təlim materialı öyrənməyə düşüncə qabiliyyəti ilə hazırcavablılığı birləşdirməyə kömək etməlidir. Bu iki keyfiyyət birləşdikdə ecazkar bilik ən qiymətli, yeni bir keyfiyyəti-ağılı yaradır. Təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması təlimin başlıca funksiyasıdır, təhsilləndirici vəzifəsidir. Təlim materialının məzmunu bu funksiyaya xidmət etməlidir. Həmçinin təlimin digər komponentləri kimi təlim materialının məzmunu tərbiyə və şagird şəxsiyyətinin inkişafı funksiyasına müvafiq gəlməlidir.

Ədәbiyyat

1. Ağazadə N.A Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik// Metodika və dilçilik. Bakı: 1974 s.6-11
2. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. 21 dekabr. 2012-ci il. s.7-9
3. Kərimov Y. Təlim metodları. Bakı. 2007
4. B. McLaughlin. Theories of Second Language Learning. London: Edward Arnold, 1987 (184 p.)
5. Charroll J. (1980) Foreign language testing: persistent problems. Reading English as a second language language. Cambridge, Ma: Winthrop. p.518-530
6. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers, Approaches and Methods in Language Teaching: A description and analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1986 (171p.)

The role of teaching materials in teaching a foreign language

Summary

The main idea of this article is about teaching materials, its content and functions. Also, advantages and disadvantages of materials in the process of foreign language teaching are mentioned. According to the article, the main point is choosing right way of teaching materials for certain levels in the language teaching process.

Резюме

Роль учебных материалов в обучении иностранному языку

Основная идея этой статьи - учебные материалы, его содержание и функции. Также упоминается о преимуществах и недостатках материалов в процессе обучения иностранному языку. Согласно статье, основное внимание направлено на выбор правильного учебного материала для определенных уровней в процессе обучения языку.

*Rəyçi: ped.f.d. J.Mehrəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.12.2016

İBTİDAI TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ NİTQ BACARIQLARININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: bacarıq, mənimsəmə, kommunikativ nitq bacarığı

Keywords: skill, acquisition, communicative speech skill

Ключевые слова: умение, усвоение, коммуникативно-речевое умение

Milli təhsilimizin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması hər bir fənnin, eləcə də onu tədris edən müəllimlərin qarşısında konkret vəzifələr qoyur. İndi hər bir müəllimdən yeniləmiş Təhsil Qanununun tələblərinə müvafiq yaradıcı-ışğuzar peşəkarlıq, həmişəkindən daha artıq vətəndaşlıq məsuliyyəti tələb olunur. İstər ümumtəhsil, istərsə də ali məktəblərdə bütün fənlər kimi xarici dillərin tədrisi metodikası da hər zaman diqqət tələb edir. Bunu zəruri edən şərtlərdən biri ondan ibarətdir ki, cəmiyyətdə gedən iqtisadi və siyasi dəyişikliklər dildən də yan ötmür. İnkişaf etməkdə olan cəmiyyət üzvlərinin yüksək mədəni səviyyəsini müəyyən edən məsələlərdən biri, məhz onların nitq mədəniyyəti, yazılı və şifahi nitq bacarıqlarına nə dərəcədə yiyələnmişidir.

Həmin məsələ ilə bağlı araşdırmalar, metodik ədəbiyyatın təhlili və magistratura pilləsində dinləyicisi olduğum məşğələlərin müzakirə mövzularının əhatə dairəsi göstərir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində xarici dil öyrənənlərin nitq bacarıqlarının yaradılması prioritet məsələ kimi qiymətləndirilir.

Metodik ədəbiyyatda xarici dil üzrə nitq fəaliyyəti növlərindən (oxu, yazı, eşidib-anlama, danışmaq) biri olan danışmaqdan (nitq) tədris prosesində məqsəd və vasitə kimi istifadə edilməsi geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, nitq fəaliyyəti həmişə müəyyən sözlərin, cümlələrin hazır nitq modellərinin (*Nice to meet you! – Nice to meet you too!*) istifadə olunmasına xidmət etdiyindən onu produktiv nitq fəaliyyəti kimi müəyyənləşdirmişlər.

V.M.Filatov nitq fəaliyyətinin bir növü kimi ingilis dilində danışığın xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir [11, s.19]:

1. Danışmaq bir qayda olaraq motivləşdirilmiş olur. Xarici dildə bu bacarığın yaradılması üçün onun kommunikativ motivasiyası nəzərə alınmalıdır. Hər hansı şəxs konkret (müəyyən) motivə malik olduqda danışır. Motiv həmişə ünsiyyət və onun tərkib hissələri ilə sıx əlaqəlidir.

2. Danışmaq fəal proses hesab edilir, ona görə ki, həmin prosesdə tərəfdaşların reallığa olan münasibətləri öz əksini tapa bilər. Bundan əlavə daxili fəallıq da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin proses eşidib-anlama zəminində baş verir. Burada həmsöhbətin qəbul etdiyi informasiyaya münasibəti başa düşülür. Başqa sözlə, məhz fəallıq tərəf-müqabilin nitq davranışını təmin edir, onun təşəbbüskarlığına mane olmur.

3. Danışmaq proses olaraq başqa fəaliyyət növlərini müşayiət edir. Nitq hərəkətləri prosesi birbaşa intellektual fəaliyyətdən asılıdır. Hər bir kommunikativ vəzifə əsas nitq-fikri əməliyyat hesab olunur.

4. Danışığ nitq fəaliyyəti növü kimi heç vaxt tam şəkildə alqoritmləşdirilə bilmir. Nitq hərəkətlərinin qabaqcadan planlaşdırılmaması onun evristik xarakteri ilə əlaqəlidir. Danışan şəxs özü danışığın proqramını “tərtib edir”. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, danışığın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onun sərbətsliyi və evristikliyidir.

5. Danışığın müəyyən edilmiş tempi kommunikasiya prosesində normalara uyğun olmalıdır.

6. Danışığın situativliyi nitq vahidlərinin ünsiyyət prosesinin komponentlərinə uyğunluğunda əks olunur. Ünsiyyətin inkişaf xəttinə hər hansı nitq vahidi təsir edə bildiyi üçün tərəfdaşın reaksiyası və anlamı dəyişə bilər. Həmin nitq vahidi motivasiyaya təsir edir və kommunikativ vəzifəni dəyişir. Əgər nitq vahidi nitq situasiyasını davam etdirə bilmirsə, onda nitq situativ olmur və tərəf-müqabilin reaksiyasına ehtiyac qalmır.

Deməli, ritmik-intonasiyalı, produktiv sözləmlə və leksik-qrammatik bacarıqlar danışığın fundamentini təşkil edir. Xarici dildə danışığı motivləşdirilmiş, fəal, sərbəst, məqsədyönlü, evristik, produktiv, səmərəli və təfəkkürlə bağlı proses kimi xarakterizə edə bilərik.

Yuxarıda deyilənlər əsasında, ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərdə ingilis dili üzrə nitq bacarıqlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu iş effektiv və nəticəyönlü bir proses kimi şagirdlərdən konkret ünsiyyət situasiyası çərçivəsində şəxsi fikirlərini sərbəst surətdə ifadə etmək bacarığı tələb edir. Başa düşüldür ki, bu fəaliyyət çox çətin metodik vəzifədir, onun uğurlu həyata keçirilməsi şagirdlərdən və müəllimlərdən xüsusi səy və təşəbbüskarlıq tələb edir. İlk mərhələdə danışığın formalaşdırılması üçün kommunikativ nüvənin müəyyənəşdirilməsi, şagirdlərdə müsbət motivasiyanın yaradılması, onların idrak fəaliyyətinin artırılması məsələləri ön plana çəkilir.

Məlumdur ki, şagirdlərə xarici dil öyrədərkən, onlara həmin dildə ünsiyyət qurmağı (danışığı) öyrətmək lazımdır. Bu arzuolunan fəaliyyət yalnız ünsiyyət mühitində mümkündür, təbii ünsiyyət formasında gerçəkləşə bilər. Belə şəraitdə şagirdlərdə formalaşdırılmış bacarıq və vərdişlər kommunikativ səriştənin yaradılmasına xidmət edir. Kommunikativ səriştə isə birbaşa ünsiyyətin (eşidib-anlama, danışığı) və dolay yolla (məsələn, xarici dildə mətnlərin anlaşılıq oxunması) ünsiyyətin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır.

Aşağı sinif şagirdlərinin ana dilini mənimsəməsi prosesini izləmiş olsaq, görərik ki, uşaqlar valideynləri, qohumları ilə ünsiyyət prosesində təbii dil mühiti iştirakçıları olduqları üçün çətinlik çəkmirlər. Lakin, ibtidai təhsil pilləsində hər hansı xarici dili öyrənməyə başlayan şagirdlər dildəyiciləri ilə ünsiyyət yaratmaq imkanına malik olmadıqlarından onların dilöyrənmə prosesi süni xarakter alır.

Xarici dildə şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının lazımi səviyyədə yaradılmasına mane olan ikinci amil öyrənilən dildən ünsiyyət və şəxsi fikirlərin ifadəsi üçün tələbatın olmamasıdır. Həmin fəaliyyət əsasən ana dilində həyata keçirilir və xarici dildən istifadəyə ehtiyac qalmır. Digər tərəfdən həmin fəaliyyətin baş tutması üçün şagirdlərdən və müəllimdən əlavə səy tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir xarici dillərin tədrisi metodikasının prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, dilin öyrənilməsində nitqdən dilə istiqamətlənən fəaliyyət üstünlük təşkil etməlidir. Etiraf etməliyik ki, məktəb (sinif) şəraitində bu

prinsipə əməl olunmur. Xarici dil dərslərində tələb olunan situasiyanın əksi müşahidə olunur: təlim prosesi xarici dil üzrə qaydalara əsasən təşkil olunur, şagirdlərin şifahi nitq üzrə bacarıqlarının yaradılmasına vaxt qalmır.

İbtidai təhsil pilləsində şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının düzgün formalaşdırılmamasının digər bir səbəbi ümumiyyətlə bacarıq və vərdişlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi qanunauyğunluqları ilə əlaqədardır. Şagirdlərə şifahi nitq üzrə bu və ya digər bacarığı uğurla aşılamaq üçün müəllim bacarığın (vərdiş) mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu və necə yaradıldığını da yaxşı bilməlidir, çünki şagirdi şifahi nitq vərdişlərinə yiyələndirmək çox mürəkkəb prosesdir. Həmin mürəkkəblik ondan irəli gəlir ki, *“şagirdə xarici dildə ifadə olunmuş nitqi əvvəlcə dərk etdirməklə anlatmaq, sonra isə öyrəndiyi dil hadisələrinə əsasən öz fikrini xarici dildə ifadə etməyi öyrətmək tələb olunur”* [8, s.43].

Araşdırdığımız nəzəri psixoloji və metodik fikirləri nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, nitq bacarıq və vərdişlər toplusudur. Dil materiallarından düzgün istifadə etmək bacarığı məhz nitq bacarıq və vərdişlərinin hesabına yaranır. İbtidai təhsil pilləsində ingilis dili üzrə nitqin formalaşması üç əsas pilləni əhatə edir: 1) elementar (ilkin) bacarıqlar dilöyrənmədə xüsusi yer tutur. Bu mərhələdə dil öyrənənlər müəyyən söz bazası əsasında adi danışmaq (nitq) qabiliyyətinə yiyələnirlər; 2) bacarıqların vərdişə çevrilməsi pilləsində aşağı sinif şagirdləri artıq ingilis dilində müəyyən çərçivədə mühakimə yürütməyi, düşünməyi öyrənirlər (şifahi və yazılı); 3) vərdişlərin yaradılması və formalaşdırılması üçün xarakterik sayılan üçüncü pillədə şagirdlər artıq spontan olaraq danışmaq aktına qoşulmağı bacarırlar və ünsiyyət yarada bilirlər [6, s.219].

Ümumi fikir belədir ki, vərdişlər bacarıqların avtomatlaşdırılmış komponentləridir. Bu proses nümunə və ya qayda üzrə fəaliyyətin yerinə yetirilməsindən başlayır. S.L.Rubinşteynə görə çalışma və məşq yolu ilə yaranan fəaliyyətin şüurlu surətdə yerinə yetirilməsi vərdişlərin avtomatlaşdırılmış komponentləri sayəsində mümkün olur [10, s.211].

E.İ.Passov göstərir ki, tədrisin aşağı pilləsində şagirdlərin xarici dil üzrə bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması üçün ancaq sözləri və sözbirləşmələrini bilmək (mənimsəmək) kifayət deyil, şagirdlər öyrəndikləri sözlərdən düzgün istifadə edib cümlə qurmağı və bu həmin sözləri cümlədə əlaqələndirməyi də bacarmalıdır. O, bu prosesdə *“hərəkətlərin müəyyən səviyyə üçün sürətini, onların məqsədəuyğunluğunu, vaxta qənaət edilməsini, az enerji və səy tətbiq etməklə fikrin səlis ifadəsini”* xüsusi olaraq qeyd etmişdir [9, s.64].

Digər psixoloq İ.A.Zimnyaya ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin xarici dildə şifahi nitq bacarıqlarının yaradılması üçün nitq fəaliyyəti növlərinin (eşidib-anlama, danışmaq, oxu, yazı) integrativ şəkildə tədrisini tövsiyə edir. O, göstərir ki, *“danışığın məzmunu bacarıqlar üçün baza, forması isə vərdişlər üçün fundament yaradır”* [8, s.210].

Tanınmış metodist C.Harmer göstərir ki, aşağı sinif şagirdlərində ingilis dili üzrə düzgün nitq bacarıqlarının formalaşdırılması *“səslərin xarici dil artikulyasiyasına uyğun tələffüz edilməsi və rəbitəli nitqdə intonasiya modellərinin yerinə görə işlədilməsindən çox asılıdır”* [4, s.96]. C.Harmer eyni zamanda müxtəlif situasiyalarda əlverişli danışmaq strategiyalarının seçilməsini zəruri hesab edir. Onun təqdim etdiyi strategiyalar aşağıdakılardır:

1) müxtəlif diskurs markerlərinin istifadə olunması (...well... you know, I just want to say, ...right)

2) danışığın başlanması (*How are you? Let us begin...*)

3) danışığın kəsilməsi (*Sorry, I don't understand...*)

4) danışığın mövzusunun dəyişdirilməsi (*Oh, by the way, don't worry*)

5) danışığın sona çatması (*It was nice talking to you...*)

Azərbaycanda xarici dildə nitq kommunikasiyanın tədrisi ilə yaxından məşğul olan və bu bərdə maraqlı tədqiqatları olan G.C.Hüseynzadə nitq bacarıqlarının yaradılmasının əsas kriteriyalarını aşağıdakı kimi təqdim etmişdir:

1) nitq kommunikasiyasının əqli qabiliyyətlərin formalaşmasında rolu dil vasitələrindən yaradıcılıqla istifadə edilməsində özünü büruzə verir;

2) hər hansı nitq fəaliyyəti növünün istifadə olunmasında motivləşmənin rolu nəzərə alınmalıdır;

3) danışiq prosesində məzmunun tam şəkildə ifadə olunması üçün linqvistik resurslardan avtomatlaşmış səviyyədə istifadə edilməlidir;

4) fərdin nitq vərdişlərinə əsaslanan məqsədyönlü, rahat və tam şəkildə yerinə yetirilən fəaliyyət prosesi formalaşmalıdır [7, s.72].

Bizə belə gəlir ki, yuxarıda adları çəkilən (G.C.Hüseynzadə, V.M.Filatov, B.V.Belyayev, S.L.Rubinşteyn, E.İ.Passov, İ.Azimnyaya, C.Harmer) metodist və psixoloqların xarici dildə nitq bacarıqlarının xüsusiyyətlərinə dair fikirləri ibtidai təhsil pilləsində produktiv nitq vərdişlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər yetərlidir. Ona görə də, tədrisin aşağı mərhələsində şagirdlərin ingilis dilində şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün metodiki iş üsullarının seçilməsində həmin tədqiqatlara əsaslanmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2008, 480s.
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. UNICEF, Bakı, 2007, 148s.
4. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Fourth Edition. Longman, 2007, 448 p.
5. Ur Penny. A course in language Teaching, Practice and Theory, Cambridge University Press, 1991, 375 p.
6. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. 5ое изд. М., 2010, 227с.
7. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001, 314с.
8. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. М., 1978, 198с.
9. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., Просвещение, 1991, 274с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Питер-Санкт-Петербург, 2001, 720с.
11. Филатов В.И. Учебное пособие для студентов педагогических колледжей. Изд. Феникс-Ростов-на-Дону, 2011, 399с.

Summary

Some features of primary school students' speech skills in learning English

The present study is devoted to the research of the issue of primary school students' speaking skills and to some features of skill formation in learning English. It is also related to discovering the difficulties of acquiring speaking skills by the elementary level students.

Резюме

Некоторые особенности речевых умений учеников младших классов по английскому языку

Настоящая работа посвящена исследованию речевых умений учеников младших классов и некоторым свойствам этих умений в процессе изучения английского языка. В статье также анализируются трудности усвоения речевых умений учениками.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.Şirəliyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

Nərgiz Məmmədova

ADU

E-mail: mnargiz128@gmail.com

AŞAĞI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ EŞİDİB-ANLAMA BACARIQLARININ AŞILANMASI YOLLARI

Açar sözlər: şifahi nitq, reseptiv bacarıqlar, təkrar, dialoji nitq

Keywords: oral speech, receptive skills, repetition, dialogic speech

*Ключевые слова: устная речь, рецептивные навыки, повторение, диалогическая
речь*

Xarici dillərin tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı onların xarici dildə nitq inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, şagirdə müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılanmasına yönəlməlidir. Orta məktəbdə xarici dillərin tədrisi praktik, təlim və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Tədrisin praktik məqsədi şagirdlərə xarici dil mətnlərini müstəqil oxumağı, müəyyən mövzuya dair və oxuduqları mətnlə əlaqədar olaraq söhbət aparmağı öyrətməkdən ibarətdir [4, s.5].

Xarici dil təlimində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələri reallaşdırmaq üçün məzmun xətləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir:

Eşidib anlama

Danışma

Oxu

Yazı

Eşidib anlama nitq fəaliyyətinin digər növləri ilə sıx bağlı olub, danışma üçün zəmin yaradır və xarici dili öyrənilməsində mühüm yer tutur. Nitqin formalaşmasında əsas rol oynayan eşidib anlama şagirdlərdə eşitdiyi nitqi diqqətlə dinləmək, məzmununu müəyyənləşdirmək və əldə etdiyi yeni informasiyanı yadda saxlamaq bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir. Eşidib anlama prosesində şagirdlər reseptiv bacarıqlar, yəni, eşitmək, anlamaq, xatırlamaq, tanımaq, müəyyən etmək, təsnif etmək, müqayisə etmək, təsvir etmək və s. kimi vərdişlər qazanır.

Şifahi nitqin əsasını eşidib anlama bacarığı təşkil edir. Çünki ünsiyyət iki tərəf: danışan və dinləyən arasında baş verir. Effektiv ünsiyyətin yaranması üçün anlama, informasiyanı qəbul etmək vacibdir. Bu prosesdə təbii ki, tərəflərin yaş həddi, sosial mənsubluğu, biliyi, mətləb və məqsədi mühüm rol oynayır.

Aşağı sinif şagirdləri böyüklərə nisbətən dili daha asan öyrənir, yadda saxlamaq üçün daha az qüvvə sərf edirlər. Aşağı siniflərdə ingilis dilinin öyrənilməsinin müvəffəqiyyəti ondadır ki, bu yaşda uşaqlar artıq öz ana dilini bilir və ingilis dilinin öyrənilməsinə şüurlu yanaşırlar. Bu yaşda uşaqlar ümumi standartlardan uzaq olur və asanlıqla fikrini yeni dildə kodlaşdırır, xarici dildə ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkmir.

İngilis dilinin tədrisində olan çətinliklərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılmasıdır. İ.A.Qruzinskaya ingilis dili səslerini düzgün öyrədilməsinə 15-20 saat giriş kursu verilməsini tələb edirdi. O deyirdi ki, həftədə 2-3 dəfə şagirdlə görüşməklə ona ingilis dilinin çətin tələffüz vərdişlərini aşılamaq mümkün deyildir. Onlarla xüsusi iş aparmaq lazımdır. Düzgün tələffüz vərdişləri yaratmaq üçün müəllim fonetik materialları qruplaşdırmalıdır:

a) Şagirdlərin ana dilində olan səslərə uyğun və yaxud yaxın səslər

b) Şagirdin ana dilində olmayan səslər

Fonemlərin öyrədilməsi prosesində psixoloji momentlər də nəzərə alınmalıdır. Bu zaman yaddaş məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər səsi eşidir və yaddaş saxlayırlar. Aşağı sinif şagirdi “a” fonemini öyrənir. Bu fonem bir neçə səsi ifadə edir. Həmin səslərin şagirdin yaddaşında möhkəm qalması üçün müəllim misallarla onları izah etməlidir.

Məsələn:

tall-hündür, cap-papaq, game-oyun, Samad-Səməd [1, s.28-31]

Təlimdə təkrarın böyük əhəmiyyətindən danışan Pestalotsi, öz təcrübəsinə əsasən deyirdi ki, şagird aldığı biliyi unutmamaq üçün tez-tez təkrar etməlidir. Onun qanunu belə idi: uşaqlara hər şeyi möhkəm mənimsətmək, heç vaxt geriye qayıtmamaq, öyrəndiklərindən bir söz belə yaddan çıxarmağa yol verməmək. O, həmçinin tələb edirdi ki, hər heca müəllim tərəfindən tələffüz edilməli, uşaqların yaddaşında möhkəm iz buraxana qədər təkrar olunmalıdır.

Yazı şagirdlərin savadını aşkar etdiyi kimi, onların oxu və şifahi nitqini də aşkar edir. Yazı şifahi nitqə özül yaradan bir vasitədir. Bir sözün tərkibində olan bir neçə hərfin oxunması tədris işini həddindən artıq çətinləşdirir. Məsələn, light, night, neighbourhood və s. sözlər yazı üçün, oxu və şifahi nitq üçün çətinlik törədirlər. “**igh**” diaqrafı sözlərin əksəriyyətində oxunmur. Bu diaqrafın söz daxilində oxunması şagirdlərin yazısına, oxusuna və şifahi nitqinə mənfi təsir göstərir. Yazılı nitqi şifahi nitqlə əlaqələndirən aşağıdakı çalışma növlərindən istifadə etmək olar:

a) oxunan mətnlə əlaqədar çalışma

b) əyani vasitələrlə verilən çalışma

c) müəyyən mövzu ilə əlaqədar verilən çalışma [1, s.62-64].

Leksikanın tədrisi mürəkkəb bir prosesdir. Dosent N.İ. Qez yazır ki, “Şagirdin nitqini düzgün inkişaf etdirmək üçün ona leksik materialı öyrətmək lazımdır. Leksika dilin əsasıdır, onsuz nitqi təsəvvür etmək olmaz.” Xarici dilin tədrisinin keyfiyyətli olmasının əsas amillərindən biri də zəngin söz ehtiyatının yaradılmasıdır. Sözlər şagirdlərə öyrədilərkən, onun çoxmənalı olmasına da fikir vermək lazımdır. Məsələn, “**hand**” sözünü götürək : əl, saat, imza, işçi və s. mənalarda işlədilir.

V sinif şagirdinə öyrədilən söz VI sinifə nisbətən asan olmalıdır. Belə olduqda həcmi müəyyən etmək bir qədər asan olardı. Şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün lüğət həcmi müəyyənləşdirərkən aşağıdakılara əməl edilməlidir.

1. Şagirdlər üçün verilən sözlər məzmunca onların tez qavraya biləcəyi sözlər olmalıdır.

2. Verilən sözlər çaşdırıcı və məzmun etibarını ilə çox çətin olmamalıdır.

3. Verilən sözlərin fonetik və leksik tərkibi aydın olmalıdır.

4. Sözlər ilk mərhələdə əyani verilsə daha yaxşı nəticə əldə edilər.

5. Sözlər dərslərdəki mövzulara aid olmalıdır.

V sinifdən başlayaraq ifadələri tez-tez təkrar etdirmək lazımdır. Bu iş üsulu şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Həmin bu ifadələri müəllim əvvəlcə özü oxuyur, sonra isə şagirdlərə təkrar etdirir:

Good morning children!

Good morning teacher!

It is our English lesson.

Stand up please!

Sit down please!

Open your copy-books!

İ.P.Pavlovun apardığı müşahidələr belə bir nəticəni bizə öyrədir ki, hər hansı vərđişi yaratmaq, habelə onu hifz edib daha da təkmilləşdirmək üçün istər hər bir dərstdə, istərsə də bütün dərslər sistemində təkrarı düzgün təşkil edib aparmaq lazımdır [2, s.23-25].

Aşağı sinif şagirdlərində eşidib anlama bacarıqlarının inkişaf etməsi üçün onların çəkinməyəcəkləri, rahat mühit yaratmaq lazımdır. Müəllim şagirdlərin etdiyi qrammatik səhvləri bir-bir düzəltmək əvəzinə, məntiqi səhvləri düzəldə və düzgün formaları mahnılar, şeirlər vasitəsilə təkrarlada bilər. Bir çox müəllimlər təsdiqləyirlər ki, aşağı sinif şagirdləri danışqan və qeyri-iradidirlər. Onların enerjiləri çoxdur və diqqətləri asanlıqla yayınır [5, s.550]

Yuxarıda sadaladıqlarıma yekun olaraq qeyd etmək istərdim ki, dərslərin planını qurarkən müəllimlər bu cəhətləri nəzərə almalı və fəal, mənalı, yaradıcı fəaliyyət növlərindən istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. A. Tahirov, Ə.Salayeva. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası. “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı – 1978.
2. A. Tahirov. Şifahi nitqin inkişafında təkrarın rolu (V-VI siniflərdə öyrənilən ingilis dili materialları əsasında). “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı – 1969.
3. F. Seyidov. Şifahi nitqin mexaniki vasitələrlə inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı – 1970.
4. Firuz Kərimov, Zemfira Ağayeva. Xarici dillərin tədrisi metodikası kursu üzrə tələbənin məlumat kitabçası. Bakı – 1998.
5. Marianne Celce-Murcia. Teaching english as a second or foreign language. National Geographic Learning, fourth edition

Summary

The ways of implementing listening comprehension in English to primary school students

The main idea of this article is to improve students' listening comprehension. When listening comprehension happens students listen to others' speech attentively, get information, and learn how to be tolerant and to be patient in order to be able to listen to people's speech till the end. On the other hand they acquire moral qualities like mutual respect and sincerity.

Резюме

Пути прививания слухового восприятия на английском ученикам начальных классов

Главная идея этой статьи - улучшение слухового восприятия студентов. В процессе аудирования ученики внимательно слушают речь говорящего, получают информацию, проявляя толерантность, терпеливо выслушивая речь другого, приобретают также моральные качества как уважение и искренность.

*Rəyçi: ped.f.d. J.Mehrəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏQSƏDLƏRİ

Açar sözlər: kommunikativ məqsəd, təlim metodu, bacarıqlar, dil vərdişləri, dəyərlər

Keywords: communicative goals, teaching method, skills, language habits, values

Ключевые слова: цель коммуникативная, умения, языковые навыки, ценности, метод обучения

Xarici dil gənclərin həyatında inkişafa doğru ən güclü vasitədir. Azərbaycan Respublikasının müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin genişlənilib möhkəmlənməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı həyatı zərurətə çevirmişdir. Təhsil sistemində xarici dil daxil olmaqla bütün fənlər öznəməxsus metodika vasitəsilə həyata keçirilir [1,s.15-17].

Metodika pedaqogikanın bir sahəsi olub müəyyən bir fənnin tədrisinin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Hər hansı bir fənnin, o cümlədən də xarici dilin tədrisi öyrənənlərə savad verməklə yanaşı onların fəaliyyətinin idarə edilməsi məsələsini özündə ehtiva edir ki, bu da müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnməyə yönəldilib. Xarici dilin tədrisində öyrənənin fiziki və psixoloji fəaliyyətində məqsəduyğun şəkildə dəyişiklik baş verir. Bu dəyişiklik doğma ana dilində olan təcrübəyə əsaslanır.

Hər hansı bir xarici dildə qanunları, prinsipləri, məqsədləri, məzmunları, metodları, nitq fəaliyyətinin üsul və vasitələrini təyin edən elmə xarici dillərin tədrisinin ümumi metodikası deyilir.

Öyrənilən dilə məxsus dil materiallarının seçiminin təyin edilməsi, onlara yiyələnməyin tipoloji çətinliklərinin təyin edilməsi, onun tədris prosesində təşkili, metodların seçilməsi, konkret dilin üsul və vasitələrinin seçimi ilə məşğul olan metodikaya xüsusi metodika deyilir [4,s.12].

Azərbaycan Respublikasının umumtəhsil məktəblərində xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi şagirdlərə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyələnilir. Buna görə də öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə olunmalıdır. Müasir şagird öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində ana dilində və xarici dildə ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə işlədilən ən yaxşı metodlardan biri “Kommunikativ” təlim metodudur. Kommunikativ təlimin həyata keçirilməsində şagirdin şifahi şəkildə eşitdiyini və oxuduğunu başa düşmələri, öz fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmələri, şagird və müəllim arasında danışq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, şagirdlərin verilən dil və nitq materialları üzərində iş apara bilmələri, onları dəyişdirmək, qısaltmaq, genişləndirmək, başqa şəkildə ifadə etmək və s. dil vərdişləri əsas rol oynayır. Kommunikativ təlim zamanı produktiv fəaliyyət mütləq reseptiv fəaliyyətlə vəhdət təşkil etməlidir. Vəhdət öz fikrini şifahi ifadə edə bilmək, hər kəsdə özünə əminlik, danışmaq arzusu yaradır. Təlimin ilk mərhələsindən düzgün dil mühitinə

düşən şagird daim irəliyə doğru can atır, lüğət tərkibini zənginləşdirir və müstəqil danışımağa çalışır.

Produktiv fəaliyyət zamanı şagirdlər aşağıdakı hallarda öz fikirlərini yazılı və şifahi ifadə edə bilmək vərdisləri qazanırlar:

- nitqin dialogi və ya monoloji formasından istifadə etməklə; - dinlədiyi və ya oxuduğu dialoq və monoloqun məzmununu öz bilik dairəsində ifadə etməklə; - gündəlik həyatda rast gəldiyi hər bir hadisəni başa düşüləcək tərzdə şərh etməklə; - öyrəndiyi səsləri düzgün tələffüz etməyi, cümlənin ritmi, səs tonu və səslənməsi, vurğu kimi danışıq üçün vacib olan elementləri yerli - yerində işlətməklə; - haqqında bəhs etdiyi məlumatın əsas məğzini yığcam şəkildə ifadə etməyi, öyrəndiyi necə deməyi, sadə sual - cavabdan şəxsi mülahizələrini ifadə etməyə keçməyi, eyni bir fikri müxtəlif səpkidə ifadə etməyi bacarmaqla; - eşitdiyi, seçdiyi və sevdiyi hər hansı bir mahının öyrənməyə cəhd etməklə.

Xarici dil, Milli Tədris Planının ayrılmaz bir hissəsi olaraq məktəb təhsilində əsas dövlət məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət edir – milli və bəşəri dəyərlərlə paylaşmaq, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və inkişafında rol oynayacaq müstəqil bir şəxsi tərbiyə etmək. Məqsədimiz ondan ibarətdir ki, şagirdə elə bir təhsil verək ki, o iki və ya çox xarici dildə danışımağı bacarsın; başqa mədəni nümayəndələrlə uğurlu kommunikasiyanı; fərqli kontekstləri və mətnləri anlasın; müxtəlif mədəni-dil identifikasiyalı vətəndaşlarla birgə fəaliyyət göstərsin, biliyini müstəqil şəkildə dərinləşdirsin və dil yaxud da mədəni baxımdan zənginləşdirsin, başqa xarici dilləri müstəqil şəkildə öyrənsin [2,s.17].

Bu məqsədə çatmaq üçün şagird həm dil, eləcə də mədəni informasiyanı mənimsəməlidir. Şagird müxtəlif kateqoriyalı vərdiş-bacarıqları əldə etməlidir. Beləki, nitq vərdiş-bacarıqlarını (dinləmə, danışıq, oxu, yazı), xarici mədəniyyəti anlamaq bacarığını, xarici dilin tədris vərdiş-bacarıqlarını; (tədrisin təlimi); həyat vərdiş-bacarıqlarını (əməkdaşlıq, azad seçim etmək, kamillik, yaradıcılıq) və s.

Məktəbin müxtəlif pillələrində xarici dilin tədrisinin başqa-başqa tərbiyəvi və təhsil məqsədləri vardır.

İbtidai pillə. Bu pillədə xarici dilin tədrisinin tərbiyəvi məqsədi uşağın növbəti – baza pilləsində təhsilini uğurlu davam etdirməsi üçün hazırlıqlı olmasından ibarətdir. Bunun üçün tədris təmin etməlidir: uşağın əqli və psixo-emosional potensialının fəaliyyətə başlaması və inkişaf etdirilməsini (yaddaş, fantaziya, əks edilmə, çox növ düşüncə və s.); özünün, başqalarının, tədrisin, fənnin, xarici aləmə olan müsbət yanaşmanın formalaşmasını; həyat vərdiş-bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, hansılarda tədrisin bu mərhələsində iradə, diqqətin səfərbər edilməsi, qaydalara riayət etmək və hörmətlə yanaşmaq, dərs əşyalarının/işlərinin qaydaya salınması, əməkdaşlıq (cütliklərdə, qrupda, qarşılıqlı köməklik) üstünlük təşkil edir [3,s.22].

Xarici dillərin tədrisinin təhsil məqsədlərinə gəldikdə, tədrisin bu mərhələsində, üstünlük şifahi nitqə (dinləmək-danışmaq) və mədəni informasiyanın mənimsənilməsinə yönəldilmişdir.

Orta pillə. Bu pillədə xarici dilin əsas tərbiyəvi məqsədi şagirdə vətəndaş anlayışı və yaradıcılıq vərdiş-bacarıqlarının formalaşmasıdır.

Belə ki, orta pillədə xarici dilin tədrisinin təhsil məqsədi şagirdi elə bir biliklə təmin etməkdir hansı ki, ona bir və ya iki xarici dildə danışmaq imkanını verir:

1. müxtəlif xarakterli şifahi və yazılı mətnlərin (reportaj, rəsmi məktub, müsahibə referat, tərcümeyi-hal, publisistik məktub, elmi mətn və s.) anlanılması, analiz edilməsi və gələcək tədris işlərində istifadə etmək məqsədi ilə işlədilməsi;

2. şifahi və yazılı şəkildə izahatın, şəxsi fikrin, münasibətin ifadə edilməsi və əsaslandırılması;

3. dostu məktubun və ya rəsmi məktubların tərtib edilməsi, aktual mövzular üzrə şifahi məruzələrin/layihələrin qəbul edilməsi və s. Xarici dilə yiyələnmək şagirdlərin humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına, daim dəyişən dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına imkan yaradır. Xarici dil şagirdlərin linqvistik biliklərini genişləndirir, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və nitq inkişafnaməsbət təsir göstərir.

Baza pillə. Bu pillədə isə icbari tədrisin sona çatdırılma mərhələsidir: baza pilləsinin sona çatdırılmasından sonra, şagirdlərin bir qismi məktəbi tərk edir və aktiv həyata qatılırlar. Bu pillədə xarici dilin əsas tərbiyəvi məqsədidir ki, şagirdlərdə vətəndaşlıq anlayışı və yaradıcılıq vərdiş-bacarıqları inkişaf etdirilsin (tolerantlıq, şəxsi və ictimai cavabdehlik, müstəqillik, özününkişafı, tənqidi təhlil, özünüifadə...).

Xarici dilin təhsil məqsədidir - şagirdi baza biliyi ilə təmin etsin ki, ona müasir həyatda özünə yol tapa bilmək üçün imkan yarada bilsin. Xüsusilə də, bu mərhələnin sonunda şagird bacarmalıdır: gündəlik məişət vəziyyətində iki xarici dildə şifahi və yazılı kommunikasiyanı; bu və ya digər istiqamətdə bilyin səviyyəsinin müstəqil şəkildə yüksəldilməsini (dinləmək, danışmaq, oxumaq, yazmaq, mədəniyyət); fərqli mədəni və ya sosial mədəni kontekstlərdə interaksianı bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Əhalinin milli tərkibi (əhalininsiyahıyaalınmalarıüzrə) http://www.stat.gov.az/source/demography/ap/az/1_5.xls

2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinə təqdim etdiyi məlumat, 13 iyun 2014-cü il

3. Володарская Э.Ф. Модели языковой политики стран мира: сравнительно-типологический анализ. // Вопросы филологии, № 1, Том 31, Москва, Россия, 2009, с. 24-44.

4. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. Изд. 2-е. М., «Высш. школа», 1974. 112 с.

Summary

The general purposes of foreign language teaching

The article named «The general purposes of foreign language teaching» is devoted to the general and special problems of foreign language teaching methodology. Three stages of education: primary, secondary and senior are also given in the article. However, this article doesn't fully cover this problem.

Резюме

Общие цели преподавания иностранных языков

В данной статье под названием «Общие цели преподавания иностранных языков» рассматриваются некоторые проблемы относительно общей и частной

методики преподавания иностранных языков. А также изучается три ступени обучения: начальная, средняя и базовая ступени. Эта статья вовсе не претендует на полное освещение данного вопроса.

*Rəyçi: fil.f.d.,dos. R.Cabbarov
ADU-nun Fransız dili kafedrasının
25.11.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.11.2016

Aytac Abdullayeva

ADU

E-mail: Aytac.abdullayeva@inbox.ru

KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYA METODİK ANLAM KİMİ

Açar sözlər: *kommunikativ kompetensiya, metodika, ünsiyyət (kommunikasiya)*

Keywords: *communicative competence, methodology, communication*

Ключевые слова: *коммуникативная компетенция, методика, коммуникация*

Amerikalı dilçi N.Xomskinin (1972) elmi işləri sayəsində elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan kompetensiya anlamı dilin tədrisinin metodikasında ümumi və xüsusi məqsədlərin və tədrisin məzmununun müəyyən olunmasında istifadə olunur. Lüğətlərdə verilən çoxmənəli söz kimi kompetensiya sözünün əsas mənələrindən biri hər-hansı bir sual ətrafında yaxşı məlumatlı, anlayışa və biliyə malik olan şəxs deməkdir. Müasir metodika elmində kompetensiya “dil haqqında bilik, bacarıq və vərdislərin vəhdəti (məcmuəsi) kimi başa düşülür” [6].

Metodikada kompetensiya terminilə yanaşı kompetentlik termini də istifadə olunur. Bu anlamların fərqi bundan ibarətdir: kompetensiya tədris zamanı əldə edilmiş və tədrisin əsas məzmununun bir hissəsi olan bilik, bacarıq və vərdislərin kompleksidir; kompetentlik isə “şəxsiyyətin formalaşmış kompetensiya əsasında fəaliyyət yerinə yetirmək bacarığını müəyyən edən xüsusiyyətidir” [11, s.142].

Metodika ədəbiyyatında bir-biri ilə fərqli əlaqədə olan kompetensiyanın müxtəlif növləri təsvir olunur. Kommunikativ kompetensiya xarici dilin tədrisinin müasir metodikası üçün vacib hesab olunur və bunlardan ibarətdir: linqvistik (dil), nitq (socio-linqvistik), diskursiv, strateji (kompesator), sosial (praqmatik), sosio-mədəni, peşəkar kompetensiya.

Xarici dilin tədrisində kommunikativ kompetensiya dil sistemi və onun vahidləri, onların nitqdə quruluş və funksiyası, öyrənilən dildə fikrin dürüst ifadə olunma üsulları və başqalarının fikrini başa düşmə, öyrənilən dilin daşıyıcılarının milli-mədəni xüsusiyyətləri, müxtəlif növ diskusiya xüsusiyyətləri haqqında bilik məcmuəsi deməkdir. Kompetensiya həll olunan kommunikativ məsələlərdən asılı olaraq əlaqəli ifadələri anlayaraq, şərh edərək və yaradaraq öyrənilən dilin vasitəsilə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərində ünsiyyət qurmaq bacarığıdır. E.A.Bistrovaya görə, “kompetensiya nitq anlamı və reproduktiv və ya produktiv mərhələlərin kommunikativ bacarığı haqqında bilikdir” [9, s.27].

Kompetensiya nitq situasiyasına müvafiq olaraq ünsiyyət qurmaq üçün dil vasitələrinin məqsədyönlü seçmək bacarığıdır; yazılı və şifahi nitqi adekvat anlamaq və lazımı həcmdə onun məzmununu yaratmaq, müxtəlif janrlı və üslublu və tipoloji yönümlü özünəməxsus əlaqəli ifadələr qurmaq bacarığıdır. E.A.Bistrovaya görə, “kommunikativ bacarıqların təşkili yalnız linqvistik və dil kompetensiyası əsasında mümkündür”.

E.İ.Litnevskaya qeyd edir: “kommunikativ kompetensiya nitq fəaliyyətinin bütün növləri və həyat üçün vacib olan dilin müəyyən sahə və situasiyasında dilin əsas (baza) vərdiş və bacarıqlarının istifadəsi deməkdir” [7, s.39].

M.B.Uspenskiy [10, s. 73] kommunikativ kompetensiya anlamına daha bir fikir əlavə edir: kompetensiya nitq ünsiyyətində dilin aspekt vahidlərinin (səs, morfem, söz, söz birləşmələri, cümlə və s.) istifadəsi və nitqdə onların düzgün istifadəsi məqsədilə fərqləndirmək haqda əldə edilmiş bilik deməkdir. O, qaydalar formasında verilən bilik və dil vahidlərinin fərqi və istifadə üsullarıdır, nitqdə funksiyasına görə müxtəlif instruksiya və tövsiyələrdir.

Kommunikativ kompetensiyanın digər təyini M.R.Lvov tərəfindən verilir. O, dil tədrisinin metodikası üzrə lüğətində yazır: kommunikativ kompetensiya–dil (doğma və ya doğma olmayan), onun fonetika, qrammatika, leksika, üslubiyyət və nitq mədəniyyəti haqda bilik ifadə edən termdir, dilin bu vasitələrinə və nitq mexanizmə - danışmaq, eşitmə, oxu, yazı – insanın sosial, peşəkar, mədəni ehtiyac çərçivəsində yiyələnmə deməkdir. Kommunikativ kompetensiya dil şəxsiyyətinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biridir və təbii nitq fəaliyyəti və ya xüsusi tədris nəticəsində onu əldə etmək olar [8, s.92–93].

Kommunikativ kompetensiya anlamının məzmunu haqda verilən mülahizələrdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: kommunikativ kompetensiyanın nəzəri bazası dil sistemi, nitq anlamları, nitq fəaliyyətinin növləri, nitqdə dil vahidlərinin funksiyası haqda kommunikativ səciyyəli bilikdən ibarətdir; praktik bazası isə nitq fəaliyyətinin reseptiv (eşitmə və oxu) və produktiv (danışmaq və yazı) növlərindən ibarətdir. İddia olunan məsələ Q.O.Vinokurun ifadələrini təsdiq edir: "Dil yalnız istifadədə mövcuddur" [9, s.37].

Dil tədrisində nitq təfəkkürlü bacarıq (vərdiş) terminin istifadəsi dil-təfəkkür-nitq triadası elementləri arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmini tapan psixoloq və psixolinqvistlər tərəfindən alınmış nəticələrin sayəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, nitq təfəkkürlü məlumat adlanan psixopedaqoji və psixolinqvistik məlumat dil tədrisində nitq bacarığı kimi təsnif olunur.

Dilin tədrisinin müasir metodikası tələbələrin nitq fəaliyyətinin bütün növlərində differensial və əlaqəli öyrənməsi nəticəsində formalaşan kommunikativ bacarıqların tam sistemini təşkil edən tədqiqatlardan ibarətdir [4, s.113].

Nitq fəaliyyətinin reseptiv növlərində nitq təfəkkürlü fəaliyyətin istiqaməti məlumatdan adresata, produktiv növlərdə isə müəllifdən məlumata ötürülür. Belə ki, kommunikativ bacarıqların realizasiyasının iki növü mövcuddur: introsubektiv kommunikativ bacarıqlar və ya məlumatın adresatının kommunikativ bacarıqları və ekstrasubektiv kommunikativ bacarıqlar və ya məlumatı yaradan müəllifin kommunikativ bacarıqları.

Dil daşıyıcıları nitq fəaliyyətinin reseptiv növlərini istifadə edərkən hansı kommunikativ bacarıqlarına malik olmalıdır? Verilən suala pedaqoji və psixolinqvistik tədqiqatların nəticələri cavab ola bilər [5, s.161–189; 224–246] Eşitməni tədris edərkən kommunikativ bacarıqların formalaşması.

Eşitmənin, reseptiv təfəkkürlü mnemonik fəaliyyətin məqsədi - eşidilən məlumatın qavramaq, başa düşmək və yenidən işləməkdən ibarətdir.

Oxu zamanı yaranan kommunikativ bacarıqlar.

Oxunun, analitik-sintetik fəaliyyətin məqsədi - yazılı mətnin anlamı, əldə edilməsi və aktiv işlənməsi – məqsədə görə oxunun növünü nəzərə almaq və ümumi kommunikativ bacarıqların formalaşması şərtilə əldə oluna bilər (informativ, öyrədici, tədqiqi):

- mətnin, altmətnin mövzusunu və əsas ideyasını müəyyən etmək;
- mətndə məlumatını vacibliyinə görə mətnin aşılınması üçün qiymətləndirmək (əsas/köməkçi);

- mətnin struktur-məntiqi hissələrini tapmaq, onun məzmununu anlamaq və onlar arasında əlaqə yaratmaq.

Tanışlıq xarakterli oxunu öyrənərkən elmi-populyar mətn vaxt məhdudiyəti çərçivəsində aşağıdakı məqsədlərlə qavranılır:

- az həcmli olan başlıqdan mətnin məzmunu, başlıqdan bütün hekayəni proqnozlaşdırmaq;

- mətnin məzmununu təşkil edən əsas və köməkçi məlumatı fərqləndirmək;

- mətni anlamaq üçün açar söz və cümlələr istifadə etmək;

- oxunan material əsasında nəticəyə gəlmək;

- yeniliklə fərqlənən mətnin dəyərli məlumatını yazıb təsbit etmək.

Öyrədici oxunun tədrisi digər şərtlərə əsaslanır: bədii, elmi və ya publisistik mətnin üsulu vaxt məhdudiyəti olmadan öyrənənlər tərəfindən dəqiq başa düşülməlidir. Öyrədici oxu (informativ) aşağıdakı kommunikativ bacarıqlara əsaslanır:

- müəllifin fikrini realizə etmək üçün məlumatın vacibliyini qiymətləndirmək;

- mətnin məzmununu tam həcmdə başa düşmək cəhdi;

- mətnin məna elementləri arasında əlaqə yaratmaq;

- mətnin məzmununu təşkil edən plan, sxem və cədvəllər tərtib etmək;

- faktual, konseptual və mətnaltı məlumatı, nitqin ifadəli vasitələrini fərqləndirmək.

Beləliklə, kommunikativ bacarıq dil haqqında elm sistemini təşkil edən dioxotomik oppozisiya yaradır: adresatın kommunikativ bacarıqları müəllifin kommunikativ bacarıqlarına ziddir.

Ədəbiyyat

1. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: The M.I.T Press, 1965, 251 p.
2. Hüseynzadə G.C. İngilis dilində nitq kommunikasiyasının linqvo-didaktik təhlili: pedaqogika üzrə elmlər dok. ... dis. avtoreferatı: Bakı, 2004, 58 s.
3. Mehraliyeva J.F. İngilis dili fakültələrinin aşağı kurslarında sərbəst söz birləşmələri tədrisinin imkan və yolları : pedaqogika üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoreferatı: Bakı, 2013, 23 s.
4. Антонова Е.С. Методика преподавания русского языка: коммуникативно-деятельностный подход: учебное пособие / Е.С. Антонова. М.: КНОРУС, 2007, 460 с.
5. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. – 3-е изд., стер. М.: Издательский центр "Академия", 2006, 336 с.
6. Литвинко Ф.М. Коммуникативная компетенция: принципы, методы, приемы формирования: сб. науч. ст. / Белорус. гос. ун-т; в авт. ред. Мн., 2009, Вып. 9, 102 с.
7. Литневская Е.И., Багрянцева В. А. Методика преподавания русского языка в средней школе: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. Е. И. Литневской. М.: Академический проект, 2006, 588 с.

8. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка: Пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / М.Р.Львов. М.: Издательский центр "Академия"; Высшая школа, 1999, 272 с.
9. Обучение русскому языку в школе: учеб. пособие для студентов педагогических вузов / Е.А. Быстрова, С.И. Львова, В.И. Капинос и др.; под ред. Е.А. Быстровой. М.: Дрофа, 2004, 237 с.
10. Успенский М.Б. Курс современного русского языка в педагогическом вузе: Учеб. пособие / М.Б. Успенский. М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2004, 190 с.
11. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие для вузов / А.Н. Щукин. М.: Высш. шк., 2003, 332 с.

Summary

Communicative competence as a methodological notion

The article deals with the issue of studying and investigating communicative competence in higher institutions of language learning. The article reveals various definitions of communicative competence and gives a detailed description of such notions as competence and competency. It also reveals the basic moments of usage of competence in the process of learning a foreign language.

Резюме

Коммуникативная компетенция как методическое понятие

Статья посвящена изучению и исследованию коммуникативной компетенции в высших учебных заведениях языкового направления. В статье раскрываются разные определения компетенции и дается детальное описание такого понятия, как компетенция и компетентность. Так же раскрываются основные моменты использования компетенции в процессе обучения иностранному языку.

*Rəyçilər: fil.e.d.,prof. Ə.Abdullayev,
ped.f.d. J.Mehrəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

XARİCİ DİLDƏ KOMMUNİKASIYASIYANIN
FUNKSIONAL - YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *kommunikasiya, funksional-yönümlü, kommunikativ kompetensiya, ünsiyyət vasitəsi*

Keywords: *communication, functional, communicative competence, means of communication*

Ключевые слова: *коммуникация, функционально-ориентированное, коммуникативная компетенция, средство коммуникации*

Bu gün ali məktəblərin dil fakültələrində dünyada “lingua franca” statusunu qazanmış ingilis dilinin öyrənməsində əsas məqsəd ixtisas dili olan xarici dildən kommunikasiya məqsədləri ilə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Günün tələblərinə cavab verən ingilis dili müəllimlərinin hazırlanması ilk növbədə pedaqoji fakültələrdə təhsil alan və ingilis dilini ixtisas kimi öyrənən tələbələrdə kommunikativ kompetensiyasının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu isə, öz növbəsində, kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentləri olan qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyaların inkişaf etdirilməsini tələb edir [2]. Azərbaycanın xarici ölkələrlə çoxşahəli əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi dünya miqyasında xüsusi əhəmiyyətə malik olan dillərin, ilk növbədə global ünsiyyət dili olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə öyrənilməsi problemini ən önəmli, strateji əhəmiyyətə malik olan problemlər sırasına daxil edir. Son zamanlar yazılmış proqram və silabuslarda xarici dilin kommunikativ məqsədlərlə öyrədilməsi prioritet kimi qəbul edilir. Lakin real heyatda çox vaxt aktuallığını itirmiş, ənənəvi hesab edilən metod və üsulların istifadə edilməsinə üstünlük verilir. Nəticə etibarilə, tələbələr əldə edilmiş nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq etməkdə çətinlik çəkir, çox vaxt mənimsənilmiş qrammatik strukturlar və leksik vahidlərdən kommunikasiya prosesində istifadə etmək qabiliyyətinə malik deyillər.

İxtisası xarici dil olan ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi kommunikativ – yönümlü şəkildə təşkil edilməsi, mənimsənilməli olan lingvistik vahidlər və nitq modelləri kommunikativ cəhətdən əhəmiyyətli olmalı və tələbələrdə kommunikativ bacarıqlarını formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi əsas məqsəd kimi qəbul edilməlidir [3]. Problemin aktuallığını, ölkəmizdə ingilis dilindən kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə edə bilən mütəxəssislərə böyük ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, globallaşma dövründə dünyada əsas ünsiyyət dili kimi qəbul edilmiş ingilis dilinin tədrisinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini, daha təkmil metod və üsulların işlənilməsi – hazırlanmasını və praktikaya tətbiq edilməsini təkidlə tələb edir.

Proqramlarda mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuş qrammatik vahidlərin, söz və söz birləşmələrinin, eləcə də nitq nümunələrinin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda təqdim edilməsi və mənimsənilməsi təlim prosesinin daha səmərəli kommunikativ-yönümlü, funksional- yönümlü şəkildə təşkil edilməsini təmin edən əsas şərtlərdəndir. Dil fakültələrində dilin aspektləri olan leksika, qrammatika

və fonetika məhz funksional- yönümlü şəkildə mənimsənilməli, kommunikasiya prosesinin linqvistik bazasını təşkil edilməlidir. Məlum olduğu kimi, kommunikativ-yönümlü təlim kommunikativlik prinsipi əsasında təşkil edilir, əsas məqsəd linqvistik biliklərin mənimsənilməsi deyil, həmin biliklərdən real həyatda baş vərən müxtəlif kommunikativ situasiyalarda adekvat şəkildə, yəni həm düzgün, həm də müvafiq kommunikativ kontekstə uyğun olan şəkildə istifadə etmək bacarığının tələbələrə aşılmasıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, metodist – alimlər və dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislərin fikrincə, hər hansı dilin sisteminin mənimsənilməsi, heç də həmin dildən kommunikasiya məqsədləri ilə istifadə etmək bacarığının tələbələrə aşılmasını təmin edə bilməz. Belə ki, tanınmış alim Henri Uidonson belə hesab edir ki, dilin işlədilməsi (usage) və dildən istifadə (use) anlayışları birbirindən fərqlidirlər [4]. H.Uidonsonun fikrincə, “usage” daha çox dilin sistem kimi mənimsənilməsi, “use” isə həmin sistemdən istifadə etməkdir. Problemi araşdıran M. Bernsin fikrincə, kommunikativ təlim özündə tamamilə yeni olan pedaqoji istiqaməti ehtiva edir. Bu istiqamətin əsasında duran ideya ondan ibarətdir ki, dilin forma və strukturuna yiyələnmək, lüğət vahidlərini mənimsəmək xarici dili öyrənən dil fakültələri tələbələrində ixtisas dilindən kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün vacib olan bacarıqların inkişaf etdirilməsini təmin etmir [5]. Müvafiq olaraq, xarici dilin, o cümlədən də ingilis dilinin ixtisası dil olan ali məktəb şəraitində təlimində əsas məqsəd dilin sistemə yiyələnmək deyil, dildən müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Dilöyrənmə prosesində prioritet dəqiqlik və forma deyil, daha çox sərbəstlik və funksiya olmalıdır.

İxtisası xarici dil olan fakültələrdə ingilis dilinin funksional- yönümlü təliminə, kommunikasiyanın funksional aspektlərinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Globallaşma dövründə dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas kimitədris edən müəllimlərin qarşısında irəli sürülən vəzifələrdən biri tələbələri kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü şəkildə təşkil edilən təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb etmək, onlara kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə iştirak etmək bacarıqlarını aşılamaqdır. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, ixtisas dili olan ingilis dilinin təlimi prosesi tələbələrin tələbat və ehtiyaclarını, arzu və maraqlarını nəzərə almaqla təşkil edilməli və həyata keçirilməlidir. Təlim prosesində istifadə edilən metod və üsullar, təlim materialları, texniki vasitələr də tələbələrin fikir və mövqələrini nəzərə almaqla seçilməlidir.

Müasir dövrdə ənənəvi hesab edilən metod və üsullarla xarici dillərin tədris edilməsi globallaşma dövrünün tələblərinə ziddir. Globallaşma dövrünün tələblərinə uyğun olan xarici dil müəllimi tamamilə yeni keyfiyyətlərə yiyələnməli, kommunikativ cəhətdən səriştəli, ixtisasına yüksək səviyyədə yiyələnməlidir. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələr ixtisas dili olan xarici dildən real həyatda yaradıcı və adekvat şəkildə istifadə etməklə kommunikativ məqsədlərinə nail olmağa bacarmalıdırlar. Bu səbəbdən, ixtisas dili olan ingilis dilinin təlimi prosesi funksional-yönümlü şəkildə təşkil edilməlidir. Qeyd edilməlidir ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə ingilis dilini tədris edərkən, çox vaxt dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox dilin sistem səviyyəsində öyrədilməsinə diqqət yetirilir. Xarici dil-

lərin, o cümlədən də global miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tədrisi sahəsində mövcud olan vəziyyət nə cəmiyyətin, nə də dili ixtisas kimi öyrənən tələbələrin tələbatlarını ödəyə bilmir. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr dildən kommunikasiya vasitəsilə istifadə etmək qabiliyyətinə malik deyillər. Dili ixtisas kimi öyrənən tələbələr ingilis dilindən müxtəlif kommunikasiya kontekstlərində, həm formal, həm də qeyri-formal şəraitdə dil daşıyıcıları səviyyəsində istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər. Bu məqsədə nail olmaq üçün təlim prosesi məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə təşkil edilməli və həyata keçirilməlidir.

Kommunikativ-yönümlü təlim prosesində istifadə edilən təlim materiallarından, tələbələrə təqdim edilən mövzulardan danışarkən, qeyd edilməlidir ki, onların seçilməsi prosesində tələbələrin yaş və intellektual səviyyələri, onların maraq dairələri və bilik səviyyəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə, tələbələrdə demotivasiya yarana bilər, bu isə, öz növbəsində, dilöyrənmə prosesini xeyli dərəcədə çətinləşdirir və təlim prosesinin səmərəliliyinə gətirib çıxara bilər.

Kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü təlim prosesində istifadə edilən autentik mətn və mövzular dilöyrənənlərin maraq və tələbatları əsasında seçilərsə, təlim prosesi daha səmərəli şəkildə təşkil edilə, daha uğurlu nəticələr əldə edilə bilər. İxtisas dili olan xarici dilin funksional-yönümlü tədrisi müasir metodikanın prioritet məsələlərindən biri hesab edilə bilər. Dilin kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü tədrisindən danışarkən, mənimsənilməli olan leksik vahidlərin, qrammatik strukturların və nitq modellərinin sayı müəyyən edilməlidir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, mənimsənilməli olan linqvistik vahidlərin və nitq modellərinin sayı bilavasitə onların müxtəlif kommunikativ situasiyalarda istifadə edilməsi ilə müəyyən edilir. Məsələn araşdıran alimlər mənimsənilməli olan linqvistik vahidlər və nitq modellərinin aşağıdakı meyarlara uyğun olmalı olduqlarını qeyd edirlər:

1. Dildə işlənmə tezliyinə görə (dil və nitq vahidlərinin işlənmə tezliyi riyazi- statistik üsulla müəyyən edilə bilər);
2. Kommunikasiya prosesinə asanlıqla integrasiya edilə bilməlidir;
3. Kommunikativ məna baxımından adekvat olmalıdır.

İngilis dilinin kommunikativ-yönümlü tədrisi prosesində göstərilən meyarların nəzərə alınması dili professional məqsədlərlə öyrənən dil fakültələri tələbələrinə kommunikativ vərdişlərinin dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğun olan şəkildə formalaşdırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Hymes D. Sociolinguistics: the ethnography of speaking Cambridge: Winthrop Publications, 1974, p. 189-223.
2. Hymes D. «On Communicative Competence», «Sociolinguistics», Pride J.B. & Holmes J. (eds.) pp. 26-93. Harmondsworth, Penguin, 1972.
3. Richards, J.C. and Rodgers, Th. 2003 Approaches & Methods in Language Teaching, Cambridge: Cambridge University Press, p. 240
4. Breen, M.P. & Candlin C.N. The essentials of a communicative curriculum in language teaching. // Applied Linguistics. 1980, v. 1(1), p 89-112
5. Widdowson, Henry G. (1998b) "Communication and Community. The Pragmatics of ESP." English for Specific Purposes 17/1 3-14.

Summary

The article deals with the problem of CLT (communicative language teaching)

CLT is based on the principle of teaching languages for communicative purposes. Today English has gained a status of global language and is used by many people throughout the world. To enable our students to use English for communication the whole process of ELT should be aimed at developing their communicative competence.

Резюме

Статья посвящена рассмотрению проблемы коммуникативного обучения языкам

Коммуникативное обучение базируется на принципе коммуникативности. Сегодня английский язык приобрел статус глобального языка и используется людьми, проживающими во всем мире. Для того, чтобы студенты языкового вуза получили возможность использовать английский язык в целях коммуникации, весь процесс обучения языку как специальности должен быть ориентирован на формирования у обучаемых коммуникативной компетенции.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
10.01.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Dünyamin Yunusov (ADU) MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	3
Nigar Vəliyeva (ADU) QLOBALLAŞAN DÜNYADA MULTİKULTURALİZM ŞƏRAİTİNDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKASIYANIN ÖZƏL PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	8
Фируза Кочарли (АУЯ) ОСОБЕННОСТИ ОТЛИЧИТЕЛЬНОГО ПРИМЕНЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ ПРАВИЛ ВО ФРАНЦУЗСКИХ ПОСЛОВИЦАХ.....	17
Малахат Велиева (АУЯ) ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ	24
Лариса Колесникова (АГПУ) КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКСТА.....	29
Aygün Əbdülova (ADMİU) İNGİLİS DİLİNİN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ İLƏ İDİOMLARI ARASINDAKI FƏRQLİ CƏNƏTLƏR	34
Лала Гусейнова (АУЯ) ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ДИСКУРС	37
Лала Ахмедова (АГАФКС) ХАРАКТЕР ОБРАЗНОЙ МОТИВАЦИИ АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ DIE/DEAD.....	41
Şəfaqət Mahmudova (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN DEYKSİSİNİN SÖZÖNLƏRİ İLƏ İFADƏSİ	45
Ирада Самедова (АУЯ) ИНФОРМАТИВНОСТЬ В ТЕКСТАХ ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО ПОДСТИЛЯ.....	52
Sevil Qurbanova (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ARZU VƏ GÜMAN BİLDİRƏN FELLƏRİN KOMPONENTLİ TƏHLİLİ	57
Aytən Rəcəbova (ADU) DİSKURS VƏ MƏTNİN DİFERENSİAL ŞƏRHİNƏ DAİR	63
Nizami Bağırov (BSU) AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FRAZEOLOGİYANIN TƏDQIQ TARİXİ	66
Zinhar İsmayilova (ADU) FRAZEOLOGİZMLƏRİN TƏRCÜMƏSİNİN KONTEKSTDƏ ROLU.....	73
İlahə Zeynalı (ADPU) NİTQ ETİKETİNDƏ SEMANTİK ÇALARLAR VƏ ONLARDAN ÜNSİYYƏTDƏ İSTİFADƏSİ	76
Ülvinə Fərzəliyeva (BDU) XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN PUBLİSİSTİKASINDA ƏDƏBİ DİL UĞRUNDA MÜBARİZƏ MİLLİLİYİN DƏRKİ VASİTƏSİ KİMİ	80

Flora Əkbərova (ADİU) İQTİSADİ DİSKURSDA KONSEPT MƏFHUMU	85
Hüseynağa Əmirov (ADU) MÜHARİBƏ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ GƏLƏN TERMINOLOJİ SÖZLƏR BARƏDƏ	89
Sevinc Ağayeva (ADU) «TƏHSİL» KONSEPTİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ REALİLƏRİ («SCHOOL» VƏ «MƏKTƏB» LEKSİK VAHİDLƏRİNİN TİMSALINDA).....	92
Arzu Niftəliyeva (Aydəmirova) (ADU) MÜQAYİSƏLİ LİNQVOKULTUROLOGİYANIN METODOLOGİYASI	97
Rumella Əsədova (AMAA) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİNİN NATAMAM FORMALARI.....	101
Gülnurə Babaşova (BSU) KOQNİTİV PARADİQMADA FRAZEOLJİ VAHİDLƏR	106
Ülviyyə Yusubova (ADBTİA) AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ	114
Gülnarə Ağayeva (ADU) İSPAN DİLİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN MƏCAZİ SEMANTİKASI	118
Fatma Qurbanzadə (ADU) ELLİPSİSİN MƏTNDAXİLİ ƏLAQƏLİLİK VASİTƏSİ KİMİ AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	122
Azadə Süleymanova (ADPU-nun Şəki filialı) DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI	126
Nərminə Nəsrullayeva (ADPU) İNGİLİS DİLİNDƏ DİŞARASI SAMİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ	130
Джамиля Гасимова (АУЯ) ТЕРМИНЫ И СПОСОБЫ ИХ ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА	134
Aysel Şükürova (ADU) “AZƏRBAYCAN” KONSEPTİNİN KOQNİTİV METAFORALARDA TƏSVİRİ (ABŞ-IN THE WASHINGTON TIMES QƏZETİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)	137
Samirə Babayeva (ADPU) SÖYLƏM ANLAYIŞININ TƏYİN OLUNMASI MƏSƏLƏSİNƏ BİR BAXIŞ	143
Elvira Babayeva (ADU) METAFORİK FİTONİMLƏR	148
Rəfiqə Qəhrəmanova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ NÜVƏ TONLARIN CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV TİPLƏRİNƏ MÜNASİBƏTİNƏ DAİR.....	152
Suzan Əsgərova (ADU) AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN GƏLƏCƏK ZAMAN FORMALARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	157
Nigar Novruzova (Qərb Universiteti) DİALEKTİZMLƏRİN ƏDƏBİ DİL NORMASINA ÇEVRİLMƏSİ.....	160
Rahibə Mustafayeva (ADU) CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI“ ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLGİZMLƏRİN MƏXƏZ MƏTNDƏ TRANSFORMASIYASI.....	164

ƏDƏBİYYAT

Həmidə Əliyeva (ADU) GERMAN-SKANDİNAV MİFOLOGİYASINDA ŞAMANİZM ELEMENTLƏRİ.....	168
Aytən Hacıyeva (ADU) SEYİD NİGARI VƏ XIX ƏSR QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİ.....	175
Ramida Mirzəfərova (BSU) TƏNHALIQ VƏ SEVQİ MÖVZUSU Q.Q.MARKESİN “YÜZ İLİN TƏNHALIQI” ROMANINDA.....	184
Мая Касимова (БСУ) СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ЛИЧНОСТИ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА.....	188
Севиндж Алиева (БСУ) ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ СИМВОЛИЗМА.....	193
Салима Гасимова (БСУ) ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗА МАРГАРИТЫ МАУЛЬТАШ (НА ОСНОВЕ РОМАНА Л.ФЕЙХТВАНГЕРА «БЕЗОБРАЗНАЯ ГЕРЦОГИНЯ»).....	197
Парвана Гуламова (БСУ) ПРОБЛЕМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА С ОКРУЖАЮЩИМ МИРОМ (НА МАТЕРИАЛЕ РАННЕГО ЭТАПА ТВОРЧЕСТВА И.БУНИНА).....	201
Jalə Məmmədova (BSU) RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ UŞAQ QƏHRƏMANLARININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	206
Şəbnəm Məmmədova (GDU) E.BRONTENİN “İLDIRIMLI AŞIRIM” ROMANINDA EŞQİN TƏRƏNNÜMÜ.....	212
Gülnarə Məmmədova (AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu) ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ RİTM SEMANTİK STRUKTURU YARADAN AMİL KİMİ.....	219

DİGƏR SAHƏLƏR

Günay Şirəliyeva (ADU) QRAMMATİKANIN KOMMUNİKATİVYÖNÜMLÜ TƏDRİSİ PROSESİNDƏ SƏHVLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI.....	226
Gülnarə Həsənova (BSU) TƏLƏBƏLƏRLƏ İŞ PROSESİNDƏ E.BERNİN TRANSAKT TƏHLİLİNİN TƏTBİQİ.....	232
Güləhməd Məlikov, Fikrət İbiyev (ADU) MÜƏYYƏN MƏTN ƏSASINDA TEZLİK LÜĞƏTİNİN HAZIRLANMASI BARƏDƏ.....	239
Sona Məmmədova (SDU) X.RZANIN “QAYTAR MƏNİM QÜDRƏTİMİ, AZƏRBAYCAN” ŞEİRİNİN TƏHLİLİNDƏ YENİ TƏLİM ÜSULLARININ TƏTBİQİ.....	244

Şəfayət Fərəcov, Hikmət Əhmədov (BDU) ZAQATALA RAYONUNUN TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ OXUYAN ƏHALİNİN CİNS VƏ YAŞ TƏRKİBİ (1999-CU İL SİYAHIYAALMA MATERIALLARI ƏSASINDA).....	249
Misgər Məmmədov (ADU) ANLAMININ PSİXOROETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA.....	253
Севиндж Амирова (АУЯ) ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА (ОБРАЗА) СТРАНЫ.....	258
Гюльнара Ризаева (АУЯ) ПРОФЕССИОГРАММА УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА, РАБОТАЮЩЕГО С ОДАРЕННЫМИ ДЕТЬМИ.....	263
Zeynəb Rüstənova (ADBTA) ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYANIN ARTIRILMASI.....	268
Джамиля Гулиева (БГУ) МЕТОДОЛОГИЯ ИЗУЧЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ АСПЕКТОВ СОЦИАЛЬНО-АНОРМАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ.....	272
Elmira Yusifova (ADU) MÜASİR İNFORMASİYA KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ ROLU.....	277
Sevda Əhmədova, Sevda Musayeva MÜASİR DÖVRÜN SOSIAL - QLOBAL PROBLEMLƏRİ.....	282
Gülarə Salamzadə (ADU) YANĞIN ZAMANI DAVRANIŞ, XİLASOLMA VƏ İLK YARDIM TƏDBİRLƏRİ.....	286
Aytən Ahyeva (BSU) XARİCİ DİL ÜNSİYYƏTİNİN TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI. NİTQ VƏ ONUN ASPEKTLƏRİ.....	290
Pərvin Əsgərova (ADU) ABŞ-İN XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MƏDƏNİ AMİLLƏRİN ROLU.....	294
Лала Бабаева (АУЯ) МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ КОММУНИКАТИВНОМ ПОДХОДЕ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ.....	299
Rəna Abbasova (ADU) ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU (İNGİLİS DİLİ MATERIALLARI ƏSASINDA).....	304
Fidan Abiyeva (ADU) YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI.....	308
Lamiyyə Məmmədova (ADU) DİL TƏDRİSİNDƏ AUTENTİK MATERIALLARIN YERİ VƏ ROLU.....	312
Aytən Xəlilli (ADU) İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ EKSTRALİNQVİSTİK AMİLLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	316
Aygün Qafarova (ADU) İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAGİRDŁƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ OXU BACARIQLARININ YARADILMASI PROBLEMİNƏ DAİR.....	320
Aysel Salmanlı (ADU) VERBAL DAVRANIŞ NORMALARININ TƏDRİSİ.....	325

Fəxriyyə Qənbərova (ADU) İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ POST-METODİKA ERASI VƏ EKLEKTİK YANAŞMA	329
Güləy Sərnəvəş (BAU) MOTİVASİYA YARADILMASINDA DƏRS VƏSAİTLƏRİNİN ROLU	332
Nazan Bayramlı (ADU) QRAMMATİKAYA VERİLƏN PROQRAM TƏLƏBLƏRİ.....	335
Telli Məmmədli (ADU) İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR.....	338
Fidan Əliyeva (ADU) XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ TƏLİM MATERİALLARININ YERİ	342
Həmidə Şirinova (ADU) İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ NİTQ BACARIQLARININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	345
Nərgiz Məmmədova (ADU) AŞAĞI SİNİF ŞAĞİRDƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ EŞİDİB-ANLAMA BACARIQLARININ AŞILANMASI YOLLARI.....	350
Bəsti Əsədova (ADU) XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏQSƏDLƏRİ	353
Aytac Abdullayeva (ADU) KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYA METODİK ANLAM KİMİ.....	357
Azad Hüseynov (ADU) XARİCİ DİLDƏ KOMMUNİKASİYASİYANIN FUNKSİONAL - YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNƏ DAİR.....	361

*Məcmuə "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 02.02.2017
Format: 60x84 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 46,25 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 28.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Elmi xəbərlər” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, pedaqogika və digər ictimai elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soy adı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (məqalənin və xülasənin yazıldığı dillərdə, 3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə və ya istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməlidir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik.**

Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008. Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif. Məqalənin adı // çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç. Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

* Məqalələr CD- diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Elmi xəbərlər” məcmuəsinin ildə 5 nömrəsi nəşr olunur.